

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

**TEVHİTÇİ BİR HRİSTİYAN OLARAK MİCHAEL
SERVETUS VE HRİSTİYANLIK ANLAYIŞI**

DOKTORA TEZİ

TALHA FORTACI

BURSA - 2022

T. C.

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI**

**TEVHİTÇİ BİR HRİSTİYAN OLARAK MİCHAEL SERVETUS VE
HRİSTİYANLIK ANLAYIŞI**

DOKTORA TEZİ

TALHA FORTACI

Danışman:

PROF. DR. MUHAMMET TARAKÇI

BURSA - 2022

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı'nda **711721020** numaralı **Talha FORTACI**'nin hazırladığı “**Tevhitçi Bir Hristiyan Olarak Michael Servetus ve Hristiyanlık Anlayışı**” konulu Doktora Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 05.10.2022 günü 11:30-14-30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının (başarılı / başarısız) olduğuna (oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı
Prof. Dr. Muhammet TARAKCI
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Mesut CAN
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman Sayar
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Zekiye Sönmez
Afyon Kocatepe Üniversitesi

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Fatma Seda Şengül
Bursa Uludağ Üniversitesi

05/10/2022

DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

05/10/2022

Tez Başlığı / Konusu: **Tevhitçi Bir Hristiyan Olarak Michael Servetus ve Hristiyanlık Anlayışı**
Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 177 sayfalık kısmına ilişkin, 29/08/2022 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin) aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 4'dür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

05/10/2022

Adı Soyadı: Talha FORTACI
Öğrenci No: 711721020
Anabilim Dalı: FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ
Programı: Doktora
Statüsü: Y. Lisans Doktora

Danışman
Prof. Dr. Muhammet TARAKÇI
05/10/2022

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum ‘‘Tevhitçi Bir Hristiyan Olarak Michael Servetus ve Hristiyanlık Anlayışı’’ başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

05/10/2022

Adı Soyadı : Talha FORTACI
Öğrenci No : 711721020
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Programı : Dinler Tarihi
Statüsü : Yüksek Lisans Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Talha FORTACI
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı : Dinler Tarihi
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : X+255
Mezuniyet Tarihi : 05.10.2022
Tez Danışman(lar)ı : Prof. Dr. Muhammet TARAKÇI

Tevhitçi Bir Hristiyan Olarak Michael Servetus ve Hristiyanlık Anlayışı

Bu çalışmada Üniteryanizm'in kurucusu kabul edilen Michael Servetus'un Hristiyanlık anlayışı özellikle teslis bağlamında ele alınmıştır. Yedi ayrı bölümden oluşan tezimizin ilk bölümünde Servetus öncesi Hristiyanlık tarihindeki teslis tartışmalarına kısaca göz atılmış, Batı'da Hristiyanlığın genel durumu ve reformasyon süreci hakkında özet malumat verilmiştir. İkinci bölümde Servetus'un hayatı ve eserleri üzerine detaylı bilgiler verilmiştir. Bu sayede Michael Servetus'un teolojisi ve teslis hakkındaki düşüncelerinin daha sağlıklı bir biçimde anlaşılması planlanmıştır. Üçüncü bölümde Servetus'un Tanrı ve Evren hakkındaki görüşlerinin bir değerlendirmesi yapılmıştır. Araştırmanın temel problemlerinin ele alındığı yer dördüncü bölümdür. Bu bölümde Michael Servetus'un teslis ile ilgili görüşleri detaylı bir şekilde tahlil edilmiştir. Bu doğrultuda Servetus'un teslis düşüncesi ile geleneksel teslis doktrini arasındaki benzeyen ve ayrışan yönler saptanarak günümüz Hristiyan düşüncesi perspektifinden Servetus'un hangi kulvarda konumlandığı betimlenmiştir. Beşinci bölümde Servetus'un iman ve amel konusunda ne düşündüğü ve Hristiyanlığa hangi yenilikleri sunduğu ele alınmış, altıncı bölümde kıyamet ve ölüm sonrasına ilişkin görüşleri incelenmiş ve yedinci bölümde ise dinî düşüncelerini şekillendirirken etkilendiği veyahut faydalandığı kaynakların bir değerlendirmesi yapılmıştır. Servetus'un düşüncelerine yönelik her bir başlık onun kendi eserlerinden elde edilen veriler ışığında kaleme alınmıştır. Çalışmanın sonuç bölümünde ise ele aldığımız başlıkların genel bir değerlendirmesi yapılmış ve sınanan hipotezlerle ilgili çıkarımlar ortaya konmuştur.

Anahtar kelimeler: Dinler Tarihi, Michael Servetus, Hristiyanlık, Üniteryanizm

ABSTRACT

Name and Surname : Talha FORTACI
University : Bursa Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : Philosophy and Religious Sciences
Branch : The History of Religions
Degree Awarded : PhD
Page Number : X+255
Degree Date : 05/10/2022
Supervisor (s) : Prof. Dr. Muhammet TARAĞI

Michael Servetus as a Monotheist Christian and His View of Christianity

This study primarily discusses the understanding of Christianity by Michael Servetus, accepted as the founder of Unitarianism, in the context of the Trinity. It consists of seven chapters. The first chapter briefly examines the discussions on Trinity in the history of Christianity before Servetus and gives brief information about the general situation of Christianity in the West and the Reformation process. The second part provides detailed information about Servetus's life and works. Thereby, it was planned to understand Michael Servetus's theology and his thoughts on the Trinity in a better way. The third chapter evaluates Servetus' views on God and the Universe. The main problems of the research are discussed in the fourth section, which analyzes Michael Servetus' views on the Trinity in particular. Accordingly, after noting the similarities and divergences between Servetus's idea of the Trinity and traditional trinity doctrine, it determines the position of Servetus from the perspective of today's Christian thought. The fifth chapter discusses what Servetus thought about faith and deeds and what innovations he presented to Christianity. The sixth chapter deals with his views on the apocalypse and after death. The seventh chapter evaluates the sources from which he was influenced or benefited while shaping his religious thoughts. Each title on Servetus' thoughts has been written in light of the data obtained from his works. The conclusion of the thesis generally evaluates the titles we have discussed and reveals inferences about the tested hypotheses.

Keywords: The History of Religions, Michael Servetus, Christianity, Unitarianism

ÖNSÖZ

16. yüzyıl Batı düşüncesinin önemli teslis karşıtı isimlerinden biri olan Michael Servetus günümüze değin yapılan çalışmalarda genellikle biyografi tarzında incelenmiştir. Bu tarz çalışmalara bakıldığında Servetus'un yalnızca hayatının anlatıldığı ve Calvin ile olan ilişkisi üzerinde durulduğu fakat onun teolojik görüşlerine neredeyse hiç yer verilmediği rahatlıkla fark edilir. Bununla birlikte, Hristiyanlıkta çok erken dönemlerden itibaren var olan teslis karşıtı geleneğin önemli temsilcilerinden biri olması bakımından Servetus'un Hristiyanlık görüşünün anlaşılması önemlidir. Bu, hem Hristiyanlık içerisindeki farklı düşüncelerin daha fark edilir kılınması hem de teslise yönelik tartışmaların ne yönde seyrettiğinin saptanması açısından hatırı sayılır bir girişim olacaktır.

Araştırma yedi bölüm ihtiva etmektedir. Birinci Bölüm'de, çalışmanın temel problemlerini iyi analiz edebilmek ve konuya zemin hazırlamak için öncelikle Servetus öncesi Hristiyanlık tarihindeki teslis tartışmalarına kısaca göz atılmış ve Batı'da Hristiyanlığın genel durumu ve reformasyon süreci hakkında özet malumat verilmiştir. Yine Servetus öncesi dönemde ilgili coğrafyanın siyasi, dinî ve sosyokültürel durumu üzerine bazı tespitler yapılmıştır. İkinci Bölüm'de teolojisi ve teslis hakkındaki düşüncelerinin daha sağlıklı bir biçimde anlaşılması amacıyla, Servetus'un hayatı ve eserleri üzerine detaylı bilgiler verilmiştir.

Üçüncü Bölüm'de Servetus'un Tanrı ve evren hakkındaki görüşlerinin bir değerlendirmesi yapılmıştır. Araştırmanın temel problemlerinin ele alındığı yer Dördüncü Bölüm'dür. Burada Michael Servetus'un teslis ile ilgili görüşleri detaylı bir şekilde tahlil edilmiştir. Servetus'un teslis ile ilgili görüşlerinin anlaşılması, onun genel Hristiyanlık tasavvurunun da sağlıklı bir biçimde tespit edilebilmesi açısından önemlidir. Bu kapsamda özellikle teslisin ilk iki unsuru olan Baba ve Oğul hakkında yazmış olduğu metinler titiz bir şekilde incelenmiştir. Akabinde Kutsal Ruh'a dair görüşleri de irdelenerek umumi teslis anlayışı ortaya konmuştur. Bu doğrultuda Servetus'un teslis düşüncesi ile geleneksel teslis doktrini arasındaki benzeyen ve ayrışan yönler saptanarak günümüz Hristiyan düşüncesi perspektifinden Servetus'un nerede konumlandırılması gerektiği belirlenmiştir.

Beşinci Bölüm'de Servetus'un iman ve amel konusunda ne düşündüğü ve Hristiyanlığa hangi yenilikleri sunduğu ele alınmıştır. Altıncı Bölüm'de kıyamet ve ölüm sonrasına ilişkin görüşleri ve Yedinci Bölüm'de ise dinî düşüncelerini şekillendirirken etkilendiği veyahut faydalandığı kaynakların bir değerlendirmesi yapılmıştır. Servetus'un düşüncelerine yönelik her bir başlık onun kendi eserlerinden elde edilen veriler ışığında kaleme alınmıştır.

Bu çalışmanın en başından en sonuna kadar büyük emeği olan ve yalnızca akademik anlamda değil, hayatın bizzat kendisine dair de örnek aldığım danışman hocam Pof. Dr. Muhammet Tarakçı'ya en kalbi teşekkürü bir borç bilirim. Gerek ders dönemlerinde gerekse tez yazım sürecinde kendisinden oldukça faydalandığım Prof. Dr. Ahmet Güç hocama ve doktora ders döneminde kendisinden hayli istifade ettiğim Dr. Öğr. Üyesi Süleyman Sayar hocama teşekkürlerimi sunarım. Yine tez yazım sürecinde bana rehberlik eden ve yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Mesut Can'a teşekkür ederim.

Kaynakları temin etme hususunda, Servetus'un kitaplarını Latince'den İngilizce'ye tercüme etmiş bir akademisyen olarak Servetus ile ilgili yaptığı tüm çalışmalarını bana gönderme zahmetinde bulunan Prof. Dr. Marian Hillar'a özellikle teşekkür ederim. Yine, Servetus'a dair bazı özel çalışmaları tarafıma ulaştırmaktan imtina etmeyen *Evrenselci Üniteryan Topluluğu* başkan yardımcısı Derek McAuley'e ve *The Tyndale Society*

Journal yazarlarından Neil Langdon'a müteşekkirim. Ayrıca, Servetus'un teolojisi hakkında fikir alışverişlerinde kendisinden oldukça faydalandığım ve makalelerine referans da verdiğim *Dictionary of Unitarian and Universalist Biography*'nin kurucu editörü Peter Hughes'a teşekkürlerimi sunarım.

Araştırmamı 1 yıllığına *Theological University of Apeldoorn*'da (Hollanda) 2214/A Nolu Doktora Sırası Yurt Dışı Araştırma Bursu aracılığıyla yapmamı sağlayan TÜBİTAK'ın yetkililerine de en içten şükranlarımı bildiririm. Zira onların desteği olmasaydı araştırmam mevcut durumunda olmayabilirdi. Yukarıda zikrettiğim kıymetli isimlere ek olarak, *Theological University of Apeldoorn*'un değerli öğretim üyelerinden ve oradaki danışmanlığımı üstlenen Prof. Dr. Herman J. Selderhuis'i ve yine kendisinden yararlandığım Prof. Dr. A. Huijgen'i her zaman şükranla anmaktayım. Ayrıca, çalışmamı baştan sona okuyup bana çok faydalı yönlendirmeler yapan değerli Dr. Öğr. Üyesi Fatma Seda Şengül hocamı, değerli meslektaşlarım Abdullah Muaz Güven ve Nevfel Akyar'ı hayırla anmak isterim. Doktora sürecim boyunca her zaman desteğini gördüğüm sevgili eşime de sonsuz teşekkür ediyorum.

Talha FORTACI
Bursa, 2022

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU.....	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
1) Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi.....	2
1.1) Araştırmanın Konusu.....	2
1.2) Araştırmanın Amacı.....	6
1.3) Araştırmanın Önemi	8
2) Araştırmanın Yöntemi	10
3) Araştırmanın Kaynakları.....	12

BİRİNCİ BÖLÜM:

MICHAEL SERVETUS ÖNCESİ DÖNEME GENEL BİR BAKIŞ

1.1) Hristiyanlıkta Teslis ile İlgili Polemikler.....	18
1.1.1) Erken Dönem Teslis Tartışmaları ve Teslis Karşıtları	21
1.1.2) Reform Sürecinde Teslis Tartışmaları	25
1.2) Servetus Öncesi Dönemde Batı'da Sosyal, Siyasi ve Dinî Ortam.....	33
1.2.1) Sosyal ve Siyasi Ortam	34
1.2.2) Dinî Durum	45

İKİNCİ BÖLÜM:

MICHAEL SERVETUS'UN HAYATI VE ESERLERİ

2.1) Hayatı.....	54
2.1.1) Çocukluğu ve Gençliği	54

2.1.2) Olgunluk Dönemi	66
2.1.3) Cenevre'deki Yargılama ve Ölümü	71
2.2) Eserleri	79
2.2.1) Telif Eserleri	79
2.2.2) Edisyon Kritikleri	92

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

TANRI ve ÂLEM

3.1) Tanrı.....	98
3.1.1) Tanrı'nın Birliği.....	102
3.1.2) Tanrı'nın İsimleri.....	105
3.2) Evren.....	109
3.2.1) Tanrı-Âlem İlişkisi.....	112
3.2.2) Yaratma.....	114
3.2.3) Işık Sembolizmi	117
3.3) İnsan.....	120
3.3.1) İnsan ve Doğası.....	122
3.3.2) Asli Günah	123
3.3.3) İnanç ve Özgür İrade	126
3.3.4) Vahiy ve İnsanın Tanrı Bilgisi.....	129

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:

TESLİS

4.1) Teslisin Mahiyeti	135
4.2) Servetus'un Teslis Eleştirisi.....	138
4.2.1) Baba	142
4.2.2) Oğul	144
4.2.3) Kutsal Ruh	162

BEŞİNCİ BÖLÜM:

İMAN ve AMEL

5.1) İnanç ve İbadet İlişkisi.....	171
5.2) Sakramentler	176

5.2.1) Vaftiz	177
5.2.2) Evharistiya	187

ALTINCI BÖLÜM:

ESKATOLOJİ

6.1) Deccal ve Mesih'in Yeniden Gelişi	194
6.2) Cennet ve Cehennem	201

YEDİNCİ BÖLÜM:

SERVETUS'UN KAYNAKLARI

7.1) Erken Dönem Kilise Babaları ve Servetus	207
7.2) Yahudi Düşüncesi ve Servetus	210
7.3) İslam Düşüncesi ve Servetus	214
SONUÇ	221
BİBLİYOGRAFYA	225
EKLER	240

KISALTMALAR

AÜİFD:	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bk.:	Bakınız
c.:	Cilt
çev.:	Çeviren
DİA:	Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.:	Editör
ET:	Erişim Tarihi
JUUH:	Journal of Unitarian Universalist History
RC:	The Restoration of Christianity (trans. By Christopher A. Hoffman & Marian Hillar (Lewiston: The Edwin Mellen Press, 2007)
RMTTAPM:	Regarding the Mystery of the Trinity and the Teaching of the Ancients to Philip Melanchthon and His Colleagues (trans. By Marian Hillar & Christopher A. Hoffman (Lewiston: Edwin Mellen Pr, 2015)
TCSRKA:	Treatise Concerning the Supernatural Regeneration and the Kingdom of the Antichrist (trans. By Christopher A. Hoffman & Marian Hillar (Lewiston, N.Y: Edwin Mellen Pr, 2008)
TFJCK:	Treatise on Faith and Justice of Christ's Kingdom (trans. by Christopher A. Hoffman & Marian Hillar (Lewiston: Edwin Mellen Pr, 2008).
TLCG:	Thirty Letters to Calvin, Preacher to the Genevans: And Sixty Signs of the Kingdom of the Antichrist and His Revelation Which Is Now at Hand (trans. by Christopher A. Hoffman & Marian Hillar (Lewiston, N.Y: Edwin Mellen Pr, 2010).
TTT:	The Two Treatises of Servetus on the Trinit (trans. by Earl Morse Wilbur (Londra: Cambridge: Harvard University Press, 1932).

GİRİŞ

Her din gibi Hristiyanlık da ortaya çıkışından günümüze kadar çok farklı aşamalar geçirmiştir. İki bin yıllık bu serüvenin en önemli safhalarından biri de reformasyon sürecidir.¹ Bu süreç, Hristiyanlığın önemli değişimler yaşadığı, bununla birlikte doktrinal bağlamda çeşitli sorgulamaların muhatabı olduğu bir dönemdir.² Reformun özünü oluşturan teolojik tartışmaların temelinde Hristiyan dogmalarının kökenlerine olan güvenin zayıflaması, Kilise'nin yanılmazlığına dair inancın azalması gibi konular bulunmaktadır.³ Bu sorunlar, Hristiyanlık içerisinde farklı dinî anlayışların ve yeni mezheplerin temayüz etmesine zemin hazırlamıştır.

Martin Luther'in başlattığı protesto, toplumda da bir karşılık bulunca hiç beklenmeyen büyüklükte tepki hareketleri Kilise'nin zor zamanlar yaşamasına sebep olmuştur. Bununla birlikte, başlangıçta Kilise dogmatizmine karşı sadece Kitâb-ı Mukaddes'in Hristiyanların hayatları ve inanç esasları için bir temel teşkil edebileceğini, insanın kurtuluşunun amellerine veya Kilise'ye değil, sadece Tanrı'ya ve Mesîh'e olan imanına bağlı olduğunu savunan Luther, Calvin ve Zwingli gibi reformcuların liderlik ettiği inanç hareketleri kısa sürede kendi dinsel tabularını oluşturmuş ve kendilerinden farklı düşünen kişi ya da toplulukları görmezden gelen, hatta onlara yaşam hakkı tanımayan bir yapıya bürünmüştür.⁴

Michael Servetus teslis doktrinini reddeden, monoteist bir Tanrı anlayışına sahip olan, bununla birlikte İsa Mesih'i bir kurtarıcı olarak gören, aynı zamanda çocuk vaftizini de kabul etmeyen reformist Hristiyanlardan biridir. Sahip olduğu bu görüşler dolayısıyla birçok Hristiyan grubun tepkisini çekmiş ve en önemlisi de Cenevre'de kendi teokratik

¹ Jacqueline Russ, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni*, çev. Özcan Doğan (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2019), 134-138.

² Alister E. McGrath, *Historical Theology* (New Jersey: Wiley-Blackwell, 2013), 125-135.

³ Alister E. McGrath, *The Intellectual Origins of the European Reformation* (New Jersey: Blackwell Publishing, 1987), 88-103; Michael C. Legaspi, *The Death of Scripture and the Rise of Biblical Studies* (New York: Oxford University Press, 2010), viii.

⁴ Mirjam van Veen, "Dutch Anabaptist and Reformed Historiographers on Servetus' Death", *Radicalism and Dissent in the World of Protestant Reform*, ed. Bridget Heal - Anorthe Kremer (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017), 166-167; Mehmet Kalkan, *Socianizm'in Temel İnanç Sistemi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2010), 12.

krallığını ilan eden Calvin'in nefretini kazanmıştır.⁵ Servetus, Calvin ile aralarında geçen teolojik meselelerin tartışılmasına yönelik mektuplaşma⁶ sürecinin sonucunda Calvin tarafından yakalanmış, kitaplarıyla birlikte Cenevre'nin ortasında Calvin ve Katolik Kilisesi iş birliğiyle diri diri yakıtılmıştır.⁷ 1553 yılında yaşanan bu elim olay Hristiyan Batı dünyasının tarihinde olumsuz bir sayfa olarak durmaktadır.

1) Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

1.1) Araştırmanın Konusu

Hristiyanlık, Tanrısal bir öz taşıdığına inanılan ve *Kurtarıcı Mesih* olarak görülen İsa'nın dünyaya yeniden geleceği beklentisiyle şekillenen ve kendisini monoteist olarak tanımlayan bir din olarak karşımıza çıkar.⁸ Günümüzde dünya genelinde ortalama iki buçuk milyar insan Hristiyanlık dairesi içerisindedir.⁹ Bu dine mensup kimseler İsa Mesih'in *Tanrı Oğlu* olduğuna ve insanlığın O'nun sayesinde kurtulacağına inanmaktadırlar. Buna göre Hristiyanlığın temel akidelerinden biri, Mesih'in Tanrı ile aynı cevheri/özünü taşıyan ve Geç Antikçağ'da bazen *hypostasis* veya *prosopon* gibi Yunanca terimlerle ifade edilen tanrısal bir şahsiyet olduğuna iman etmektir. Nitekim Hristiyanların büyük kesimi tanrılık kavramının *Baba, Oğul* ve *Kutsal Ruh* şeklinde açıklanan ilahî nitelikteki üç varlıktan/shahıstan oluştuğu fikrini tasdik etmektedir. Bilindiği üzere bu inanç ilkesine *Teslis* (üçleme) denmektedir.¹⁰

Hristiyanlık tarihinde büyük kristolojik tartışmaların temel sebebi olan teslis hipotezinin doktrinal olarak 2. yüzyılda ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Nitekim erken dönem Hristiyan teologlarının metinleri incelendiğinde yazılanlardan teslis anlayışının 2.

⁵ Lindberg, Calvin'in Cenevre'yi teokratik bir polis devletine dönüştürdüğü fikrinin hatalı olduğuna değinir. Bk. Carter Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, çev. Özgür Umut Hofaşçı (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2014), 263. Fakat tarihsel gerçeklikler aksini göstermektedir.

⁶ Michael Servetus, *TLCG*, çev. Christopher A. Hoffman - Marian Hillar (Lewiston, N.Y: Edwin Mellen Pr, 2010).

⁷ William Hamilton Drummond, *The Life of Michael Servetus* (London: John Chapman Press, 1848), 143-144; Roland Bainton, *Hunted Heretic* (Boston: Beacon Press, 1953), 1.

⁸ Franz Dünzl, *A Brief History of the Doctrine of the Trinity in The Early Church*, çev. John Bowden (New York: T&T Clark, 2007), 1; Bilal Baş, "Orthodoxy of Origen of Alexandria's Trinitarian Doctrine", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/2 (2009), 97-98.

⁹ Willard G. Oxtoby vd. (ed.), *A Concise Introduction to World Religions* (Canada: Oxford University Press, 2015), 208.

¹⁰ Zafer Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk* (İstanbul: Divan Yayınları, 2017), 82-83.

yüzyılın ortalarında var olduğu anlaşılır.¹¹ Bununla birlikte kesin olarak ifade edilecek husus, teslisin 4. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan yeni i'tizaller çerçevesinde devletin bizzat dahli ile toplanan konsiller¹² aracılığıyla *ortodoks* bir mahiyet kazandığı ve Hristiyanların genel kabulüne dönüştürüldüğüdür.¹³ O dönemlerden itibaren Hristiyanlıktaki Tanrı anlayışı görece bir monoteizmi ifade etse de vakıa olarak teslisçi bir açılıma tekabül etmektedir.¹⁴

Hristiyanlık tarihinin en köklü problemi olarak İsa'nın kim olduğu sorusu ilk dönemlerden itibaren devamlı surette tartışılmıştır. Teslis hipotezinin mahiyet itibariyle kompleks bir yapıda olması, Hristiyanlık tarihini adeta bir konsiller ve mezhepler tarihine dönüştürmüştür. Teslisten kaynaklanan i'tizaller Hristiyanlık tarihinde ana akımdan farklı düşünceye sahip olan çok fazla şahsın ve sayısız mezhebin temayüz etmesinde en önemli etkendir.¹⁵ Bilhassa ilk beş asırda ortaya çıkan Arius (ö. 336), Nestorius (ö. 451) ve Makedonius (ö. 364) gibi isimler Hristiyanlık içerisindeki ilk önemli parçalanmaların aktörleridir. Bu isimlerden üzerinde en çok durulan ve görüşleri hâlâ tartışılan Arius olmuştur.¹⁶

Arius'un teslis hakkındaki görüşleri değerlendirildiğinde umumi anlamda monoteizme yaklaştığı söylenebilir. Nitekim Oğul'un Baba ile aynı özü taşımadığını söylerken bir bakıma geleneğin kabul ettiği teslis anlayışından ayrılmış olur. Bununla birlikte, Arius'un İsa'yı tanrılık ile beşerîlik arasında bir yerde konumlandırması da tanrı anlayışının aslında

¹¹ Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk*, 83; Ekrem Sarıkçıoğlu, *Baslangıçtan Günümüze Dinler Tarihi* (Isparta: Fakülte Yayınları, 1999), 394.

¹² İmparator I. Konstantinos'un daveti üzerine 325 yılında İznik'te toplanan ve Hristiyanlık tarihinde I. İznik Konsili olarak bilinen toplantıda alınan kararlar doğrultusunda İsa'nın Baba gibi bir tanrı olduğu, O'nunla aynı cevheri taşıdığı ve "Göğün ve yerin, görünen ve görünmeyen kâinatın yaratıcısı, kâdir-i mutlak tek bir Baba Tanrı'ya; Tanrı'nın biricik oğlu, tek bir Rab İsa Mesih'e, yegâne doğurulmuş, Baba'nın özünden (ousia) doğmuş, Tanrı'dan Tanrı, nurdan nur, gerçek Tanrı'dan gerçek Tanrı olduğuna, tevlid edildiğine, yaratılmadığına, Baba ile aynı tabiatta (homousios) olduğuna, gökte ve yerde bulunan her şeyin O'nun vasıtasıyla yapıldığına, biz insanlar ve bizim kurtuluşumuz için semadan indiğine, bedenleştiğine ve insan olduğuna (çarmıha gerilerek) ıstrap çektiğine, üçüncü gün (mezardan) dirildiğine ve göğe yükseldiğine, ölüleri ve dirileri yargılamak üzere geri geleceğine ve kutsal ruha inanırız" şeklindeki Hristiyanlık tarihinin "İznik inanç esasları" olarak bilinen ilk ekümenik âmentüsü kabul edilmiştir. Bk. Mustafa Sinanoğlu, "İznik Konsili", *DİA* (İstanbul, 2001), 23/550.

¹³ Jacques Waardenburg, "Teslis", *DİA* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/58.

¹⁴ Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk*, 83.

¹⁵ Ahmet Hikmet Eroğlu, "Hristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", *AÜİFD* 41 (2000), 310-314; Mehmet Bayraktar, *Bir Hristiyan Doğması: Teslis* (Ankara Okulu Yayınları, 2015), 95-148.

¹⁶ Bilal Baş, *Bir Hristiyan Mezhebi Olarak Aryüsçülük* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016).

mutlak bir monoteizmi yansıtmadığını gösterir.¹⁷ Hristiyanlık tarihi içerisinde Arius'un görüşlerine benzer teslis anlayışına sahip olan ve Oğul İsa ile Kutsal Ruh'un tanrısal bir öz taşımadığına inanan bazı kişiler ve gruplar olmuştur. Bu isimlerin en önemlilerinden biri, dinî görüşlerinden dolayı Calvin ve işbirlikçi Katolik Kilisesi tarafından katledilen Üniteryan¹⁸ anlayışın öncüsü İspanyol hekim ve teolog Michael Servetus'tur.

Michael Servetus çocukluk ve gençlik yılları itibariyle reform sürecinin en hararetli zamanlarına şahitlik etmiştir. O dönem, Kutsal Kitap'ın yorumu, geleneksel ibadet anlayışları ve buna benzer birçok teolojik meselede gelenekten farklı düşünen Martin Luther'in 1517'de Katolik Kilisesi'ne isyan bayrağını çekip yeni kurulacak olan Protestan kiliselerinin temelini atmasıyla birlikte Avrupa tarihinde çok farklı bir sayfa açılmıştır. Bununla birlikte Servetus'un yetiştiği yıllarda reform hareketlerinin yanı sıra İspanya'da kurulan ve *İspanyol Engizisyonu* olarak bilinen kurum, İspanya'da yaşayan tüm kesimleri Katolikleştirmeye çalışmış ve daha önce barış içerisinde yaşayan Müslümanların, Yahudilerin ve Hristiyanların aralarında kapanması zor ayrılıklar ortaya çıkarmıştır. Kendi inancını terk edip Hristiyanlığa geçmeyen insanlara işkence edilmiş ve hatta en acımasız yöntemlerle insanlar katledilmişlerdir.¹⁹

Böyle travmaların tanığı olarak gençlik çağına ulaşan Servetus, hem hukuk hem de teoloji gibi alanlara ilgi duymuştur. Henüz yirmili yaşlarda Kutsal Kitap'ı incelemeye başlamış, geleneksel teslis doktrini, çocuk vaftizi ve asli günah anlayışı gibi inanca taalluk eden konuların hiçbirinin kutsal kitap temelli olmadığını veyahut bu meselelerin yanlış yorumlandığını fark etmiştir. Hristiyanların geneli tarafından kabul edilen teslis öğretisinin yanlışlığı üzerinde duran Servetus, aslında tek bir tanrının olduğunu²⁰ ve teslise zorlamaktan ziyade, mevcut dinî anlayışın ve diğer teolojik kabullerin revize edilmesini önermiştir. Bu şekilde insanların zorla değil, kendi istekleriyle Hristiyanlığı

¹⁷ Baş, "Orthodoxy of Origen of Alexandria's Trinitarian Doctrine", 98-100.

¹⁸ Üniteryan anlayış ya da Üniteryanizm, Hristiyanlığın temelinde yer alan teslis doktrini büyük oranda değiştirmek mefkûresine sahip, tek şahsiyeti olan 'monoteist' tanrı anlayışı üzerine kurulmuş bir dinî düşüncedir. Üniteryan hareket dinî meselelerde akıl unsurunu daima ön planda tutmayı ve bağımsız düşünebilmeyi benimsemiştir. Hristiyanlığın geleneksel teslis anlayışından ziyade Kutsal kitap temelli bir monoteist tanrı tasavvurunu kabul etmektedir. Detaylı bilgi için bk. Earl Morse Wilbur, *A History of Unitarianism* (Boston: Beacon Press, 1945); İsmail Yılmaz, *Üniteryanizm'in Doğuşu ve Bunu Etkileyen Dini Faktörler* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 1994).

¹⁹ Engizisyon tarihi ile ilgili detaylı malumat için bk. Henry Charles Lea, *A History of the Inquisition of the Middle Ages* (New York: Cambridge University Press, 2010).

²⁰ Michael Servetus, *RC*, çev. Christopher A. Hoffman - Marian Hillar (Lewiston: The Edwin Mellen Press, 2007), 106.

ikrar edeceklerine ve mevcut hal üzere birbirleriyle sürekli mücadele içerisinde olan farklı inanç mensuplarının tekrar huzurlu bir hayata kavuşacaklarına inanmıştır.

Teoloji alanlarında yazdığı *De Trinitatis Erroribus*, *Dialogorum Trinitate Libri Duo* ve *Christianismi Restitutio* gibi eserlerinde bu konuları tartışan Servetus, söz konusu idealini gerçekleştirmek için reformasyon önderleriyle birlikte hareket etmek gerektiğini düşünmüştür. Bu düşüncesinin bir gereği olarak o dönemde reform hareketinin en önemli liderlerinden kabul edilen John Calvin'e, görüşlerini açıklayan mektuplar göndermeye başlamıştır. Protestan önderlerin de kendi Hristiyanlık öğretisine destek olacağını bekleyen Servetus, Calvin'e gönderdiği mektuplardan gelen kin ve nefret dolu cevaplar neticesinde reformcuların Tanrı'yı *tek/bir* kabul etme gibi bir niyetlerinin olmadığını farkına varmıştır.

Calvin'i kendi görüşleri çerçevesinde ikna etmeye çalışan Servetus bu çabasında da başarılı olamamıştır. Benimsediği Hristiyanlık anlayışı sebebiyle hem Katolikler hem de Protestanlar için bir tehdit oluşturan bu "sapkın"ın, Calvin'in emriyle Hristiyanlığın düşmanı ilan edilerek bulunduğu yerde yakalanmasına ve tüm eserlerinin toplatılmasına hükmedilmiştir. Bu hadiselerin akabinde bir şekilde Calvin'in eline geçen Servetus, uzun süren hücre cezasının ardından kurulan bir mizansen mahkemenin verdiği karar üzerine 1553 yılında Cenevre'nin merkezinde katledilmiş ve tüm kitapları da orada imha edilmiştir.

Michael Servetus engizisyon mahkemelerinde katledilen sıradan insanlardan biri değildir. Yaşadığı süreç itibarıyla sadece teoloji ve hukuk alanlarına ilgi duymamıştır. Söz konusu branşlara ilaveten felsefe ve tıp meseleleriyle de yakından ilgilenen bir hekim, bir teolog ve aynı zamanda da bir astronomi uzmanı olarak çeşitli sahalarda ilmî çalışmalar yapmıştır.²¹ Temmuz 1531'de *De Trinitatis Erroribus* (Teslisteki Yanlışlıklar), 1532'de *Dialogorum de Trinitate* (Teslis Hakkında Konuşmalar) isimli teolojiye dair eserlerini, 1535'te *In Leonardum Fucium Apologia* (Leonard Fuchs'a karşı Savunma) ve *Syruporum Universia Ratio* (Şuruplar Hakkında Her şey) isimlerinde eczacılıkla ilgili çalışmalarını neşreden Servetus, 1553'te ise teslisi reddeden görüşlerini içeren ve Hristiyan ilahiyatına dair yazdığı en önemli eseri kabul edilen *Christianismi Restitutio*'yu

²¹ Bainton, *Hunted Heretic*, 71; Carl Theophilus Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings* (Philadelphia: Lippincott Company, 1910), 19.

(Hristiyanlığın Yeniden İnşası) yayınlamıştır.²² Bu kitabında teslisin unsurlarından Oğul'un ve Kutsal Ruh'un birer ilah olamayacağını ve Tanrı'nın yalnızca 'bir' ve 'tek' olduğunu savunmuştur.²³

Servetus tıp alanında da ciddi çalışmalar yapmış, Galen'in 1500 seneden beri tartışmasız bir biçimde kabul edilen geleneksel anatomi bilgilerini de bir anlamda değiştirmiş²⁴ ve *Küçük Kan Dolaşımı*'ni tespit eden ilk insan olarak tıp tarihinde de yerini almıştır.²⁵ Servetus'un kendi Hristiyanlık öğretisini inşa ederken Kutsal Kitap'ı detaylı bir şekilde incelemesinin yanı sıra Kur'an üzerine yapılan pek çok çalışmadan da faydalanmış olması onu sadece Hristiyan dünyası için değil, İslam dünyası için de önemli kılmaktadır.²⁶ Nitekim onun teslis hakkındaki düşünceleri İslamiyet'ten de etkilenmiş olabileceği değerlendirmesini akıllara getirmektedir.

Araştırmamızın konusunu teşkil eden Michael Servetus gerek Hristiyanlık hakkındaki teolojik görüşleri gerekse tıp alanındaki yapmış olduğu araştırmalar itibariyle üzerinde çalışılmayı hak eden bir bilim adamı olmasına karşın *sapkın* ilan edilmiş bir kimse olduğundan günümüze değin gerek batı gerekse doğu akademisinde gereken ilgiyi görmemiştir. Latince kaleme almış olduğu eserleri bile ancak 2000'li yıllarda İngilizceye tercüme edilmiştir. Düşünce ve fikirlerini ortaya koyacak, hayatıyla ilgili malumat verecek çalışmalar çok sınırlı sayıdadır ve bu eserlerin Servetus'un teolojisi ile ilgili sağlıklı veriler içermediğini söylemek mümkündür. Bunun yanında, İslam'a yakın bir tanrı anlayışının olması sebebiyle İslam dünyasındaki ilahiyat araştırmacılarının ilgisini çekmiş olması beklenirken ne yazık ki burada da çok fazla tanınmamaktadır. Bu bağlamda araştırmamız, Servetus'un Hristiyanlık düşüncesini analiz ederek literatürdeki bu boşluğu doldurmaya odaklanmıştır.

1.2) Araştırmanın Amacı

Batı'da Doğu'yla ilgili çalışmalar çok erken dönemlerde başlamıştır. Yapılan bu araştırmalar doğrultusunda Doğu toplumlarının geleneksel yapıları, kültür ve

²² Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 22.

²³ Servetus, *RC*, 152.

²⁴ Gary B. Ferngren, *Batı Geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, çev. Ceyda Pekşen (İstanbul: Say Yayınları, 2016), 702.

²⁵ İlgili bölümde bu konuyla alakalı detaylı malumat verilecektir.

²⁶ Peter Hughes, "Servetus and Quran", *The Journal of Unitarian Universalist History* 30 (2005), 55.

medeniyetleri, sosyolojik durumları ve dinî inançları en ince ayrıntısına kadar incelenmiştir ve hâlâ da incelenmeye devam etmektedir. Özellikle İslam dini üzerinde yoğunlaşan araştırmalar, Müslüman toplumların daha iyi tanınmasına olanak sağlamıştır. Ne yazık ki bizim açımızdan bakıldığında Batı'nın dinî, kültürel ve sosyal durumları hakkında yaptığımız akademik faaliyetler oryantalist çalışmalara kıyasla çok zayıf kalmıştır. Bu açık yavaş yavaş kapatılmaya çalışılsa da hâlâ istenilen seviyeye ulaşamamıştır.

Yukarıda ifade edilenler doğrultusunda araştırmamızın biri genel diğeri de özel olmak üzere temel iki hedefi bulunmaktadır. Araştırmanın genel hedefi yüz yıllardır çok farklı ilişkilere sahip olduğumuz Hristiyan toplumunu ve Hristiyanlığı daha iyi tanıyabilme fırsatını elde etmektir. Kendisini Hristiyan olarak tanımlamasına rağmen İslam'ın tanrı tasavvuruna yaklaşan Michael Servetus ve onun gibi düşünen daha pek çok Hristiyanın zihin dünyasını kavramak bizim için önemli bir konudur. Ancak bu durumu sadece Hristiyanlık içerisinden çıkmış *sapkın* bir kimsenin ya da grubun ele alınıp incelenmesi olarak görmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Hristiyan dünyasında Servetus ve onun gibi daha pek çok kimsenin gizli Müslümanlar olduğu düşünülmüştür.²⁷ Esasen içten içe İslam'ı ikrar ettikleri, fakat gelenek ve toplum baskısının etkisiyle bunu açıktan dile getiremedikleri şeklinde analizler yapılmıştır. Oysa Servetus ve onun gibi kişileri Hristiyanlığın tanrı anlayışının değiştirilmesi gerektiği düşüncesine iten temel motivasyon teslisin karmaşık/kompleks bir iman esası oluşudur. Bu noktada Hristiyanlık dışındaki dinlerin Servetus'un dinî düşüncesine ne yönde ve ne ölçüde etki ettiği tespit edilmesi gereken bir husustur. Bu itibarla, kendilerine *Monoteist Hristiyanlar* diyebileceğimiz Servetus ve takipçilerinin akademi dünyamız nezdinde tanınması ve tanıtılması en önemli hedeflerimizden biridir.

Araştırmamızın özel hedefi ise Servetus hakkında merak edilen hususların aydınlığa kavuşturulması ve oluşturduğumuz hipotezlerin test edilmesine yöneliktir. Mesela, Servetus'un teslise yönelik eleştirileri nelerdir? Etkilendiği kaynaklar bağlamında değerlendirildiğinde Servetus'un üretmiş olduğu teslis anlayışı ne kadar özgündür? Servetus'un monoteizm olarak ifade edilen tanrı anlayışı gerçekte de bir monoteizmi mi ifade etmektedir? Servetus'un Hristiyanlık ve teslis anlayışı geleneksel Hristiyanlık

²⁷ Earl Morse Wilbur, *Our Unitarian Heritage* (Boston: Beacon Press, 1963), 52-64.

düşüncesinden hangi noktalarda farklılık göstermektedir? Servetus'un reformasyona bakış açısı nasıldır ve reform önderleriyle ilgili görüşleri nedir? Servetus'un İslam ve Müslümanlarla ilişkisinin mahiyeti nedir ve Kur'an hakkındaki bilgisi ne ölçüdedir? Servetus'un Hristiyanlık öğretisinin oluşmasında İslam'ın ve Kur'an'ın rolü nedir ve etkisi hangi düzeydedir? Eserlerinde Kur'an'a atıf yapmak için kullandığı ikincil kaynaklar Servetus'un Kur'an ve İslam hakkındaki düşüncelerini nasıl etkilemiştir? Servetus'un Hristiyanlık haricindeki dinlere yaklaşımı nasıldır? Avrupa'da Hristiyanlık içerisindeki tevhitçi geleneğe Servetus'un etkisi nedir? gibi soruların cevabını bulmak bu amaca matuftur.

Dinler tarihi alanında araştırma yaparken bilhassa dinler ve dinî düşünceler arasında mukayese yapmak büyük önem arz etmektedir. Yapılan mukayeseler sonucunda aradaki etkileşimi çok daha iyi anlayabilme imkânı elde edilir. Dolayısıyla Michael Servetus'un kendi Hristiyanlık öğretisini nasıl ve ne gibi şartlar altında şekillendirdiğini, hangi kaynaklardan ve dinî düşüncelerden etkilendiğini ortaya çıkarmak araştırılması gereken bir konudur. Yukarıda zikredilen mülahazalardan hareketle bu araştırmanın amacı, Batı kültür ve medeniyetinin temeli olan Hristiyanlığı daha iyi kavramak, bu din içerisinde çıkmış olan ve "sapkın" olarak kabul edilen Michael Servetus'un ve takipçilerinin Hristiyanlık anlayışlarını öğrenerek zihin kodlarına ulaşmaktır. Bu sayede konunun tarihsel süreç içerisinde sınırlarının ve literatürünün ortaya çıkarılması da hedeflenmektedir. Hedeflenen bu hususların gerçekleşmesi suretiyle Hristiyan heretizmi ve monoteist Hristiyanlık gibi konulara ışık tutulacağına inanılmaktadır. Böylece çalışmanın neticesinde, Hristiyanlık tarihi içerisinde yer alan farklı görüşlere mensup grupların ve diğer dinlerin Servetus'un teolojisine ne ölçüde etki ettiğine yönelik araştırma sorumuz da cevabını bulmuş olacaktır.

1.3) Araştırmanın Önemi

Michael Servetus'un görüşleri genel anlamda *heresi* kapsamında değerlendirildiğinden Hristiyan Batı dünyasında günümüze değin üzerinde çok durulmamış ve eserleriyle ilgili kapsamlı analitik çalışmalar yapılmamıştır. Calvin tarafından yakılmasına sebep olan ve genel anlamda teolojik görüşlerinin yer aldığı *Christianismi Restitutio* isimli eseri bile 2000'li yıllarda İngilizceye aktarılmıştır. Michael Servetus hem İslam dünyası hem de Hristiyan Avrupa için çok önemli bir isim olmasına karşın gerek Doğu gerekse Batı

akademyası tarafından yeterince tanınmadığı görülmektedir. Bizim Servetus hakkında yaptığımız bu şümüllü araştırma her iki bölgedeki Servetus çalışmaları arasında bir ilk olma özelliği taşımaktadır.

Servetus'un vefatının ardından onun öğretisini benimseyen ve kendi inançlarını bu doğrultuda şekillendiren insanlar olmuş ve gelenekten çok farklı olan bu Hristiyanlık anlayışı *Üniteryanizm* adı altında diğer Hristiyan grupları içerisindeki yerini almıştır. Bugün kendilerini *Üniteryan* olarak tanımlayan yüzbinlerce insan, Amerika'da ve dünyanın çok farklı yerlerinde Servetus'un birer takipçisi olarak yaşamlarını sürdürmekte ve Servetus'u inancı uğruna şehit olmuş bir kimse olarak görüp ona derin bir saygı duymaktadır. Ne yazık ki yalnızca Servetus ile ilgili değil, onun takipçileri olan Üniteryanlar hakkında da gerek din sosyolojisi gerekse dinler tarihi alanlarında doyurucu akademik çalışma sayısı çok azdır. Uluslararası Evrenselci Üniteryan Topluluğu başkan yardımcısı Derek McAuley ile yaptığımız 13 Şubat 2019 tarihli e-posta yazışmasında kendisi de bu konunun önemine dikkat çekmiş ve Servetus ile ilgili yapacağımız söz konusu araştırmanın kendilerini heyecanlandırıldığını ifade etmiştir.

Yukarıdaki değerlendirmeler ışığında denilebilir ki; Michael Servetus'un hayatı ve Hristiyanlık anlayışı en başta Hristiyanlık tarihinin en önemli safhalarından biri olan *reformasyon* konusuyla ilişkisi sebebiyle büyük önem taşımaktadır. Zira Servetus'un görüşleri ve muhatap olduğu hadiseler bugüne kadar *reformasyon* süreciyle alakalı tek yönlü yapılan tarih okumalarına farklı bir perspektiften bakmayı gerekli kılmaktadır. Nitekim Katolik Kilisesi'nin baskı ve zulümlerine isyan sebebiyle ortaya çıkan Protestan önderler, kendileri gücü ellerine aldıkları zaman farklı düşünce ve dinî yorumlara müsamaha etmemişler ve *zulüm* konusunda Katoliklerden hiç de geri kalmamışlardır.²⁸ O halde bu araştırmanın önemi, Servetus'un teolojisini analiz etmesinin yanı sıra Hristiyanlıktaki reform tarihi ile ilgili farklı tarih okumalarının ve sorgulamaların yapılmasına kapı aralayacak olmasından da ileri gelmektedir. Michael Servetus'un yaşadıklarının ve Hristiyanlık anlayışının netleştirilmesi genel olarak Hristiyanlık tarihinin, özelde ise reform sürecinin bir başka boyutunun daha net anlaşılmasını sağlayacaktır. Bu bağlamda Batı'da yapılan bazı çalışmalarda ortaya atılan Servetus'un

²⁸ Frans Pieter van Stam, *The Servetus Case* (Genève: Droz, 2017), 255-260; Ephraim Emerton, "Calvin and Servetus", *Harvard Theological Review* 2/2 (1909), 156-157.

gizli bir Müslüman olduğu iddiasını da bizzat Servetus'un kendi eserlerini inceleyerek sorgulayacak olması bu araştırmayı değerli kılan etkenlerden biridir.

Daha önce de belirttiğimiz üzere ülkemizde Michael Servetus ve onun Hristiyanlık anlayışı ile ilgili yapılmış bir akademik çalışma bulunmamaktadır. Bu bağlamda Michael Servetus'un gerek hayatının gerek Hristiyanlık düşüncesinin ve gerekse kendi teolojisini oluştururken etkilendiği kaynakların kapsamlı bir şekilde ele alınacağı bu araştırma vesilesiyle Türkiye'de söz konusu alana ilişkin literatürdeki boşluğu doldurma yolunda önemli bir adım atılacağı özellikle vurgulanmalıdır.

2) Araştırmanın Yöntemi

Bir araştırmanın yöntemi belirlenmeden önce yapılması gereken en önemli husus araştırmanın türünün çok net bir biçimde ortaya konmasıdır. Araştırma türünün ne'liğiyle alakalı tespit edilecek durum araştırmanın yöntemini de doğrudan etkileyeceği için ilk olarak buna dikkat edilmelidir. Bizim Michael Servetus ile ilgili yapmayı planladığımız araştırma hem betimleyici hem açıklayıcı hem de hipotez sınamaya yönelik bir inceleme olduğundan çalışmamızda ilgili üç araştırma türünün de kendine has yöntemleri takip edilmiştir.

Bu çalışmada ana yöntem olarak, sosyal bilimler alanında kuram oluşturmayı temel alan bir yaklaşımla sosyal olguları bağlı buldukları çevre içerisinde araştırmayı ve anlamayı amaçlayan nitel araştırma yönteminden faydalanılmıştır. Veri toplama tekniği olarak ise, araştırılması hedeflenen olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsayan *doküman incelemesi* kullanılmıştır. Toplanan verilerin analizi ise veriler arasındaki ilişki yapılarının tanımlanması ve yorumlanmasını temel alan *içerik analizine* dayalı yapılmıştır. Kuram/Teori oluşturma ise tek tek olgulardan yola çıkarak genel yargılara ulaşmayı esas alan tümevarım (inductive) yaklaşımıyla gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte Dinler Tarihi alanının temel araştırma metotlarından olan deskriptif yöntem ve mukayese metotları da takip edilmiştir.

Servetus'un Hristiyanlık öğretisini kritik etmek sistematik ve deskriptif olmak üzere iki aşamalı bir analizi gerektirir. Sistematik analiz söz konusu araştırma alanını içinde yer aldığı sistemin diğer bileşenleriyle ilişkili bir biçimde ele alarak hangi kavramsal terkiplerden oluştuğunu göstermeyi zorunlu kılar. Servetus'un eserlerini külli bir biçimde her zaman aynı düşünce dünyasını benzer yollarla sunan bir sistem olarak

değerlendirirsek sistematik bir çözümleme konunun bağlantılarını ve fonksiyonlarını göstermek için kâfi olabilir. Ayrıca, Servetus'un çalışmaları uzun sayılabilecek bir süre içerisinde oluşmuş ve 20'li yaşlarda yazdığı ilk eseri olan *De Trinitatis Erroribus*'tan itibaren son eseri *Christianismi Restitutio*'ya gelinceye kadar kimi zaman aynı görüşü değişik yollarla ifade etme, kimi zaman da aynı soruna farklı çözüm önerileri getirme tarzını benimsemiştir. Buradan hareketle sistematik bir okuma, bazen Servetus'un bir kitabında ifade ettiğini diğer eserinde söylediğiyle çelişen bir teolog olarak değerlendirilmesine yol açabilir. Bununla birlikte, sistematik analizin imkânlarını ve bulgularını göz ardı etmeksizin, eserlerinin kronolojik sırasına hususen dikkat ederek deskriptif bir analiz yöntemini tercih edip Servetus'un fikir gelişiminin izlerini sürmek de mümkündür.

Teslis doktrininin Servetus'un inşa ettiği Hristiyanlık anlayışındaki yerini ve rollerini tespit etmek Servetus'un sisteminin doğru bir tasvirini sunacaktır. Bununla birlikte Servetus'un teslis ile ilgili söylemlerinin, kullandığı yeni kavramsal araçların ve ayrımların hangi sorunları çözdüğü, teslis doktrinini nasıl dönüştürdüğü ya da onun bu sayede neyi başardığı sorusunu cevaplamak için doğru bir tasvirden fazlasına ihtiyaç duyulmaktadır. Teslisin öğeleri olan Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un her birinin ayrı birer Tanrı mı olduğu ya da bahsedilen bu üç unsurun Tanrı'nın kendisi değil de Tanrı'nın sıfatları kapsamında mı değerlendirilmesi gerektiği ayrımını tartışırken Servetus'un hangi sorunları çözmeye çalıştığı hakkında bir fikrimiz olmazsa bu tartışmaların Hristiyanlık tarihi açısından ne önem ifade ettiğini belirleyebilmek zorlaşır. Dolayısıyla Servetus'un teslis kavramı ile ilgili gerçekleştirdiği dönüşümleri gösterebilmek için öncelikle erken Hristiyan anlayışından ve diğer dinî geleneklerden tevarüs ettiği teolojik görüşler ve çözüm önerilerinin açık bir şekilde irdelenmesi gerekir.

Servetus'un, *teslis'in yanlışları* olduğunu söylerken Tertullian veyahut diğer Kilise Babalarının teslis tanımından kaynaklanan ve reform dönemine kadar sürekli yeni çözüm önerileriyle gündeme gelen kadim bir problemi çözmeye çalıştığını ya da cevher-araz ayrımını yaparken monofizit-diyofizit yaklaşımlardan uzak kendine has bir teslis formu benimsediğini belirleyebilmek önemli bir husustur. Tevarüs edilen teolojik sorunlar ve çözüm önerilerinin analiz edilmesi Servetus'un Hristiyan teolojisinde gerçekleştirmeye çalıştığı dönüşümleri tespit edebilmek için atılacak ilk adım olacaktır.

Servetus'un teşebbüs ettiği bu yenilikleri gerçekleştirme konusunda nasıl bir metot takip ettiği sorusuna gelince daha derinlikli bir çözümlenmeye ihtiyaç duyulur. Bu analizin hangi adımlarla uygulanabileceğini görmek için Dinler Tarihi metodolojisi içerisinde bir terimin ya da problemin hangi sebepler ve vasıtalar yoluyla başkalaştığıyla ilgili genel bir çerçeveye sahip olmak gerekmektedir. Böyle bir çerçeveye ulaşmanın yolları arasında ise deskriptif yöntem ve mukayese metodu yer alır. Bu bağlamda araştırmamız genel anlamda betimleyici bir yaklaşımı benimsediğinden Servetus'un eserleri arasında yapılacak mukayese ile Hristiyanlık anlayışıyla alakalı sağlıklı bir bilgi ortaya konacak ve aynı zamanda eserler arası karşılaştırmalar yapılarak Servetus'un bu süreç içerisinde görüşlerinin şekillenışı tahlil edilecektir.

3) Araştırmanın Kaynakları

Akademik bir araştırmanın en önemli özelliği doğrudan birinci kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmış olmasıdır. Bu araştırmanın birincil kaynakları ise bizzat Michael Servetus'un kaleminden çıkan metinlerdir. Servetus'un kendi metinlerini çalışmanın birinci bölümünde yer alan *Hayatı ve Eserleri* kısmında irdeleneceğimize burada çalışma içinde sıkça atıf yaptığımız ikincil kaynaklardan bazılarını değineceğiz. Söz konusu ikincil kaynakları zikrederken sırasıyla önce kitaplar, ardından tezler ve akabinde de makaleleri ele alacağız. Bunu yaparken de mümkün olduğunca kronolojik bir sıra takip etmeye özen göstereceğiz.

Kitaplarla ilgili olarak bahsetmemiz gereken ilk kaynak Samuel Miller'in 1846 yılında yayınladığı *Calvin and Servetus* isimli çalışmadır. Bu eserde Miller, Servetus ve Calvin arasındaki ilişkiyi en başından Servetus'un infaz edildiği ana kadar oldukça kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Okumaya başlamadan önce kitabın iki teolog arasında yaşanan teolojik tartışmaları analiz edeceği beklentisi oluşmaktadır ancak yazarın böyle bir endişesi olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla eserin bu yönden zayıf kaldığını, Calvin ve Servetus arasındaki ilişkileri yalnızca tarihsel bir perspektifle yansıttığını söylemek mümkündür.

Servetus'un hayatını anlatırken sıkça başvurduğumuz bir kaynak William Hamilton Drummond'un 1848 yılında neşrettiği *The Life of Michael Servetus* isimli eserdir. Drummond bu çalışmada Servetus'un hayatı ve öğretisi hakkında genel bir çerçeve çizmeye çalışmıştır. Bunda kısmen başarılı olduğunu söylemek mümkündür ancak

kitabın bazı eksikleri olduğunu da dile getirmek gerekmektedir. Eser incelendiğinde Servetus'un hayatı ve eserleriyle alakalı verilen malumatın çok özet mahiyette olduğu ve özellikle Servetus'un Hristiyanlık anlayışı ortaya konulurken eserlerinin tümünden istifade edilmediği görülür. Eserde modern literatürde Michael Servetus, "reformasyonun yanlış yönleri", Servetus'un felsefe ile olan ilişkisi ve Servetus'un misyonu gibi konulara kısa ifadelerle değinilmiştir. Bilhassa Servetus'un teslis ile ilgili görüşlerinin sağlıklı bir şekilde ortaya konulamadığı anlaşılmıştır.

Önemli Servetus biyografilerinden bir diğeri, 1910 yılında Carl Theophilus Odhner tarafından kaleme alınan *Michael Servetus: His Life and His Teachings* adlı kitaptır. Odhner'in çalışması bir önceki paragrafta ele aldığımız Drummond'un kitabına oldukça benzer bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kaynak da Servetus hakkında külli bir bakış açısı oluşturmak istemiştir. Bunun birlikte, Servetus'un Hristiyanlık anlayışı ile ilgili görüşlerini analiz ederken onun eserlerinden çok sınırlı bir şekilde referans yapıyor olması kitabın bariz bir eksikliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Drummond'un kitabındaki metodolojiyi büyük oranda takip ediyor oluşu da yazarın ondan ilham aldığını akla getirmektedir.

Servetus hakkındaki çalışmalarda en çok atıf yapılan ve bizim de faydalandığımız eserlerden biri Roland H. Bainton'un 1953'te yayınladığı *Hunted Heretic: The Life and Death of Michael Servetus, 1511-1551* isimli çalışmadır. Eser, Servetus'un hayatını ele alan çok kapsamlı biyografik bir araştırmadır ancak Servetus'un Hristiyanlık anlayışını, teslis, sakramentler ve diğer dinlerle ilgili görüşlerini yeterince irdelememiştir. Kitap biyografik bir çalışma olarak dikkatleri çekmekte, yalnızca Servetus'un hayatı ve bazı eserleri ile ilgili kritikleri, 16. yüzyılda Lyon, Basel gibi şehirlerde Hristiyanlığın genel durumu gibi konuları ele almaktadır. Bizim çalışmamız Servetus'un hayatını ve Hristiyanlık ile ilgili görüşlerini inceleyen bir araştırma olmasının yanı sıra Servetus'un diğer dinlere nasıl baktığını, özellikle İslamiyet ve Yahudilik hakkında neler düşündüğünü, eserlerinde çokça referans verdiği Kur'an-ı Kerim'den ne ölçüde etkilendiğini de ortaya koyacak bir araştırma olması itibariyle Bainton'un bu çalışmasından farklı bir konumda yer alacaktır.

Araştırmamızı yaparken yararlandığımız bir diğer önemli kaynak John F. Fulton'un 1953'te kaleme aldığı *Michael Servetus: Humanist and Martyr* isimli kitaptır. Eserin biyografi tarzında bir çalışma olduğunu söylemek gerekmektedir. Diğer Servetus

biyografilerinden en önemli farkı, Servetus'un bilim adamı vasıfları üzerinde çokça durması ve bu alanda yazdığı eserleri detaylı bir biçimde incelemesidir. Kitapta Servetus'un teolojisi veyahut Hristiyanlık anlayışı gibi konulara neredeyse hiç değinilmemektedir.

Çalışmamızda referans yaptığımız tezlerle ilgili olarak ilk ele almamız gereken çalışma Jerome Friedman'ın 1971 yılında Wisconsin Üniversitesi'nde hazırladığı *Michael Servetus: The Theology of Optimism* isimli doktora tezidir. Bu tez, benzerlerinden çok farklı bir biçimde Servetus'un teolojisini kapsamlı bir biçimde ele almaya çalışır. Bizim de araştırmamızın pek çok yerinde faydalandığımız bu çalışma, hedeflediği çıkarımları yapmakta oldukça başarılı olsa da bizim bu araştırmayla yapmak istediğimizden farklı bir bakış açısını yansıtmaktadır. Tezde Servetus'un hayatı, eserleri ve yaşadığı coğrafyanın ondan önceki durumuyla ilgili neredeyse hiç malumat verilmemektedir. Ayrıca Servetus'un teolojisini ele alırken objektif bir tutum sergilemediği de açık bir biçimde hissedilir. Bununla birlikte, bizim bu çalışmamızdan önce Servetus'un teolojisini ve dinî düşüncelerini kapsamlı bir biçimde ele alan ilk eser olduğunu söylemek gerekir.

Türkçe literatür tarandığında Servetus ile ilgili bir lisansüstü çalışmaya rastlanmamıştır²⁹ fakat Servetus'un kurucusu kabul edildiği Üniteryanizm hakkında yapılmış önemli bir tez çalışmasını burada dile getirmek gerekmektedir. Üniteryan düşünce ile ilgili bilgileri ele alırken bizim de sıkça başvurduğumuz bu kaynak İsmail Yılmaz tarafından 1994 yılında Bursa Uludağ Üniversitesinde tamamlanan *Üniteryanizm'in Doğuşu ve Bunu Etkileyen Dini Faktörler* isimli doktora tezidir. Bu araştırmanın en önemli özelliği Türkiye'de Üniteryanizm hakkında yazılmış en erken akademik metin olmasıdır. Eser incelendiğinde Üniteryanizm hakkında doyurucu malumat verildiği rahatlıkla farkedilmektedir. Bununla birlikte en önemli eksiği ise Üniteryanizmin kurucusu kabul edilen Michael Servetus hakkında özet bilgiler vermiş olması ve özellikle teolojisi hakkında onun kendi eserlerine hiç referans yapmamış olmasıdır.

²⁹ Türkçe literatür tarandığında Servetus'a özgü bağımsız bir çalışmanın olmadığı görülecektir. Bununla birlikte, bazı makalelerde ve kitaplarda konunun bağlantısına göre Servetus'a referansların olduğu tespit edilmiştir. Bunların haricinde Servetus'u konu edinen ve akademik hüviyeti olmayan iki yazı bulunmaktadır. Bunlardan ilki Anadolu Yayıncılık tarafından hazırlanan "Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi"dir. Bu eserin dokuzuncu cildinde Servetus için bir başlık bulunmaktadır. Bir diğeri ise, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi hocalarından İsmail Taşpınar'ın "Derin Tarih" isimli dergide kaleme aldığı "Michael Servetus" yazısıdır.

Kaynaklarımız arasında yer alan bir diğerk doktora tezi ise Eun S. Ra'nın 2001 yılında Pretoria Üniversitesinde tamamladığı *Michael Servetus: The Unfortunate and Fair Conviction As Heretic and Seditious at The Trials in Vienne and Geneva 1553* isimli doktora tezidir. Teze genel bir bakış attığımızda 201 sayfadandır oluştuğunu ve fakat Servetus'un teolojisiyle alakalı yalnızca 20 sayfanın olduğunu görmekteyiz. Eun, genel itibariyle Servetus'un hayatı ve Calvin ile olan tartışmasına odaklanmıştır. Bunu yaparken de taraflı bir görüntü sergilediğini ve tarihsel gerçeklikten koparak Calvin cephesinde yer aldığını söylemek gerekmektedir.

Özgün araştırma makaleleri akademik çalışmalar için vazgeçilmez kaynaklardır. Bu araştırmanın kaynakları arasında da önemli özgün makaleler yer almaktadır. Bunlar arasında ilk ifade edilecek olanlardan biri Elisabeth Feist Hirsch'in *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*'de yayınladığı *Michael Servetus and The Neoplatonic Tradition: God, Christ and Man* isimli makaledir. Makalenin en önemli özelliği Servetus'un kendi teolojisini inşa ederken Yeni Eflatuncu düşünceden ne ölçüde etkilendiğini ortaya koymasındadır. Günümüze değin bu konuyu ele alan ilk ve tek çalışma olması onu Servetus çalışmaları arasında çok kıymetli kılmaktadır.

Peter Hughes'in 2005 yılında *The Journal of Unitarian Universalist History*'de yayınladığı *Servetus and Quran* isimli çalışma da yararlandığımız bir diğerk makaledir. İlgili makalede Servetus'un iki eserindeki Kur'an atıfları incelenmiş ve bu atıfların doğrudan Kur'an'dan mı, yoksa ikincil diğerk kaynaklardan mı alındığı tartışması yapılmıştır. Bununla birlikte, Servetus'un Arapça bilip bilmediği, yapmış olduğu Kur'an incelemelerinin onun Hristiyanlık düşüncesi üzerinde ne derece etkili olduğu gibi konulara hiç değinilmemiştir.

Yine Hughes'in kaleme aldığı önemli makalelerden bir diğeri 2014 yılında *Journal of Unitarian Universalist History*'de yayınlanan *The Early Years of Servetus and the Origin of His Critique of Trinitarian Thought* isimli makaledir. Makale genel itibariyle Servetus'un hayatı ve teslis eleştirisi üzerinde yoğunlaşmaktadır ancak onu özgün kılan en önemli yanı Servetus'un hayatının erken dönemleriyle ilgili bilgiler vermesidir. Çünkü pek çok biyografi eseri Servetus'un çocukluk ve gençlik yıllarıyla alakalı kısıtlı bilgiye sahiptir. Çalışmada Servetus'un teslis karşıtlığıyla ilgili yapılan analizler de önemlidir fakat makalenin odak noktası bu başlık değildir.

Modern döneme bakıldığında Servetus ile ilgili çalışmaların istenilen nicelik ve nitelikte olmadığı görülmektedir. Hal böyleyken orijinal bazı araştırmaların yapıldığını da gözardı etmemek gerekir. Örneğin bu çalışmalardan biri, Miguel González Ancín'in 2018 yılında *Revista de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya*'da yayınladığı *Miguel Servet: Su Educaciön Y Los Médicos Con Los Que Conviviö A Través De Nuevos Documentos* isimli makaledir. Bu makalenin en önemli özelliği, Servetus'un erken dönem eğitim hayatıyla ilgili verdiği bilgileri arşiv belgelerine dayandırmasıdır. Çalışma kitap hüviyetinde olmadığından onu bir biyografi olarak nitelendiremesek de Servetus'un hayatına dair bazı verileri arşiv belgeleriyle temellendiriyor olması belki de onu bu yöntemle yazılmış tek Servetus araştırması olarak değerlendirmemize imkân vermektedir. Araştırmamızda yer alan "Çocukluğu ve Gençliği" isimli başlıkta bu çalışmadan oldukça istifade edilmiştir.

Yukarıda ifade edilen çalışmalar, tezimizde faydaladığımız eserler arasında ilk planda zikredilmesi gerekenlerdir. Bunların haricinde pek çok tali kaynaktan faydalanıldığı çalışmamızın içerisinde zaten görülecektir. Servetus ile alakalı mevcut literatür yukarıda ifade ettiklerimizle birlikte değerlendirildiğinde araştırmamızın seleflerinden farklı bir içerik ve maksatla ön plana çıkacağı aşıkardır. Nitekim bugüne kadar Servetus hakkında yazılanlar incelendiğinde eğer ilgili eser onun takipçileri tarafından kaleme alınmışsa genel olarak onun *din için kendini feda etmiş bir şehit* olarak sunulduğu ve bu doğrultudaki yaklaşımların ön plana çıktığı, eğer bir akademisyen ya da bir araştırmacı tarafından kaleme alındı ise de çoğunlukla onun biyografisi üzerine yoğunlaşan ansiklopedik/biyografik eserler olduğu görülür. Bu bağlamda Michael Servetus'un hayatını, eserlerini ve Hristiyanlıkla ilgili görüşlerini inceleyeceğimiz bu araştırma ülkemizdeki dinler tarihi ve reform süreci çalışmaları arasında bir ilk olacaktır.

1976 yılında İspanya'da Julio Arribas Salaberri tarafından kurulan *Michael Servetus Enstitüsü* (The Michael Servetus Institute) hizmete başladığı ilk günden itibaren gerek Servetus ile ilgili konferans ve seminerler düzenlemekte gerekse Servetus'a dair yapılan çalışmalara destek olmaktadır. Bu vakfın yayınlarını incelediğimizde de bizim araştırmamıza benzer bir çalışmanın bulunmadığı görülmektedir. Genel anlamda Servetus'un hayatına odaklanan ve onun hümanist tarafını ön plana çıkaran çalışmalar dikkat çekmektedir. Tabi ki bunun en önemli sebebi Servetus'un Hristiyanlık görüşlerinin Katolik Kilisesi'yle taban tabana farklı olmasıdır. Söz konusu enstitünün yetkilileri ile ve

Servetus'un takipçileri olan *Uluslararası Evrenselci Üniteryan Konseyi*'nin ((ICUU)) başkan yardımcısı Derek McAuley ile yaptığımız görüşmelerde bize hem kaynaklar noktasında destek olmuşlar hem de araştırmamızın kendileri açısından da orijinal bir çalışma olduğunu dile getirmişlerdir.

Tüm bu değerlendirmeler ışığında söylenebilir ki araştırmamızın hem ülkemiz akademisi hem de Batı'daki Servetus çalışmaları arasında daha öncekilerin eksiklerini tamamlayan ve bu alandaki araştırmalar için çalışılacak konuların alanını genişleten kendine özgü akademik bir araştırma olarak yerini alacağını ve bundan sonra Servetus ile ilgili yapılacak çalışmalar için de bir referans eseri olma özelliği göstereceğini ümit ediyoruz.

BİRİNCİ BÖLÜM:

MICHAEL SERVETUS ÖNCESİ DÖNEME GENEL BİR BAKIŞ

Hristiyanlık tarihi incelendiğinde en fazla teolojik tartışmanın teslis doktrini etrafında yapıldığı görülür. Bu tartışmaların doğal bir sonucu olarak dinin ortaya çıktığı zamandan günümüze kadar geçen süre içerisinde çok farklı teslis anlayışları neşvünema bulmuştur. Pek tabii ki yapılan teolojik tartışmalar yalnızca teslis ile sınırlı değildir. Gerek dinî pratikler gerekse kurtuluş doktrini gibi farklı dinî meseleler de çeşitli zamanlarda çeşitli ihtilaflara konu olmuştur.³⁰ Bu çalışmada Hristiyanlık tarihinin önemli şahsiyetlerinden biri olan Michael Servetus'un dinî düşüncesi özellikle teslise bakışı bağlamında incelenecektir. Bu bakımdan Servetus'un teolojisi ele alınmadan önce kendi zamanına kadar tevarüs eden teolojik problemlerin arka planının bilinmesi gerekir. Dahası, Servetus'un yaşadığı dönemde hâkim olan siyasi ortamın ve entelektüel iklimin de kavranması elzemdir. Dolayısıyla bu bölümde konuya bir alt yapı oluşturması bakımından bahsedilen hususlarla ilgili özet malumat verilmesi uygun olacaktır.

1.1) Hristiyanlıkta Teslis ile İlgili Polemikler

Teslis, Arapça *selâse* (üç) kelimesinden türetilen bir isimdir ve sözlükte *üçleme*, *üç yapma*, *üç olarak çağırma* gibi anlamlara gelmektedir. Hristiyanlıkta *Baba-Oğul-Kutsal Ruh* şeklinde formüle edilmiş üç unsurlu ilâhlık anlayışını ifade eden bu terimin Grekçe karşılığı Trias, Latince karşılığı ise Trinitas'tır.³¹ Yeni Ahit'te *Baba, Oğul /İnsanoğlu/ Tanrı Oğlu* ve *Kutsal Ruh / Tanrı'nın ruhu* gibi ifadeler bulunsa da teslis, ne kavram ne de doktrin olarak yer almaz.³² Bununla birlikte Matta İncili'ndeki bir pasajda İsa'nın, havarilerine "*Bu nedenle gidin, bütün ulusları öğrencilerim olarak yetiştirin; onları*

³⁰ Adolph Harnack, *History of Dogma*, çev. Neil Buchanan (New York: Dover Publications, 1962), 1/304-305; Mehmet Aydın, "Hristiyanlıkta Teslis Doktrini ve Hristiyan İ'tizalleri", *AÜİFD* 5 (1982), 141-156.

³¹ Waardenburg, "Teslis", 40/548.

³² Karen Kilby, "Trinity", *The Dictionary of Christian Theology* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 518; Waardenburg, "Teslis", 40/58.

Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un adıyla vaftiz edin."³³ şeklinde seslendiği aktarılmaktadır. Yine Pavlus, Korintlilere yazdığı ikinci mektubunda; "*Rab İsa Mesih'in lütfu, Tanrı'nın sevgisi ve Kutsal Ruh'un paydaşlığı hepimizle birlikte olsun.*"³⁴ ifadesine yer vermiştir fakat görüldüğü üzere bu cümleler kurumsal bir doktrin ortaya koymamaktadır.³⁵

Teslis (triados) kavramı, miladi 180 dolaylarında ilk defa Antakya Patriği Teofilos tarafından kullanılmıştır. Günümüzdeki şekliyle sistematik bir dogmayı kastetmeyen Teofilos, 'Triados' ile Tanrı, Tanrı'nın kelimesi ve Tanrı'nın hikmeti (ruhu) gibi anlamlara işaret etmiştir.³⁶ Erken dönem kilise babalarından Irenaeus (2. yüzyıl) ise oğul ve ruhu tek bir Tanrı'nın (Baba) farklı tezahürleri şeklinde değerlendirmiştir. Dördüncü asırda doktrinleşecek olan teslis akidesini çağrıştıracak biçimde yorumlayan kişi ise ilk Latin kilise babası Tertullian'dır (ö. 225). İlahlıktaki üç unsurdan bahseden Tertullian bunların öz itibariyle bir, fakat şahsiyet olarak ayrı olduğunu ve bu şahsiyetlerden her birinin kâinatın yaratılışında farklı fonksiyonlar icra ettiğini iddia etmiştir. Bu değerlendirmeye göre ilk şahsın (Baba) görevi yaratma, ikinci şahsın (Oğul) görevi kurtarma, üçüncü şahsın (Kutsal Ruh) görevi ise kutsama olmaktadır.³⁷ Doğu Hristiyan geleneğinin en büyük teologlarından biri olan İskenderiyeli Origen (ö. 254) ise hiyerarşik bir teslis anlayışı benimsemiştir. O'na göre Baba'dan manevi olarak çıkan kelimenin ya da Oğul'un kâinatı idare etme, kelimedenden çıkan Kutsal Ruh'un ise azizlere ilhamda bulunma görevi vardır.³⁸

Daha önce de ifade edildiği üzere 325 yılında İznik'te toplanan ekümenik konsil Arius'u aforoz ederek Oğul'un Baba ile aynı doğaya sahip olduğu, dolayısıyla ilâh olduğu tezini kabul etmişti.³⁹ Akabinde imparator I. Theodosios döneminde İstanbul'da toplanan ikinci ekümenik konsilde (381) teslisin üçüncü unsuru olan Kutsal Ruh'un da Oğul gibi ilâhî bir doğaya sahip olduğu görüşü kabul edildi.⁴⁰ Söz konusu iki konsilin kararları ile, teslisi

³³ Matta 28/19.

³⁴ 2. Korintliler 13/13.

³⁵ Doğal olarak bunun aksini savunan, bilhassa Yeni Ahit'te kesin olarak teslisçi bir teoloji olduğunu dile getiren yaklaşımlar da vardır. Örnek için bk. J.J. Van Oosterzee, *The Image of Christ As Presented in Scripture*, çev. Maurice J. Evans (London: Hodder & Stoughton, 1778), 11-12.

³⁶ Waardenburg, "Teslis", 40/58.

³⁷ J.N.D. Kelly, *Early Christian Doctrines* (London: Adam&Charles Black Press, 1968), 112-115.

³⁸ Waardenburg, "Teslis", 40/58.

³⁹ Kilby, "Trinity", 518.

⁴⁰ Dünzl, *A Brief History of the Doctrine of the Trinity in The Early Church*, 123-131.

oluşturan Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un aynı özden geldiği ve hepsinin birer ilâh olduğu konusunda ittifak edilmiş oldu. Bu konsillerin ardından 431'de Efes'te, 451'de ise Kadıköy'de olmak üzere iki ekümenik konsil daha toplanmıştır. Efes Konsili'nde İsa'nın tanrısal ve beşerî doğalarının birbirinden ayrı olmadığı, Kadıköy Konsili'nde ise İsa'nın tek bir şahsiyette Tanrısal ve beşerî iki ayrı doğasının olduğu görüşleri kabul edildi. Bu konsiller sonucunda teslis Hristiyanlığın en temel dogması haline geldi.⁴¹

Dinlerin geneli incelendiğinde merkezi bir şahsiyetin, kutsal kitabın veya nesnenin o dinin dogmalarını belirlediği görülür. Akideleri belirleyen bu odak nokta olmaksızın dinlerden ve tarihlerinden bahsetmek de mümkün değildir. Örneğin Buda'sız bir Budizm'den, Kur'an'sız bir İslamiyet'ten veya Zerdüş't olmadan bir Zerdüş'tlükten bahsedilemez. Hristiyanlığın odak noktası da İsa'dır ve tarih boyunca Hristiyanlık içerisinde yapılan dinî tartışmaların temelinde onun şahsıyla alakalı problemlerin yattığı bilinmektedir. Hristiyan geleneğinde İsa teslisin ikinci unsuru olarak Tanrı'nın oğludur ve tanrılık bakımından Baba ile özdeşdir. Fakat Hristiyanlık içerisinde bu anlayışa sahip olmayan pek çok kimse ve ekol de karşımıza çıkmaktadır.

Modern literatüre baktığımızda ise en çok irdelenen konunun günümüz Hristiyanlığının İsa'nın tebliğ ettiği bir din mi yoksa İsa'dan bağımsız şekillenmiş bir inanç sistemi mi olduğudur.⁴² Nitekim İncillere bakıldığında İsa'ya atfen yazılan bazı ifadelerin onun aslında İsrailoğullarına gönderilmiş bir peygamber olduğuna ve hayatının her döneminde Tanrı'nın 'bir'liğine vurgu yaptığına işaret ettiği görülür.⁴³ Fakat İsa'nın vefatının ardından ortaya çıkan Pavlus, İsa'nın o güne kadar vaaz etmediği birçok meseleyi gündeme getirmiş ve *Mesîhî* doktrini bu dine adapte etmek suretiyle Hristiyanlık tarihini

⁴¹ Waardenburg, "Teslis", 40/58-59.

⁴² Zafer Duygu, *İsa, Pavlus, İnciller* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2018), 33-39.

⁴³ Matta 5:17-19: "Kutsal Yasa'yı ya da peygamberlerin sözlerini geçersiz kılmak için geldiğimi sanmayın. Ben geçersiz kılmaya değil, tamamlamaya geldim. Size doğrusunu söyleyeyim, yer ve gök ortadan kalkmadan, her şey gerçekleşmeden, Kutsal Yasa'dan ufacık bir harf ya da bir nokta bile yok olmayacak. Bu nedenle, bu buyrukların en küçüğünden birini kim çiğner ve başkalarına öyle öğretirse, Göklerin Egemenliği'nde en küçük sayılacak. Ama bu buyrukları kim yerine getirir ve başkalarına öğretirse, Göklerin Egemenliği'nde büyük sayılacak." Markos 12:29-31: "İsa şöyle karşılık verdi: "En önemlisi şudur: 'Dinle, ey İsrail! Tanrımız Rab tek Rab'dir. Tanrın Rab'bi bütün yüreğinle, bütün canınla, bütün aklınla ve bütün gücünle seveceksin.' İkincisi de şudur: 'Komşunu kendin gibi seveceksin.' Bunlardan daha büyük buyruk yoktur." İsa'nın peygamber ve beşer oluşuyla alakalı gerek İncil metinleri gerekse Kur'an arasındaki bir mukayese için bk. Remzi Kaya, "İnciller ve Kur'an'da Hz. İsa'nın İnsan ve Peygamber Oluşu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2004), 37-58.

yepyeni bir boyuta taşımıştır.⁴⁴ Dolayısıyla Hristiyanlık tarihindeki teslis tartışmalarını ve İsa'nın doğası ile ilgili problemleri bu noktadan başlatmak mümkündür.

Pavlus'un Hristiyanlık tarihine en önemli etkisi *Mesih* doktrinini bu dine entegre etmesidir. Yukarıda da işaret edildiği üzere esasen İsa'nın *Hristiyanlık* isminde bir dini tebliğ ettiği de vaki değildir. Bu sebeple Hristiyanlığı İsa'nın değil de Pavlus'un dini olarak gören çok fazla yaklaşım bulunmaktadır.⁴⁵ Bu açıdan bakıldığında teslis dogmasının Hristiyanlık tarihinin en büyük problemi olduğunu söylemek mümkündür ve erken dönemden günümüze değin bu konu etrafındaki tartışmalar sürmektedir.

Çalışmamızın konusu olan Michael Servetus da Hristiyanlığın en önemli iman esası olan teslis dogmasını reddeden bir Hristiyandır. Bununla beraber Servetus, tarihin bir döneminde ortaya çıkmış ve teslis doktrinini *saçma* olarak kabul etmiş ilk şahsiyet de değildir. Ondan çok önceleri de teslis doktrinini kabul etmeyen ve kendi Hristiyanlık düşüncesini şekillendiren pek fazla kimse olmuştur.

1.1.1) Erken Dönem Teslis Tartışmaları ve Teslis Karşıtları

İsa döneminde Hristiyanlık adında bir dinden bahsetmek mümkün değildir. Nitekim İsa, Yahudi toplumu içinde doğmuştur ve yukarıda da ifade edildiği üzere yapmış olduğu tebliğde Musa şeriatının dışında yeni bir din getirmediğini beyan etmektedir. İsa İsrailoğullarına tebliğde bulunarak onları tahrif ettikleri dinin özüne davet eden bir uyarıcı olarak karşımıza çıksa da Yahudilerin onu yalancılıkla suçladığı, öğretilerini reddettiler ve çarmıha gerilmesine sebep oldukları da tarihsel bir gerçektir.⁴⁶ Bununla birlikte İsa'nın tebliğini kabul eden ve onun öğretileri etrafında kenetlenen bir topluluk da oluşmuştur.

⁴⁴ Pavlus'un teolojisi hakkında çok fazla modern çalışma bulunmaktadır. Pavlus ile ilgili söylediklerimizin aksini iddia eden, onun monoteist bir Tanrı anlayışı olduğunu savunan çalışmalar da vardır. Bir örnek için bk. James D. G. Dunn, *The Theology of Paul The Apostle* (Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing, 1998), 49-50. Burada Hristiyanlık tarihinin genel bir özetinin yapılması planlanmamaktadır. Konuyla alakalı detaylı malumat için bk. Şinasi Gündüz, *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı* (İstanbul: Ankara Okulu Yayınları, 2004).

⁴⁵ Gündüz, *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*, 249-254.

⁴⁶ Edward Kessler, *An Introduction to Jewish-Christian Relations* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 36-42; Simon J. Joseph, *Jesus and the Temple* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), 15-29.

*Ebionitler*⁴⁷ ya da *Yahudi Hristiyanlar* olarak nitelenen bu grup İsa'yı bir peygamber olarak kabul etmiş ve Musa şeriatını takip etmeyi kendilerine şiar edinmiştir. Ebionitlerin en önemli özellikleri arasında Tanrı'ya 'bir' kabul etme⁴⁸, Kudüs'e hürmet etme, sünnet geleneğini devam ettirme, İsa'yı bir peygamber olarak görme ve Musa şeriatına uyma gibi hususlar yer almaktadır. Buna ilaveten Ebionitlerin kendilerine ait bir İncil'e sahip oldukları da ifade edilmektedir.⁴⁹

İlk dönemler İsa'nın müritlerinin sıkı bir düşmanı olan Pavlus daha sonra bir Şam yolculuğu esnasında vizyon gördüğünü söyleyerek İsa'nın kendisine görüldüğünü belirtmiş ve İsa'yı hayatında hiç görmemiş olmasına rağmen bu vizyon esnasında İsa'nın onu *Gentileler Havarisi* olarak tayin ettiğini iddia etmiştir.⁵⁰ Bu vizyon Hristiyanlık tarihi açısından çok önemlidir çünkü Pavlus teolojisinin ana öğeleri olan Mesih doktrini, kefarete, haç ve kıyamet gibi inanışlar bu hadiseden sonra şekillenmiştir.⁵¹ Bu olayın ardından Pavlus bir taraftan kendisini İsa'nın öğrencilerine kabul ettirmeye çalışmış diğer taraftan da İsa'nın hayatı boyunca hiç bahsetmediği ve İsa'ya tabi olanların da daha evvel hiç benimsemedikleri dinî doktrinlerini yayma faaliyetlerine başlamıştır.

Pavlus, dinin bilhassa Yahudi olmayan pagan toplumlar arasında da taraftar bulması için Kudüs cemaatinin de sıkı sıkıya bağlı olduğu *sünnet olma* gibi Musa şeriatına ait emirlerin zaruri olmadığını savunmuştur.⁵² Nitekim Pavlus'a göre kurtuluş, tanrısal hukuku uygulayarak değil, Mesih'e iman yoluyla gerçekleşecektir.⁵³ Bu noktada artık karşımıza iki farklı Hristiyan grubu çıkmaktadır: Tanrı'nın birliğine inanan ve Musa şeriatının takipçisi olan Kudüs cemaati ve Mesih doktrini etrafında şekillenmiş, ayrıca Musa şeriatının da dışına çıkmış olan Pavlus'un takipçileri.

⁴⁷ 'Ebionit' isminin orijiniyle ilgili farklı görüşler vardır. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Turhan Kaçar, "Ebioniteler'den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları", *AÜİFD* 44/2 (2003), 191-192.

⁴⁸ Richard N. Longenecker, *The Christology of Early Jewish Christianity* (Londra: SCM Press, 1970), 25-26; Larry W. Hurtado, *One God, One Lord Early Christian: Devotion and Ancient Jewish Monotheism* (Edinburgh: T&T Clark, 1998), 99-100.

⁴⁹ Kaçar, "Ebioniteler'den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları", 192.

⁵⁰ Cengiz Batuk, *Pavlus'u Düşünmek* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 303-304.

⁵¹ Gündüz, *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*, 39-54.

⁵² Klaus Haacker, *The Theology of Paul's Letter to the Romans* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 55-57; K. Bihlmeyer - H. Tuchle, *I ve IV ncü Yüzyıllarda Hristiyanlık: Roma İmparatorluğunda Tek Tanrıculuğun Zaferi*, çev. Antun Göral (İstanbul: Güler Matbaası, 1972), 20-23.

⁵³ Gündüz, *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*, 62.

Hristiyanlık tarihinde ilk konsil olarak ifade edilen havariler konsili 49/52 civarında yukarıda bahsi geçen iki grup arasındaki teolojik ihtilafları çözmek üzere toplanmıştır.⁵⁴ Bu konsilde sünnet olma, yiyecek kuralları ve şabat gibi uygulamalar etrafında tartışmalar yapılmış olsa da esasen Tanrı anlayışlarındaki farklılıklar da dikkatleri çekmektedir; nitekim her iki grubun da Tanrı tasavvurları birbirinden ayrıdır. Bu bakımdan bu konsilin bir tarafı olan *Yahudi Hristiyanları* ilk teslis karşıtları olarak değerlendirmek mümkündür.⁵⁵

Araştırmanın konusu bölümünde ifade edildiği üzere teslis doktrini ilk olarak ikinci yüzyıl teolojik metinlerinde görülmektedir. Bununla birlikte bu akidenin dördüncü yüzyıldan itibaren toplanmaya başlayan devlet kontrolündeki konsiller aracılığıyla resmiyet kazandığı da tarihi verilerle sabittir.⁵⁶ Fakat kristolojiyle ilgili ihtilaflar her döneme damgasını vurmuştur. Söz gelimi ikinci yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Monarşiyenist akımı da bu kapsamda değerlendirmek gerekmektedir.

*Dinamik ve Modalist Monarşiyenizm*⁵⁷ olmak üzere iki farklı kola ayrılan bu akım Tanrı'yı üçlü bir hipotez şeklinde formatlandıran teslis anlayışına temelden itiraz etmektedir.⁵⁸ Dinamik Monarşiyenistlerin en önemli temsilcileri olan Adoptionistler, İsa'nın bakire Meryem'den bir *insan* olarak doğduğunu ve daha sonra Tanrı'dan gelen ilahî bir gücün kendisine yerleştiğini savunmakta ve İsa'yı yalnızca bir beşer olarak görmektedirler.⁵⁹ Patripassionism ve Sabellianism şeklinde iki gruba ayrılan Modalist Monarşiyenistler ise Tanrı'nın insanoğlunu kurtarmak için farklı biçimlerde tezahür

⁵⁴ Fuat Aydın, *Pavlus Hristiyanlığına Giriş* (Ankara: EskiYeni Yayınları, 2011), 97-99; Gündüz, *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*, 59-64.

⁵⁵ Dönem itibariyle sistematik bir teslis doktrininden bahsedilemeyeceği dolayısıyla Ebionitleri teslis aleyhtarı bir grup olarak değerlendirmenin 'anakronizm' olduğu eleştirisi yapılabilir. Fakat Hristiyanlığın ortaya çıkışından günümüze kadar geçen süre içerisinde monoteist bir Tanrı tasavvuruna sahip olan her Hristiyanın 'teslis karşıtı' olarak görülebileceği kanaatindeyiz.

⁵⁶ Hristiyan konsilleri hakkında detaylı malumat için bk. Philip Schaff, "The Seven Ecumenical Councils", *Nicene and Post-Nicene Fathers* (Christian Classics Ethereal Library, ts.); Charles Joseph Hefele, *A History of Christian Councils*, çev. William R. Clark (Edinburgh: T&T Clark, 1891).

⁵⁷ Monarşiyenizm kavramının özü 'Monarkhia' kelimesidir. Anlam itibariyle tek bir Tanrı'nın hâkimiyetini ifade eder. Detaylı malumat için bk. Kaçar, "Ebioniteler'den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları", 193-194.

⁵⁸ Bilal Baş, *Bir Hristiyan Meshebi Olarak Aryüsçülük* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016), 33-34.

⁵⁹ Kelly, *Early Christian Doctrines*, 115-119; Zafer Duygu, "Hristiyanlığın Erken Yüzyıllarındaki İsa Teolojisi Tartışmalarında 'Dinamik Monarşiyenist' Akıma Özgü 'Monoteist' Kristoloji Ve Bunun 'Ebionit' Kristolojiyle Mukayesesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 31 (2018), 332.

ettiğini söylemektedirler. Monarşiyenist akımın önemli temsilcilerinden Sabellius'a göre Baba, Oğul ve Kutsal Ruh yalnızca Tanrı'nın birer formudur. Bu unsurlardan her birinin münferit olarak Tanrılık vasfıyla dolu olduklarını düşünmek söz konusu değildir. Dönemin baskın teolojik kabulü bu yönde olmadığından Monarşiyenistler de kilisenin baskısıyla karşılaşmışlar⁶⁰ ve teslis karşıtı bir zümre olarak tarihteki yerlerini almışlardır. Hristiyanlık tarihinin en önemli teolojik tartışmalarından biri dördüncü yüzyılda yaşanmıştır. 313'te İskenderiye kilisesinde piskopos Petrus zamanında rahiplik görevi yapan Arius'un kristolojik görüşleri Hristiyan cemaati içerisinde ciddi kırılmalara neden olmuş ve bu süreç 325 yılında toplanan İznik Konsili'nde Arius'un aforoz edilmesiyle sonuçlanmıştır.⁶¹ İznik Konsili'nin iki önemli toplanma nedeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki Arius'un fikirlerinin sebep olduğu karışıklığı gidermek, ikincisi ise Mısır eyaletinde büyük bir huzursuzluğa neden olan Paskalya bayramının tarihini netleştirmektir. İmparator Konstantin toplumsal huzuru tekrardan tesis etmek adına bu iki problemin çözüme kavuşturulması için din adamlarının bir araya gelmesini sağlamıştır.⁶²

Yeni Eflatuncu akımın Tanrı düşüncesinden etkilenen Arius'un kristoloji ile ilgili görüşleri zamanın dominant kabulleriyle kökten çatışmaktadır. Örneğin Arius'a göre Tanrı ezeldir ve tektir. Tanrı doğrulmamış yegâne varlıktır ve ondan başka hiçbir varlık bu vasfa sahip değildir. Tanrı basit manevi bir gerçekliktir ve özünün bölünmesi ya da yayılması mümkün değildir. Tanrı mahlûkatı kendi özünden değil, iradesiyle yoktan yaratmıştır. Özünün bölünmesi mümkün olmadığı için Oğul dâhil tüm mevcudat yoktan var edilmiştir. Tanrı ezelden değil, Oğul'u yarattıktan sonra Baba olmuştur. Ezelden Baba olsaydı o durumda Oğul'un da ezeli olması gerekirdi. Oysa ezellilik yalnızca O'na mahsustur. Tanrı'nın Kelam'ı da Hikmet'i de onun kudretlerindedir ve hiçbir zaman kişileşmemişlerdir.⁶³

Arius'un bu görüşleri dönemin teslis yanlısı kilise babalarını oldukça öfkelenmiştir. Artan bir taraftar sayısı ile geniş Hristiyan coğrafyalarına yayılan Ariusçu düşünceler teslis taraftarlarının tepkisiyle karşılaşarak toplumda bir kargaşa meydana getirmiştir.

⁶⁰ Kelly, *Early Christian Doctrines*, 115-123.

⁶¹ Arius ve teolojik görüşleriyle alakalı detaylı malumat için bk. Baş, *Bir Hristiyan Meshebi Olarak Aryüsçülük*; Roman Williams, *Arius: Heresy and Tradition* (Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing, 2002); Kelly, *Early Christian Doctrines*, 226-231.

⁶² Baş, *Bir Hristiyan Meshebi Olarak Aryüsçülük*, 52-53.

⁶³ Baş, *Bir Hristiyan Meshebi Olarak Aryüsçülük*, 86-87.

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere İmparator Konstantin siyasi erk olarak bu durumun önüne geçmek için İznik Konsili'ni (325) toplamış ve burada Ariusçu fikirler *heretik* ilan edilerek Arius'un kendisi de sürgüne gönderilmiştir. Bununla birlikte, Arius hareketi uzun yıllar boyunca taraftar bulmaya ve farklı coğrafyalara yayılmaya devam etmiştir. Hristiyanlar arasında birliği sağlama amacıyla toplanan İznik Konsili birlik oluşturmak bir yana kutuplaşmayı ve tartışmaları daha da içinden çıkılmaz noktalara getirmiştir.⁶⁴

Araştırmamızın konusu olan Michael Servetus da bazen bir *Ariusçu* olmakla itham edilmiş ve bazen de teolojisi *Modern Aryanizm* olarak sunulmuştur.⁶⁵ Bununla birlikte günümüz Üniteryanlarının da Arius'un birer takipçileri olduğunu öne süren yaklaşımlar bulunmaktadır. İlerleyen bölümlerde Michael Servetus ve onun takipçileri olan Üniteryanların Arius'un fikirleriyle ne ölçüde bağlantılı olduğu meselesi ele alınacaktır.

1.1.2) Reform Sürecinde Teslis Tartışmaları

Reform ve *reformasyon* terimleri Latince 'bir şeyi yeniden şekillendirme' manasına gelen *reformare* ve *reformatio* kelimelerinden türemiştir. Reform, özel bir kavram olarak 16. yüzyılda Kutsal Kitap'ı referans almak suretiyle Hristiyanlığın özüne döndürülmesi gerektiğini savunan hareketi ifade etmektedir.⁶⁶ 16. yüzyıldan itibaren Almanya, İsviçre, Fransa, İngiltere, Macaristan ve Çekoslovakya gibi Avrupa'nın batısı ile doğusu arasında çeşitli ülkelerde yaygınlaşan bu dinî hareket, tarihte *Reform Hareketi* ismiyle anılmaktadır. Burada bahsi geçen "reform" kavramıyla Avrupa'nın büyük bir bölümünü papalığın esaretinden kurtaran ve Protestanlığın ortaya çıkmasına yol açan dinî hareket kastedilmektedir.⁶⁷

⁶⁴ Kelly, *Early Christian Doctrines*, 237-240; Baş, *Bir Hristiyan Meshebi Olarak Ariusçülük*, 55-64.

⁶⁵ Elgin Mozer - Earle E. Cairns, *Wycliffe Biographical Dictionary of the Church* (Chicago: Moody Press, 1982), 366. 16. yüzyılda Titian (Tiziano Vecelli) tarafından teslis ile ilgili *La Gloria* isimli bir tablo (resim) yapılmıştır. Bu tablo ile ilgili yazılan bir değerlendirme yazısında resimde iki unsurun ön plana çıktığı söylenmektedir. Bu temsillerden birincisi, teslisin ilk iki unsurunun eş tözel olduğunun ortaya konmuş olmasıdır. İkincisi ise Ariusçu düşüncelerle savaştığı söylenen Verona'lı Aziz Peter'in teslise olan imanını ikrar edişi ve Ariusçularla olan mücadelesidir. Değerlendirmeyi yapan yazar bu aşamada Michael Servetus'u 'Modern Aryanizm'in bir temsilcisi olarak sunmaktadır nitekim ona göre zamanın Arius'u Servetus'tur. Bk. Craig S. Harbison, "Counter-Reformation Iconography in Titian's Gloria", *The Art Bulletin* 49/3 (1967), 244-246.

⁶⁶ Jacques Waardenburg, "Reform", *DİA* (İstanbul, 2007), 34/530; McGrath, *Historical Theology*, 125-126.

⁶⁷ Hakan Olgun, *Luther ve Reformu: Katolisizm'i Protesto* (Ankara: Feer Yayınları, 2001), 11.

Reformasyon süreci Batı medeniyeti tarihinin en önemli dönemlerinden biridir. Bu süreçte meydana gelen dinî ve politik gelişmeler Avrupa'nın gidişatını temelden etkilemiştir. Nitekim Orta Çağ boyunca dinin yegâne temsilcisi olarak tebarüz eden ve kendisini ahlaki düzenin tek düzenleyicisi kabul eden Katolik Kilisesi'nin otoritesi artık yıkılmaya başlamıştır. Kilise'nin uzun yıllar boyunca dinî otoriteyi kullanarak toplumu baskı altına tutması, hem siyasi hem de ekonomik alanda pek çok menfaati kendi uhdesine alması ve papanın kontrolü altında kurulan engizisyon mahkemelerinin tüm muhalif sesleri ortadan kaldıran bir aygıtla dönüşmesi reform sürecini hazırlayan belli başlı etmenler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁸

Kilise, reform dönemine kadar dini tekelinde bulundurup yeni dinî düşüncelerin temayüz etmesine imkân vermese de 16. yüzyılda Luther, Calvin ve Zwingli gibi Protestan liderlerin öncülüğünde yeni bir dinî ortam teşekkül etmiştir. Katolik zihniyetin muhafaza ettiği dogmalar sorgulanmaya başlamıştır. Reform dinî düşüncesinin temelinde kutsal metne dayalı bir iman ve dinî hayat yatmaktaydı.⁶⁹ Reformcu teologlara göre Hristiyanların hayatları ve inanç esasları için tek geçerli kaynak Kutsal Kitap'tı ve insanın kurtuluşu amellere ya da kiliseye değil, yalnızca Tanrı'ya ve Mesih'e olan imana bağlıydı.⁷⁰ Luther gibi reformcular papalık makamını “deccalın makamı” olarak görmüşler, kilisenin sorumlu bulunduğu dinî alanla devletin sorumluluk alanına giren seküler alan arasında kesin bir ayırım olması gerektiğini savunmuşlardır.⁷¹

Reform dönemini yalnızca yukarıda ismi geçen Hristiyan din adamlarının başlattığı ve geliştirdiği bir özgürlük süreci olarak değerlendirmek yanıltıcı olabilir. Protestan düşünce, Katolik Kilisesi'ni pek çok noktada eleştirip çoğu dinî konuda ondan farklı kanaatlere sahip olsa da kendi içerisinde yer alan farklı teolojik yönelimlere Katolik Kilisesi'ne benzer bir tavırla yaşam hakkı tanımamıştır. Araştırmamızın konusu olan Michael Servetus bunun en dikkat çekici örneklerden biridir ve teslis karşıtı görüşleri sebebiyle infaz edilmiştir. Burada reform sürecinde ortaya çıkan farklı teolojik

⁶⁸ Waardenburg, “Reform”, 34/530. Reform dönemiyle ilgili geniş malumat için bk. Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, ed. Mehmet Ali Kılıçbay, çev. Burcu Çıgman vd. (İstanbul: İmge Kitabevi, 2011), 509-623; Hans J. Hillerbrand (ed.), *The Protestant Reformation* (New York: Harper Perennial, 1968).

⁶⁹ Susan C. Karant-Nunn, “Ritual in early modern Christianity”, *Christianity: Reform and Expansion 1500-1660*, ed. R. Po-Chia Hsia (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 371-385.

⁷⁰ Ferngren, *Batı Geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, 426-427.

⁷¹ Waardenburg, “Reform”, 34/531.

yaklaşımların geneli hakkında bilgi vermemizin ne yazık ki imkânı yoktur.⁷² Bununla birlikte Servetus'un teolojisini daha sağlıklı bir biçimde tahlil edebilmek adına bu dönemde ortaya çıkmış ve gelenekten farklı teslis anlayışlarına sahip bazı hareketler hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Bu hareketlerden ilki, "reformasyonun deformasyonu"⁷³ olarak da nitelenen radikal reformist grupların içerisinde yer alan Anabaptist harekettir.

Anabaptist terimi köken itibariyle Grekçe *Anabaptismos* kelimesine dayanmakla birlikte İngilizcede 'yeniden vaftiz olan' manasına gelen 're-baptem' ifadesi yerine kullanılmaktadır. Anabaptistler, Katolik ve Protestanlarda olduğu gibi 'bebek vaftizi'ni benimsemedikleri için vaftiz olan bir yetişkini 're-baptizer' yani yeniden vaftiz olan değil, ilk defa vaftiz olmuş biri olarak görmüşlerdir.⁷⁴ Roma Katolikleri ve Protestanlar bu harekete dâhil olanları *Anabaptistler* şeklinde tanımlamış olsalar da onlar kendilerini *Kardeşler* olarak isimlendirmişlerdir.⁷⁵

16. yüzyılda Almanca konuşulan Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan Anabaptist hareketin kurucusu Thomas Müntzer (1485-1525) hakkında bazı tartışmalar bulunmaktadır. Bir takım araştırmalar⁷⁶ Thomas Müntzer'i hareketin kurucusu olarak gösterse de bunun aksini ortaya koyan hatta Müntzer'in bebek vaftizini reddetmiş olsa bile yetişkin vaftizi olmadığını ve Anabaptist hareketin içerisinde yer almadığını ifade eden araştırmalar da karşımıza çıkmaktadır.⁷⁷ Bununla birlikte hareketin İsviçre, Avusturya ve Hollanda gibi ülkelerde etkili olduğunu ve ismi geçen bu ülkelerde farklı liderlerin harekete önderlik ettiğini söylemek mümkündür.⁷⁸

⁷² Teslis, reform döneminin ana teması değildir. Protestan reformcular da 325 Birinci İznik Konsili'nde kabul edilen ve akabinde 381'de İstanbul Konsili'nde revize edilen teslis doktrinine bu dönemde de bağlı olmaya devam etmişlerdir. Bu dönemde Protestan hareketle birlikte tartışılan teolojik sorunlar genellikle tesliden bağımsız konulardır. Bk. Rebecca Giselbrecht, "Trinitarian Controversies", *John Calvin in Context* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 278-286. Bununla birlikte teslisi bir problem alanı olarak tanımlayan ve bunun üzerine eğilen teologlar da bulunmaktadır ki tezimizin konusu da malum olduğu üzere bu isimlerin en önemli temsilcisidir. Bu bölümde yalnızca reform sürecinde ortaya çıkan teslis karşıtı hareketlere özet olarak değinilmiştir.

⁷³ Resul Çatalbaş, *Radikal Reformistler* (Kayseri: Berikan Yayınevi, 2015), 5.

⁷⁴ Çatalbaş, *Radikal Reformistler*, 23-24; Muhammet Tarakçı, *Protestanlıkta Sakramentler* (Bursa: Emin Yayınları, 2012), 93.

⁷⁵ Çatalbaş, *Radikal Reformistler*, 23-25.

⁷⁶ Hillerbrand, *The Protestant Reformation*, 122; Yılmaz, *Üniteryanizm'in Doğuşu ve Bunu Etkileyen Dini Faktörler*, 1994, 43; Hatice Keleş, *Evanjelik Bir Hareket: Anabaptist Mennonit Kilisesi* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2018), 44-45.

⁷⁷ Çatalbaş, *Radikal Reformistler*, 35.

⁷⁸ Çatalbaş, *Radikal Reformistler*, 35-54; Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 211-212.

Kendi içerisinde Mennonitler, Hutterciler ve Amişler gibi farklı kollara ayrılan Anabaptistler, Katoliklerin ve diğer reform kiliselerinin dinî uygulamalarını anlamsız görmüşler ve onların gerçek kiliseyi temsil etmediklerini savunmuşlardır. Anabaptistler temel olarak günlük hayatta İsa'yı takip etmeyi, Mesih merkezli bir topluluk oluşturmayı ve şiddet içermeyen yollarla çatışmaların üstesinden gelerek reformu daha ileri taşımayı kendilerine hedef olarak belirlemişlerdir. Gerçek kiliseyi yaşatabilmek için gündelik hayatta yalnızca İsa-Mesih'i taklit etmenin, havariler gibi yaşamanın ve Mesih'e bağlılığın esas olduğunu; Kilise başta olmak üzere hiçbir otoritenin onların hayatlarında etkin olmaması gerektiğini iddia etmişlerdir. Nitekim onlar Luther ve Zwingli'nin hakiki manada başaramadıkları reformu gerçekleştireceklerini ve nihayetinde, İsa-Mesih'in iradesinden ödün vermeden Havarilerin miras bıraktığı Yeni Ahit Kilisesi'ni yeniden kuracaklarını savunmuşlardır.⁷⁹

Anabaptistler, tek merkezden yönetilmeyi de hareket içerisinde bir ruhban sınıfına sahip olmayı da reddetmişlerdir. Onlar için en üstün otorite Kutsal Kitap'tır. Eski Ahit'i Yeni Ahit rehberliğinde yorumlamışlar ve gerçek imanın kanıtının *iyi işler* olduğunu savunmuşlardır. Asli günah anlayışına da kuşkuyla yaklaşan Anabaptistler, Calvin'in kaderciliğini kabul etmemişlerdir. İnancı yaymak herkesin sorumluluğudur ve kadın erkek eşitliği esastır.⁸⁰ Hareketin en temel iddiası vaftizin yetişkin bireyler için uygulanmasına yöneliktir ve geleneksel Hristiyan anlayışıyla en çok çatıştıkları konu bebek vaftizini bir sakrament olarak görmemeleridir.⁸¹ Hareket hem Katolikler hem de Protestanlar tarafından bir tehlike olarak telakki edilmiştir. Nitekim ünlü Protestan lider Zwingli, Anabaptistleri dini ortadan kaldırma potansiyelleri olan sosyal devrimciler şeklinde isimlendirmiştir.⁸² Araştırmamızın konusu olan Michael Servetus da bebek vaftizini kabul etmemesi ve insanların belirli bir olgunluğa erişip sorumluluk alabilme dönemlerine gelene kadar vaftiz edilmelerinin uygun olmadığını düşünmesi bakımından Anabaptist düşünceyle bir dereceye kadar yakınlaşmaktadır.⁸³

⁷⁹ Çatalbaş, *Radikal Reformistler*, 131.

⁸⁰ Çatalbaş, *Radikal Reformistler*, 133.

⁸¹ Çatalbaş, *Radikal Reformistler*, 135; Keleş, *Evanjelik Bir Hareket: Anabaptist Mennonit Kilisesi*, 95.

⁸² Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 196.

⁸³ Martin I. Klauber, "Servetus, Michael (1511-53)", *The Dictionary of Historical Theology*, ed. Trevor A. Hart (Milton Keynes: Paternoster Press, 2000), 521-522.

Anabaptist hareketin teslis anlayışı hakkında da bazı farklı yaklaşımları dikkat çekmektedir. Üniteryanizm tarihi uzmanlarından Earl Morse Wilbur'a göre, Anabaptistler İsa'yı Tanrı olarak görmemişler, Mesih'i ve annesi Meryem'i yalnızca birer beşer olarak kabul etmişler ve Mesih'in diğer insanların günahını ortadan kaldırmak için ölmediğini savunmuşlardır.⁸⁴ Öte yandan, hareketin geleneksel bir teslis anlayışının olduğunu ve Baba-Oğul-Kutsal Ruh şeklinde tezahür eden sonsuz bir varlık olarak Tanrı'ya inandıklarını vurgulayan çalışmalar da bulunmaktadır.⁸⁵ Bununla birlikte Anabaptistlerin Tanrı anlayışının felsefi düşüncelerden ziyade kilise liderlerinin şahsi Kutsal Kitap yorumlarına dayandığı ifade edilmiştir. Ayrıca, Anabaptistler teslisin unsurlarını akıl ile tarif etmenin mümkün olmadığına inanmışlardır.⁸⁶

Reform döneminde teslis ile ilgili farklı görüşlere sahip olan gruplardan biri de *Socianizm*'dir. 5 Kasım 1539'da İtalya'nın Tuscany bölgesindeki Siena şehrinde dünyaya gelen Faustus Socinus'un (Fausto Sozzini, 1539-1604) görüşleri etrafında şekillenen bu hareketin en temel özelliği teslis doktrinine karşı çıkmasıdır.⁸⁷ Tuscany Dükalağının hâkimi I. Cosimo'nun (ö. 1574) mahkemesinde 12 yıl sekreterlik görevi yapan Socinus, bu süre zarfında Kutsal Kitap'ın otoritesi ve O'nun Hristiyanlık üzerindeki etkisine odaklanmış ve İtalyanca eseri *De Sacrae Scripturae Auctoritate*'yi (Kutsal Yazıların Otoritesi Üzerine) kaleme almıştır.⁸⁸

Socinus reformasyon sürecinin önemli düşünür ve teologlarından biridir. Basel'de Fransız Protestan Rahip Jacques Couet (Covetus) ile kurtuluş doktrini ve Mesih İsa'nın buradaki konumu üzerine tartışmalar yapan Socinus, bu tartışmalarda İsa'nın kurtuluş yolu için bir rehber olabileceğini, bunun gerçekleşebilmesi için de Mesih'i taklit etmek gerektiğini dile getirmiştir. Fakat hayatıyla alakalı kısıtlı bilgimiz olan Mesih'i taklit konusunda detaylı bilgi vermemiştir. Bununla birlikte, Mesih'in bir beşer olduğuna inanan Socinus, onun insanoğlunun günahları için kendisini kurban ettiği fikrini reddetmiştir.⁸⁹ İnsanlar *adalet*e uygun yaratılmışlardır; adalet ve doğruluk, insanın asli

⁸⁴ Wilbur, *A History of Unitarianism*, 1945, I/29-52.

⁸⁵ Wilbur, *Our Unitarian Heritage*, 43-51; Çatalbaş, *Radikal Reformistler*, 142.

⁸⁶ Çatalbaş, *Radikal Reformistler*, 141-143.

⁸⁷ Sarah Mortimer, "Human Liberty and Human Nature in the Works of Faustus Socinus and His Readers", *Journal of the History of Ideas* 70/2 (2009), 191; W. Barnes Tatum, *Jesus: A Brief History* (New Jersey: Wiley-Blackwell, 2009), 118.

⁸⁸ Kalkan, *Socianizm'in Temel İnanç Sistemi*, 55-57.

⁸⁹ Kalkan, *Socianizm'in Temel İnanç Sistemi*, 59.

durumunun tanımları değil, iradenin erdemleridir. Âdem'in günahı, onun soyundan gelenlerin erdemli eylem kapasitesine zarar vermemiştir.⁹⁰

Socianizm'in Hristiyan teolojisine dair görüşlerinin yer aldığı, bir nevi Socian'ların ilmihali olarak nitelendirebileceğimiz temel metin *Krakov Kateşizmi* (Racovian Catechism) isimli eserdir.⁹¹ Bu metinde yer alan Socinianist öğretilerin ana hedefi, yalnızca Kutsal Kitap temelli bir Hristiyanlığa dönüşü sağlama düşüncesidir. Fakat bu eser Katoliklerin kovuşturmalarından dolayı basılamamıştır. Daha sonra Valentin Schmalz, Hieronymus Moskorzowski ve Johann Volkel'in gayretleriyle 1605 yılında Polonya dilinde yayınlanmış ve akabinde 1608'de Almanca, 1666'da Hollandaca, 1609'da Latince ve 1653'te İngilizce tercümesi yapılmıştır. Socinus'un fikirleri ekseninde oluşturulan *Krakov Kateşizmi*, "doğru akla" müracaat ve yalnızca Kutsal Kitap'tan yararlanma şeklinde iki önemli ilkeyi vurgulamıştır.⁹²

Socianizm'in Tanrı ile ilgili öğretilerine bakıldığında, özellikle Tanrı'nın birliğine vurgu yapıldığı görülmektedir. Nitekim Socianist düşüncede Tanrı, aşkın ve dilediği her şeye kadir olan bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Kötülük ve haksızlığın Tanrı'nın doğasında bulunması mümkün değildir. Socinus, Tanrı'dan bahsederken O'nun *tabiatı* ve *iradesi* olmak üzere iki özelliği üzerinde durmaktadır. İnsanlar kendi kurtuluşlarını garantiye almak istiyorlarsa Tanrı'nın doğası hakkında şu hususları bilmek zorundadırlar: *1-Tanrı vardır. 2-Tanrı tektir. 3-Tanrı ebedidir. 4-Tanrı mükemmel bir adalet, akıl ve güç sahibidir.*⁹³ Socinus'un bu ifadeleri Socianist düşüncenin Tanrı hakkında mutlak bir monoteizmi savunduğunu göstermektedir. Bu bakımdan Socianistlerin Tanrı anlayışı hem Katoliklerle hem de Protestanlarla çatışmayı beraberinde getirmiştir. Bunun neticesinde Socinus ve taraftarları Katolik ve Protestanların takibine girmişler ve çeşitli baskılarla karşılaşmışlardır.

Kendisi de Katolik bir ailede büyüyen ve hayatı boyunca Kutsal Kitap'ı referans alarak Hristiyanlığı özüne döndürmek gibi bir mefkûresi olan Socinus, maruz kaldığı taciz,

⁹⁰ Mortimer, "Human Liberty and Human Nature in the Works of Faustus Socinus and His Readers", 193-194.

⁹¹ Scott Deane, "The Racovian Catechism and Socinian Christology", *Journal from the Radical Reformation* 1/3 (1992), 14-23. Eser Polonya Raków'da 1605 yılında Katolik kral III. Sigismund (1587-1632) döneminde yayınlanmıştır. Bk. Tim Dowley (ed.), *A Lion Handbook* (Oxford: Lion Publishing, 1990), 504.

⁹² Kalkan, *Socianizm'in Temel İnanç Sistemi*, 72-73.

⁹³ Kalkan, *Socianizm'in Temel İnanç Sistemi*, 81.

ötekileştirme ve asimilasyon politikaları karşısında sabırla düşüncelerini yaymaya ve savunmaya devam etmiş olsa da yaşamının son dönemlerinde fiziksel baskılar artınca Polonya'nın Luclawice kasabasına taşınarak hayatının geri kalan kısmını burada tamamlamıştır. Nitekim Katolik ve Protestan anlayışın kırmızı çizgisi olan teslis doktrinine yönelik eleştirileri onun Hristiyanlık tarihinde bir *heretik* olarak anılmasına yol açmıştır.⁹⁴

Socianist hareketin ardından *anti-teslisçi* geleneğin mirasçıları olarak ele alacağımız Üniteryanistler de reform döneminde ortaya çıkmış bir başka teslis karşıtı harekettir.

Üniteryanizm, reform sürecinde İspanya'da Michael Servetus (1511-1553)⁹⁵, Polonya'da Faustos Socinus⁹⁶ (1539-1604), Transilvanya-Macaristan'da Francis David (1510-1579), İngiltere'de John Bidle (1615-1662) ve Amerika'da William Ellery Channing (1780-1842) gibi isimlerin öğretilerinde müşahhaslaşan Hristiyanlıkta *monoteist* bir tanrı anlayışını egemen kılma idealine sahip harekete verilen isimdir.⁹⁷ Üniteryanizm'in kurucuları arasında Servetus ile birlikte Martin Cellarius (1499-1564) ve Bernard Ochino (1487-1564)⁹⁸ gibi isimler zikredilmekte ise de günümüz Üniteryanları için Michael Servetus'un ayrı bir yeri vardır ve Servetus bu hareketin kurucusu kabul edilmektedir.⁹⁹

Martin Luther'in 1517'de Wittenberg Kilisesi'nin kapısına astığı doksan beş maddelik reformlarından sadece 14 yıl sonra, 1531'de Michael Servetus, Hristiyanlığın temel dogması teslisi eleştiren ve bu öğretinin çelişkilerine dikkat çeken eseri *Teslisin Yanlışları*

⁹⁴ Kalkan, *Socianizm'in Temel İnanç Sistemi*, 62.

⁹⁵ Roland H. Bainton, "New Documents on Early Protestant Rationalism", *Church History* 7/2 (1938), 186-187.

⁹⁶ F. Socinus ve Socianist düşünce yukarıda ayrı bir hareket olarak ele alınmıştı. Monoteizmi temel alması bakımından Socianizm'i de Üniteryanizm içerisinde değerlendirmek pekâlâ mümkündür, hatta Üniteryanizm tarihi yazarları bizim de ismini verdiğimiz ilgili şahısları Üniteryanist hareket içerisinde ele almışlardır. Bununla birlikte Socianistler ve Üniteryanistler arasında birtakım karakteristik farklılıklar olduğu da hakikattir ve bu bakımdan ayrı ayrı incelenmeleri uygun görülmüştür.

⁹⁷ İsmail Yılmaz, *Üniteryanizm'in Doğuşu ve Bunu Etkileyen Dini Faktörler* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora, 1994), 48-49; Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), 376.

⁹⁸ Dowley, *A Lion Handbook*, 504.

⁹⁹ John F. Fulton, *Michael Servetus* (New York: Herbert Reichner, 1953), 45; Mark Mattison, "Michael Servetus: Fountainhead of Anti-Trinitarianism", *A Journal from the Radical Reformation A Testimony to Biblical Unitarianism* 1/1 (1992 1991), 27; Marian Hillar, *Radical Reformation and The Struggle for Freedom of Conscience* (Colorado: Outskirts Press, 2019), 63. Araştırmamızın üç, dört, beş ve altıncı bölümleri doğrudan Michael Servetus ve onun Hristiyanlık anlayışı üzerine yoğunlaştığı için bu bölümde onunla alakalı detaylı bilgi vermeyi düşünmüyoruz. Fakat bu kısımda Reform sürecinde ortaya çıkmış teslis karşıtı hareketleri bir bağlam içerisinde ele aldığımızdan Üniteryan düşünce hakkında da özet malumat vermek niyetindeyiz.

Üzerine'yi¹⁰⁰ yayınlamıştır. Bu kitabın sebep olduğu etki ile gelişen teslis karşıtlığı kısa süre içerisinde İtalya, Almanya ve İsviçre gibi çeşitli Avrupa ülkelerinde taraftar bulmuştur. Akabinde, Polonya ve Transilvanya'dan Hollanda ve Almanya yoluyla İngiltere ve Amerika'ya doğru yayılmıştır. Servetus'un ateşini yaktığı Üniteryan düşünce, özü itibariyle Kutsal Kitap'ın anlamı ve yorumu üzerine gelişen teolojik münakaşalardan ortaya çıkmıştır.

Daha önce bahsi geçen kişiler ve bunların takipçilerine Üniteryan isminin verilmesi ise tektanrıci bir dinî öğretiyeye sahip olmalarından ileri gelmektedir. Üniteryanizm'in genel inanç yapısında Tanrı *bir*'dir çünkü evrendeki ahenk yalnızca Tanrı'nın tek olması durumunda gerçekleşebilir.¹⁰¹ Dinî doktrinlerin belirlenmesinde herhangi bir otoritenin değil, insan akıl ve mantığının başat bir unsur olarak ön plana çıkması gerekir.¹⁰² İsa da diğer tüm insanlar gibi normal yollarla dünyaya gelmiş bir beşerdir; dolayısıyla İsa'nın mucizevi doğumu kabul edilmez.¹⁰³ Tanrı insanoğlunu doğru yola iletmek için tarihin çeşitli dönemlerinde uyarıcılar göndermiştir ve İsa da bu uyarıcılardan biridir.¹⁰⁴ İsa Mesih'in bir *Tanrı* olması ve insanoğlunun günahını ortadan kaldırmak için kendisini kurban verdiğiğine dayanan *kefaret doktrini* gibi söylemler Tanrı'ya atılmış büyük iftiralar.¹⁰⁵

Üniteryanist düşüncede insan günah işleme potansiyeli olan bir varlıktır fakat özü itibariyle günahkâr değildir. Bu bakımdan Hristiyan geleneğinde köklü bir akide olan asli günah doktrini Üniteryanlar tarafından reddedilmektedir.¹⁰⁶ Üniteryanlar tüm bu teolojik görüşlerinin Kutsal Kitap temelli olduğunu savunmaktadırlar. Onlara göre Sinoptik İnciller mutlak manada Tanrı'nın birliğini vurgulamaktadır; dolayısıyla bu metinler Hristiyanlığın özünü teşkil etmektedir. Bununla birlikte İncil yazarları da birer insandır

¹⁰⁰ Michael Servetus, *TTT*, çev. Earl Morse Wilbur (London: Cambridge: Harvard University Press, 1932).

¹⁰¹ Yılmaz, *Üniteryanizm'in Doğuşu ve Bunu Etkileyen Dini Faktörler*, 1994, 92.

¹⁰² Earl Morse Wilbur, *A History of Unitarianism* (Boston: Beacon Press, 1945), I/5.

¹⁰³ Ephraim Emerton, *Unitarian Thought* (New York: The Macmillan Company, 1916), 148-149.

¹⁰⁴ Alfred Hall, *The Beliefs of A Unitarian* (New York: The Lindsey Press, 1962), 47-51.

¹⁰⁵ Yılmaz, *Üniteryanizm'in Doğuşu ve Bunu Etkileyen Dini Faktörler*, 1994, 92; Hall, *The Beliefs of A Unitarian*, 90-94.

¹⁰⁶ Emerton, *Unitarian Thought*, 50.

ve bu bakımdan metinlerin muhtevasında bazı kusurların olması muhtemeldir, kabul edilebilir bir durumdur.¹⁰⁷

Reform döneminde dahi olsa bu tür dinî düşünceleri açıktan dile getirmek çok tehlikeliydi. Nitekim bunun sonucunda hem Katoliklerin hem de Protestanların nefretine maruz kaldılar. Bunun en korkunç örneği diri diri ateşe atılan Michael Servetus'tur. Calvin, teslis karşıtı düşüncelerinden dolayı Servetus'un Engizisyon mahkemelerinde yargılanarak infaz edilmesinde Katoliklerle iş birliği yapmıştır.

Üniteryanizm, ortaya çıktığı dönemlerde sıkı takibe alınıp ciddi baskılarla karşılaşmış olsa da günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir. Bugün başta Amerika olmak üzere dünyanın pek çok noktasında yüzbinlerce Üniteryan Hristiyan bulunmaktadır. 1953 yılında Üniteryanlarla Üniversalistler¹⁰⁸ arasında başlatılan müzakereler sonucunda *Council of Liberal Churches* adı altında bir konsey kurulmuştur. Akabinde Dana Mc Lean Greeley'in başkanlığında yapılan bir toplantıda her iki grup da *Unitarian Universalist Association*¹⁰⁹ adıyla yeni bir oluşum altında birleşmiştir. Üniteryan Üniversalist birliği bugün *The Journal of Unitarian Universalist History* isiminde bir dergi çıkarmaktadır ve Boston'daki *Beacon Press* isimli yayınevi bu birliğin yayın merkezi konumundadır.

1.2) Servetus Öncesi Dönemde Batı'da Sosyal, Siyasi ve Dinî Ortam

15. ve 16. yüzyıllar her açıdan Hristiyan Batı dünyası için önemli bir dönemdir. Bu süreçte, Yeni Dünya'nın keşfi, Avrupa'nın geneline yayılan İtalyan Rönesans'ı ve onun bir sonucu olarak bilimsel devrimin başlaması gibi hususlar sebebiyle Batı'nın kaderi değişmiştir. 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde farklı bir kültüre adım atan Batı dünyası, yeniliklerin verdiği heyecan kadar geçiş dönemimin getirdiği endişeleri de birlikte yaşamıştır. Nitekim yeni bir çağın başlıyor oluşuyla birlikte eski dinî düşüncelerin de artık belli bir kesimi mutlu etmediği açıkça görülmüştür. Protestan reformcular bir

¹⁰⁷ Yılmaz, *Üniteryanizm'in Doğuşu ve Bunu Etkileyen Dini Faktörler*, 1994, 93-94.

¹⁰⁸ Üniversalizm (Evrenselcilik), Hristiyanlık tarihinin çeşitli dönemlerinde görülmüş olmasına karşın sistematik bir hareket olarak 18. yüzyılın ortalarında Amerika Birleşik Devletleri'nde başlamıştır. Sevgi dolu bir Tanrı'nın insanlığın yalnızca bir kısmını kurtuluşa erdirmesinin ve geri kalanını ebedi cezaya mahkûm etmesinin imkânsız olduğuna inanan Evrenselciler tüm insanların kurtulacağı doktrini etrafında birleşmişlerdir. Ahiretteki cezanın Tanrı ile iletişim kurabilmemiz için bir arınma anlamı taşıdığına ve sınırlı bir ceza olduğuna inanmaktadırlar. Bk. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 376.

¹⁰⁹ Yılmaz, *Üniteryanizm'in Doğuşu ve Bunu Etkileyen Dini Faktörler*, 1994, 90-91. Detaylı bilgi için bk. <https://www.uua.org/>.

anlamda bu mutsuz kesimin sesi olmuşlardır. Bu durum, Hristiyan dünyasının daha önce yaşamış olduğu doğu-batı ayrışmasının ardından yaşanan ikinci büyük kutuplaşmayı, yani Protestan ve Katolik çatışmasını beraberinde getirmiştir.¹¹⁰

Michael Servetus'un bizzat tanık olduğu bu süreç, şüphesiz ki onun da düşünce dünyasını etkileyen birçok önemli hadisenin gerçekleştiği bir zaman dilimiydi. Bu sebeple, reform öncesi Avrupa'nın hem sosyal hem de dinî alanlarda ne gibi süreçlerden geçtiğinin kısa bir değerlendirmesini yapmak bu dönemi daha sağlıklı yorumlayabilmek için fayda sağlayabilir.

1.2.1) Sosyal ve Siyasi Ortam

Reform öncesi dönemde Avrupa devletleri hem kendi bölgelerinde hem de daha geniş alanlarda kapsamlı mücadele ve çatışmalar yaşamışlardır. Örneğin İngiltere'deki *Güller Savaşı* (1455-1485) ve Fransa'daki *Yüz Yıl Savaşı* (1337-1453), yeni palazlanan özerklik ya da bağımsızlık taraftarlarının merkezi yönetimleri zora soktuğu hatta zayıflattığı gelişmelerdir. Almanca konuşan bölgelerde prenslikler güçlenmiş, bunun neticesinde Roma-Germen İmparatorluğu III. Friedrich döneminde en zor günlerini geçirmiştir. İspanya'da ise sınıflar arası mücadeleler yaşanmıştır ki bu da Emevilere karşı sürdürülen savaşta zaafı yaşanmasına ve İspanya'nın geri adım atmasına neden olmuştur. Yine bu süreçte prensler arasında çekişmelerin yaşanması ve yeni çatışma alanlarının peyda olmasıyla birlikte merkezi otoritelerin de ne kadar güçsüz olduğu ortaya çıkmıştır.¹¹¹

Vaziyet böyleyken 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren merkezi otoriteyi temsil eden krallıklar hızla güçlenmiş ve gelecekte milli bir krallığın tesis edilmesine yönelik adımlar bu süreçte atılmıştır. Örneğin VII. Henry, 1485 yılında yaptığı faaliyetlerle İngiltere'de krallığın güçlenmesini sağlamıştır. Bilhassa soylu sınıfın gücünü kırmak için burjuvayı desteklemiştir. İspanya kralı Ferdinand da bu amaca matuf olarak burjuvayı desteklemiş ve Kastilya soylularına karşı onlarla iş birliği yapmıştır. Bu siyasetin neticesinde daha da güçlenen krallık, Emevileri İspanya yarımadasından çıkartabilecek kabiliyete ulaşmıştır. Fransa'da aynı gelişmelerin yaşanarak krallık otoritesinin yeniden inşa edilmesi XI. Louis zamanında gerçekleşmiştir. Onun döneminde Burgund ve Bretagne bölgeleri tekrardan

¹¹⁰ Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi* (İstanbul: Pegasus, 2017), 373-374.

¹¹¹ Kaan H. Ökten, *Reformasyon Dönemi Siyasal ve Dinsel Düşünce Tarihine Giriş* (İstanbul: Alfa, 2003), 84.

Fransa egemenliğine katılmıştır. Fransa kralına devredilen büyük topraklar vasıtasıyla mutlakiyetçiliğin ve akabinde Fransız milliyetçiliğinin ilk adımları atılmıştır. Buna ilaveten Matthias Corvinu Macaristan'da çok güçlü bir merkezi krallık inşa etmiş, Rusya'da da III. Ivan merkezi ve büyük bir devlet kurmuştur.¹¹²

1.2.1.1) Feodalite

Orta Çağ'da uzun dönemler boyunca maruz kaldığı istilalar ve bunlar içerisinde özellikle Cermen ve Norman istilaları gibi Avrupa kıtasının genelini etkileyen hadiseler Avrupa'yı kendi içine kapatmış ve doğu ile irtibatını büyük oranda kesmiştir.¹¹³ Ticareti büyük ölçüde sekteye uğrayan Avrupa bu olaylar sonucunda sosyal ve ekonomik anlamda etkilenmiş ve bir tarım coğrafyası haline dönüşmüştür. Avrupa kıtasında bu dönemde toprağa sahip olmak demek aynı zamanda siyasi ve iktisadi olarak da hâkimiyeti elinde bulundurmaya anlamına geliyordu. Toprak da derebeylerin ve kilisenin idaresinde olduğundan doğal olarak güç bu iki erkin elinde toplanmıştır. Toprağı işleyen köylülerdi ancak onları yöneten ve yargılama yetkisine sahip olan derebeylerdi. Pek çok Avrupa ülkesinde toprakların dörtte birinin sahibi olan Kilise hem tövbe edenlerin bağışları hem kralların verdiği hediyeler hem de sattığı endüjanslar ile ciddi bir ekonomik güç haline gelmiştir.¹¹⁴

Köylülerin bir köle gibi yalnızca karın tokluğuna derebeylerin idaresi altında çalıştığı feodal sistem, bir bakıma Batı toplumunun tamamıyla kırsal bir medeniyete geri dönüşünün siyasal plandaki yansımasıydı.¹¹⁵ Bu düzende köylüler gün doğumundan gün batımına kadar toprakla uğraşan işçiler konumundaydı. Hatta bazı Avrupa bölgelerinde yalnızca birer köleydiler. Her bakımdan çetin yaşam standartlarına sahiptiler ve aynı zamanda soylular tarafından ahmak, pis, kaba, güvenilmez ve şiddete meyyal kimseler olarak görülüp aşağılanıyorlardı. Orta Çağ Avrupa'sında uzun seneler devam eden bu düzen, efendilerinin zulmüne isyan eden köylülerin toplumsal köylü isyanlarını başlatmasına kadar devam etmiştir. Örneğin Fransa'da 1358 yılında Yüz Yıl Savaşları

¹¹² Ökten, *Reformasyon Dönemi Siyasal ve Dinsel Düşünce Tarihine Giriş*, 85.

¹¹³ Muammer Gül, *Orta Çağ Avrupa Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2009), 88.

¹¹⁴ Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 13-23; Şinasi Gündüz, *Güç, İktidar ve Kutsal* (İstanbul: Hikav Yayınları, 2020), 103-119.

¹¹⁵ Pirenne, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 16.

için toplanan vergiler köylülerin kaldıramayacağı bir yükü ve bu duruma isyan etmişlerdi. Hakeza 1381’de İngiltere’de ekonomik ve dinî sebepler cihetiyle köylüler din adamları ve soylulara karşı ayaklanmıştı. Köylülerin bu girişimleri kanlı bir şekilde bastırılrsa da 1524-1526 yılları arasındaki köylü savaşlarına kadar benzer isyanlar İtalya, İspanya ve Almanya gibi çeşitli Avrupa ülkelerinde de çıkmıştır.¹¹⁶

Feodal düzenin en önemli özelliği Katolik Kilisesi’yle feodal beylerin çıkarlarını ortak bir zeminde buluşturmasıdır. Prensip olarak dünyevî işlerin dışında kalması beklenen Kilise feodal toplumun karakteristik yapısı içinde bir anlamda siyasi bir kurum haline almıştır.¹¹⁷ Dünyanın ahlaki kılavuzu Kilise olacaksa, bunun sağlanması için Papa’nın emirlerini eksiksiz yerine getirecek seküler bir silaha sahip olmak gerektiği açıktan seslendirilmiştir.¹¹⁸ Papanın direktifleri imparatorun kılıcı ile desteklenmedikçe bu dünyanın siyasi otoriteleri Tanrı Kelamına nasıl tabi olacaklardı? Nitekim kendisine *İsa’nın Vekili* unvanını veren ilk papa olan III. Innocent¹¹⁹ de Hristiyan cemaatinin huzurunun yalnızca papa ve imparator arasında uyum söz konusu olduğu zaman mümkün olabileceğini iddia etmiştir. Hatta VIII. Bonifacius, *Unam Sanctam*’da insanlığın kurtuluşu için papanın her insan üzerinde hükümlanlığa sahip olduğuna iman etmenin bir şart olduğunu söylemişti.¹²⁰ İtibar, dogma, siyasi hüner, idari baskı, adli uygulamalar ile elde edilen imtiyazlar hırslı papaların kurmayı ümit ettiği papalık monarşisinin temellerini yavaş yavaş atmıştır.¹²¹ Zira III. Leo’nun Şarlman’a taç giydirmesi Kilise’nin yalnızca dinî bir kurum olmadığını bilakis emperyal siyasal bir erk haline geldiğinin en açık göstergesiydi.¹²²

1.2.1.2) Burjuva ve Yeni Toplum

Kilise ve feodal beylerin büyük arazilere sahip olduğu ve köylülerin de bu topraklar üzerinde basit birer iş gücü olmaktan öteye gidemedikleri bu süreçte sanayi ve ticaret yoluyla mevcut konumlarını daha müreffeh ve daha özgür kılmak isteyen bir kesim söz

¹¹⁶ Lindberg, *Avrupa’da Reform Tarihi*, 32-33.

¹¹⁷ Gül, *Orta Çağ Avrupa Tarihi*, 105.

¹¹⁸ R.H.C. Davis, *Ortaçağ Avrupa Tarihi*, çev. Rümeyza Şişman (İstanbul: Dergah Yayınları, 2020), 359.

¹¹⁹ J.M. Roberts, *Avrupa Tarihi* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2015), 235.

¹²⁰ Roberts, *Avrupa Tarihi*, 239.

¹²¹ Roberts, *Avrupa Tarihi*, 235.

¹²² Davis, *Ortaçağ Avrupa Tarihi*, 359; William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, çev. Alaeddin Şenel (Ankara: İmge Kitabevi, 2002), 406-411.

konusu siyasi konjonktürü değiştirmek niyetindeydi. Toprak mülkiyetini bir zenginlik aracından ziyade yalnızca üzerinde para kazanılan bir ticari meta olarak gören ve Avrupa'daki sanayi ve ticaretin gelişmesinin bir ürünü olarak değerlendirilen bu kesim *Buorgeois-Burjuva*¹²³ adı verilen yeni bir sınıfı temsil ediyordu. Elde ettikleri ekonomik güçle önce kilise ve feodalite ile ardından da monarşilerle mücadeleye girişen burjuva sınıfı aynı zamanda siyasi olarak da bir güç haline gelmişti.

Burjuvanın yükselişinin Avrupa'da feodaliteyi zayıflatmasıyla birlikte derebeyler üzerindeki monarşi etkisi artmış ve merkezi otoriteler güçlenmiştir. Toprağı işlemeyi terk eden köylüler ise 16. yüzyıldan sonra yeni bir sınıf meydana getirmeye başlamışlardır. Yegâne geçim kaynağı kendi el emekleri olan bu sınıf 'Modern Proletarya' olarak isimlendirilmiştir.¹²⁴ Sanayi ve ticaretteki gelişmelerin akabinde ortaya çıkan burjuva sınıfı, Avrupa'daki sosyal ve siyasi dengeleri değiştiren bir dinamik olarak da değerlendirilmiştir. Nitekim bu sınıfın temsil ettiği değerler feodal düzenin tüm kurumlarıyla çatıştığından kilise ve işbirlikçi imparatorların saltanatının artık sürdürülemeyeceği anlamını taşımıştır, zira burjuvanın değer verdiği kavramlar içerisinde dinî gelenekler ya da toplumsal âdetler değil, somut çıkarlara dayanan kendi ahlaki öğretisi yer almıştır.¹²⁵

Burjuva sınıfının Avrupa şehirlerine getirdiği canlılık ve refah düzeyindeki artış, bundan böyle hayatın idamesi için elzem olan şeylerin dışında kaynak aktarımını mümkün kılmakla birlikte felsefe ve güzel sanatlara olan ilgiyi de beraberinde getirmiştir.¹²⁶ Yeni

¹²³ Avrupa'da güvenlik endişeleri nedeniyle ilk şehirler civar şatoların hemen yanında kurulmuştur. Halk ani bir tehlike ile karşılaştığı durumlarda kendisini bu müstahkem yerlerde koruma altına almak istemiştir. Bu korunaklı yapılara Burg/Burgus gibi isimler verilmiştir ki Genç Antik Çağ'da da küçük kule benzeri yapılar için bu isimler kullanılmıştır. Burglar, çevreleri oldukça sınırlı, genellikle daire biçiminde bir hendekle çevrili duvarlarla kuşatılmış kapalı yerlerdi. Tam ortada saldırılara karşı son sığınak olan bir burç bulunuyordu. Sürekli bir şövalye garnizonu da vardı ve bu garnizon kale kumandanının emri altındaydı. Periyodik olarak Burg'a yerleşen ve yeni bir hayata atılan kişilere ise burada eskiden beri yaşayan ve buranın ileri gelenleri ile asillerden ayırt edilmek için Burglu anlamına gelen Buorgeois-Burjuva adı verilmişti. Buralara yerleşen ve hayatlarını ticaretle kazanmak amacıyla olan bu yeni kesimin eskiden olduğu gibi birtakım efendilere sadakat göstermek veya vergi vermek gibi çeşitli mükellefiyetleri de yoktu ve nitekim eskiden yürürlükte bulunan örf ve âdetler de artık işlemez hale gelmişti. Önceleri belirli sayıdaki ahaliyi barındıracak genişlikte olan burglar nüfusun artması nedeniyle zamanla yetersiz hale gelmişler ve dışarıya doğru genişlemeye başlayarak yeni şehirleri oluşturmuşlardır. Bk. Gül, *Orta Çağ Avrupa Tarihi*, 163; Pirenne, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 51-56.

¹²⁴ Pirenne, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 210.

¹²⁵ Pirenne, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 62-69.

¹²⁶ Ali Erbaş, *Hıristiyanlıkta Reform ve Protestanlık Tarihi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004), 28-29.

kurulan üniversitelerde Müslüman bilim insanlarının tıp, felsefe, coğrafya, astronomi ve cebir alanındaki çalışmaları ders olarak okutulmuş ve Antik Yunan düşüncesine yönelik kapsamlı bir araştırma faaliyeti başlamıştır. İtalya’da okullarda gramer, güzel konuşma ve şiir dersleri okutulmuştur. *Beşeri Araştırmalar* adı altında bu alanda faaliyet gösteren kimselere de *hümanist* deniyordu.¹²⁷ Kuzey İtalya’da bilhassa Floransa ve Venedik’te zirveye ulaşan bu çalışmalar Avrupa medeniyetinde bir paradigma değişimi meydana getirmiştir.¹²⁸

Daha sonra *Hümanizm* akımına dönüşecek olan bu faaliyetler İtalya’nın ardından diğer Avrupa ülkelerine de yayılmıştır. Özellikle 1300 ve 1700 yılları arasında Jan van Eyck, Botticelli, Albrecht Dürer, Raphael, Michelangelo, Titian, Artemisia Gentileschi ve benzeri isimler pek çok başyapıta imza atmıştır.¹²⁹ Matbaanın icadı ile birlikte okuma oranları artmış ve halkın eğitim seviyesi de ciddi oranda yükselmiştir. Tüm bu gelişmeler yeni dinî ve felsefi düşüncelerin yeşermesine de uygun ortamı sağlamış ve Avrupa’da yeni bir sayfanın açılmasını mümkün kılmıştır.

Hümanist gündemin temel unsurlarından biri, Batı Avrupa kültürünün eski Roma ve Atina’daki orijinal kaynaklarına geri dönüş olmuştur. Bu yaklaşım bir bakıma Hristiyan teolojisinin temel kaynaklarına, özellikle Yeni Ahit’e doğrudan geri dönüş anlamına da gelmekteydi. Bunun en önemli sonuçlarından biri, bundan sonra kutsal metinlerin en temel teolojik kaynaklar olarak görülmesi olmuştur. Kutsal metinlere ilgi arttıkça bu kaynağın mevcut Latince çevirilerinin yetersiz olduğu anlaşılmıştır. Bunlar arasında en önemlisi, Orta Çağ’da yaygın bir etkiye sahip olan, Kutsal Kitap’ın Latince çevirisi *Vulgate* idi. *Vulgate*’e yönelik çeviri revizyonları yapıldıkça teolojik olarak da bir revizyonun kaçınılmaz olduğu ortaya çıkmıştır. Söz gelimi bazı öğretilerin hatalı çevirilere dayandığı anlaşılmıştır.¹³⁰

Bu hadiselerin cereyan edişi yalnızca ilim ve fennin gelişimine ön ayak olmamış, sosyal sınıflar arasındaki dengenin değişmesinde bir katalizör görevi görmüştür. Burjuva sınıfına dayalı yeni bir toplumun inşasıyla birlikte feodalite önemini yitirmiş, toprağa

¹²⁷ McNeill, *Dünya Tarihi*, 416.

¹²⁸ Ökten, *Reformasyon Dönemi Siyasal ve Dinsel Düşünce Tarihine Giriş*, 86.

¹²⁹ Jonathan W. Zophy, *Ateş ve Su Üzerinde Dans*, çev. Bengisu Karakurt (İstanbul: Dergah Yayınları, 2019), 13.

¹³⁰ McGrath, *Historical Theology*, 96.

dayalı ekonomik yapının yerini sanayi ve ticaret üzerine oturan yeni bir sistem almıştır. Kilise ve derebeylerin ellerindeki tüm otoriteyi tehdit eden bu yeni sınıfı krallar ve prensler de daha çok vergi sağlayacağı için desteklemişlerdir. Katolik Kilisesi'nin itibarının sarsılması ve eski otoritesini kaybetmesi Avrupa'da yeni milli kiliselerin de yavaş yavaş tecessüm etmesinde etkili olmuştur.¹³¹

Yaşanan olumlu gelişmelere rağmen bireyler arasında eşitliğin hâlâ söz konusu olmadığı da bir gerçektir. Hindistan'daki gibi bir kast sistemi olmasa da Avrupa'da erkeklerin sahip olduğu haklar kadınlarınkiyle mukayese dahi edilemezdi. İster soylu isterse de sıradan bir aileden olsun kadınlar erkeklere nazaran yasal anlamda ehliyetsiz olarak değerlendiriliyordu. Örneğin herhangi bir kadın kendisine miras kaldığında bireysel olarak bunun sahipliğini üstlenemiyor ve yükümlülükleri yerine getirecek bir erkek bulmak zorunda kalıyordu. Soylu sınıfın dışındaki tüm kesimlere mensup kadınlar angarya işlerde çalışıyordu. Kadınların bu şekilde mağdur edilmesindeki en önemli sebep Kilise'nin verdiği teorik destekte yatmaktaydı çünkü Kilise'ye göre kadın ilk günahın sebebiydi ve cinsel arzu açısından daima bir dürtü olarak erkeği yoldan çıkarabilirdi.¹³²

Avrupa'da burjuva sınıfının doğuşu ve Rönesans'ın başlamasıyla birlikte Katolik Kilisesi'ndeki sekülerleşme hızlanmıştır. Papaların Roma'nın köklü aileleri tarafından seçilmesi Kilise'yi adeta bir Roma prensliğine dönüştürmüştür. Kilise'nin gücü ve serveti arttıkça sahip olduğu topraklar, öşürler ve vergiler ihtişamlı bir hiyerarşinin emrine sunulmaya başlanmıştır.¹³³ Kilise içerisindeki üst düzey din adamları dahi sefahate dalmış, liyakatsiz kimseler hak etmedikleri pozisyonlara getirilmiş, servet edinme hırsı ve lüks düşkünlüğü had safhaya ulaşmıştır. Artık insanların günahlarını affettirmeleri için kilisenin belirlediği tarifeyi ödemesi yeterli görülmüştür.¹³⁴ Bu dönemde görkemli bir yapı inşa etmeyi planlayan Katolik Kilisesi Roma'daki Saint Pietro Kilisesi'nin finansmanı için bir anlamda günah çıkarma senetleri olan endüljansları piyasaya sürmüş ve bunların satışa sunulması için de Almanya'nın en büyük bankerleri olan Fuggerler'le anlaşmaktan çekinmemiştir.¹³⁵

¹³¹ Erbaş, *Hıristiyanlıkta Reform ve Protestanlık Tarihi*, 29.

¹³² Roberts, *Avrupa Tarihi*, 207.

¹³³ Roberts, *Avrupa Tarihi*, 238.

¹³⁴ Gündüz, *Güç, İktidar ve Kutsal*, 114-116.

¹³⁵ Erbaş, *Hıristiyanlıkta Reform ve Protestanlık Tarihi*, 31.

Reform öncesi dönemi Avrupa için bir kriz süreci olarak ifade etmek mümkündür. Yaşanan olumsuzluklar sosyal ve siyasal bunalımlarla sınırlı kalmamış ve ‘kara veba’ denilen salgın hastalık tüm Avrupa’yı çaresiz bırakan bir doğal afet olarak belleklerdeki yerini almıştır. Uzak Doğu menşeli bu hastalık ticaret gemileri vasıtasıyla önce İtalya’ya ulaşmış ardından tüm Avrupa’ya yayılmıştır. Yerel farklılıklar olsa da Avrupa nüfusunun yaklaşık yüzde otuzu bu korkunç hastalığa yenik düşmüştür.¹³⁶ Hastalık insanları büyük, aşırı ağrılı çıbanlar, deri altında oluşan siyah nokta ve lekeler ve şiddetli kanlı öksürükler eşliğinde ölüme götürmüştür. İlk defa 14. yüzyılda görülen veba hastalığı reform döneminde de varlığını devam ettirmiştir. Kaynaklar İsviçreli reformcu Ulrich Zwingli’nin (1484-1531) de bu hastalığa yakalandığını kaydetmiştir.¹³⁷

1.2.1.3) Hristiyanlar ve Ötekiler

1.2.1.3.1) Yahudiler

Yahudilerin Avrupalılarla ilk temasının milattan önce 7. yüzyılda Doğu Akdeniz’e yayılan Grek tüccarları vasıtasıyla olduğu tahmin edilmektedir. Yahudiler milattan önce 586’da Kudüs’ün işgal edilmesinden sonra gerçekleşen ilk sürgün sırasında Avrupa’ya gelmişlerdir. Yunanistan’daki arkeolojik kazılarda milattan önce 3. yüzyıldan itibaren Yahudilerin o bölgedeki varlığına dair bazı buluntulara rastlanmıştır.¹³⁸ Milattan sonra 4. yüzyıla kadar Roma İmparatorluğu’nda gayet iyi durumda olan Yahudilerin 7. yüzyıldan sonra Güney Avrupa’daki ticari faaliyetleri artmış ve Avrupa 11. yüzyıldan itibaren Yahudi entelektüel dünyasının merkezi haline gelmiştir. Yahudiler ticari hayatta baskın bir statüye gelince devletlerin onlara karşı tutumu 13. yüzyıldan itibaren değişmiş ve İngiltere ile Fransa Yahudileri ülkelerinden çıkarmışlardır.¹³⁹

Avrupalı Yahudi topluluklar ‘Kara Ölüm’ olarak adlandırılan ve 14. yüzyıl boyunca dünyanın pek çok noktasında etkili olan veba salgını gibi pek çok felaketten sorumlu

¹³⁶ Lindberg, *Avrupa’da Reform Tarihi*, 27; Susan Wise Bauer, *Rönesans Dünyası*, çev. Mehmet Morali (İstanbul: Alfa Yayınları, 2013), 560-565.

¹³⁷ Lindberg, *Avrupa’da Reform Tarihi*, 26-27.

¹³⁸ Kürşat Demirci, “Avrupa”, *DİA* (İstanbul, 1991), 4/133.

¹³⁹ Demirci, “Avrupa”, 4/133.

tutulmuştur.¹⁴⁰ Başlarına gelen sıkıntılar için bir sorumlu arayan Hristiyanlar, Yahudi komşularını, kuyulara zehir katmak veya başka yollar kullanmak suretiyle vebayı yaymakla itham etmişlerdir. Esasen veba, siyah Asya sıçanlarına yapışmış pirelerdeki virüslerden yayılmıştır, fakat hastalığın virüslerle yayıldığını düşünmek Tanrı'nın günahları yüzünden kendilerini cezalandırdığını düşünen Orta Çağ insanı için pek olası değildi. Üç yıldan az bir sürede salgınlar yüzünden Avrupa nüfusunun neredeyse üçte biri kaybedilmiştir ve Yahudi azınlıklar, bazen veba bazen diğer problemlere sebep oldukları gerekçesiyle haksız suçlamalarla karşılaşmışlardır. 14. yüzyıldaki terörden nasibini alan Avrupalı Yahudiler pek çok katliama maruz kaldıkları için nüfusları giderek düşmüştür.¹⁴¹

Almanya'daki Yahudiler 16. yüzyılda iş yapma imkânları daha fazla ve daha güvenli olduğu için Polonya'ya göç etmişler ve bunun sonucunda Polonya Aşkenazi Yahudiliğinin merkezi haline gelmiştir. Yahudiler önce 1492'de İspanya'dan¹⁴², akabinde 1497'de Portekiz'den sürülmüşler ve nihayetinde Osmanlı İmparatorluğu'na iltica etmişlerdir.¹⁴³ Dönem itibariyle göçe zorlanmış, zorla din değiştirmiş ve adli cinayetlere maruz kalmış olsalar da 16. yüzyıl Avrupa'sında yine de sınırlı bir Yahudi nüfus varlığını sürdürmüştür. Genellikle bir prensin himayesi altında yaşamlarını devam ettiren Yahudilerin pek çok Avrupa bölgesinde toprak sahibi olmaları engellenmiş ve çoğu mesleği yapmaları da yasaklanmıştır. Genellikle kasap, mücellit, evlerde hizmetçi, noter, kâtip, seyyar satıcı, tefeci yahut doktor gibi mesleklerle meşgul olan Yahudiler Hristiyanlardan ayrı yerleşim yerlerinde iskân etmeye, farklı giysiler giymeye ve sarı bir rozet takmaya mecbur bırakılmışlardır.¹⁴⁴ Sosyo-kültürel çevre, Yahudilere ve Yahudiliğe düşmanlık besleyen imgeler ve uygulamaların etkisi altında kalmış¹⁴⁵ ve maruz kaldıkları kısıtlamalar sebebiyle iktisadî hayatın içinde pek fazla yer alamamışlardır.

¹⁴⁰ Miriam Bodiam, "Christianity and Orther Faiths", *Christianity: Reform and Expansion 1500–1660*, ed. R. Po-Chia Hsia (Cambridge.: Cambridge University Press, 2008), 6/486-487; Kessler, *An Introduction to Jewish-Christian Relations*, 102-103.

¹⁴¹ Zophy, *Ateş ve Su Üzerinde Dans*, 38; Merry E. Wiesner-Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*, çev. Hamit Çalışkan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 41.

¹⁴² Wiesner-Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*, 41.

¹⁴³ Demirci, "Avrupa", 4/133.

¹⁴⁴ Wiesner-Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*, 76; Zophy, *Ateş ve Su Üzerinde Dans*, 38.

¹⁴⁵ Bodiam, "Christianity and Orther Faiths", 6/485.

Nüfusları hâlâ kıtanın %1'ini dahi teşkil etmese de 16. yüzyılda Yahudiler, Avrupa'nın diğer bölgelerine geri dönmeye başlamıştır. İtalya haricinde, Prag ve Viyana'da yaşadığı bilinen en büyük Yahudi topluluk bile maksimum 500.000 ila 700.000 kişiden ibaretti. Örneğin Nürnberg gibi büyük kentlerde 16. yüzyılda hiç Yahudi yaşamıyordu. İmparator I. Maximilian (yönetim yılları 1493-1519) 1498 yılında Yahudilerin Nürnberg'den sürülmesine müsaade etmiştir. Buradan kovulan Yahudilerin bir bölümü, birkaç kilometre uzaklıktaki Fürth kentine taşınmış fakat burada da şehirdeki pazar yerinin ortasında bulunan sinagog yakılmış ve yerine Bakire Meryem'e adanmış bir kilise inşa edilmiştir. Maximilian'ın torunu ve halefi V. Charles (yönetim yılları 1519-1555) Rönesans aydınlarından oldukça etkilendiği için imparatorlukta yaşayan Yahudilere daha fazla müsamaha göstermiştir. V. Charles zamanında da Yahudilere uygulanan baskı tümüyle ortadan kalkmamış fakat bununla birlikte imparatorlukta Yahudilerin vaziyeti 16. yüzyılın sonlarından itibaren daha da iyiye gitmiştir.¹⁴⁶

1.2.1.3.2) Müslümanlar

Avrupa'da İslâm'ın varlığı ile ilgili üç temel aşamadan bahsedilebilir. İlk olarak, Müslümanlar İslâm'ın erken dönemlerinde i'lâ-yi kelimetullah arzusıyla Avrupa'nın güney batısında İslâmî topluluklar oluşturma teşebbüsünün sonucunda Avrupa'ya girmiştir. İkincisi, İslâm'ın buna benzer bir niyetin neticesinde Doğu ve Güney Doğu Avrupa'ya girmesidir. Son merhale ise, Avrupa'nın batı ve kuzeyindeki gelişmiş ülkelere yönelik işçi göçü vesilesiyle İslam'ın ve Müslümanların Avrupa'daki varlığıdır.¹⁴⁷

Avrupa'nın İslâmiyet ile ilk teması, kıtanın güneybatı bölgelerindeki fetih hareketleri esnasında olmuştur. Emevîlerin Kuzey Afrika Valisi Mûsâ b. Nusayr, İspanya'da iktidarda olan Vizigot Krallığı'nın (414-711) içinde bulunduğu hanedan çekişmelerinden faydalanarak Târik b. Ziyâd kumandasındaki bir orduyu buraya göndermiştir (710). Târik, Vizigot Kralı Roderick'e karşı zafer kazanarak Müslümanların kıtaya yayılmalarını kısıtlayan büyük bir engeli de ortadan kaldırmıştır. Takip eden on yıl içerisinde Müslümanlar ciddi bir engelle karşılaşmaksızın İspanya'nın büyük şehirlerini sırayla ele geçirmişlerdir.¹⁴⁸ 15. yüzyılın sonlarına kadar burada varlığını sürdüren

¹⁴⁶ Zophy, *Ateş ve Su Üzerinde Dans*, 39.

¹⁴⁷ Peter Antes, "Avrupa'da İslam", çev. Süleyman Turan, *Marife 2* (2005), 203.

¹⁴⁸ Rıza Kurtuluş, "Avrupa: Kıtada İslamiyet", *DİA* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 4/151-152.

Müslümanların kuzeyden gelen Hristiyan ordularının baskıları karşısında 1492’de bölgedeki son İslâm merkezi Gırnata şehrinin de kaybedilmesiyle Endülüs’teki hâkimiyetleri son bulmuştur.¹⁴⁹

Hristiyanların çoğunluğuna göre diğer dinî geleneklere mensup olanlar ebedi ruhlarını kaybetmişlerdir ve bu durum diğerlerini de kendilerine benzetme riski taşıdığı için tehlikeli görülmüştür. Binlerce İspanyol Müslümana Hristiyan olma veya sürgün şeklinde iki seçenek sunulmuştur.¹⁵⁰ Geride kalan Endülüs Müslümanlarının gerçekten din değiştirip hakiki birer Hristiyan olduklarına inanılmadığı için İspanyol engizisyonu tarafından takip edilmişlerdir. Tıpkı Yahudiler gibi Müslümanlar da İspanya’nın dinî birliği için bir tehdit unsuru olarak görülmüşlerdir ve 16. yüzyılın başlarında Gırnata şehrinde zaruri toplu vaftiz uygulamaları ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte 1501-1502 yıllarında ülkedeki Müslümanların hepsi vaftiz olmakla sürgün edilmek arasında bir tercih yapmak zorunda bırakılmamış; bunu bir süreç dâhilinde gerçekleştirilmesi uygun görülmüştür. Gırnata’dan sonra Kastilya’ya da uygulanan zorunlu vaftizler V. Carlos’un imparatorluk döneminde Aragon ve Katalonya’da da başlamıştır. 1519-1522 yıllarında Belensiye’de patlak veren Kardeşlik isyanlarından sonra Müslümanlar için hayat daha da zorlaşmıştır.¹⁵¹

Müslümanlara yönelik bu baskı aslında yeni başlamamıştı. Papa IV. Innocent, Balear Adaları’nı hâkimiyeti altında tutan Aragon kralı I. Jaime’ye 1248 senesinde yazdığı bir mektubunda ondan, ele geçirdiği topraklarda bir tek Müslümanın bile kalmasına müsamaha göstermemesini talep etmiştir.¹⁵² 1492’den sonra binlerce Müslüman din değiştirmiş; din değiştirmeyi reddedenler mülklerini arkalarında bırakıp Afrika ve Orta Doğu’ya göç etmişlerdir. Geride kalanlar Hristiyan yöneticilerin baskı ve zulümleri altında kimliklerini değiştirerek yaşamlarını sürdürmeye çalışmışlardır. 17. yüzyılın başlarında krallığın artık ülkede Müslümanların yaşamasının mümkün olmadığına dair ferman yayınlaması üzerine İspanya’daki Müslüman varlığına tamamen son verilmiştir.¹⁵³

¹⁴⁹ Kurtuluş, “Avrupa: Kıtada İslamiyet”, 4/152.

¹⁵⁰ Kurtuluş, “Avrupa: Kıtada İslamiyet”, 4/152.

¹⁵¹ Ayşe Kılıç, “İspanyol Engizisyonu ve Müslümanlar”, *İnsan Ve Toplum Dergisi* 6/1 (2016), 99.

¹⁵² Mehmet Özdemir, “İspanya Krallığı’nın XVI. Yüzyılda Endülüs Müslümanlarını Hristiyanlaştırma Politikası (I)”, *AÜİFD* 35 (1996), 260.

¹⁵³ Kurtuluş, “Avrupa: Kıtada İslamiyet”, 4/152.

Osmanlı devletinin 1453'te Konstantinopolis'i fethetmesiyle İslam Avrupa'nın doğu bölgelerine hızla yayılmıştı. Fatih Sultan Mehmet buradan sonra Atina'yı kuşattı ve 1456'da ele geçirdi. Akabinde Balkanlara ilerleyerek Sırbistan, Bosna, Hersek ve Hırvatistan'ı da fethetti ve İslamiyet buralardaki yayılmasını sürdürdü fakat hiçbir zaman gayr-i Müslim ahaliye karşı din değiştirmeye yönelik bir zorlama yapılmadı.¹⁵⁴ Osmanlılar, Kanuni Sultan Süleyman'ın (tahtta kaldığı süre 1520-1566) liderliğinde Hristiyan Batı'ya doğru fetihlere başladılar. Sultan Süleyman'ın orduları 1521 yılında Belgrad'ı aldı ve 1526'da Macarları Macaristan'ın merkezinde büyük bir hezimete uğrattı.¹⁵⁵ Osmanlılar 1529'da ise Viyana kapılarına dayandı fakat birtakım sebeplerden ötürü Viyana fethi gerçekleşmedi.¹⁵⁶ Viyana fethedilmiş olsaydı muhtemelen Avrupa'da Osmanlı'ya karşı koyabilecek kadar güçlü başka bir şehir kalmayacaktı.

İslam'ın Avrupa'ya girişiyle etkisi asırlarca sürecektir siyasi, kültürel ve iktisadi gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler batıda Endülüs'ün, doğuda ise kuzeyden gelen kabilelerin İslamlaşması ve Osmanlı Devleti'nin geniş toprakları egemenliği altına almasıyla ortaya çıkmıştır. Endülüs ve Osmanlı devletlerinin hükümranlılığı sırasında Avrupa'nın büyük bir kısmı kontrol altına alınmış ve böylece İslamiyet halk arasında yayılma imkânı bulmuştur.¹⁵⁷ Rönesans hareketlerinin başlamasında Latin dünyasının kültürel, siyasi ve iktisadi alanlarda Müslüman düşünce ve bilim insanlarından etkilenmiş olmasının rolü büyüktür. İslam medeniyetindeki gelişmeler ve ilmî çalışmalar bu iki bölge vasıtasıyla Avrupa'ya aktarılmıştır. Bu havzalarda yetişen Hârizmî, İbn Sînâ, İbn Rüşd, Ebü'l-Kâsım ez-Zehrâvî, İdrîsî, Gazzâlî gibi Müslüman âlimlerin felsefe, tıp, coğrafya ve edebiyat alanlarında ortaya koyduğu eserler, İspanya'da Tuleytula ve İşbiliye, İtalya'da Salerno'da faaliyet gösteren tercüme merkezlerinde Avrupa dillerine çevrilmiş ve okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur. Bilhassa felsefe ve teorik ilimler İspanya'da, uygulamalı ilimler ise daha çok Sicilya'da önem kazanmıştır.¹⁵⁸ 16. yüzyıla gelindiğinde ise

¹⁵⁴ Gayr-i müslimler Harac ödemek suretiyle inançlarını özgürce yaşama hakkına sahiptiler. Bk. Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, çev. Manheim Ralph (New Jersey: Princeton University Press, 1978), 26-27.

¹⁵⁵ Daniel Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 101.

¹⁵⁶ Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, 101,110.

¹⁵⁷ Kurtuluş, "Avrupa: Kıtada İslamiyet", 4/151.

¹⁵⁸ Kurtuluş, "Avrupa: Kıtada İslamiyet", 4/152.

Avrupa'nın büyük çoğunluğu Romalı Katoliklerden müteşekkildir ve Hristiyan Avrupa'nın pek çok bölgesinde dinî çeşitliliğe müsamaha gösterilmemiştir.¹⁵⁹

1.2.2) Dinî Durum

Reform öncesi Batı dünyası sosyal ve siyasal açıdan tecrübe ettiği bunalımların yanı sıra dinî ortam bakımından da tam bir kaos yaşıyordu. Kilise hem ekonomik hem de politik bir otorite haline gelerek temsil ettiği değerleri yerle bir etmekle kalmamış aynı zamanda kendi içerisinde yaşadığı hizipleşme ile de saygınlığını büyük ölçüde yitirmişti. Kilise'nin içine düştüğü bu duruma karşı pek çok aydın keskin eleştiriler yapıyordu. Örneğin *İlahi Komedy* yazarı İtalyan şair Dante, idam ve aforoz etme gibi tüm seküler yetkilerin Kilise'nin elinden alınmasını ve dünyevi işlerin tamamıyla imparatorun yetkisine bırakılmasını savunuyordu.¹⁶⁰ Bununla birlikte kiliseye karşı yapılan tüm tenkitler ne kadar sert olursa olsun onu ortadan kaldırmayı amaçlamıyor fakat reform yaparak Kilise'yi erken dönemlerin ruhuna döndürmeyi hedefliyordu.

1.2.2.1) Kilise'de İhtilaf

Kilise, bu süreçte kendisine yöneltilen tüm suçlamaları görmezlikten gelerek bürokratik zihniyetin ve materyalizmin uç noktalarında durmaktan imtina etmemişti. Hâlâ Hristiyan cemaatten yüksek vergiler topluyor, görkemli saraylar ve abideler inşa ettirerek adeta bir inşaat çılgınlığı yaşıyordu. Bu durum 14. yüzyılın son çeyreğine kadar Güney Fransa'da bulunan Avignon Papalığının¹⁶¹ artık Roma'ya taşınması gerektiği tartışmalarını alevlendirmişti. Dönemin papası XI. Gregory (1370-1378) bu çağrılara kulak vermişti fakat akabinde 27 Mart 1378'de hayatını kaybetmesiyle birlikte papalık makamına yeniden bir papa atanma durumu hâsıl oldu. Kardinaller VI. Urban (1378-1389) unvanını

¹⁵⁹ Zophy, *Ateş ve Su Üzerinde Dans*, 36.

¹⁶⁰ Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 43.

¹⁶¹ 1294 yılında seçilen Papa VIII. Bonifatius ile Fransa Kralı IV. Philip arasında vergi toplama hususunda bir gerginlik yaşanmıştır. Kral Philip Kilise'den de vergi toplamak istemiş, bunun üzerine Papa VIII. Bonifatius da meşhur papalık fermanı *Unam Sactam*'ı (Tek Kutsal) yayınlamıştır. Bu fermanla papanın hem dünyevi hem de uhrevi tek otorite olduğu ilan edilmiştir. Akabinde Kral IV. Philip Kilise'nin tüm mallarına el koymuş ve Papayı 1303'te Anagni'de tutsak etmiştir. Daha sonra Roma'daki papalık 1309 yılında Fransa'nın Avignon şehrine taşınmıştır ve 1309-1377 yılları arasında burada kalmıştır. Yaşanan bu sürece 'Kilisenin Babil Esareti' de denmektedir. Bk. Bekir Zakir Çoban, *Geçmişten Günümüze Papalık* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2009), 118-126; Ökten, *Reformasyon Dönemi Siyasal ve Dinsel Düşünce Tarihine Giriş*, 56,120-103. McNeill, *Dünya Tarihi*, 408-409.

alan Avignon Papalık mahkemesinin önemli başkanı Bartolomeo Prignano'yu Papa olarak seçtiler.¹⁶²

Halk papalık makamının hem Roma'da kalmasını hem de papanın bir Romalı olmasını istiyordu fakat Prignano ne bir Romalıydı ne de bir İtalyan'dı. Prignano'nun papalık makamına geçmesinin ardından kendisini papa olarak tayin eden yine aynı kardinal heyeti büyük bir hata yaptıklarını belirterek Prignano'nun bu makama layık biri olmadığını ifade ettiler ve seçimi geçersiz kıldılar. Akabinde Roma'dan gizlice ayrılarak Anagni'de toplandılar ve VII. Clement (1378-1394) unvanını alan Cenevrelî Kardinal Robert'i papa olarak seçtiler. Urban bu duruma şiddetle itiraz ederek Clement'i aforoz etti fakat mevcut statüko değişmedi.¹⁶³

Hristiyanlık tarihinde olağanüstü zamanlar yaşanıyordu çünkü ilk defa aynı kardinal heyeti birkaç aylık süre içerisinde iki farklı papa seçmişti. Tarihte iki papalı dönem olarak bilinen bu süreç, VI. Urban ve haleflerinin Roma'da, VII. Clement ve haleflerinin ise Avignon'da kaldığı bir ortam yaratmıştı. Bu hizipleşme büyük bir infial ortamını da beraberinde getirdi nitekim artık her biri İsa'nın vekili olduğunu iddia eden iki farklı papa yoktu, aynı zamanda iki farklı kardinal heyeti de söz konusuydu.¹⁶⁴ Avrupa devletleri de bu durum karşısında ikiye bölünmüştü. Fransa, İskoçya, Aragon, Kastilya ve Navarra VII. Clement'in yanında yer alırken, İtalya, Almanya, Macaristan, İngiltere, Polonya ve İskandinavya gibi ülkeler VI. Urban'ın yanında saf tutmuştu.¹⁶⁵

Bu yaşananlar karşısında doğal olarak halk arasında da hizipleşmeler başladı; bir taraf Clement'i Papa olarak seçen kardinalleri 'ahmaklar ve yalancılar' olarak nitelendirirken diğer bir taraf da Urban'ı destekleyenleri *şeytanın kuklaları ve sapkınlar* olarak görüyordu.¹⁶⁶ Adına *Schisma* (Bölünmüşlük) denilen ve 1417 yılına kadar devam eden bu çifte papa dönemi zaten otoritesini büyük oranda zedelemiş olan Kilise ve papalık kurumunun dünyevi ve uhrevî bağlayıcılığına da ciddi zararlar vermişti.¹⁶⁷

¹⁶² Çoban, *Geçmişten Günümüze Papalık*, 126; Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 44.

¹⁶³ Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 44; Ökten, *Reformasyon Dönemi Siyasal ve Dinsel Düşünce Tarihine Giriş*, 112-113; Çoban, *Geçmişten Günümüze Papalık*, 127.

¹⁶⁴ R.N. Swanson, "Reformasyon Öncesi Kilise", *Reformasyon Dünyası*, ed. Andrew Pettegree (İstanbul: Alfa Yayınları, 2020), 29-32.

¹⁶⁵ Ökten, *Reformasyon Dönemi Siyasal ve Dinsel Düşünce Tarihine Giriş*, 113; Çoban, *Geçmişten Günümüze Papalık*, 126-131.

¹⁶⁶ Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 44-45.

¹⁶⁷ Ökten, *Reformasyon Dönemi Siyasal ve Dinsel Düşünce Tarihine Giriş*, 113.

Kilise'deki ihtilafa son verip papalığı tekrar birleştirmek için 1409 yılında Pisa'da toplanan kutsal Konsil, mevcut ortamı daha da karmaşık bir hale getirerek hakikat iddia eden üçüncü bir papanın daha ortaya çıkmasına sebep oldu. Pisa Konsili'nde papa seçilen V. İskender 1410 yılında vefat edince yerine XXIII. Yuhanna geçti ve V. İskender ile başlayan üçlü bölünmüşlük sürmeye devam etti.¹⁶⁸ Bu durumun sürdürülebilir olmadığı açıldı zira Orta Çağ Hristiyan dünyasına hâkim olan *Corpus Christianum* (Mesih'in Bedeni: Hristiyanların Bütünü) düşüncesini temelden sarsan bir vaziyet almıştı. Kilise içi birliği tekrar tesis etme için *Konsilcilik* fikri benimsendi¹⁶⁹ ve Kutsal Roma-Germen İmparatoru Sigismund'un himayesinde Güney Alman Diyarı'nda bulunan Konstanz'da bir konsil toplandı. 5 Kasım 1414 yılında toplanan Konstanz Konsili'nde Papalığın bölünmüşlüğü ortadan kaldırıldı ve Kilise neticede tekrar *bir* papaya kavuşmuş oldu.¹⁷⁰ Ancak Batı Hristiyan dünyasının bu kazanımı çok uzun sürmedi. 1439 yılında çeşitli siyasi ve dinî sebeplerden dolayı papalık yeniden bölündü. Bununla birlikte Osmanlıların ilerleyişini durdurmak adına doğu ile batı kiliselerini yeniden tek çatı altında toplama fikrini tartışmak üzere Floransa'da ekümenik bir toplantı tertip edildi. Bu toplantıda Bizans İmparatoru'nun Papa IV. Eugenius önünde diz çökmesiyle Eugenius'un eli oldukça güçlendi ve diğer Papa V. Felix'in istifa etmesiyle ikinci bölünmüşlük kendiliğinden ortadan kalkmış oldu.¹⁷¹

1.2.2.2) Endüljans

Orta Çağ Hristiyan teolojisi dinî güvenlik kaygılarının hâkim olduğu bir ortamda şekillenmişti ve teolojik alanda büyük ölçüde Augustinci bir bakış açısı hâkimdi.¹⁷² Bu dönemin kurucu teması, kulların ellerinden geleni yapması, Tanrı'nın da bu gayret karşısında inayetini eksik etmeyeceği beklentisi bağlamında oluşan ve bazı araştırmacıların *anlaşılabilir teoloji*¹⁷³ olarak da ifade ettiği dinî düşünce olmuştur. Teologlar farklı tanımlamalar yapsa da insanın kurtuluşu için gerekli olan temel prensip,

¹⁶⁸ Ökten, *Reformasyon Dönemi Siyasal ve Dinsel Düşünce Tarihine Giriş*, 114.

¹⁶⁹ Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi: İznik'ten II. Vatikan'a*, çev. Mehmet Aydın (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), 52.

¹⁷⁰ Philip Hughes, *The Church in Crisis: A History of the General Councils (325-1870)* (New York: Hanover House, 1960), 275-276.

¹⁷¹ Detaylı bilgi için bk. Ökten, *Reformasyon Dönemi Siyasal ve Dinsel Düşünce Tarihine Giriş*, 117-118; Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 46-52.

¹⁷² McGrath, *Historical Theology*, 94.

¹⁷³ Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 66.

*facere quod in se est*¹⁷⁴ anlayışı idi. Bu anlayışa göre kişi ne kadar zayıf olursa olsun tüm gayretiyle Tanrı uğruna elinden geleni yapıp onu sevmeye çalıştığında Tanrı da bu çabaları boşa çıkarmayacak ve inayetiyle kullarını ödüllendirecekti. Dönemin teologlarına göre yaratılış esnasında Tanrı kurtuluş bağlamında kullarıyla dinî bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşma, nasıl ki hayatın her alanında bir mükâfatı hak etmek için çalışmanın gerekli olması gibi, ebedi kurtuluş için de aynı şekilde çalışmak gerektiğini ifade eden bir düşünceyi temsil ediyordu.¹⁷⁵

Thomas Aquinas ve Duns Scotus gibi yazarların Hristiyan inancını Aristocu fikirler temelinde rasyonelleştirme çabaları¹⁷⁶ düşünüldüğünde esasen *anlaşmalı teoloji*'nin de bir bakıma klasik Aristo mantığıyla ilişkili olduğu hemen anlaşılır. Nitekim Aristo'ya göre benzer ancak benzeri ile bilinir. Buna göre, günahkâr olan insan da kurtuluşa ermek için Tanrı'ya benzemek durumundadır. Bunun yolu da din alanında elinden geleni yapmaktan ve bu gayretler sonucunda kutsallaşarak Tanrı'nın seviyesine yükselmekten geçmektedir. Çünkü Tanrı kutsaldır ve yalnızca kutsal olanla iş birliği yapar.¹⁷⁷ İnsanın bu sonuca ulaşabilmesi için bir metodun olması gerekmektedir. Hristiyan din adamları bu hususta da Aristo felsefesinden faydalanarak onun *habitus* olarak adlandırdığı mutad faaliyet ve alıştırma yoluyla kişinin kendisini geliştirmesi yöntemini benimsediler. Hülasa etmek gerekirse, bu anlayışa göre Tanrı sakramentler yoluyla doğaüstü *alışkanlığı* içimize yerleştirmiştir ve bizim yegâne sorumluluğumuz da bu yöntemi kullanarak zaten içimizde var olan o gücü ortaya çıkarmaktır.¹⁷⁸ Söz konusu teolojik temel, Orta Çağ Batı Hristiyanlarının dindarlıklarında etkili olan en güçlü dinamiktir. Dolayısıyla endüljans konusuna da bu perspektiften bakmak önem arz etmektedir.

Tanrı'nın inayetini kazanmak için *yalnızca elinden geleni yap* ilkesi de endüljans olgusunu açıklamakta yetersiz kalabilir zira bir başka önemli mesele de kefarettir. Örneğin Aziz Augustin insanoğlu için kaçınılmaz bir cezadan bahseder. Bu ceza ya dünyada insan eliyle ya da öteki âlemde Tanrı tarafından tatbik edilecektir. Bahsi geçen

¹⁷⁴ “Kişinin elinden gelenin en iyisini yapması; inayetin yardımı olmadan kişinin kendi doğal gücüyle elinden geleni yapması, Tanrı'yı her şeyin üzerinde sevmek ve böylece inayetin ilk telkininin elde edilmesi.” Bk. Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 414; McGrath, *Historical Theology*, 119.

¹⁷⁵ Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 59; McGrath, *Historical Theology*, 119.

¹⁷⁶ McGrath, *Historical Theology*, 94.

¹⁷⁷ Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 66-67.

¹⁷⁸ Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 67; McGrath, *Historical Theology*, 119.

cezadan kurtulmanın elbette bir yolu vardır; manastır yaşamını tercih edip kilisenin manevi ve disiplinli yolunu seçmek kefareti için yeterlidir.¹⁷⁹ Peki, bu yolu tercih edemeyecek olanlar kefaretlarını nasıl alacaktır? İşte insanların cezaları ile takas edebilecekleri endüljans sistemi bu vesileyle geliştirilmiştir. Kilise'nin düzenlediği endüljans belgeleri insanlara hem günahlarının affını hem de cenneti vaat etmiştir.¹⁸⁰ Daha yalın bir biçimde ifade edilecek olursa endüljans, kilisenin münasip bedeller karşılığında günahkârların günahlarını affettiği bir belgedir ve bir bakıma seküler bir ceza uygulaması olarak görülebilir. Erken dönemlerde endüljans sisteminin amacı, günahların affedilmesi yoluyla *bireyleri sosyal ve dinî açıdan çirkin davranışlardan temizlemek* şeklinde ifade edilse de Orta Çağ'ın sonlarında çok net olarak din adamlarının ekonomik gelirlerini artırmak ve sosyal kontrolü ellerine geçirmek için kullandıkları bir istismar aracı haline gelmiştir.¹⁸¹

Kilise, bir tür manevi ödül ve ceza teşvik sistemiyle insanları korku ve ümit arasında bırakmıştı. Bunun sonucunda karşısında Tanrı'yı memnun etmek ve kefareti yerine getirmek için ellerinden ne geliyorsa yapmaya hazır bir inananlar topluluğu bulmuştu ve o da bu fırsatı değerlendirmekten imtina etmeyecekti. Nitekim hem İsa-Masih hem de azizlerin inayeti Kilise'ye engin bir bağışlama yetkisi sunmuştu.¹⁸² Bu bakımdan endüljanslar vesilesiyle kefareti alan bir günahkâr, manevi hazinesinden faydalandığı için kiliseye minnet duymalıydı.¹⁸³ Endüljans meselesi zamanla çok daha büyük istismarları beraberinde getirdi. Bir dönem yalnızca canlılar için değil, ölümler için de endüljans senetleri hazırlanarak cennetten parseller satılmıştır. İnananların da yoğun bir şekilde bu belgeleri talep etmesi Kilise'nin iştahını daha da kabartmış ve yukarıdaki bir bölümde de ifade edildiği üzere endüljanslar görkemli binaların inşası için bir finans kaynağı haline gelmiştir. Nitekim 16. yüzyılda köprülerden katedrallere kadar tasarlanan tüm projelerin temel kaynağını endüljanslar teşkil etmiştir.¹⁸⁴

¹⁷⁹ Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 72.

¹⁸⁰ Erbaş, *Hıristiyanlıkta Reform ve Protestanlık Tarihi*, 24.

¹⁸¹ Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 72.

¹⁸² Ökten, *Reformasyon Dönemi Siyasal ve Dinsel Düşünce Tarihine Giriş*, 138-139.

¹⁸³ Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 73; Erbaş, *Hıristiyanlıkta Reform ve Protestanlık Tarihi*, 23.

¹⁸⁴ Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 74; Ökten, *Reformasyon Dönemi Siyasal ve Dinsel Düşünce Tarihine Giriş*, 140-144.

Bir dönem Luther'in vaazlarını dinleyen kimseler bile artık günah çıkarma, kefarete ve kudas ayinine ihtiyaçlarının olmadığını çünkü endüljans satın alarak cenneti garantilediklerini bizzat Luther'in kendisine söylemişlerdir.¹⁸⁵ Bu durum Luther'in anlaşma teolojisinden ahit teolojisine geçiş yaptığı reform arifesine kadar devam etmiştir. Luther *elinden geleni yap* söylemleriyle Tanrı'nın inayetinin kazanabileceğini düşünmüyordu. O'nun Kutsal Kitap referanslı en çok kullandığı cümle 'tanrı günahları affeder' idi; bu bakımdan cenneti elde etme umuduyla endüljans satın alan Hristiyanların büyük bir hata yaptıklarını ısrarla vurgulamıştır. Kilise'yi protesto ettiği Doksan Beş Tez'inde de bu konunun üzerinde ısrarla durmuş ve kendisini himaye eden Prens Fredederick'in hoşlanmayacağını biliyor olmasına rağmen endüljansları net bir şekilde eleştirmiştir.¹⁸⁶

1.2.2.3) Luther ve Reform'un Başlangıcı

Luther, 10 Kasım 1483'te Saxe'ın Eisleben kasabasında dünyaya geldi. 1488'de Mansfeld'deki Latin Okulu'na başladı ve daha sonra 1501'de Erfurt Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne öğrenci oldu. Öğrenim sürecinde antikçağ yazarlarının eserlerine karşı oldukça ilgiliydi. Yabancı dillere karşı da bir sempatisi vardı ve sık sık arkadaşlarıyla felsefi tartışmalar yapıyordu. Kutsal Kitap'ın bütünü ilk kez Erfurt Üniversitesi kitaplığında gördüğü söylenir. O dönemde Kutsal Kitap'ı okumak ve elde etmek yasak olmasa da sadece yüksek teoloji öğreniminde okutulan pahalı bir kitaptı. 1505'te üniversiteden mezun olan Luther aynı zamanda felsefe öğreticiliği formasyonuna da sahip olmuştu.¹⁸⁷ Mezuniyetinin hemen akabinde 17 Temmuz 1505'te henüz yirmi bir yaşındayken keşiş olmaya karar verdi ve Erfurt'taki Augustinci Hermits manastırına girdi.¹⁸⁸

1510-1511 yıllarında Roma'ya bir seyahat gerçekleştiren Luther, burada şahit oldukları karşısında hayal kırıklığına uğramıştı. Roma'ya hac için gitmişti fakat karşılaştığı

¹⁸⁵ Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 74.

¹⁸⁶ Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 71; Hendrix Scott, "Luther and the Holy Roman Empire", *Christianity: Reform and Expansion 1500-1660*, ed. R. Po-Chia Hsia (Cambridge University Press, 2008), 11-12.

¹⁸⁷ Ali Erbaş, "Protestan Reformu ve Martin Luther", 2000. *Yılında Hristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği)* (Dinler Tarihi Araştırmaları-III, Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2001), 199-200; McGrath, *Historical Theology*, 136-137.

¹⁸⁸ Scott, "Luther and the Holy Roman Empire", 6.

Rönesans papalığı ve Kilise, yozlaşmış bir dinî kurumun portresi gibiydi. Dönüşte bazı problemlerden dolayı Erfurt Manastırı'ndan ayrılıp Wittenberg'e taşınmıştı. Wittenberg Üniversitesi profesörü John von Staupitz'in ısrarlı yönlendirmesi sonucunda teoloji doktorası yapmayı kabul etti ve 1512 yılında teoloji doktoru unvanını aldı.¹⁸⁹ Akabinde felsefe profesörlüğünden teoloji profesörlüğüne geçiş yaptı. Luther teoloji doktoru olduktan sonra farklı meşguliyetleri olan Staupitz, Katolik üniversitelerinde pek rastlanılmayan Kutsal Kitap profesörlüğünü Luther'e bıraktı ve ayrıca onu Augustinusçu manastırların müfettiş yardımcısı yaptı.

1525 yılında Katharina von Bora (1499–1552) ile evlenen Luther, 1512'den 1546'daki ölümüne kadar küçük üniversite şehri Wittenberg'de, Augustinci Hermits manastırını oluşturan bina kompleksinde yaşadı.¹⁹⁰ Luther hem manastırda hem de kent kilisesinde her yıl yaklaşık 170 vaaz veriyordu. Dönemin Kutsal Kitap yorumlarını gerçeğe aykırı ve önemsiz hamasetler olarak değerlendiren Luther, bu sebeple kendi sohbetlerinde Kutsal Kitap'ın yorumu üzerinde duruyordu. Kutsal metinlere özgü alegorik okumaya karşıydı ve genelde literal yöntemi benimsiyordu.¹⁹¹

Luther hem zeki bir teolog hem de analitik düşünme yetisi olan bir kişi olarak gerek Orta Çağ Hristiyan teolojisini gerekse Kilise'nin içinde bulunduğu durumu eleştiriyordu.¹⁹² Kilise'nin artık Yeni Ahit'le tüm bağlarını kopardığını düşünen¹⁹³ Luther, yeni bir teolojik doktrin olan 'inayet yoluyla aklanma' teorisini geliştirerek Orta Çağ'a özgü dinî yoksulluk ideolojisine ciddi hasar vermişti. Yoksulluğu kutsallığın ayrıcalıklı bir biçimi şeklinde rasyonelleştirmenin mümkün olmadığını sarih bir şekilde savunuyordu.¹⁹⁴ Bunun yanı sıra Kilise'nin endüljanslara bir nevi teolojik alt yapı olarak sunduğu kefarete doktrinini Kutsal Kitap'a¹⁹⁵ referans yaparak eleştirmişti. Luther'in bu yaklaşımı Kilise otoritesine ağır bir darbe indiriyordu; zira kilise öğretisine göre kişi inayet elde edebilmesi için gereken kefarete adımlarını ancak bir rahibin gözetimi altında atabilirdi. Dolayısıyla

¹⁸⁹ Erbaş, "Protestan Reformu ve Martin Luther", 201.

¹⁹⁰ Scott, "Luther and the Holy Roman Empire", 8.

¹⁹¹ Erbaş, "Protestan Reformu ve Martin Luther", 201.

¹⁹² Scott, "Luther and the Holy Roman Empire", 4.

¹⁹³ McGrath, *Historical Theology*, 136.

¹⁹⁴ Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 113.

¹⁹⁵ Markos: 1:15; "Tövbe edin ve İncil'e iman eyleyin."

tamamen ekonomik menfaatlerin gözetildiği bu sistemin ortadan kaldırılması kilisenin istemeyeceği bir durumdu ve nihayetinde Luther ve Kilise karşı karşıya gelmişti.

31 Ekim 1517 yılında Luther Wittenberg Şatosu Kilisesi'nin kapısına 95 maddelik bir protesto metni astı.¹⁹⁶ İlk aşamada endüljans uygulamalarına yönelik bir eleştiri görüntüsü veren bu doksan beş maddelik manifesto, endüljansların yanı sıra papalık otorite ve yetkileriyle, ruhban sınıfının çeşitli faaliyetlerini sorgulayan bir bildiriydi. Luther iman, kurtuluş, tövbe, dinî otorite ve benzeri tüm reforma dayalı görüşlerinin temelini bu doksan beş maddelik tezinde ele almıştır.¹⁹⁷ Luther'in en radikal savunusu daha sonra reformasyonun da temel anlayışını oluşturan *Sola Fide* yani *yalnızca iman* söylemiydi.¹⁹⁸ Yeni bir kilise kurma ideali taşımayan Luther, inananların gerçek manada Hristiyan olabilmeleri için Roma'daki papalıktan kurtulmak gerektiğine inanmıştır.¹⁹⁹

Luther'in teolojisinde inananların tüm yaşamı bir tövbedir. Bu tövbe, rahiplerin yönettiği dinî bir ritüel değil, inananlar göklerin egemenliğine ulaşınca dek sürecek hakiki içsel bir tövbedir.²⁰⁰ Papa suçları kendi hevasına göre bağışlayamaz; cezaların Tanrı tarafından bağışlandığını ilan edip buna şahadet etmesi gerekir. Ölmek üzere olan kimselere A'raf için kanonik ceza uygulanması ilgili din adamlarının ne kadar cahil olduğunun göstergesidir ki böyle bir durum kabul edilemez.²⁰¹ İnsanlar bütün günahlarından kurtulmak ümidiyle endüljans senetleri satın almaktadır fakat kurtuluşu temin ettiklerine inandıkları üstatlarıyla birlikte ebedi lanete uğrayacaklardır.²⁰²

Luther'in bu dinî görüşleri Orta Çağ skolastik teolojisine hâkim olan *amel* perspektifinin artık tamamen değiştiği anlamına geliyordu. Onun tezleri önceleri pek fark edilmedi çünkü Latince yazıldığı için halk anlamıyordu fakat daha sonra halkın anlayabileceği dillere çevrildi. Bununla birlikte tezlerin muhtevası kısa zamanda Almanya, İspanya, Fransa ve İngiltere gibi Avrupa ülkelerine de yayıldı.²⁰³ Luther var gücüyle Protestanlığın

¹⁹⁶ McGrath, *Historical Theology*, 127; Scott, "Luther and the Holy Roman Empire", 3. Bu doksan beş maddenin detayları için bk. Martin Luther, *Doksan Beş Tez*, çev. Çevik C. Cengiz (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018).

¹⁹⁷ Erbaş, "Protestan Reformu ve Martin Luther", 203.

¹⁹⁸ Berndt Hamm, *The Reformation of Faith in the Context of Late Medieval Theology and Piety* (Leiden; Boston: Brill, 2004), 153; Russ, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni*, 135-137.

¹⁹⁹ Scott, "Luther and the Holy Roman Empire", 10.

²⁰⁰ Luther, *Doksan Beş Tez*, 9.

²⁰¹ Luther, *Doksan Beş Tez*, 10.

²⁰² Luther, *Doksan Beş Tez*, 12-14.

²⁰³ Erbaş, "Protestan Reformu ve Martin Luther", 203.

temel doktrinlerini içeren metinler üretip bunları mümkün olan her yere ulaştırıyordu. Bu faaliyetleri karşısında Kilise de Luther'i 1521 yılında *sapkın* ilan ederek aforoz fermanını yayınlamıştır.²⁰⁴

Almanya'da Martin Luther'in Kilise'ye karşı başlattığı bu başkaldırı hareketine farklı reformcular da kendi bölgelerinde katılmışlardır. Örneğin İsviçre'de Huldrych Zwingli (1484-1531) ve Cenevre'de John Calvin'in (1509-1564) önderliğinde yürütülen reform faaliyetleri zamanla Avrupa'nın geneline yayılmış ve bugün *Protestanlık* olarak bilinen Hristiyan mezhebinin tohumları bu dönemde atılmıştır.²⁰⁵ Bu süreçte Avrupa, bir taraftan reform hareketlerinin bir taraftan da din savaşlarının sebep olduğu kargaşa ile tam bir dinî buhran içerisindeydi.²⁰⁶ Michael Servetus işte böyle bir ortamda dünyaya gözlerini açmıştı.

²⁰⁴ Scott, "Luther and the Holy Roman Empire", 3.

²⁰⁵ McGrath, 'Reformasyon' teriminin literatürde altı farklı anlama işaret ettiğini söyler; *Lutheranizm* ile sonuçlanan Alman Reformu, genellikle *Kalvinizm* olarak adlandırılan İsviçre Reformu, günümüzde *Anabaptizm* olarak ifade edilen *Radikal Reform*, kendine özgü Hristiyan yorumu olan ve genellikle *Anglikanizm* olarak bilinen İngiliz Reformu, bazen *Karşı Reform* olarak da anılan *Katolik Reformu* ve Protestanlık içindeki *İkinci Reform*. *Reformasyon* terimi en geniş anlamıyla bu hareketlerin tümünü ifade etmek için kullanılır. Bk. McGrath, *Historical Theology*, 127.

²⁰⁶ McNeill, *Dünya Tarihi*, 494-498; John Christian Laursen, *New Dictionary of the History of Ideas*, ed. Maryanne Cline Horowitz (Michigan: Thomson Gale, 2005), 6/2338.

İKİNCİ BÖLÜM: MICHAEL SERVETUS'UN HAYATI VE ESERLERİ

2.1) Hayatı

Luther ve takipçilerinin başlattığı reform hareketleri Hristiyan dünyanın genelinde bir heyecan yaratmıştı. Artık teolojik meselelerle ya da Kutsal Kitap'la ilgili çalışmalarda sadece teologlar değil, neredeyse tüm toplum ilgilenir duruma gelmişti. Onlar Kutsal Kitap'ın uzun ve kapalı sayfalarını açarak sadece okumakla yetinmemişler aynı zamanda içeriğini yorumlama noktasında da çok cesur davranmışlardır. Bunların arasında çok genç yaşta olmasına rağmen Roma hiyerarşisine savaş açan ve insanların kutsal metinleri okuyup kendi dinî inançlarını oluşturabileceklerini savunan İspanyol hekim Michael Servetus da bulunuyordu. Servetus, yaptığı çalışmalar ve uzun süren zihnî tefekkürlerinin sonucunda çoğunluğun benimsediği doktrinler ve teolojik kabullerden çok farklı sonuçlara ulaşmış ve zihinlerdeki mevcut hakikat algısını dönüştürmek hususunda adım atmakta herhangi bir tereddüdü olmamıştır. Fikir özgürlüğü ve zihinsel bağımsızlığı için verdiği mücadeleler sonucunda çektiği ıstıraplar bugün dahi birçok insanın onun yolunu takip etmesini sağlamıştır.²⁰⁷

2.1.1) Çocukluğu ve Gençliği

Peter Hughes'un da doğru bir şekilde tespit ettiği üzere çoğu biyografî, Servetus'un yaşamının erken dönemlerini kusurlu bir biçimde ele alır zira bu dönemle ilgili neredeyse hiçbir belgesel kanıt bugüne ulaşmamıştır.²⁰⁸ Michael Servetus 1509²⁰⁹ yılında günümüz

²⁰⁷ Drummond, *The Life of Michael Servetus*, 1.

²⁰⁸ Peter Hughes, "The Early Years of Servetus and the Origin of His Critique of Trinitarian Thought", *JUJH* 37 (2014 2013), 32.

²⁰⁹ Servetus'un doğumu ile ilgili olarak pek çok kaynakta 1511 tarihi verilmektedir. Bununla birlikte, Drummond'a göre Ağustos 1553'te Cenevre'deki duruşmasında Servetus yaşının o gün 44 olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla buna göre doğum tarihi 1509 olarak ortaya çıkmaktadır. Bk. Drummond, *The Life of Michael Servetus*, 2. Buna karşın son dönemde Servetus biyografî çalışmalarıyla öne çıkan bir araştırmacı olan Miguel González Ancín, İspanyol arşivlerinde yaptığı araştırmalarda Servetus'un 16/17 Aralık 1506 tarihinde doğduğunu tespit ettiğini belirtmiştir. Detaylı bilgi için bk. Miguel

İspanya'sının kuzeydoğu kesiminde, Aragon Krallığı'ndaki Huesca eyaletindeki küçük bir kasaba olan Villeneuve de Sijena'da²¹⁰ bir noterin oğlu olarak dünyaya gelen bir İspanyol'du. O, Antón Serveto Revés ve Catalina Conesa ailesinin en büyük çocuğuydu. Ataları, Aragonya Pireneleri'nde (Güneybatı Avrupa'da Fransa ile İspanya sınırını oluşturan sıradağ kümesi) bulunan ve o dönemde Sobrarbe ilçesine ait küçük *Serveto* köyünden daha sıcak bölgelere taşınmak için önce Huesca eyaletine daha sonra da Villeneuve de Sijena'ya taşınmıştır.²¹¹ İspanya'da çok yaygın bir şekilde tercih edilen

González Ancín, *Miguel Servet en España (1506-1527)* (Tudela: Imprenta Castilla, 2017), 29-36. Fakat Ancín'in iddiası Servetus'un Tudela'da doğduğu bilgisi doğru kabul edildiğinde geçerli olacak bir yaklaşımdır. Servetus'un doğum yeri ile ilgili tartışmalara bakıldığında doğum yerinin Villeneuve de Sijena olduğu kabulü diğerlerine nazaran daha doğru görünmektedir. Peter Hughes da kendi argümanlarını sıralamış ve Servetus'un doğumu ile ilgili en doğru tarihin 1506 olduğunu hesaplamıştır. Bk. Hughes, "The Early Years of Servetus and the Origin of His Critique of Trinitarian Thought", 36-39.

²¹⁰ Servetus'un doğduğu sırada o bölgede resmi olarak kimsenin doğum ve ölüm kaydı tutulmadığı için doğum yeri hakkında da farklı teoriler bulunmaktadır. Servetus biyografi yazarlarının çoğu onun Villeneuve de Sijena'da doğduğu hakkında herhangi bir şüphe olmadığını vurgular. Fakat az da olsa birtakım araştırmacılar esasen onun İspanya Navarra Özerk Bölgesi'nde yer alan Tudela kentinde doğduğunu aktarır. Villeneuve de Sijena'da doğduğunun kesin olduğunu düşünenlere göre bunun böyle olmadığına dair karşı tarafın üç argümanı vardır. Bunlardan ilki, Servetus'un 1538'de Paris tıp fakültesinde vermiş olduğu bir savunma tutanağından kendisinden 'Navarrelî' şeklinde bahsedilmesidir. İkincisi, Servetus Paris'te iken Fransız vatandaşlığına başvurmuş ve burada kendisini 'Navarre Krallığı'nda Tudela'nın yerlisi' olarak tanımlamıştır. Üçüncü argüman ise 1553'te Viyana'da yürütülen soruşturma esnasında 'Navarre'li ve Tudela'da doğdu' bilgisinin yer aldığı bir belgedir. Villeneuve de Sijena'da doğduğunu düşünen araştırmacılara göre bu durumun izahı basittir. Navarre'nin İspanyol Krallığı'na ilhakı 1512'de gerçekleşmiştir ve o döneme kadar Navarre'nin tarihi Fransız siyasetiyle yakından bağlantılıdır. Servetus'un zamanında Navarre halkı Fransızlar tarafından bir 'İspanyol' olarak görülmemektedir dolayısıyla Servetus'un Fransız vatandaşlığını almak için Navarrelî olduğunu söylemiş olması anlaşılabilir bir durumdur. Kaldı ki Servetus hayatı boyunca engizisyonundan korunmak için farklı takma isimler de kullanmıştır. Ayrıca Servetus'un Aragonlu olduğuna dair en önemli kanıtlar ise ilk iki eseri olan *De Trinitatis Erroribus* (1531) ve *Dialogorum de Trinitate Libri Duo*'da (1532) kendi ismini *Michaelem Serveto*, diğer adıyla *Reves, ab Aragoniam Hifpanum* (Aragonlu bir İspanyol) şeklinde vermiştir. İlgili tartışmalar için bk. Ángel Alcalá, *Obras completeas* (Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2003); Ancín, *Miguel Servet en España (1506-1527)*, 55-65; W.K. Tweedie, *Calvin and Servetus: The Reformer's Share in the Trial of Michael Servetus Historically Ascertained* (London: John Johnstone, 1846), 63; Robert Willis, *Servetus and Calvin* (London: Henry S. King & Co, 1877), 3; Hughes, "The Early Years of Servetus and the Origin of His Critique of Trinitarian Thought", 33-35. Ayrıca İspanya'daki Servetus Enstitüsü'nün verdiği bilgilere göre ailesinin Villeneuve'li olduğu kesindir. Villanueva de Sijena'da bulunan Nisan 1504 tarihli bir belgede Joan Serveto Revés ve eşi Catalina Meler'in Anton Serveto'yu mirasçı olarak adlandırdıkları tespit edilmiştir. Bu belge, Michael Servetus'un dedesinin, o daha doğmadan çok önce Villanueva'da yaşadığını göstermektedir. Babası Anton Serveto tarafından imzalanan birçok noterlik protokolü de halen muhafaza edilmektedir. Buna karşın gerek o dönemde gerekse önceki yıllarda Tudela'da veya başka bir İspanyol şehrinde Anton Serveto adıyla bilinen bir noterin görev yaptığına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. İlgili malumat için bk. <https://www.miguelservet.org/servetus/birthplace.htm>.

²¹¹ 10 Temmuz 2002'de Asturias (Asturias Prenslığı İspanya'ya bağlı özerk bir bölgedir.) Prensi, Michael Servetus'un doğduğu bu küçük kasabayı ziyaret etmiştir. Uzun süren restorasyon çalışmalarından sonra Servetus'un doğduğu ev, Michael Servetus Enstitüsü'nün genel merkezine bağlı bir tercüme

Michael²¹² ismiyle vaftiz edilen Servetus'un ismi genel anlamda *Miguel Servet* olarak bilinse de gerçek adı "Miguel Serveto Conesa"dır.²¹³ Pedro ve Juan adında kendisinden küçük iki erkek kardeşi vardır. Pedro, babası gibi bir noterdir ve Juan ise Polenino Kilisesi'nin rahibidir.²¹⁴ Sijena Manastırı'nda noter görevini yürüten babası Antonio Serveto, imzaladığı belgelerin hepsinde *Serveto* ya da *Serbeto* soy isimlerini kullanmıştır. Anlaşılacağı üzere Servetus Hristiyan bir aileye mensuptur ve bir Katolik olarak yetiştirildiği kabul edilmektedir.²¹⁵

Aragon kralı II. Alfonso'nun eşi Kraliçe Sancha, 1188'de Alcanadre Nehri kıyısında iki yüzyıldan fazla bir süre Aragon Krallığı'nın siyasi ve manevi gücünün merkezi olacak olan Sijena Manastırı'nı kurmuştu. Servetus'un babası Antonio Servetus, Villanueva de Sijena'nın düşük rütbeli bir soylusuydu ve bu manastırda noter olarak görev yapıyordu. Servetus da çocukluğunu bu manastırın atmosferinde geçirmiş ve okuma yazmaya dair ilk eğitimini babasından almıştı. Daha sonra ilahiyat eğitimi almak için bir müddet

merkezi olarak Asturias Prensi tarafından açılmıştır. Bk. "birthplace", <https://www.miguelservet.org/servetus/birthplace.htm> (01 Nisan 2021).

²¹² Allwoerden Heinrich Von - Mosheim Johann Lorenz Von, *Historia Michaelis Serveti* (Helmstad: Stanno Buchholtziano, 1728), 4; Drummond, *The Life of Michael Servetus*, 2; Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 12.

²¹³ Wilbur, *A History of Unitarianism*, 1945, I/64.

²¹⁴ Marian Hillar, *The Case of Michael Servetus 1511-1553* (Lewiston: Edwin Mellen Pr, 1997), 2; Bainton, *Hunted Heretic*, 46-47. Peter Hughes, Servetus'un kardeşlerinden biri olan Pedro hakkında diğer biyografi yazarlarından ayrılır ve bu konu özelinde şu ifadeleri kullanır: 'Yaygın olarak kabul edilen ancak sorgulanabilir bir başka biyografik ayrıntı, Michael ve Juan arasında doğduğu addedilen gölgeli bir figür olan bir erkek kardeş Pedro Serveto'nun varlığıdır.' Dolayısıyla o, Servetus'un Pedro isminde bir erkek kardeşi olmadığı kanaatindedir. Bk. Hughes, "The Early Years of Servetus and the Origin of His Critique of Trinitarian Thought", 42.

²¹⁵ Bainton, *Hunted Heretic*, 2; Willis, *Servetus and Calvin*, 5; Mark. W. Harris, *Historical Dictionary of Unitarian Universalism* (Lanham, Md.: The Scarecrow Press, 2004), 425-426. González Ancín, Servetus ailesinin Converso (14. ve 15. yüzyıllarda İspanya ve Portekiz hakimiyeti altında Katolikliğe geçen Yahudi ve Müslümanlara veya onların torunlarına verilen isimdir.) olduğunu savunmuştur. Bazı noterlik belgelerinde yaptığı araştırmalar sonucunda Servetus'un doğuştan genetal bir kusurla doğduğunu, bunun da aileyi son derece huzursuz ettiğini aktarmıştır. Nitekim bu durumun fark edilmesi ailenin Yahudilikteki sünnet geleneğini devam ettirdiği algısını oluşturabilirdi. Buna göre, gerçekte Yahudi kalmalarına karşın dışarıda sahte birer Hristiyan oldukları gibi bir durum ortaya çıkardı ki bu da engizisyonda yargılanma sebebi olurdu. Ayrıca Ancín, Servetus'un Villanueva ailesine mensup olduğunu ve bu soy isminin de o coğrafyada genel olarak Yahudi dönmelelere verildiğini ifade etmiştir. Detaylı bilgi için bk. Ancín, *Miguel Servet en España (1506-1527)*, 24-25,38-40. Fakat Ancín'in bu konudaki görüşleri doğru görünmemektedir.

Montearagón Manastırı'nda kaldı.²¹⁶ Çocukluğuna dair çok az bilgi sahibi olduğumuz Servetus, 1520 yılında Zaragoza Üniversitesi'ne girdi.²¹⁷

Bu üniversitede başta sanat olmak üzere doğa felsefesi, ahlak felsefesi, mantık, metafizik ve bazen de astronomi eğitimi veriliyordu.²¹⁸ Ayrıca gramer, retorik ve şiir gibi alanlarda da eğitim yapılıyor ve Erasmus'un eserleri de okutuluyordu.²¹⁹ Servetus'un hayatını anlatan biyografi yazarlarından biri²²⁰ buradaki hocalarının kimler olduğunun bilinmediğini ifade etmiş ve araştırmacıların geneli onun fazla disiplinli olmayan bir 'dahi' olduğunu kaydetmiştir.²²¹

Servetus'un hayatının ilk on yılında İspanya'daki baskın figür, eski ile yeniyi büyük bir ustalıkla mezceden büyük Kardinal Jiménez de Cisneros'du.²²² Jimenez, Alcalá Üniversitesi'ni organize etmiş ve skolastik gelenek çerçevesinde eğitimi şekillendirmişti. Üniversitede o dönemler *Moderni* olarak ifade edilen kürsülerden biri Thomistlere, biri Scotistlere ve diğeri de Ockhamistlere verilmişti. Kutsal Kitap'ın ilk çok dilli orijinal baskısı olan *Complutensian Polyglot*²²³ onun organizatörlüğü altında 1522'de

²¹⁶ Robert Wallace, *Antitrinitarian Biography* (London: Whitfield, 1850), 1/420; Wilbur, *A History of Unitarianism*, 1945, 1/64; Hughes, "The Early Years of Servetus and the Origin of His Critique of Trinitarian Thought", 43.

²¹⁷ Miguel González Ancín, "Miguel Servet: Su Educaciön Y Los Médicos Con Los Que Conviviö A Través De Nuevos Documentos", *Revista de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya* 33/1 (2018), 30-31; Odnher, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 12-13; Willis, *Servetus and Calvin*, 7-8.

²¹⁸ Ancín, "Miguel Servet: Su Educaciön Y Los Médicos Con Los Que Conviviö A Través De Nuevos Documentos", 31.

²¹⁹ Ancín, "Miguel Servet: Su Educaciön Y Los Médicos Con Los Que Conviviö A Través De Nuevos Documentos", 32.

²²⁰ Drummond, *The Life of Michael Servetus*, 2. Buna karşın Ancin, Zaragoza'da Servetus'un dört sanat hocasının olduğunu belirtmiş ve Exerich ve Lax isimli iki usta öğreticinin ismini zikretmiştir. Bk. Ancín, "Miguel Servet: Su Educaciön Y Los Médicos Con Los Que Conviviö A Través De Nuevos Documentos", 31.

²²¹ Drummond, *The Life of Michael Servetus*, 2.

²²² Joao Chaves, "The Servetus Challenge: Eisegesis and the Problematic of Differing Chronologies of Ecclesiastical Corruption", *Journal of Reformed Theology* 10/3 (2016), 199.

²²³ Papa X. Leo'nun emriyle Francisco Jiménez de Cisneros'un başkanlığındaki bir heyet tarafından hazırlanan bu versiyon Targum, Vulgate ve Septuaginta'yı birlikte içeren ilk çok dilli Kutsal Kitap özelliği taşır. 1502'de başlayan bu çalışma 15 yılda nihayete ermiş ve Yeni Ahit kısmı 1514'te yayımlanmıştır. Eski Ahit bölümü 1517'de tamamlandıysa da ancak 1520'de basılabilmektedir. Bu çok dilli Kitabı Mukaddes edisyonu altı cilt olarak yayımlanmıştır. İlk dört cilt Eski Ahit'i içerir ve her sayfasında farklı dildeki metinler birbirlerine paralel sütunlar halinde yer alır. Dış tarafta İbranice metin, ortada Vulgate ve iç tarafta Septuaginta bulunur. Tora'nın her sayfasında, Aramca metin (Targum Onkelos) ve bunun Latince çevirisi sayfaların altına eklenmiştir. Beşinci cilt Yeni Ahit'i ihtiva eder. Yunanca ve Latince metin yan yana iki sütun halinde konumlanır. Altıncı cilt, çeşitli İbranice, Aramca ve Yunanca sözlükçeler ve yardımcı bilgiler içerir. Bk. Richard Rex, "Hümanizm", *Reformasyon Dünyası*, ed. Andrew Pettegree (İstanbul: Alfa Yayınları, 2020), 87.

yayınlandı.²²⁴ Servetus, onlu yaşlardan yirmili yaşlara kadar ise hem İspanya hem de Kutsal Roma İmparatoru olan V. Charles'in idaresini tecrübe etti. V. Charles ülkede pek çok Hollandalı bürokrati istihdam ediyordu. Bu Hollandalılar ise Rotterdamlı Erasmus'un hayranıydılar ve onun çoğu eserini yerel dillere tercüme ettirdiler.²²⁵ Erasmus krallıkta herkesin ilgi duyduğu bir isim haline gelmişti ve ileride de ifade edileceği üzere muhtemelen Servetus'un Erasmus hayranlığı buradan gelmekteydi.²²⁶

Servetus, Zaragoza Üniversitesi'nden 1522/23'te lisans diplomasını, ertesi yıl da yüksek lisans diplomasını aldı. Çok başarılı bir öğrencilik dönemi geçirdiğinden yüksek lisans derecesini aldığında üniversitedeki en önemli dört öğretim üyesinden biri konumuna geldi.²²⁷ Entelektüel bir deha olarak Latince, Yunanca, İbranice ve Arapçayı²²⁸ kısa sürede öğrendi ve dil konusundaki hâkimiyeti nedeniyle 1525'te İmparator V. Charles'in başrahiplerinden Quintana'ya sekreter olarak atandı.²²⁹ Edebiyat ve beşerî bilimler

²²⁴ Bainton, *Hunted Heretic*, 4.

²²⁵ Bainton, *Hunted Heretic*, 5.

²²⁶ Hillar, *The Case of Michael Servetus 1511-1553*, 190-192.

²²⁷ Ancín, "Miguel Servet: Su Educaciön Y Los Médicos Con Los Que Convivió A Través De Nuevos Documentos", 31.

²²⁸ Servetus'un Arapça bilip bilmediği tartışmalı bir konudur. Odhner ve Drummond gibi Servetus biyografi yazarları onun Arapça bildiğini kaydetmişlerdir. Bazı araştırmacılar Arapçayı bir Kuzey Afrika seyahatinde öğrenmiş olabileceğini (örnek için bk. Alfonso Maria de' Liguori, *The History of Heresies and Their Refutation*, çev. John T. Mullock (Dublin: James Duffy, 1857), 350.) varsaymışlarsa da böyle bir seyahatin olup olmadığına ya da Arapça bilip bilmediğine dair elimizde herhangi bir veri yoktur. Hatta Peter Hughes, çoğu kaynağın aksine onun 'İbranice ve Yunancaya olan hâkimiyetinin bile en iyi ihtimalde dahi çok zayıf olduğunu ve ilmî gayretlerinin Arapçayı kuşatacak kadar genişletmiş olmasının mümkün görünmediğini' ifade etmiştir. Nitekim Servetus, eserlerinde Arapçayı bildiğine dair herhangi bir işaret ortaya koymamıştır. Kitaplarında Kur'an'a bazı referanslar vermiştir fakat bu alıntıların bizzat Kur'an'ın kendisinden değil Orta Çağ'da yapılan Latince Kur'an tercümelerinden olduğu ifade edilmektedir. Özellikle en önemli eseri *Christianismi Restitutio*'da yaptığı Kur'an atıflarının üç farklı kaynağı olduğu tespit edilmiştir: Nicholas'ın yazdığı *Cribratio*, Ketton'lu Robert'in Latince Kur'an Çevirisi (1143) ve Ricoldo of Monte Croce'e ait (ö. 1320) *Confutatio Alcorani* (Kur'an'ın Reddi, 1300). Detaylı bilgi için bk. Hughes, "Servetus and Quran", 57-58; Charles D. O'Malley, "The Complementary Careers of Michael Servetus: Theologian and Physician", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 8/4 (1953), 379; Wilbur, *A History of Unitarianism*, 1945, I/64-65. Tweedie ise Servetus'un Batlamyus üzerine yaptığı çalışmaların net bir biçimde onun Yunancayı bildiğini gösterdiğini ifade etmiştir. Bk. Tweedie, *Calvin and Servetus: The Reformer's Share in the Trial of Michael Servetus Historically Ascertained*, 125-126. Buna ilaveten, şaheser niteliğinde bir Servetus biyografisi yazmış olan Willis ise Servetus'un İbranice ve Yunanca konusunda oldukça mahir olduğunu aktarmıştır. Bk. Willis, *Servetus and Calvin*, 347-348.

²²⁹ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 12-13; Fulton, *Michael Servetus*, 26; Hughes, "The Early Years of Servetus and the Origin of His Critique of Trinitarian Thought", 55-56; Emerton, "Calvin and Servetus", 142. Odher, 17 yaşındayken Quintana'ya sekreter olarak atandığını kaydetmiş fakat Drummond atandığında 19 yaşında olduğunu belirtmiştir. Bu farklılık, yazarların Servetus'un doğum tarihiyle alakalı aynı fikirde olmayışlarından ileri gelmiştir. Bk. Drummond, *The Life of Michael Servetus*, 3.

alanındaki temel eğitimini Dominikenlerden almıştı. Öğrenmedeki kabiliyeti ve felsefede olan ehliyetinden dolayı diğer akranları arasından sıvrılıyordu.²³⁰ Erken dönemlerinden itibaren sürekli olarak kendisini ciddi çalışmalarla meşgul etmiş, bu şekilde hızlı bir ilerleme kaydederek oldukça geniş bir felsefe, matematik ve ilahiyat müktesebatına sahip olmuştu.²³¹ Bainton'un ifadesiyle o, Rönesans'ın *evrensel insan* modelinin tüm özelliklerini üzerinde barındıran biriydi.²³²

1527'ye kadar Zaragoza'da hayatını devam ettiren Servetus, aynı senenin şubat ayında bilinmeyen bir sebeple Salamanca şehrine taşındı. Bundan sadece bir ay sonra Zaragoza'ya geri döndü ve burada üniversitenin önemli öğretim üyelerinden Gaspar Lax ile büyük bir kavga yaşadı. Tartışmanın sebebi bilinmese de teolojik bir konudan ya da bir intihal meselesinden kaynaklandığı tahmin edilmektedir.²³³ Artık üniversitede kalması mümkün değildi zira ondan daha nüfuzlu biri olan Lax, Servetus'un önündeki tüm akademik ilerleme yollarını kapatmıştı. Bunun üzerine babası onu hukuk okuması için 1528'de Fransa'nın Toulouse Üniversitesi'ne gönderdi ve burada dikkatini hukuk çalışmalarına çevirdi.²³⁴

Servetus da hukuk okumak istiyordu ve Toulouse bu alanda önde gelen bir yerdi. Avrupa'nın en iyilerinden biri olarak biliniyordu ve o dönemde Zaragoza ya da Barselona'ya kıyasla Rönesans'ın sorgulayıcı ruhu orada daha canlıydı. Üniversitede 10 bin öğrenci ve 600 profesör bulunuyordu.²³⁵ Servetus orada zamanının büyük bir bölümünü hukuk araştırmalarına ve kutsal metinleri incelemeye ayırdı. Buradaki Kutsal

²³⁰ Servetus'un Anabaptist olduğuna ilişkin bazı mülahazalar vardır. Örneğin bk. Timothy George, *Reformcuların Teolojileri*, çev. İbrahim Elbeyli (İstanbul: Haberci, 2019), 473. Bu konu gelecek bölümlerde tartışılacaktır.

²³¹ Drummond, *The Life of Michael Servetus*, 3.

²³² Bainton, *Hunted Heretic*, 2. Servetus'un çeşitli biyografilerinde, erken dönem eğitimine ilişkin bir dizi detaylı açıklama vardır ancak bunlar genellikle spekülasyon ve varsayımlara dayanmaktadır. Bu bilgileri destekleyecek belgeler veya güçlü kanıtlar sınırlıdır. Örneğin, onun ilk yıllarındaki eğitimini evine görece daha yakın olan bir Katalan üniversite şehri Lérida'da (elli kilometre doğuda) aldığını ve ardından Katalonya'nın ana Akdeniz limanı olan Barselona'ya geçmiş olmasının daha muhtemel olduğunu düşünen yaklaşımlar da vardır. Bu bakış açısına göre Servetus'un Juan de Quintana ile Barselona'da tanışmış olması daha muhtemeldir. Detaylı bilgi için bk. Hughes, "The Early Years of Servetus and the Origin of His Critique of Trinitarian Thought", 43.

²³³ Ancín, "Miguel Servet: Su Educaciön Y Los Médicos Con Los Que Convivió A Través De Nuevos Documentos", 32.

²³⁴ Drummond, *The Life of Michael Servetus*, 3; Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 13; O'Malley, "The Complementary Careers of Michael Servetus: Theologian and Physician", 379; Willis, *Servetus and Calvin*, 10; Fulton, *Michael Servetus*, 26.

²³⁵ Bainton, *Hunted Heretic*, 7; Trueta J., "The Contribution of Michael Servetus to the Scientific Development of the Renaissance", *BMJ* 2 (1954), 508.

Kitap incelemeleri ona ciddi derinlik kazandı ve Roma Katolik doktrinleri ile kutsal metinlerin muhtevası arasında çelişen pek çok şey olduğunu keşfetmesini sağladı.²³⁶ Ayrıca Protestan reformunun da bazı doktrinlerinin kutsal metne dayalı kanıtlardan mahrum olduğunu gördü.²³⁷ Hayatında bir dönüm noktası yaşayan Servetus, bu andan itibaren ekümenik dogmatizmi ve Orta Çağ skolastisizmini reddederek tamamen Kutsal Kitap'ın doktrinlerini nazar-ı itibara almak gerektiği kanaatine vardı.²³⁸

Servetus, Galya'da²³⁹ teslis karşıtı herhangi bir kimse olmamasına rağmen kalemini hem teslis doktrinine hem 'Papa'nın Yanılmazlığı' kabulüne hem de *Mesih'in Evharistiya'da Bedenen Varlığı* düşüncesine karşı kullanabileceğini düşünüyordu. Bununla birlikte, söz konusu faaliyetin bu coğrafyada uygulanamaz olduğunu ve burada Hristiyan dünyasını Kutsal Kitap'ın saf doktrinine geri döndürme adına atacağı adımlarda zorlanacağını anladı.²⁴⁰

1529'da imparatorun taç giyme törenine iştirak etmek için İtalya'ya, ardından da Luther meselesini halletmek için Almanya'ya gitmekle görevlendirilen Quintana'ya eşlik etmesi istendi ve dolayısıyla Toulouse'daki çalışmalarını yarıda bırakmak durumunda kaldı.²⁴¹ Bologna'da Papa VII. Clement'in V. Charles'e Roma İmparatoru ve Lombardiya Kralı oluşunu simgeleyen taç giydirmeye törenine şahitlik etti. Papa'nın Servetus'un hayranlığını kazanmaktan çok uzak, olağan formalitelerle gerçekleştirdiği bu seremoni, onda büyük bir şaşkınlık yarattı ve daha sonra bu yapılanların putperestlikten farklı olmadığını büyük bir öfkeyle ifade etmesine neden oldu.²⁴² Tıpkı Luther'in hissettiği gibi, zihninde tasarladıkları ve gördükleri arasındaki uçurum onun içinde büyük bir hayal kırıklığı

²³⁶ Wilbur, *A History of Unitarianism*, 1945, I/65-66.

²³⁷ Drummond, *The Life of Michael Servetus*, 3-4; O'Malley, "The Complementary Careers of Michael Servetus: Theologian and Physician", 379; Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 13; "Servetus, Michael (1511–1553)", *Biographical Encyclopedia of Scientists*, ed. John Daintith (Florida: CRC Press, 2009), 688-689; Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/420-421.

²³⁸ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 13; Bainton, *Hunted Heretic*, 29-46.

²³⁹ Galya, günümüzde başta Fransa olmak üzere Batı Avrupa'nın büyük bir bölümüne tarihte verilen isimdi. Galya'nın sınırları Fransa'nın yanı sıra günümüzdeki Kuzey İtalya, Belçika, İsviçre'nin batısı, Hollanda'nın bazı kısımlarıyla Almanya'daki Ren Nehri'nin batı kıyısındaki bölgeleri de içeriyordu. Bk. "Gaul", *Encyclopedia Britannica* (02 Nisan 2021).

²⁴⁰ Drummond, *The Life of Michael Servetus*, 3-4; Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/421.

²⁴¹ Bainton, *Hunted Heretic*, 8-9.

²⁴² Drummond, *The Life of Michael Servetus*, 3; Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 13. Bu konu hakkındaki öfkesi onun Papa'yı 'hayvanların en aşağısı' olarak nitelemesine neden olmuştur. Bk. Wilbur, *A History of Unitarianism*, 1945, I/617; Fulton, *Michael Servetus*, 27.

oluşturdu.²⁴³ Kısa bir süre sonra Quintana'ya eşlik ederek reformcuların ünlü *İkrarı* sundukları Augsburg'daki büyük toplantıya katıldı ve böylelikle dönemin şiddetli dinî tartışmalarının temsilcilerini ve ilkelerini yakından öğrenme fırsatı buldu²⁴⁴ ama buradaki ortamdan da pek hoşlanmadı ve akabinde 1530'da Quintana'nın hizmetinden ayrıldı.

Servetus bir Erasmus hayranıydı²⁴⁵ ve onu görmek umuduyla (bu umudunu gerçekleştiremeyecektir) Almanya'da kısa bir müddet kaldıktan sonra Lyon ve Cenevre üzerinden Basel'e geçti. Basel, diğer reform şehirlerine kıyasla kültürel bakımdan daha çoğulcu bir yapıdaydı. Hem Luther yanlılarına hem de reform karşıtlarına aynı anda ev sahipliği yapmasıyla biliniyordu.²⁴⁶ Servetus burada ünlü reformculardan Johannes Oecolampadius ile tanıştı ve 10 ay kadar onun evinde yaşadı. Oecolampadius'un Servetus'a ev sahipliği yapmasının sebebi hâlihazırda yürüttüğü resmi görevinden dolaydı. Oecolampadius'un bu aşamada, ileride bir *sapkın* olarak nitelenecek bir kişiye konukseverlik yaptığını bilmesine pek tabi ki imkân yoktu. Ayrıca, bu zaman diliminde ikisi arasında geçen konuşmalar Servetus'un düşüncesindeki teolojik gelişmeye dair elimizdeki en erken işaretlerdir.²⁴⁷ Buradaki konaklamasının akabinde Servetus dönemin diğer iki ünlü reformcusu Bucer ve Capito ile müzakere etmek için Strasburg'a gitti.²⁴⁸ Captio, Servetus'un düşünceleri ile ilgili sessiz kalarak bir anlamda onu onayladı ve eleştirilecek çok az nokta buldu fakat Bucer rahatsızlığını açıkça belli etti.²⁴⁹

Servetus hem Almancayı bilmediğinden hem de burada bir geçim kaynağı bulamadığından Strasburg'da çok az bir süre kaldı ve sonra Lyon'a geri döndü.²⁵⁰ Bu süreçte artık Servetus'un zihninde tamamen yeni bir teoloji şekillenmişti. Hem kendi teolojik düşüncelerini kayıt altına almak hem de bunları başkalarıyla paylaşmak adına

²⁴³ O'Malley, "The Complementary Careers of Michael Servetus: Theologian and Physician", 380.

²⁴⁴ Othner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 13.

²⁴⁵ Bainton, Servetus'un dinî anlayışını Erasmusçu düşüncelerin şekillendirmiş olabileceğini aktarır. Bk. Bainton, *Hunted Heretic*, 20.

²⁴⁶ Mark Taplin, "İsviçre", çev. Mehmet Doğan, *Reformasyon Dünyası*, ed. Andrew Pettegree (İstanbul: Alfa Yayınları, 2020), 245.

²⁴⁷ Jeff Fisher, "Housing a Heretic: Johannes Oecolampadius (1482–1531) and the 'Pre-History' of the Servetus Affair", *Reformation & Renaissance Review* 20/1 (2018), 36-37; Fulton, *Michael Servetus*, 27.

²⁴⁸ Drummond, *The Life of Michael Servetus*, 4; Wilbur, *Our Unitarian Heritage*, 57-58; "Servetus, Michael (1511–1553)", *Historical Dictionaries of Religions, Philosophies, and Movements*, ed. Jon Woronoff, vd., 99 (Lanham: The Scarecrow Press, 2010), 417.

²⁴⁹ Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/422.

²⁵⁰ Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/422.

1531 yılında Basel yakınlarındaki Haguenau’da ilk eseri *De Trinitatis Erroribus Libri Septem*’i (Teslisin Yanlışları Üzerine Yedi Kitap) yayınladı.²⁵¹

Servetus, yazdığı bu eserde açıkça teslisin Kutsal Kitap temelli bir doktrin olmadığını söylüyordu. Ona göre filozoflar, Baba ve Oğul’dan farklı olan ‘Kutsal Ruh’ şeklinde adlandırdıkları üçüncü bir varlık icat ettiler ve böylece bir doğada üç varlık öngören hayali bir teslis (üçleme) oluşturdular. Hatta öyle ki, bu üçlü Tanrı anlayışını bize tek Tanrıca bir tasavvur olarak sundular. Servetus’a göre bu üç görünümlü fakat aynı özde birleşen tanrı anlayışı zihnimizdeki tek tanrı düşüncesini tahrip ediyordu.²⁵² Ayrıca o, Kutsal Kitap’ın kendi tarihsel, filolojik ve felsefi bağlamı içinde anlaşılmasını önermekteydi.²⁵³

Bu eser reformcular tarafından ilk başta bir dereceye kadar hoşgörüyü karşılandı. Strasburg’a gitmesinden evvel Servetus’u kendi evinde uzun süre misafir eden Oecolampadius, onunla temelde aynı fikirde olmamakla birlikte kitabının *iyi olan çok şey içerdiğini* de belirtmişti.²⁵⁴ Luther’in arkadaşlarından Melancthon ise metni okuduğunu ve ilgili konularla alakalı gelecekte büyük tartışmaların yapılacağını öngördüğünü yazdı.²⁵⁵ Servetus bu kitabında Kutsal Kitap’a da atıf yaparak Katolik Kilisesi’ni *iffetsiz bir kadın’a ve yıkılmak üzere olan Babil’e* benzeterek çok ağır bir şekilde eleştirdi.²⁵⁶ Hatta dilenci keşişleri *yiyecek bitiren çekirgeler* olarak nitelemesi pejoratif tavrının en net göstergesiydi. Servetus’un bu ifadeleri kendisine sekreterlik yaptığı rahip Quintana’nın nerede görülürse imha edilmesini emreden bir imparatorluk fermanını çıkarttırması için yeterliydi.

²⁵¹ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 14; G. R. Elton, *Reformasyon Avrupası 1517-1559*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınevi, 2012), 86-87; William Barry, “John Calvin”, *The Catholic Encyclopedia* (New York: The Encyclopedia Press, 1908), 3/197.

²⁵² Servetus, *TTT*, 33-35.

²⁵³ Jerome Friedman, “Michael Servetus: Exegete of Divine History”, *Church History* 43/4 (1974), 461.

²⁵⁴ Fisher, “Housing a Heretic: Johannes Oecolampadius (1482–1531) and the ‘Pre-History’ of the Servetus Affair”, 40; Chaves, “The Servetus Challenge”, 201.

²⁵⁵ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 14.

²⁵⁶ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 15; Willis, *Servetus and Calvin*, 23-25. *O bestia bestiarum, meretrix sceleratissima* ifadesini kullanan Servetus Vahiy kitabında geçen ‘Babil Fahişesi’ne göndermede bulunmuştur. “Yedi taşı alan yedi melekten biri gelip benimle konuştu: “Gel!” dedi. “Sana engin suların kenarında oturan büyük fahişenin çarptırılacağı cezayı göstereyim. Dünya kralları onunla fuhuş yaptılar. Yeryüzünde yaşayanlar onun fuhşunun şarabıyla sarhoş oldular.” Bk. Vahiy 17:1-2.

Servetus'un düşünceleri yavaş yavaş anlaşılmaya başlayınca hem Katolik Kilisesi taraftarları hem de Protestanlar durumdan ciddi şekilde rahatsız olmuşlardır. Nitekim Bullinger, Oecolampadius ve Zwingli'nin Servetus hakkında bir toplantı düzenleyerek burada onun dinî konularda aykırı davranması, inatçılığı ve teolojik konularda düştüğü hataların çok fazla yaygınlaşması tehlikesi gibi hususları tartıştıkları²⁵⁷ hatta Bucer'in Servetus için *bağırsaklarının sökülüp paramparça edilmesi gerektiği* şeklinde ifadeleri olduğu aktarılır.²⁵⁸ Toplantıda Zwingli, Servetus'u hatalarından vazgeçirmek için her türlü çabanın sarf edilmesi gerektiğini söyleyerek sağlıklı bir argümanla onu 'hakikate kavuşturmanın' önemi üzerinde durmuş, Oecolampadius ise bunu denediğini fakat Servetus'un son derece mağrur, cüretkâr ve inatçı biri olduğu için tüm söylediklerinin ona karşı hiçbir şey ifade etmediğini dile getirmiştir. Onun için Servetus vakası patolojik bir durumdur.²⁵⁹

Servetus bu gelişmelerin üzerine 1532'de *Dialogorum De Trinitate, Libri Duo* (Teslis Üzerine İki Diyalog) isimli eserini yayınlamış ve ilk kitabındaki bazı keskin görüşleri burada yumuşatma yoluna gitmiştir. Ancak burada bir önceki eserinde savunduğu düşüncelerden vazgeçtiği de anlaşılmalıdır.²⁶⁰ Kitabına başlarken yazdığı şu cümleler karşılaştığı baskıyı anlamak bakımından önemlidir:

*Son zamanlarda Yedi Kitapta teslise dair yazdığım tüm görüşleri geri çekiyorum; doğru olmadığı için değil, nakıs olduğu ve sanki bir çocuk tarafından çocuklar için yazılmış gibi durduğu için. Yine de burada söylenenleri anlamınıza yardımcı olacak bir şey tutmanız için size dua ediyorum. Ve ayrıca, böylesine barbar, kafası karışmış ve yanlış bir kitabın benim eski eserim olarak ortaya çıkması, kendi deneyimsizliğime ve matbaacımın dikkatsizliğine yorulmalıdır.*²⁶¹

Servetus'un hatalarını düzeltme, üslubunu geliştirme ve eski kitabının argümanlarını aydınlatmaya yönelik bu girişimi karşısında muhaliflerinin geri adım atması beklenirken durum aksi yönde işlemiş ve Servetus'a olan kızgınlıkları daha da artmıştı.²⁶² Dönemin

²⁵⁷ Drummond, *The Life of Michael Servetus*, 4; Fisher, "Housing a Heretic: Johannes Oecolampadius (1482–1531) and the 'Pre-History' of the Servetus Affair", 39; Chaves, "The Servetus Challenge", 201; Wilbur, *A History of Unitarianism*, 1945, 1/70.

²⁵⁸ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 215; Drummond, *The Life of Michael Servetus*, 8; Stefan Zweig, *Vicdan Zorbalığına Karşı Ya Da Castellio Calvin'e*, çev. Zehra Kurttekin (İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2014), 105.

²⁵⁹ Willis, *Servetus and Calvin*, 33-34.

²⁶⁰ Henry Stebbing, *History of the Church of Christ* (London: W. Blackwood and Sons, 1842), 130-131.

²⁶¹ Servetus, *TTT*, 188.

²⁶² Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/424-425.

Protestanları henüz teslisi tartışmaya hazır değillerdi ve bunu korkusuzca yapan Servetus tüm dikkatleri kendi üzerine çekiyordu. Protestanlar teslisin tartışma konusu yapılmasını Katoliklere karşı verdikleri mücadelede ellerini zayıflatan bir durum olarak görmüşlerdi ve bu yola tevessül eden kim varsa onu susturmaya yönelik adımları atmaktan geri durmuyorlardı. Fakat aralarında Melanchthon gibi daha anlayışlı olanlar ve Servetus'a karşı yapılan baskıya rağmen ileride bu konuların Hristiyan dünyasını er ya da geç meşgul edeceğini öngörenler de bulunuyordu.²⁶³

Melanchthon, 25 Şubat 1533 tarihli mektubunda Camerarius'a kendisini şöyle ifade etmiştir:

*Bana Servetus hakkındaki fikrimi soruyorsun. Onu, tartışmada yeterince keskin ve kurnaz buluyorum fakat ona katılığa övgü konusunda müsaade edemem. Bana öyle geliyor ki sanki bir kafa karışıklığı yaşıyor ve ele aldığı konular hakkında çok net düşüncelere sahip değil gibi görünüyor. Temellendirme hususunda açıkça kendi derinliğinin ötesine geçmeye çalışıyor. Teslise gelince, bu konunun er ya da geç patlak vereceğinden her zaman korktuğumu biliyorsun. Aman Allah'im! Kelam'ın bir hipostaz olup olmadığı ve Kutsal Ruh'un bir hipostaz olup olmadığı meselesi acaba gelecek nesiller arasında hangi trajedilere neden olacak. Kendimi, bize Mesih'e yalvarmayı salık veren Kutsal Metinlerin sözleriyle teskin ediyorum ki onlar Mesih'i Tanrısallığın şerefiyle nitelendirir ve teselli doludur.*²⁶⁴

İspanya'nın çoğu bölgesi uzun yıllar İslam egemenliği altında bulunduğu için bu süre zarfında hâkim din İslamiyet olmuştur. 16. yüzyıla kadar sayıları azımsanmayacak ölçüde Yahudi nüfusu da İspanya'daki varlığını sürdürmüştür. Bilindiği üzere bu iki dinin ortak özelliği mutlak monoteist bir tanrı anlayışlarının olmasıdır. Bu bakımdan Servetus da bir İspanyol olduğu için, kendi tanrı düşüncesini şekillendirirken bu dinlerden etkilendiği yönünde iddialar gündeme gelmiştir. Düşmanları, yaptığı bir Kuzey Afrika seyahatinde onun bu öğretileri Yahudi ve Müslümanlardan aldığını, hatta onun gizli bir Yahudi ya da Müslüman olabileceği söylentilerini yaymaya başlamışlardır.²⁶⁵

²⁶³ Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/425.

²⁶⁴ Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/425; Willis, *Servetus and Calvin*, 45-46.

²⁶⁵ Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/421; Jerome Friedman, "Michael Servetus: The Case for a Jewish Christianity", *The Sixteenth Century Journal* 4/1 (1973), 88-89. Servetus'un teslis karşıtı görüşlerinin kökeninde ailesinin bir *converso* olduğu iddiası özellikle ön plana çıkmaktadır. Günümüzde dahi bu argümanı dile getiren bazı yazarlar bulmak mümkündür fakat bunların tümünün zayıf iddialar olduğu bilinmelidir. Bu konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Hughes, "The Early Years of Servetus and the Origin of His Critique of Trinitarian Thought", 39-42,63-70. Louis Newman ise Servetus gibi heretik kategorisinde değerlendirilen bazı teslis karşıtı kişi ya da grupları Yahudi orijini

Servetus, kendisine Yahudi veya Müslüman etiketinin yapıştırılmasına karşın şunları yazmıştır:

*Bazıları, Mesih'i bir peygamber olarak nitelendirdiğim için mahcup oldular. Kendileri böyle bir anlayışa sahip olmadıkları için bu durum doğal olarak onlara bir Yahudi ya da Müslüman olmak gibi geldi. Kutsal metinlerin ve önceki yazarların onu peygamber olarak zikretmeleri de umurlarında değil. Bana, Mesih'te hipostatik olarak birleşmiş iki doğayı kabul edip etmediğimi soruyorlar. Bu konudaki yanlışlarını ve nasıl bir küfrün içerisinde olduklarını onlara göstereceğim.*²⁶⁶

Servetus, Kilise'nin hakiki inancın temel ilkelerinden ayrıldığını düşünüyordu. Oecolampadius ve Zwingli gibi reformcular ise Servetus'a karşı teorik argümanlar üretmek yerine nobranca bir tavır sergilemeyi yeğlemişlerdir. Öte yandan Servetus da kendi hakikatini muhalifine aktarırken ya da rakibinin hatalarını ifade ederken çok fazla uzlaşmacı bir tutum geliştirerek ılımlı bir yaklaşım sergilememiştir. Bununla birlikte Lyon'da açılacak bir fuara katılmak adına kitaplarını Fransa'ya göndermesini engellememesi için Oecolampadius'a ortamı yumuşatan bir mektup da yazmıştır:

*Burada daha uzun kalmamamın daha ihtiyatlı bir şey olduğuna karar verirseniz buradan ayrılırım; beni yalnızca bir firari olarak tasavvur etmeyin. Tanrı biliyor ki tüm yazdıklarımın vicdanım rahat. Yine de belki de dilimin acımasızlığı yüzünden başka türlü düşünebilirsiniz.*²⁶⁷

Servetus mektubunda “fitrat olarak yanlış yapmaya elverişli olduğumuzu” ifade ederek bir özür de eklemiştir. Ona göre seçilmişler dâhil hiç kimse hatadan muaf olmadığı için

ile irtibatlandırmanın zorlama bir yorum olduğu tespitini yapar. Ayrıca ‘Öyle olsalar bile doğum, bireyin bilinçli bir çabası değildir ve düşüncelerini şekillendirebilecek kadar güçlü/baskın bir etki göstermez.’ ifadelerini kullanır. Bk. Louis Israel Newman, *Jewish Influence on Christian Reform* (London: Columbia University Press, 1925), 514. Servetus’u bir heretik olarak görenler için onun Yahudi veyahut Müslüman orijinli biri olduğu iddiası oldukça yüzeysel bir argümandır. Esasen onun hem teslis eleştirisini hem de geleneksel Hristiyanlığın onların birer (Yahudi ve Müslüman) Hristiyan olmalarını engelleyen bir unsur olduğu düşüncesini şekillendiren şeyin ne olduğunu anlamak için böylesine zorlama bir yoruma gerek yoktur. O, Quintana’nın hizmetindeyken uzun bir süre sarayda görev yapmış ve moriskoların maruz kaldığı zulmü bizzat kendi gözleriyle görmüştür. Şahit oldukları, zaten ona teslis taraftarlarının ne kadar acımasız olduğunu ve geleneksel teolojinin bunun üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunu kolaylıkla içselleştirebileceği imkânı veriyordu. Zorla Hristiyanlaştırılmak istenen insanların aslında kendi özlerinde din değiştirmedikleri bir vakıydı ve Servetus bu başarısızlığın din adamlarının beceriksizliğinden çok daha derinlere indiğini düşünüyordu; sorun daha ziyade temeldeki Hristiyan doktriniydi.

²⁶⁶ Servetus, *TTT*, 90.

²⁶⁷ Drummond, *The Life of Michael Servetus*, 5; Willis, *Servetus and Calvin*, 51-52. Servetus bu mektubu yazmak durumunda kalmıştır çünkü Oecolampadius ve o sırada Basel’deki diğer dinî otoriteler onu şehirden sınır dışı etmekle tehdit ediyorlar ve kitabının ulaşabilecekleri tüm nüshalarına el koyuyorlardı. Bk. Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 18.

Kutsal Kitap'ın yanlış yorumlanmasından dolayı insanların ölümle cezalandırılması gerektiği yaklaşımına olan nefretini dile getirerek mektubu sonlandırmıştır.²⁶⁸ Servetus ve Oecolampadius arasında yaşanan mektuplaşma trafiğinin ardından Oecolampadius, Servetus'un inancı ile alakalı olarak ne anladığını şu sözlerle ifade etmiştir:

*Sadece her şeye kadir olan tek bir Tanrı vardır; özünde tamamen basit ve hiçbir şekilde farklı öğelere ayrılmayan, kendi Kelam'ı ve Kutsal Ruh aracılığıyla her şeyi yaratan bir Tanrı ve Baba'nın ebedi kelamıyla doğan ve kendisiyle şefaathalanan kurtarıcı bir Rab İsa Mesih vardır.*²⁶⁹

Doğal olarak bu tarz bir inanç yapısı Oecolampadius'u tatmin etmekten uzaktı. O, doğası gereği Tanrı'nın basit olduğunu ve hiçbir şekilde parçalardan oluşmadığını ifade etmiştir fakat mevcut ortodoksinin de kabul ettiği üzere, bu en basit doğadaki skalanın hiçbir şekilde o doğanın sadeliğine zarar vermeyecek üç hipostaz bulunduğunu belirterek kendisiyle çelişmiştir. Buna ilaveten Servetus'un bir Hristiyandan çok bir Yahudi olduğunu düşünmüş ve belki bir gün doğru yolu bulabileceğini ifade etmiştir.²⁷⁰ Servetus'a ancak Mesih'in Baba ile özdeş olduğunu ve O'nunla eşit olduğunu kabul etmesi durumunda kendisini bir Hristiyan olarak görebileceğini beyan etmiştir.²⁷¹

2.1.2) Olgunluk Dönemi

1530/1531'de Basel'den ayrılıp orada Bucer ve Capito ile görüşmek için Strasburg'a giden Servetus bu görüşmelerden de tatmin edici bir sonuç elde edemedi. Onun gelenekten ayrılmış olması, dinî meseleler hakkında ortak bir zeminde buluşamadıkları söz konusu reformcuları öfkelenmişti ve hem Basel'de hem de Strasburg'da *persona non grata* yani istenmeyen adam ilan edildi.²⁷² Bu gelişmelerin akabinde Paris'e geçen Servetus, *Michael Villanovanus*²⁷³ takma ismiyle felsefe, tıp ve matematik alanlarında çalışmaya başladı.²⁷⁴ İki yıl sonra gelen bir teklif üzerine Lyon'da bir yayınevinde

²⁶⁸ Drummond, *The Life of Michael Servetus*, 5; Willis, *Servetus and Calvin*, 53-54; Fisher, "Housing a Heretic: Johannes Oecolampadius (1482–1531) and the 'Pre-History' of the Servetus Affair", 43.

²⁶⁹ Drummond, *The Life of Michael Servetus*, 5-6.

²⁷⁰ Drummond, *The Life of Michael Servetus*, 6.

²⁷¹ Drummond, *The Life of Michael Servetus*, 6.

²⁷² Mattison, "Michael Servetus: Fountainhead of Anti-Trinitarianism", 30.

²⁷³ Klauber, "Servetus, Michael (1511-53)", 520; O'Malley, "The Complementary Careers of Michael Servetus: Theologian and Physician", 380.

²⁷⁴ O'Malley, 1553'teki duruşması esnasında Paris'teki Collège de Calvi'de okuduğunu söylediğini naklede ve bunun muhtemelen 1534 yılında olduğunu belirtir. Odhner ise Sorbon olarak kaydetmiştir.

Gaspard ve Melchior Trechsel kardeşler için redaktör ve editör pozisyonlarında çalışmayı kabul etti ve bir süre burada kaldı.²⁷⁵

Burada kendisini tıp, coğrafya ve astronomi çalışmalarıyla tanıştıracak ünlü hümanist Simforien Champier ile arkadaş oldu. Bir müddet çalışmanın akabinde tıp alanındaki araştırmalarına devam etmek için Champier'in de tavsiyesiyle 1537'de Paris'e geri döndü. Paris'teki *Collège de Calvi* kolejine kaydolan Servetus 1538'de tıp fakültesinden mezun oldu.²⁷⁶ Sıra dışı yetilerini çabuk fark eden yetkililer onu coğrafya, matematik ve astronomi üzerine dersler vermek üzere üniversiteye davet etti. Dersleri oldukça popülerdi öyle ki pek çok yüksek mevkili kimseler dahi derslerine katılıyordu.²⁷⁷ Fakat doğru bildiği şeyleri her ortamda rahat rahat konuşabilme karakteri sık sık başını belaya soktu.²⁷⁸

Tıp Fakültesi, onu astronomi derslerine astroloji karıştırmak, kehanet, dolandırıcılık, felsefeyi küçümsemek ve dini geçersiz kılmak gibi suçlamalardan dolayı mahkemeye verdi ancak Teoloji Fakültesi Servetus'u destekledi. Sert bir uyarı aldıktan sonra daha fazla sıkıntı yaşamadan oradan ayrılmayı başardı.²⁷⁹ Tıp mezuniyeti sebebiyle tıp doktoru olma yetkisini de almış olan Servetus, Vienne Başpiskoposluğu'na bağlı Dauphine'de nüfuzlu bir müşteri buldu ve bu etkili kişinin (bu şahsın Servetus'un eski öğrencisi ve de arkadaşlarından Vienne Başpiskoposu Pierre/Peter Palmier olduğu da söylenir)²⁸⁰

Bk. O'Malley, "The Complementary Careers of Michael Servetus: Theologian and Physician", 381; Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 19.

²⁷⁵ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 19; "Servetus, Michael (1511–1553)", 2010, 417-418; O'Malley, "The Complementary Careers of Michael Servetus: Theologian and Physician", 380.

²⁷⁶ O'Malley bu fakülteye 1538'de kaydolduğunu ve hocalarının da Sylvius, Fernel ve Andernach'lı Guenther olduğunu (1553'te Servetus'un kendisi söylemiştir.) kaydederken Odhner, buradan 1538'de mezun olduğunu aktarmıştır. Odhner'in kaydı daha sağlıklı görünmektedir. Bk. O'Malley, "The Complementary Careers of Michael Servetus: Theologian and Physician", 384; Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 19.

²⁷⁷ Willis, *Servetus and Calvin*, 109-110.

²⁷⁸ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 19. Odhner'in aksine Stefan Zweig, herhangi bir davet almadığını bilakis Servetus'un matematik, meteoroloji, astronomi ve astroloji alanlarında ders verebileceğini kendisinin söylediğini, bunun üzerine de tepkileri üzerine çektiğini belirtir. Bk. Zweig, *Vicdan Zorbalığı Karşı Ya Da Castellio Calvin'e*, 105-106. Burada Odhner'in aktarımı daha sağlıklı görünmektedir.

²⁷⁹ Kovulmuş olması da muhtemeldir. Bk. Jerome Friedman, "Archangel Michael vs. the Antichrist: The Servetian Drama of the Apocalypse", *Renaissance and Reformation* 11/1 (1975), 45; O'Malley, "The Complementary Careers of Michael Servetus: Theologian and Physician", 384-385; Fulton, *Michael Servetus*, 30.

²⁸⁰ O'Malley, "The Complementary Careers of Michael Servetus: Theologian and Physician", 385; Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/430; Bainton, *Hunted Heretic*, 86; Henry Stebbing, *History of the Church of Christ* (London: W. Blackwood and Sons, 1842), 132-133.

koruması altında on iki veya on üç yıl boyunca burada pratisyen hekim olarak çalıştı.²⁸¹ Geçen bu süre zarfında hem oldukça zengin bir muayenehane hem de oldukça geniş bir arkadaş çevresi edinmişti.²⁸² Bununla birlikte, teoloji onun gözdesi olarak kalmaya devam ediyordu. Nitekim 1542 yılında ünlü Dominiken Santes Pagnini'nin Latince Kutsal Kitap versiyonunun yeni ve açıklamalı bir baskısını çıkardı.²⁸³

Vienne'de geçirdiği 12 yıl Servetus'un kariyerindeki en sakin dönemdi. Ayrıca, hem elit insanlarla muhatap oldu hem de mesleğini en iyi şekilde icra etti. Örneğin, müşterileri arasında Kralın üst düzey komutanlarından biri olan, Pavia Savaşı'nda görev almış Dauphiny'nin vali yardımcısı Guy de Maugiron bile vardı. Zamanın büyük bir kısmını Başpiskopos Pierre Palmier'in yardımcısı olarak başpiskoposluk sarayında geçiriyordu. Servetus aynı zamanda bir vatandaş olarak son derece aktifti. Rhone boyunca yapılacak bir köprünün inşasını yönetecek bir komisyonda görev yaptı ve bu projede önemli yönlendirmelerde bulundu. Ayrıca, eczacıları denetlemek üzere oluşturulan bir ekibin başına da getirildi.²⁸⁴

Servetus, Basel ve Strasburg seyahatlerinde Alman reformcuları ikna edemeyeceğini anladığından düşüncelerini Calvin'e açmaya karar verdi. 1552'de kendi teolojik görüşlerini içeren bir mektubu Calvin'e gönderdi.²⁸⁵ Yazdığı mektupta herhangi bir övgü ibaresi kullanmayan ve eşit pozisyonlardaki iki birey gibi muamele gösteren Servetus, muhtemelen *Cenevre'nin Taçsız Papası* Calvin'i kızdırabileceğini düşünmemişti.²⁸⁶ Gerçekten de Calvin ilk başlarda yalnızca doktriner tarzda uyarıcı yanıtlar vermekle yetindi. Yolunu kaybetmişlere *hakikati gösterme* ve kilise lideri olarak sürüden ayrılanları

²⁸¹ Pek çok kaynağın aksine O'Malley, Servetus'un Paris'te tıp diploması aldığına dair hiçbir kanıt olmadığını söyler. Bk. O'Malley, "The Complementary Careers of Michael Servetus: Theologian and Physician", 385.

²⁸² Othner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 20; Klauber, "Servetus, Michael (1511-53)", 520; "Servetus, Michael (1511-1553)", 2010, 418.

²⁸³ Eserleri kısmında daha detaylı ele alınacağı üzere Servetus bu süreçte kendi telifi olan pek çok kitap yayınlamış, ayrıca pek çok eserin de çeviri ve editörlüğünü üstlenmiştir. Örneğin 1545'te Aziz Thomas Aquinas'ın Summa'sının İspanyolca bir versiyonunu yayınlamıştır. Bk. O'Malley, "The Complementary Careers of Michael Servetus: Theologian and Physician", 386; Bainton, *Hunted Heretic*, 86; Willis, *Servetus and Calvin*, 157.

²⁸⁴ Bainton, *Hunted Heretic*, 86.

²⁸⁵ Bu mektubun, ileride yayımlayacağı *Christianismi Restitutio* isimli eserin bazı bölümlerini ihtiva ettiği de nakledilmiştir. Bk. "Servetus, Michael (1511-1553)", 2010, 418; O'Malley, "The Complementary Careers of Michael Servetus: Theologian and Physician", 386; Steven Ozment, *The Age of Reform, 1250-1550: An Intellectual and Religious History of Late Medieval and Reformation Europe* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1981), 370; Emerton, "Calvin and Servetus", 152-153.

²⁸⁶ Bainton, *Hunted Heretic*, 97.

yeniden sürüye döndürme içgüdüleriyle Servetus'a yanlışlarını göstermeye çalıştı fakat nihayetinde bu *günahkâr* tezler ve Servetus'un bu doktrinleri dile getirirken benimsediği kibirli üslup Calvin'i öfkelenirdi.²⁸⁷

Calvin, kimliğini bilmediği bu *meçhul* şahısla yazışmaktan sıkılmış ve ona *Institutes of the Christian Religion* isimli kitabını göndermişti. Bunun üzerine Servetus, Kutsal Kitap'tan ve İznik öncesi Kilise Babalarından yaptığı referanslarla Calvin'in bu eserinde yer alan ve ona göre mantıksal olarak savunulması mümkün olmayan önermelerin niteliğini sayfa kenarlarına aldığı notlarla göstermeye çalıştı ve bu nüshayı Calvin'e geri gönderdi.²⁸⁸ Bu durum Calvin için affedilemez bir suçtu nitekim konuyla ilgili başka bir arkadaşıyla yazışırken *Kusmuğuyla kirletilmemiş bir sayfa yok* ifadesini kullanmıştı.²⁸⁹ Servetus'un İznik öncesi Kilise Babalarına yaptığı vurgu Calvin'i oldukça endişelendirmişti; zira bu, Cenevre Kilisesi'nin güvenilirliğine yönelik ciddi bir tehdit oluşturuyordu. Dahası, tüm yazıları da büyük ölçüde Kutsal Kitap'a dayanmaktaydı.²⁹⁰ Servetus daha sonra ileride yayınlayacağı eseri *Christianismi Restitutio*'nun ana hatlarını ihtiva eden bazı bölümleri de Calvin'e gönderdi. Calvin bu meseleyle ilgili olarak arkadaşı Farel'e şunları yazmıştır:

*Servetus bana son zamanlarda şimdiye kadar orada duyulmamış ve muazzam olan bazı şeyler göreceğimi söyleyerek büyük saçmalıklar içeren birtakım mektuplar gönderdi. Kabul edersem buraya gelmeyi teklif ediyor ama ona herhangi bir taahhütte bulunmayacağım. Çünkü eğer gelirse ve nüfuzumu da kullanabilirsem, onun canlı olarak buradan uzaklaşmasına asla katlanmam.*²⁹¹

²⁸⁷ Zweig, *Vicdan Zorbalığı Karşı Ya Da Castellio Calvin'e*, 107. Servetus'un Calvin ile din ve metafizik üzerine tartışarak aralarında bir fikir birliği sağlayabileceklerini veyahut karşılıklı yarar edeceklerini düşünmüş olması muhtemeldir. Şayet gerçekten düşüncesi bu idiye Calvin hakkındaki yargısında ne kadar büyük bir hata yaptığını kısa sürede anlayacaktı.

²⁸⁸ Geoffrey M. Sill, "The Authorship of 'An Impartial History of Michael Servetus'", *The Papers of the Bibliographical Society of America*, 87/3 (1993), 304; Mattison, "Michael Servetus: Fountainhead of Anti-Trinitarianism", 31.

²⁸⁹ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 21; Bainton, *Hunted Heretic*, 97; Willis, *Servetus and Calvin*, 167-168. Servetus'un Calvin'in bu kitabının kenarlarına pejoratif yorumlar yazdığı belirtilmiştir. Calvin ise daha sonra aralarında geçen tüm yazışmaları Servetus'un yakalanmasına yardımcı olması için Lyon'daki engizisyona ileten Vienne'deki bir arkadaşına göndermiştir. Bk. Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 260; Barry, "John Calvin", 3/197.

²⁹⁰ Irena Backus, "Theological Relations: Calvin and the Church Fathers", çev. Gerrit W. Sheeres, *The Calvin Handbook*, ed. Herman J. Selderhuis (Cambridge, UK: William B. Eerdmans Publishing Company, 2009), 133.

²⁹¹ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 22; John Macdonell, *Tarihi Davalar*, çev. Mehmet Osman Dostel (İstanbul: Arkadaş Basımevi, 1941), 175; "Servetus, Michael (1511–1553)", 2009, 688-

Servetus henüz kendi elinin ulaşabileceği bir yerde olmadığı için, Calvin, Kardinal Tournon'a bu İspanyol hekimin bir 'sapkın' olduğunu beyan eden bir mektup yazmış olsa da Servetus Vienne Başpiskoposu tarafından yine himaye edilmişti.²⁹²

Calvin'in yaptığı girişimlerden habersiz olan Servetus, cüretkâr teolojik çalışmalarına sakin bir şekilde devam etti ve 1552'de ikinci büyük eseri olan *Christianismi Restitutio*'yu tamamladı. İleride daha detaylı olarak bilgi vereceğimiz bu hacimli kitabını üzerinde yazarının ismi olmadan²⁹³ gizlice Vienne'de yayınladı. Kitabın yayınlanmasını müteakiben yazarının Servetus olduğunu anlayan Calvin'in dostlarından Guillaume de Trie, eserin bir kopyasını el altından Calvin'e gönderdi²⁹⁴ ve Vienne'deki Katolik yetkililere de ihbarda bulundu. Çünkü kitap son derece tehlikeli fikirler ihtiva ediyordu.²⁹⁵ Yetkililer bir plan yaptılar ve bölge hapishanesindeki (daha sonra Servetus'un da tutuklanıp sorgulanacağı) bazı hasta mahkûmların tıbbi hizmete ihtiyaç duydukları bahanesiyle Servetus'u buraya gelmeye ikna ettiler.²⁹⁶ Servetus tuzaga düşürüldüğünü geç fark edecekti.

Servetus burada Engizisyon yetkilileri tarafından uzun bir sorgulamaya tabi tutuldu. Özellikle Calvin'e gönderdiği mektuplarda yazdığı teolojik meseleler aleyhinde delil olarak sunuluyordu çünkü bunlar açıkça *sapkın* düşüncelerdi. Verdiği cevaplar da komisyonu tatmin etmekten uzaktı ve kendisine yöneltilen suçlardan beraat etmesi söz

689; Barry, "John Calvin", 3/197; Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/432; Bainton, *Hunted Heretic*, 97; Emerton, "Calvin and Servetus", 152-153. Bazı araştırmacılar, Calvin ve Servetus arasında geçen tartışmaların kişisel bir teolojik rekabetten çok daha fazlasını temsil ettiğini düşünür ve bu iki figürde rönesans ve reform arasındaki gerilimlerin görülebileceği yorumlarını yaparlar. Bk. Chaves, "The Servetus Challenge", 198.

²⁹² Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 22.

²⁹³ Kitapta yazar ismi yoktu fakat sonuna M.S.V. şeklinde bir kod ilave edilmişti. Aslında bu Servetus'u ele veriyordu nitekim 'Michael Servetus Villanovus' kelimelerinin baş harflerini temsil etmekteydi. Bk. Zweig, *Vicdan Zorbalığı Karşı Ya Da Castellio Calvin'e*, 112.

²⁹⁴ Macdonell, *Tarihi Davalar*, 173-174; Roland H. Bainton, "The Present State of Servetus Studies", *The Journal of Modern History*, 4/1 (1932), 79-80; Emerton, "Calvin and Servetus", 156.

²⁹⁵ Katolik engizisyon yetkilileri burada Servetus'u sorguya çekmişler fakat onu himaye eden kişinin de yardımıyla herhangi bir kanıtı ulaşamamışlardır. Daha sonra bundan haberdar olan Calvin, engizisyonunda yargılanmasını sağlayacak belgeleri Kardinal de Tournon'a ve baş engizisyoncu Ory'e göndermiştir. Bu süreçte Calvin gibi bir Protestan liderin Katoliklerle iş birliğine girişmesi manidardır. Bk. Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/433-434; Zweig, *Vicdan Zorbalığı Karşı Ya Da Castellio Calvin'e*, 116-118; Willis, *Servetus and Calvin*, 246-250; Mirjam van Veen, "Dutch Anabaptist and Reformed Historiographers on Servetus' Death", *Radicalism and Dissent in the World of Protestant Reform*, ed. Bridget Heal - Anorthe Kremer (Germany: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017), 165-166.

²⁹⁶ Willis, *Servetus and Calvin*, 252-254.

konusu bile değildi.²⁹⁷ Sorgulama esnasında *de Trinitatis Erroribus* kitabını yazan Michael Servetus ile aynı kişi olmadığını söylediği nakledilse de Othner buna itiraz etmiştir.²⁹⁸ Sorgulamanın nihayetinde sapkın kitaplar yazmak, halkın huzurunu bozmak, krala karşı isyan ve sapkınlığı önleyen kurallara itaatsizlik gibi hususlardan suçlu bulunarak hapse atıldı ve ateşle ölüm cezasına çarptırıldı. Bununla birlikte Servetus, 7 Nisan 1553'te arkadaşlarının yardımıyla Vienne'deki hapisaneden kaçmayı başardı.²⁹⁹ Servetus'un kaçışından haberdar olan yetkililer, kasabanın kapılarının kapatılmasını ve önümüzdeki zaman diliminde normalden daha dikkatli bir şekilde korunmasını emrederek yakalanması için her türlü önlemi aldılar. Trompet ve davullarla ilanlar yapıldı ve sadece kasabanın değil, çevre köylerin de neredeyse her evi kontrol edildi. Sığınmış olabileceği tüm yerler arandı ve Vienne'deki hesapları kontrol edildi. Parasının olup olmadığı şayet varsa çekip çekmediği yetkililere soruldu fakat buralarda herhangi bir varlığı bulunmuyordu. Kaldığı ev de tekrar tekrar arandı, arkada bıraktığı tüm eşyalar mahkemenin uhdesine alındı ve ev mühürlendi. Yapılan tüm tetkiklere rağmen Servetus bulunamadı.³⁰⁰

2.1.3) Cenevre'deki Yargılama ve Ölümü

Vienne'den ayrılmak zorunda kalan ve İtalya'ya (Napoli) sığınmak isteyen Servetus 1553 yılının Temmuz ayında Cenevre'ye gitti. Pek çok Fransız Protestanın sığındığı bu *özgür* Cumhuriyette kendini güvende hissedeceğini düşünmüş olabileceği söylenir fakat Calvin'in kendisinin peşinde olduğunu ve onu yakalamak için Katolik engizisyonu ile ortak hareket ettiğini pekâlâ biliyordu. Bunu bile bile niçin Cenevre'ye gittiği hâlâ bir muammadır.³⁰¹ Bir ay boyunca burada bir handa kalmış ve hatta kamuya açık bir ibadete

²⁹⁷ Willis, *Servetus and Calvin*, 261-263.

²⁹⁸ Othner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 23.

²⁹⁹ Othner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 24; Macdonell, *Tarihi Davalar*, 174; Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 260; "Servetus, Michael (1511-1553)", 2010, 418; Fulton, *Michael Servetus*, 35; Stebbing, *History of the Church of Christ*, 1842, 133-134. Bu hadiselerden önce Servetus Vienne'de Vibailly De la Cour isimli bir kişinin ağır sağlık sorunları olan bir kızını tedavi etmiş ve böylece Vibailly De la Cour ile aralarında bir ünsiyet oluşmuştu. Bazı tarihçiler Servetus'un hapisten kaçmasını sağlayan kişinin Vibailly De la Cour olduğunu aktarır. Bununla birlikte kaçışını kolaylaştıran en önemli etken, gardiyanın mahkûma bahçenin anahtarını vermiş olmasıdır. Bk. Willis, *Servetus and Calvin*, 265-266.

³⁰⁰ Willis, *Servetus and Calvin*, 263-265.

³⁰¹ Macdonell, *Tarihi Davalar*, 178; "Servetus, Michael (1511-1553)", 2009, 688; Chaves, "The Servetus Challenge", 202; Harris, *Historical Dictionary of Unitarian Universalism*, 426. Stebbing, Napoli'ye

bile iştirak etmişti. Bir gün Cenevre'nin hem dinî hem de seküler otoritesi konumunda olan Calvin'in St. Pierre'deki vaazına katıldığı, kendini gizlese de Calvin'in onu fark ettiği ve 13 ya da 14 Ağustos'ta tutuklandığı nakledilir.³⁰² Aslında niyeti bir kayığa binip Zürih'e, oradan da Signor John Valdez'in reform hareketlerini başlattığı Napoli'ye gidip bir doktor olarak buraya yerleşmek olsa da bunu başaramamıştır.³⁰³

Zamanın Cenevre yasalarına göre tutuklanan kişi ile birlikte ona dava açan şahıs da hapse atılırdı. Dava sonuçlanıncaya kadar her ikisi de hapiste kalır, davanın neticesine göre ikisinden biri salıverilirdi. Bu durum, birinin haksız yere hapiste kalmaması için düşünülmüş bir yöntem olarak görülebilir. Servetus hakkında davacı olan bizzat Calvin'di ve onunla birlikte Calvin'in de hapse girmesi gerekiyordu fakat öyle olmadı. İhtimaldir ki Calvin hapse girmek istemediğinden hizmetkârlarından Nicholas de la Fontaine'i davacı olarak gösterdi ve Servetus ile birlikte onun hapse girmesini sağladı.³⁰⁴ Nicholas de la Fontaine, 14 Ağustos 1553'te 38 maddelik bir suçlama metni hazırlayarak mahkeme senatosuna iletti ve bunları Servetus'un cevaplamasını talep etti. İlginçtir ki suçlamaların çoğunluğu Calvin'e yapmış olduğu hakaretler ile ilgilidir. Servetus kendisine yöneltilen suçlamaları reddetse de altı yıl önce Calvin'e gönderdiği *Christianismi Restitutio*'nun el yazma nüshası aleyhinde delil olarak mahkemeye getirildi.³⁰⁵

Tutuklanmasının hemen ardından sahip olduğu her şey (doksan yedi altın taç, bir altın zincir, bir dizi yüzük, değerli taşlar ve birtakım kıyafet) çalındı ve hapisanede en alt sınıftaki suçlular için ayrılmış çok kötü bir zindana atıldı. Kendisine yöneltilen suçlamalardan haberdar edilmeden bir süre çürümeye terk edildi. Akabinde Calvin'in girişimleriyle Cenevre Kent Meclisi tarafından yargılanması kararı çıktı. Servetus aslında Cenevre makamlarının yargı yetkisi dâhilinde olan suçlardan herhangi birini işlememişti

gitmek isterken Cenevre'den geçmek zorunda kaldığını kaydeder (Stebbing, *History of the Church of Christ*, 1842, 134-135.) fakat yol güzergâhına bakıldığında Vienne'den Napoli'ye gitmek için güneye doğru yol alınması gerektiği görülür oysa Cenevre daha kuzeydedir. Cenevre'ye gidişle alakalı olarak kendini gerçekleştirme arzusunun onu buna yönelttiği söylenebilir.

³⁰² Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 24; Barry, "John Calvin", 3/197; Fulton, *Michael Servetus*, 35; Arnold Huijgen, "The Challenge of Heresy: Servetus, Stancaró, and Castellio", *John Calvin in Context*, ed. R. Ward Holder (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 261.

³⁰³ Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/434-435.

³⁰⁴ Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/435; Willis, *Servetus and Calvin*, 305-306.

³⁰⁵ Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/435-436; Willis, *Servetus and Calvin*, 311-313.

hatta Calvin dışında onu yargılayacak üyeler arasında kitaplarını okuyan dahi yoktu. Fakat Calvin'in şahitliği vardı, bu da onu yargılamak için yeterli bir sebepti.³⁰⁶

Bir müddet hücrelerinde kalan Servetus, yetkililere vaziyetinin perişanlığını belirten ve bir an önce yargılanması gerektiğini talep eden bir dilekçe yazmıştı:

En şerefli efendilerim! Alçakgönüllülükle bu büyük gecikmelere bir son vermenizi ve beni bu suçlamadan temize çıkarmanızı rica ediyorum. Calvin'in şaşırması bir durumda olduğunu ve aslında söyleyecek pek fazla bir şeyinin olmadığını da görmelisiniz. Sadece onun keyfi için bu hapiste çürüyeceğim. Bitler beni burada canlı canlı yiyor; pantolonlarım paçavralar içinde ve üstümü de hiç değiştiremedim. Sadece yırtık pırtık tek bir gömleğim var. Ayrıca bana bir avukat atanmasını talep ettim. Bu bana kendi ülkemde verilebilirdi fakat burada ben bir yabancıyım. Ülkenin kanunlarından ve geleneklerinden habersizim.³⁰⁷

Haftalarca cevap beklese de yargılama için olumlu bir yanıt alamadı ve tarafına sadece birkaç giysi gönderildi. Üç hafta sonra 10 Ekim 1553'te bir dilekçe daha kaleme aldı:

En şerefli efendilerim! Üç haftadır mahkeme yapılmasını talep ediyorum fakat herhangi bir cevap alamadım. Sizden adalet isteyen bir Türk'e göstermeyeceğiniz muameleyi bana gösteriyorsunuz. İsa Mesih'in sevgisi adına yalvarıyorum, size söylemem gereken önemli ve çok gerekli şeyler var. Ne istediğime gelince, şimdi her zamankinden daha kirliyim, lütfen! Temizlenmemi sağlamak için bir şeyler yapabilirsiniz fakat şu ana kadar hiçbir şey yapılmadı. Ayrıca soğuk, size yazmaktan utandığım başka sefaletler üreten karın ağrısı ve fitik nedeniyle bana çok işkence ediyor. İhtiyaçlarımı gidermek için bile konuşmadığım büyük bir zulüm yaşıyorum. Tanrı aşkına, efendilerim, bana acıyın. 10 Ekim 1553'te Cenevre'deki hapishanelerinizde yazıldı.³⁰⁸

Bu dilekçeler Servetus'un nasıl umarsız bir durumda bırakıldığı ve Calvin'in ne kadar 'insani' bir yaklaşım sergilediği hakkında fikir vermesi bakımından önemlidir.³⁰⁹

³⁰⁶ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 225; Zweig, *Vicdan Zorbalığı Karşı Ya Da Castello Calvin'e*, 122-123. Zamanın şartları göz önünde bulundurulduğunda müelliflerin eserlerini çeşitli sebeplerden ötürü gizli gizli yayınladıkları ya da müstear isimler kullandıkları görülür. Örneğin gerçekte Hollanda'da basılmış bir kitap Paris'te basılmış gibi gösterilebilmekteydi. Yanlış ya da sahte isimlerle kitap yayınlamak çok yaygındı. Çünkü kötü niyetli kişiler kitaplara istedikleri ilaveleri yapabiliyor veya istedikleri bölümleri çıkartabiliyorlardı. Fakat *Christianismi Restitutio*'nun Servetus'a ait olduğunu Calvin'in şahitliği ortaya koymuştu. Bk. Macdonell, *Tarihi Davalar*, 174-175. Buradan hareketle, Cenevre'deki mahkemenin büyük ölçüde Calvin tarafından manipüle edildiği söylenebilir.

³⁰⁷ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 25-26; Willis, *Servetus and Calvin*, 442-443.

³⁰⁸ Mikel Iturbe Mach, *Miguel Servet: Los valores de un Hereje* (Zaragoza: Herald de Aragon, 2013), 65; Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 26-27; Willis, *Servetus and Calvin*, 454-455. Dilekçenin orijinal hali ekler kısmındadır.

³⁰⁹ Dönemin Cenevre kanunlarına göre bazı mülahazalar şu şekildedir; tutuklama sebebinin 24 saat içerisinde mahkemeye bildirilmesi ve bu sürenin aşılması durumunda da tutuklunun serbest bırakılması, suça ilişkin her türlü itham bu suçtan zarar görmüş kişinin tarafından ve onun talebiyle

Bununla birlikte Calvin tarafından Servetus'a yöneltilen suçlamalar arasında 'ahlaksız bir yaşamı tercih ettiği için evlenmediği, Kur'an okuduğu ve bu nedenle gizli bir Müslüman olduğu, Almanya'daki kiliseleri [neredeyse tüm kopyalarına el konulan] ilk kitabıyla rahatsız ettiği ve böylece çok sayıda ruhu ebedi olarak yaraladığı, engizisyon mahkemesinden kaçtığı, teslis unsurlarının her birinin ayrı birer Tanrı olduklarını inkar ederek küfre girdiği, Jean Calvin'e karşı uygunsuz ifadeler yazdığı, insan ruhunun ölümlü olduğunu savunduğu ve İsa Mesih'in bedeninin yalnızca dördüncü bölümünü Meryem Ana'dan aldığını ileri sürdüğü' gibi hususlar bulunuyordu.³¹⁰ Servetus bu suçlamaların çoğu için herhangi bir cevap vermeye gerek duymamıştır. Yine de son iki suçlamayı 'korkunç ve berbat' olarak nitelendirip *Böyle bir şey söylemiş olsaydım kendimi ölüme layık görürdüm* dediği aktarılır.³¹¹

Uzun bir sürenin sonunda nihayet Servetus için mahkeme vakti gelmiş ve yargılama başlamıştı. Meşakkatli duruşmalar esnasında işkence sehпасı ile tehdit edilse de Cenevreliler senatörlerden Vandel'in karşı çıkmasıyla bundan kurtuldu. Servetus mahkeme süresince kendisine yapılan suçlamaları kişisel alandan teolojik düzleme çekmeye çalışıyor ve Calvin'den kendisine itham ettiği teolojik suçların karşılığını Kutsal Kitap'tan getirmesini talep ediyordu.³¹² Mahkemeye şunları yazdı:

*Şimdiye kadar büyük bir katılımcı oldu ve yeterince hezeyan da yaşadık! Fakat onlar 'Görünmez Tek Oğul' için Kutsal yazılardaki hangi yerleri kendileri adına otorite kabul ediyorlar? Hiçbirine atıfta bulunamazlar çünkü gerçekten de bununla ilgili gösterebilecekleri bir referans yoktur. Acaba bu kanıtlar, Kutsal yazıların farklı pasajları tarafından onaylanmayan hiçbir şeyi öğretmedikleriyle övünen İlahi Kelamın büyük ruhbanlarının kendilerinde midir? Ama ne yazık ki böyle bir şey yok; sonuç olarak benim savunduğum doktrinler herhangi bir mantıksal cevap olmadan, tek bir otoriteden ya da belgeden referans yapılmadan yalnızca laf kalabalığıyla reddedilmiştir.*³¹³

yapılması, davacının duruşma esnasında bizzat hazır bulunması, davacının da itham edilen kimse ile beraber hapis haneye gitmesi ve davasını ispat edemediği takdirde kendisinin, tutuklu mahkûm olsaydı hangi cezayı görecekti idiyse o cezaya çarptırılması esastır. Bu kuralların hiçbiri Servetus davasında işletilmemiştir. Bk. Macdonell, *Tarihi Davalar*, 182-183; van Stam, *The Servetus Case*, 153-156.

³¹⁰ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 27; Joy Kleinstuber, "An Eye for an Eye: A Petition Written by Michael Servetus in Prison", *Reformation & Renaissance Review* 11/2 (2009), 228-229.

³¹¹ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 27-28; Willis, *Servetus and Calvin*, 451-452; Kleinstuber, "An Eye for an Eye: A Petition Written by Michael Servetus in Prison", 228-229; Maria Tausiet, "Magus versus Falsarius: A Duel of Insults between Calvin and Servetus", *Reformation & Renaissance Review* 10/1 (2008), 61.

³¹² Willis, *Servetus and Calvin*, 315-316.

³¹³ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 29.

Calvin, arkadaşı Sulzer’e yazdığı mektupta Bucer’in Servetus’un *karnını söküp parçalara ayırması* yönündeki dindar (!) arzusunu onayladığını göstermiş, yine başvekili Farel’e ‘Servetus’un büyük bir ceza almasını istediğini ve bu cezayı da acımasız bir şekilde uygulayacağını’ yazmıştır. Calvin’in bu ifadeleri dikkat çekicidir çünkü onun da çok iyi bildiği üzere Cenevre kanunlarına göre kâfirlikten hüküm giymiş biri yakılarak öldürülürdü.³¹⁴ Servetus kendisine yöneltilen ölümcül tehditler karşısında hiçbir şekilde geri adım atmadı ya da bir taviz vermedi. Yegâne talebi “Yargıç” olarak gördüğü *bir* olanın (Mesih) kelamıyla yüzleşmekti. Yani tek odak noktası savunduğu argümanların Kutsal Kitap’ta yer alıp almadığıydı ki ona göre muhataplarının görüşleri kutsal metin dışıydı. İnfaz edileceğini anlayan Servetus 1547’de Calvin’in Cenevre’deki yakın arkadaşlarından biri olan Abel Pepin’e şunları yazdı:

*Bu sebepten öleceğimi kesin olarak biliyorum fakat bu konudaki cesaretimi kaybetmiyorum çünkü ancak bu şekilde Efendisine benzer bir mürit olabilirim.*³¹⁵

Kendi eseri *Christianismi Restitutio*’da geçen şu ifadeler sanki ileride başına gelecekleri gördüğünü anımsatmaktadır:

*Eğer şimdi Mesih’in yolunda çarmıha gerilmek ve ölüme katlanmak durumunda kalacaksan, tüm varlığını sizin adınıza acı çeken Mesih’e borçlu olduğunı unutma. Bir kez daha düşün ki, şehitlik senin için bir ölüm değildir; o hayatın kendisi ve ölümün ortadan kaldırılmasıdır. Mesih’in yolunda ölmekten korkmamalısın çünkü bunu ona borçlusun. Bunun onun nazarında kıymetli bir şey olduğunu bilmelisin. Bu senin için bir yok oluş olmayacak bilakis Şeytan’ın hapishanesinin dağılması ve zaferin özgürlüğüne bir çağrı olacaktır ve hayatın kendisi her zaman Mesih’te varlığını devam ettirecektir.*³¹⁶

³¹⁴ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 29. Servetus’a yöneltilen suçlamalara karşın o da yargılama esnasında Calvin’e birtakım suçlamalarda bulunmuştur. Servetus, Calvin’in cezalandırılması gerektiğine yönelik düşüncelerini temellendiren dört argüman ileri sürer: “İlki, size dilekçelerimde gösterdiğim ve Kilise’nin eski ileri gelenlerini referans göstererek eksiksiz bir biçimde tekrar göstereceğim gibi, doktrin konularının cezai bir suçlamaya tabi olmaması gerekir. Bu nedenle o (Calvin), ceza adalet sistemini büyük ölçüde suistimal etmiş ve bir İncil temsilcisine yaraşır şekilde davranmamıştır. İkinci neden, bu yazının size gösterdiği ve kitabımı da okuyarak kolayca anlayacağınız gibi, onun sahte bir davacı olmasıdır. Üçüncüsü, yazılarımız okunarak size gösterileceği üzere, önemsiz ve karalayıcı argümanlarla İsa Mesih hakkındaki gerçeği bastırmak istemesidir. Çünkü bu konuda ciddi yalanlar ve kötülükler vardır. Dördüncü neden, onun kilisede bulunan tüm ileri gelenlere karşı büyük ölçüde Simon Magus’un doktrinlerini takip etmesidir. Bu nedenle, tıpkı bir sihirbaz gibi sadece ölüme mahkûm edilmemeli, aynı zamanda sürülmeli ve şehrinizden kovulmalıdır. Ve onun mülkü kaybettiğim için bana tazminat olarak verilmelidir.” Bk. Kleinstuber, “An Eye for an Eye: A Petition Written by Michael Servetus in Prison”, 30.

³¹⁵ Heinrich Von - Johann Lorenz Von, *Historia Michaelis Serveti*, 44.

³¹⁶ Michael Servetus, *TCSRKA*, çev. Christopher A. Hoffman - Marian Hillar (Lewiston, N.Y: Edwin Mellen Pr, 2008), 259-260.

Servetus'un bu bilince sahip olması, yargılama esnasında görüşlerinden vazgeçmesi durumunda affedileceği yönünde yapılan teklifleri de reddedeceği anlamına geliyordu ve nitekim öyle de oldu.³¹⁷ Hapishanedeyken Calvin'e yazdıkları da bunu kanıtlar niteliktedir:

*Katil! Sana meydan okuyorum ve bunu davranışlarımla kanıtlayacağım. Yalnızca bir sebebe tutundum ve ölümden de korkmuyorum.*³¹⁸

Davanın nihayetinde son hüküm 27 Ekim 1553'te öğleden bir saat evvel kendisine açıklandı.³¹⁹ Yöneltilen suçlardan bazıları şunlardı: "Roma Katolik Engizisyonu kendisini cezalandırmasına rağmen Vienne hapishanesinden kaçma, ısrarla savunduğu sapkın görüşleriyle gerçek Hristiyan dinini bozma." Ayrıca Calvin, Servetus'un Batlamyus *Coğrafya*'sına yaptığı edisyon kritik çalışmasında Musa'yı bir sahtekâr olarak göstererek Yahudi dinini küçümsediğini de iddia etmişti.³²⁰ Servetus bu ithamlarla suçlu bulundu ve Cenevre'deki Champlèl semtine götürülerek bir kazığa bağlanıp yakılmak suretiyle ölüme mahkûm edildi.³²¹

³¹⁷ G. Naphy William, "Calvin ve Cenevre", çev. Mehmet Doğan, *Reformasyon Dünyası*, ed. Andrew Pettegree (İstanbul: Alfa Yayınları, 2020), 407-410.

³¹⁸ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 30.

³¹⁹ "Servetus, Michael (1511–1553)", 2010, 418.

³²⁰ Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/452; Michael Servetus, *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes*, çev. Charles D. O'Malley (Philadelphia: American Philosophical Society, 1953), 16. Servetus'un Musa'yı bir yalancı olarak gösterdiği iddia edilen pasaj şu şekildedir: *İsraililer, Musa'dan alınan yasalar doğrultusunda uzun süreler hayatlarını devam ettirdiler ancak Musa'dan önce de herhangi bir yazılı yasa olmadan üstün yetenek ve büyük akıllarının sayesinde yalnızca Tanrısal ya da gerçek hakikatin işaretini dikkate alarak çağlar boyunca dindar ve müreffeh bir şekilde yaşam sürmüşlerdi. Bununla birlikte seçkin manevi kişilik Musa, hem hiçbir devletin eşitlik ve hukuk kurallarını tasarlayan yazılı normları olmadan var olamayacağını düşünerek hem de onların hayatlarını ve birbirleri ile olan ilişkilerini düzenlemek adına iki taş tablet üzerine çok sayıda küçük emirler de ekleyerek on temel esas kazıdı. Bununla birlikte, çok kıymetli okuyucu, bu topraklara çok fazla mükemmellik atfedilmesinin sadece palavra ve uydurma olduğunu bil. Orayı ziyaret eden gezginlerin, tüccarların ve diğerlerinin deneyimleri Filistin topraklarının elverişsiz ve çorak olduğunu kanıtlamaktadır ve orada tamamen rahat olmadıklarını göstermektedir. Siz bundan önce toprağın vaat edildiğini söyleyebilirsiniz fakat günümüz şartlarında değerlendirildiğinde esasında bu basit bir vaattir. Bk. Newman, *Jewish Influence on Christian Reform*, 524; Fulton, *Michael Servetus*, 32-33; Willis, *Servetus and Calvin*, 97-98; S.C. Mitchell, "A Stricture on Schaff's Account of Servetus", *The American Journal of Theology* 1/2 (1897), 453.*

³²¹ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 31; Macdonell, *Tarihi Davalar*, 195-196; Klauber, "Servetus, Michael (1511-53)", 520-521. Mitchell, o zamanlar Cenevre'de inanç konusunda farklı fikirlere sahip olanlar için ölüm cezası veren bir yasa olmadığını, sadece sürgün cezasının yasal olduğunu ve çok eskiden var olan fakat o dönemde uygulanmayan bir cezalandırma yönteminin Servetus için tekrardan yürürlüğe konulduğunu belirtir. Bk. Mitchell, "A Stricture on Schaff's Account of Servetus", 459.

Bu cezayı hak edecek hiçbir şey yapmadığını ve masum olduğunu düşünen Servetus karara itiraz etse de herhangi bir karşılık bulamadı ve şu dua ile sözlerini bitirdi:

*Ey Tanrım, ruhumu koru! Ey Ebedi Tanrı'nın oğlu İsa, bana merhamet et.*³²²

Sonra, dar ve kalabalık sokaklardan infaz yerine doğru yol alan resmi bir geçit töreni düzenlendi. Görgü tanıkları, 'kurbanı' oradan geçerken bir pencerenin yanında oturan Calvin'in mütebessim bir tavırda olduğunu aktarmışlardır.³²³ Mahkûma son tesellileri vermekle görevlendirilen Farel, yol boyunca Servetus'un yanında yürüdü ve ona durmaksızın teolojik kabullerinin hatalarını itiraf ettirmeye çalıştı. Boşuna uğraşıyordu; zira Servetus'un ona verecek bir cevabı yoktu.³²⁴ Yalnızca Tanrı'ya dua ediyor ve yakarışlarda bulunuyordu. Farel öfkeyle, *Ağzında Tanrı'nın adından başka bir kelime yok mu?* diye sordu. Servetus'un cevabı ise *Şimdi Tanrı'dan başka kimi çağırabilirim?* oldu. Farel daha sonra şöyle yazacaktır:

*Biz öğüt verdik, yalvardık ama hiçbir etkisi olmadı. Göğsünü dövdü, hataları için af diledi, Tanrı'ya yalvardı, kurtarıcısını itiraf etti ve çok daha fazlasını yaptı ancak beşer İsa dışında bir Tanrı oğlu kabul etmedi.*³²⁵

Servetus ölüm kazığını görünce yere secdeye kapandı ve bir süre dua etmeye başladı. Ayağa kalkıp birkaç adım ilerledikten sonra kendisini, onu bir blok üzerinde oturmaya zorlayan celladın elinde buldu. Daha sonra vücudu demir bir zincir ile birkaç tur çevrilip arkasındaki kazığa bağlandı ve boynu da bir kenevir ipinin bobinleriyle benzer şekilde sabitlendi. Altı ya da sekiz yıl önce kitabının Calvin'e gönderdiği el yazmaları ile Vienne'de basılan bazı nüshaları beline tutturuldu ve başına kükürtle kaplanmış samandan ve yeşil dallardan oluşturulan bir taç konuldu.³²⁶ Ardından ölümcül meşale çalılara tutuldu ve alevler birden Servetus'un yüzünde parladı. Attığı çığlıklar etrafı çevreleyen kalabalığın yüreğine iniyordu. *Ey Tanrım ruhumu koru! Ey ebedi Tanrı'nın*

³²² Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 32; Willis, *Servetus and Calvin*, 484.

³²³ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*. Odhner'in Latince kaynağı için bk. Heinrich Von - Johann Lorenz Von, *Historia Michaelis Serveti*, 108-109.

³²⁴ Zweig, *Vicdan Zorbalığı Karşı Ya Da Castellio Calvin'e*, 138-139; Willis, *Servetus and Calvin*, 485-486.

³²⁵ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 32; Zweig, *Vicdan Zorbalığı Karşı Ya Da Castellio Calvin'e*, 140-141.

³²⁶ Fernando Baez, *Kitap Kırımının Evrensel Tarihi*, çev. Tolga Esmer (İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2018), 157; Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 33; Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/442; Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/443; Willis, *Servetus and Calvin*, 486-487.

*oğlu bana merhamet et.*³²⁷ şeklinde son bir yakarıştan sonra yaşam belirtilerinin ortadan kalkması yarım saat sürmüştü. Arkasında sadece yanmış ve kararmış bir sandık ve bir avuç kül kalmıştı. Böylece, henüz genç sayılabilecek bir yaşta dinsel fanatizmin ve kişisel nefretin kurbanı olarak trajik bir şekilde öldü.³²⁸

Calvin ve o dönemki takipçilerine göre kiliseye muhalefeti bastırmak, bir hayat kurtarmak için yaralı bir uzvun kesilmesi kadar gereklidi ve ancak bu durumda Cenevre toplumunun geri kalanına örnek teşkil etmesi gereken bir yaşam veya ruhsal esenlik verilebilirdi.³²⁹ Onun yakın dönem takipçileri ise Servetus'un infaz edilmesiyle alakalı olarak Calvin'in bunu engellemek istediğine dair bazı mülahazalarda bulunmuşlardır ancak bu değerlendirmeler ne yazık ki tarihsel gerçeklikle örtüşmemektedir.³³⁰ Bazı araştırmacıların da haklı olarak dile getirdiği gibi Calvin'in Servetus'a karşı muamelesinin Katolik Kilisesi'nin Galileo'ya olan muamelesinden herhangi bir farkı yoktur ve hatta reforma sempati duyan pek çok kimse için de olumsuz bir örnek olmuştur.³³¹ Bununla birlikte Calvin'in varisleri 1903 yılında Servetus'un infaz edildiği yere bir kefaret anıtı dikmişlerdir.³³² Anıtta şöyle yazmaktadır:

³²⁷ Klauber, "Servetus, Michael (1511-53)", 521; Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/442. Ephraim Emerton, "Calvin and Servetus" adlı makalesinde "*eğer Servetus burada Ebedi Tanrı'nın Oğlu yerine Ebedi Tanrı'nın Ebedi Oğlu deseydi muhtemelen kurtulacaktı.*" diye yazar. Bk. Emerton, "Calvin and Servetus", 160.

³²⁸ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 33-34.

³²⁹ Tausiet, "Magus versus Falsarius: A Duel of Insults between Calvin and Servetus", 68.

³³⁰ Barry, "John Calvin", 3/197; Roland Bainton, "Servetus and the Genevan Libertines", *Church History* 5/2 (1936), 141-149. Calvin'in kendisinin de 'işkenceli bir ölüm olan canlı canlı yakılma cezasının daha hafif bir ceza olan kılıçla öldürme cezasına çevrilmesi için uğraştığını fakat çabalarının sonuç vermediğini' dile getirdiği aktarılsa da (örneğin bk. Ozment, *The Age of Reform, 1250-1550*, 371.) Cenevre meclis tutanaklarında böyle bir çabaya ilişkin herhangi bir ifadeye rastlanmadığı ifade edilmektedir. Bk. Zweig, *Vicdan Zorbalığı Karşı Ya Da Castello Calvin'e*, 137. Objektif olmadıkları için gerçeği göremeyen bazı değerlendirmelere göre Servetus davasında sorumluluk tamamen Cenevre sivil konseyindedir ve Calvin bu davada yalnızca bir gözlemci rolündedir. Calvin'in mahkeme üzerinde herhangi bir tahakkümü olmamıştır. Bk. Henry Stebbing, *The Life and Times of John Calvin: The Great Reformer*, çev. Paul Henry (New York: Robert Carter&Brothers, 1851), 1/38-39,188-190; Eun Ra, *Michael Servetus* (Pretoria: University of Pretoria, Doktora Tezi, 2001), 5-6. Oysa Calvin, Servetus gibi düşünenlerin kılıç zoruyla baskı altına alınması gerektiğini düşünmektedir. Bk. Gilberto Sacerdoti, *Kurban ve Egemenlik: Shakespeare'den Bruno'ya Avrupa'da Teoloji ve Siyaset* (Ankara: Dost Kitabevi, 2007), 127.

³³¹ Ozment, *The Age of Reform, 1250-1550*, 369; Matthias S. Hauser, "Calvin, John (1504-1564)", *Encyclopedia of Time*, ed. H. James Birx (California: SAGE Press, 2009), 1/144; Marian Hillar, "The Legacy of Michael Servetus", *The Heritage of Western Humanism, Skepticism, and Freethought. Toward a Reasonable World* (San Diego: Institute for the Study of American Religion, 2011), 13-14.

³³² Neil McWilliam, "Monuments, Martyrdom, and the Politics of Religion in the French Third Republic", *The Art Bulletin* 77/2 (1995), 199-201.

*Büyük reformcumuz ancak yine de kendi yüzyulunun en büyük hatasını işleyen Calvin'in dindar ve minnettar oğulları olarak reformun ve İncil'in gerçek ilkelerine göre vicdan özgürlüğüne sıkı sıkıya bağlı olan bizler bu kefareti anıtını 27 Ekim 1903 tarihinde dikiyoruz.*³³³

2.2) Eserleri

Servetus hayatı boyunca hem kendisinin müellifi olduğu hem de editörlüğünü yapıp gözden geçirilmiş yeni baskılarını çıkardığı pek çok eser yayınlamıştır. Onun eserlerini tanıtacağımız bu bölümde ilk olarak bizzat kendi telifi olan eserler, akabinde edisyon kritiğini yaptığı çalışmalar incelenecektir.

2.2.1) Telif Eserleri

2.2.1.1) De Trinitatis Erroribus Libri Septem

Servetus *Teslisin Yanlıları Üzerine Yedi Kitap* isimli bu eserini 1531'de Basel yakınlarındaki Haguenau'da 'Reves' rumuzuyla ve 'Aragonlu bir İspanyol' (Michaelem Serveto, alias Reves ab Aragonia Hispanum) kaydını da düşerek yayınladı.³³⁴ Dönemin şartlarına baktığımızda Hristiyan dünyası bir karmaşa içerisindeydi. Papa VII. Clement, İngiltere kralı VIII. Henry'yi aforoz etmiş ve Anglikan Kilisesi'nin kurulma süreci başlamıştı. Reform hareketleri başlamış ve Avrupa ulusları çeşitli problemlerin muhatabı olmuştu. Buna mukabil İspanya'da Kral V. Charles, reform hareketlerine keskin bir şekilde karşı çıkmış ve Katolik inancının savunmasını imparatorluk politikasının ilkelerinden biri yapmıştı. Servetus ise bu süreçte Basel'deydi ve başta Oecolampadius olmak üzere farklı reformcularla teslis hakkında tartışmalar yapıyordu. Kendi teslis anlayışını muhataplarına kabul ettiremeyince bir eser yayımlayarak bu düşünceleri daha geniş kesimlerle paylaşmak istemiş ve bunun üzerine *De Trinitatis Erroribus Libri Septem*'i yayınlamaya karar vermiştir.³³⁵

³³³ Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 262.

³³⁴ Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/447.

³³⁵ Bazı araştırmacılar, Servetus'un bu kitabının büyük bir bölümünü henüz İspanya'dan ayrılmadan tamamlamış olabileceğini ileri sürmektedir. Bu argüman, kitapta referans verilen kaynakların pek çoğunun Quintana'nın çalışma koleksiyonunun bir parçası olarak yer alan kitaplar olduğu ve Servetus'un da onun hizmetinde olduğu süre boyunca bunlara rahatlıkla erişebildiği varsayımına dayanır. Bk. Hughes, "The Early Years of Servetus and the Origin of His Critique of Trinitarian Thought", 81-82.

Kitap, geleneksel teslis anlayışını kökten eleştiren bir yapıda olduğu için yayınlamak bir matbaacı bulmak zordu. Servetus önce Basel'den matbaacı Conrad Reich'e kitabı yayınlaması için teklifte bulunsa da olumlu bir yanıt alamadı fakat Reich, yine de Basel'de başka bir matbaacı olan Johannes Setzer'in yayınlaması için Servetus'a yardımcı oldu. Kitabın yayınlanmasının ardından büyük tepkiler geldi ve hem kitabın toplatılması hem de Servetus'un cezalandırılması için engizisyon yetkililerine ihbarlar gitmeye başladı.³³⁶ Servetus bu kitabında Hristiyan kutsal kitabını baştan sona incelediğini ve teslise atıf yapan tek bir ibare dahi bulamadığını söylüyordu.³³⁷ Bu nedenle, Hristiyanlığın en temel dogmalarından biri olan teslisin geçerliliğini sorguluyor ve üzerinde şüphelerin olduğu kavramları hakikat olarak dayatmamak gerektiğini vurguluyordu. Servetus'a göre Tanrı'da tek bir kişi varken, Roma Kilisesi Tanrı'da bunu *üç eşit öz* şeklinde açıklamıştı. İlahi özün bölünmesine açıkça karşı çıkan³³⁸ Servetus, teslisin unsurlarını Tanrı'nın kendisini göstermek için seçtiği birer "form" olarak yorumluyordu. Sonuç olarak, ona göre Tanrı ebediydi ve İsa Mesih (Oğul) Baba'dan doğduğu için ebedi değildi.

Bu kitap, Earl Morse Wilbur tarafından *On the Errors of the Trinity, Seven Books* ismiyle İngilizceye çevrildi. Wilbur, daha sonra Servetus'un diğer eseri olan *Dialogorum De Trinitate Libri Duo*'yu da *Dialogues on The Trinity Two Books* şeklinde İngilizceye çevirdi ve bu iki kitap 1932 yılında *The Two Treatises of Servetus on The Trinity* adıyla Harvard Theological Studies arasında Londra'da yayınlandı.³³⁹ Kitabın İspanyolca çevirisi 2004'te Angel Alcalá'nın koordinatörlüğünü yaptığı *Miguel Servet, Obras Completas* serisinin ikinci cildinde yayınlandı.³⁴⁰ Daha sonra 2008'de Rolande-Michele Benin ve Marie-Louise Gicquel tarafından *Sept livres sur les erreurs de la Trinité* ismiyle Fransızcaya çevrildi.³⁴¹ Şu anda kitabın farklı kütüphanelerde yaklaşık 128 orijinal

³³⁶ Servetus'un hayatını anlattığımız bölümde bu süreçte yaşadıklarına değinildiği için burada detaya girilmeyecektir.

³³⁷ Servetus, *TTT*, 49-50.

³³⁸ Servetus, *TTT*, 5.

³³⁹ Servetus, *TTT*.

³⁴⁰ Ángel Alcalá, *Miguel Servet: Obras completas* (Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2004).

³⁴¹ Michael Servetus, *Sept livres sur les erreurs de la Trinité*, çev. Rolande-Michele Benin - Marie-Louise Gicquel (France: Champion, 2008).

kopyası bulunmaktadır. Ayrıca eserin birkaç tıpkıbasımını İspanya'daki *Michael Servetus Enstitüsü*'nün kütüphanesinde yer almaktadır.³⁴²

2.2.1.2) Dialogorum De Trinitate Libri Duo

Servetus çok ses getiren ilk eseri *Teslisin Yanlışları Üzerine Yedi Kitap*'ın ardından 1532'de teslis hakkındaki ikinci kitabı *Dialogorum De Trinitate Libri Duo*'yu (*Teslis Üzerine Diyaloglar: İki Kitap*) yayınladı. Bu kitabını da *Reves* rumuzuyla ve *Aragonlu bir İspanyol* (Michaelem Serveto, alias Reves ab Aragonia Hispanum)³⁴³ kaydı düşerek çıkararak Servetus, burada teslis ile ilgili düşüncelerini daha da detaylandırdı. Kitapta ilk eserinde yazdıklarını geri çektiğini fakat bunun o yazılanların yanlış olmasıyla alakalı olmadığını bilakis nakıs ve olgunlaşmamış düşünceler olduğu için bunu yaptığını ifade etti.³⁴⁴ *Dialogorum De Trinitate* de *De Trinitatis Erroribus* gibi gelenek dışı dogmaları savunduğu için Katolik ve Protestan çevreler bu kitabı da tepkiyle karşıladılar. İspanya'da kralın yakın maiyetinde olan iki isim *Sir García de Padilla* ve *Sir Hugo de Urriés*, kitabı fark ettiklerinde derhal İspanyol Engizisyonu Yüksek Konseyi'ne ihbarda bulundular. Bunun üzerine 24 Mayıs 1532'de *Medina del Campo*'daki Engizisyon Konseyi Servetus aleyhinde dava başlattı ve Servetus'un yapılan suçlamalara dair savunma yapmasını isteyen bir çağrı emri çıkardı.³⁴⁵

Servetus o dönem İspanya'da değildi ve İspanya'ya getirilmesi için *Santiago de Compostela* başpiskoposluğunda bir papaz olarak görev yapan ve aynı zamanda Servetus'un kardeşi olan Juan Servetus görevlendirildi. Juan Servetus kardeşini İspanya'ya getirmekte muktedir olamadı. Bu gelişmelerin akabinde Paris'e geçen Servetus, kimliğini gizlemek için artık *Michel de Villeneuve* takma adını kullanmaya başladı ve bundan sonra doğum yeri olarak da Navarra Krallığı'ndaki Tudela'yı adres gösterdi.³⁴⁶

³⁴² "Works", <https://www.miguelservet.org/servetus/works.htm> (31 Mart 2021).

³⁴³ Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/450-451.

³⁴⁴ Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/451.

³⁴⁵ "Works" (31 Mart 2021).

³⁴⁶ "Works" (31 Mart 2021).

Kitap, Petrucio³⁴⁷ isimli biriyle Servetus'un teslis üzerine yaptıkları karşılıklı diyalogları içermektedir.³⁴⁸ Servetus, ilk kitabında Mesih'in Tanrı Oğlu oluşunu doğası gereği değil, Tanrı'nın lütfuyla açıklıyorken bu çalışmasında doğayı da eklemiştir: Baba'nın yüceliği doğası gereği Mesih'te de bulunmaktadır. Kutsal Ruh'a gelince, o da Mesih aramızdan ayrılınca bizim içimize yerleşerek kişileşmiştir. Servetus ilk kitabında enkarne Oğul ile önceden var olan Kelam arasında ayırım yapmıştı fakat şimdi Kelam'ın Mesih olduğunu yazıyordu.³⁴⁹ Bununla birlikte, Mesih'in varlığı ortaya çıkıp özü belirginleşene kadar Kelam'ın özünün varlığından da söz edilemezdi. Bu eserinde ele aldığı konulardan bir diğeri *Mesih'in evharistiya ayinindeki varlığı* tartışmalarıyla ilgiliydi. Ona göre Mesih, Evharistiya'da fiziksel olarak değil, manevi olarak bulunuyordu.³⁵⁰ Mesih'in bedeni insanlar tarafından sembolik bir şekilde yenmekte ve Mesih'in kanı Ruh aracılığıyla içilmekteydi.³⁵¹ Ayrıca, ekmeğin Mesih'in bedeni olarak ifade edilmesi mecazi bir anlatımdı.³⁵²

Servetus'un bu eseri 1620'de Reiner Telle tarafından Hollandacaya çevrilmiştir. Yukarıda da ifade edildiği üzere Earl Morse Wilbur, *Dialogues on The Trinity Two Books* adıyla kitabın İngilizce çevirisini yapmış ve 1932 yılında *On the Errors of the Trinity, Seven Books* ile birlikte *The Two Treatises of Servetus on The Trinity* adıyla Harvard Theological Studies arasında Londra'da yayınlanmıştır.³⁵³ Kitabın İspanyolca çevirisi 2004'te Angel Alcalá'nın koordinatörlüğünü yaptığı *Miguel Servet, Obras Completas* serisinin ikinci cildinde yer almıştır.³⁵⁴ Friedrich Trechsel de *Michael Servet und Seine Vorgänger* adlı eserinde Servetus'un bu ikinci çalışmasının içeriğinin bir özetini vermiştir.³⁵⁵ Eserin farklı kütüphanelerde 29 orijinal nüshası bulunmakla birlikte Michael Servetus Enstitüsü'nün kütüphanesinde de birkaç tıpkıbasımı yer almaktadır.³⁵⁶

³⁴⁷ Petrucio'nun gerçek bir kişi mi yoksa Servetus'un yarattığı hayali bir karakter mi olduğu belirsizdir.

³⁴⁸ Servetus, *TTT*, 189-225.

³⁴⁹ Servetus, *TTT*, 190.

³⁵⁰ Servetus, *TTT*, 215.

³⁵¹ Servetus, *TTT*, 220.

³⁵² Servetus, *TTT*, 215.

³⁵³ Servetus, *TTT*.

³⁵⁴ Alcalá, *Miguel Servet: Obras completas*, 2004.

³⁵⁵ Trechsel Friedrich, *Michael Servet und Seine Vorgänger* (Heidelberg: Winter, 1839), 103-109.

³⁵⁶ "works", <https://www.miguelservet.org/servetus/works.htm> (31 Mart 2021).

2.2.1.3) In Leonardum Fuchsium Apologia

Servetus, Lyon’da kaldığı dönemde Fransa’nın ünlü hümanistlerinden doktor Simphorien Champier ile tanışmıştı. Daha önce ifade edildiği üzere tıp okuması için Lyon’dan Paris’e taşınması kararını büyük oranda etkileyen de Champier’di.³⁵⁷ Champier, günümüzde *Fuşya Çiçeği* olarak bilinen bitkinin isim babası ünlü botanikçi Leonhard Fuchs (1501-1566)³⁵⁸ ile bazı tıp ve teoloji konularında tartışmaya girmişti.³⁵⁹ Kendisi de bir doktor ve seçkin bir botanik bilimcisi olan Fuchs, Champier’in bazı teorilerine karşı çıkararak onu sapkınlıkla suçladı. Servetus bu tartışmada Champier’i desteklemek için 1536 yılında Lyon’da *In Leonardum Fuchium Apology* isiminde bir kitapçık hazırladı ve Gilles Huguetan’un matbaasında yayınladı. Kitabın paradoksal bir özelliği vardı nitekim kendisi de bir ‘sapkın’ olmakla itham edilen Servetus bir başka düşünürü (Fuchs) ‘sapkın’ ilan ediyordu.³⁶⁰

Kitap bir önsöz ve üç bölümden müteşekkildir: Birinci bölüm ‘İman ve Ameller’, ikinci bölüm *Scammony* (Mahmude Otu/Zamkı) ve üçüncü bölüm ise *Frenji Hastalığı* ile ilgilidir. Servetus birinci bölümde Fuchs’u Protestan olmakla suçlayarak Lutherci kurtuluş doktrinini açıkça eleştirmiş³⁶¹ ve kurtuluşun sadece imana değil, aynı zamanda çalışmalarımıza da bağlı olduğuna dikkat çekmiştir.³⁶² Bu açıklama kendisini bugüne kadar keskin bir biçimde eleştirdiği Roma Kilisesi ile aynı kulvara getirmiş oldu. Servetus ikinci bölümde tıbbi konulara odaklanmıştır. Fuchs ve Champier, çok etkili bir müshil etkisine sahip *Scammony* adı verilen bir ilacın kullanım yerleri ve şekli hususunda aynı fikirde değillerdi. Özellikle frenji hastalığının niteliğiyle alakalı tamamen zıt görüşlere sahiplerdi. İki tarafın da konuyla ilgili farklı argümanları bulunuyordu. Servetus ise burada Champier’in tarafında yer aldı. O da Champier gibi, Frenji hastalığının ilahî

³⁵⁷ Bainton, “The Present State of Servetus Studies”, 76-77.

³⁵⁸ “Leonhard-Fuchs”, <https://www.britannica.com/> (02 Nisan 2021).

³⁵⁹ Servetus, *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes*, 40-42.

³⁶⁰ Servetus, *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes*, 41-42; Willis, *Servetus and Calvin*, 102-103; Peter Hughes, “Michael Servetus’s Britain: Anatomy of a Renaissance Geographer’s Writing”, *Renaissance and Reformation* 39/2 (2016), 89.

³⁶¹ Servetus, *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes*, 45-51.

³⁶² Servetus, *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes*, 45-48.

kökenli yeni bir hastalık olduğunu düşündü ve insanların geleneklerinden uzaklaşmasına karşı ilahî gazabın bir tezahürü olarak yorumladı.³⁶³

Kitabın, biri Londra’da Dr. Williams kütüphanesinde diğeri de Paris’te olmak üzere iki orijinal nüshası bulunmaktadır. Michael Servetus Enstitüsü’nde de bu nüshalardan birinin kopyası yer almaktadır. Eser, Charles David O’Malley tarafından İngilizceye çevrilmiş ve 1953’te *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes* isimli kitabın bir bölümü olarak yayınlanmıştır.³⁶⁴ Angel Alcalá bu çalışmayı analiz etmiş ve 1981’de *Apología contra Fuchs* ismiyle İspanyolcaya çevirmiştir.³⁶⁵ Daha sonra bu çeviriyi *Obras Completas* serisinin üçüncü cildinde yayınlamıştır.³⁶⁶

2.2.1.4) Syruporum Universa Ratio

Önceki bölümlerde Servetus’un tıp eğitimi için bir müddet Paris’te kaldığı bilgisi verilmişti. Paris’teki eğitim sürecinde dönemin ünlü anatomi uzmanları Vesalious ve Ambrosius Pare gibi isimlerle tanışma fırsatı yakalamış hatta Guinther von Andernach’ın asistanlığını yapmıştır.³⁶⁷ Servetus’un hocaları da onun tıbbı olan yatkınlığını ve çalışmalarının kalitesini takdir ediyorlardı. Özellikle Galen tıbbı konusunda oldukça başarılıydı. Henüz Paris’te öğrenciyken, 1537’de Simonis Colinei’nin matbaasında *Syruporum Universa Ratio/Şurupların Kapsamlı Açıklaması* adlı eserini yayınladı.³⁶⁸

Bu çalışması dikkate değer bir başarı yakaladı ve ilk baskıyla birlikte toplam beş baskısı yapıldı.³⁶⁹ Söz konusu başarının bir sonucu olarak Servetus’un Paris’teki aydınlar

³⁶³ Fuchs, 1530’da yayınladığı *Errat Recentiorum Medicorum* isimli eserinde frenginin yeni bir hastalık olmadığını ifade etmişti. Bk. Servetus, *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes*, 39-40,51-54.

³⁶⁴ Servetus, *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes*, 38-54. O’Malley çevirisi Dr. Williams kütüphanesindeki nüshadan yapılmıştır.

³⁶⁵ Ángel Alcalá, *Miguel Servet* (Villanueva de Sijena: Instituto de Estudios Sijenenses, 1981).

³⁶⁶ Ángel Alcalá, *Miquel Servet: Obras completeas* (Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2005).

³⁶⁷ Servetus, *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes*, 55; Sill, “The Authorship of ‘An Impartial History of Michael Servetus’”, 305; Cattermole Giles N., “Hero and Heretic: William Osler’s Interest in Michael Servetus”, *Journal of Medical Biography* 8/4 (2000), 188.

³⁶⁸ Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/452.

³⁶⁹ O’Malley, “The Complementary Careers of Michael Servetus: Theologian and Physician”, 56-57. İkinci baskı 1545’te Venedik’te, üçüncü baskı 1546’da Lyon’da yapıldı. Bk. Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/452.

arasındaki itibarı önemli ölçüde arttı. Aynı zamanda Paris'teki bir kolejde³⁷⁰ matematik, coğrafya ve astronomi dersleri veriyordu. Astronomi derslerinde vebaların ve savaşların ortaya çıkış vakitleriyle ilgili ve ayın araya girmesiyle Mars'ın tutulacağı gibi konularda başarılı çıkarımlar yapması bazı üniversite profesörlerinin kıskançlık ve kızgınlığına yol açtı. Bunun sonucunda *Yargı Astrolojisi*³⁷¹ yapmakla suçlandı ve bir uyarı aldıktan sonra buradan ayrılmak durumunda kaldı.³⁷²

Eser 71 sayfadan oluşmakta olup bir önsöz ve altı diyalog içermektedir. İlk dört diyalog sindirime, beşincisi de şurupların terkihi ve kullanımına ayrılmıştır. Altıncı kısımda şurup ve müshillerin kullanımına yönelik metodolojiyi incelemiştir. Servetus, bu çalışmasında Yunan tıbbının Arap tıbbından üstün olduğunu göstermeye çalışmış ve başta İbn Sînâ olmak üzere pek çok Arap hekimin sindirim konusundaki doktrinlerini çürütmek istemiştir.³⁷³ Hatta aralarında İbn Sînâ ve İbn Rüşd'ün de olduğu bazı Arap yazarlardan iktibaslar da yapmıştır.³⁷⁴ Yunan hekimlerle Arap hekimler şurupların kullanımı ve bunların sindirimde ortaya çıkardığı etki konusunda farklı kanaatlere sahiplerdi. Servetus, bu incelemenin genelini sindirim konusuna ayırmıştır ve 'geleneksel otorite' olarak gördüğü Galen zaviyesiyle yazmıştır.³⁷⁵ Kendi ifadesiyle onun tıp alanında yazmasının amacı; "tıbbı teşvik etme isteği, Galenci dogmanın doğru savunusu ve hakikat sevgisi"dir. Kitabın farklı kütüphanelerde 26 orijinal nüshası bulunmaktadır. Michael Servetus Enstitüsü'nde de birkaç tıpkıbasımı vardır. Biri 1943 yılında Dr. José Goyanes Capdevila

³⁷⁰ Bazı kaynaklarda Collège de Calvi, bazı kaynaklarda ise Collège de Lombards olarak geçer.

³⁷¹ Judicial Astrology/ Yargı Astrolojisi ya da Adli Astroloji olarak tercüme edebileceğimiz bu terim, Orta Çağ'da Astrolojinin alt dalları için kullanılan kavramlardan biridir. Yargı Astrolojisi, gezegenleri ve yıldızları inceleyerek bunların dünyaya olan etkisini ve dünya ile olan ilişkisini kendine konu edinmiş bir alandır. Orta Çağ'da Kilise tarafından bir sapkınlık faaliyeti olarak görülmüş ve yasaklanmıştır. Daha geniş bilgi için bk. Hilary M. Carey, "Judicial Astrology in Theory and Practice in Later Medieval Europe", *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* 41/1 (2010), 90-98; Nicholas Campion, *A History of Western Astrology: The Medieval and Modern Worlds* (London: Continuum, 2009).

³⁷² Friedman, "Archangel Michael vs. the Antichrist: The Servetian Drama of the Apocalypse", 45; O'Malley, "The Complementary Careers of Michael Servetus: Theologian and Physician", 384-385; Cattermole Giles N., "Michael Servetus: Physician, Socinian and Victim", *Journal of the Royal Society of Medicine* 90/11 (1997), 641.

³⁷³ O'Malley, "The Complementary Careers of Michael Servetus: Theologian and Physician", 382-383; Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/452; Servetus, *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes*, 56; Willis, *Servetus and Calvin*, 111-115.

³⁷⁴ Newman, *Jewish Influence on Christian Reform*, 526.

³⁷⁵ Servetus, *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes*, 56; Fulton, *Michael Servetus*, 32.

tarafından *Razón Universal de los Jarabes según inteligencia de Galeno* isminde, diğeriye 1995 yılında Ana Gómez Rabal tarafından *Explicación Universal de los Jarabes* isminde yapılan iki İspanyolca çevirisi bulunmaktadır. Eserin İngilizce çevirisi Charles David O'Malley'in 1953'te yayınladığı *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes* isimli çalışmanın içerisinde yer almaktadır.³⁷⁶

2.2.1.5) Quendam Medicum Apologetica Disceptatio Pro Astrología

16. yüzyılda astroloji alanında çalışıp pratiğini yapmak entelektüeller ve yönetici sınıflar arasında oldukça yaygındı. Yıldızların insan zihnini ve ölümlerin gelişimini etkileyebileceğini kabul ettikleri için, Skolastikler bile doktorların ölümleri teşhis etmesine yardımcı olmak adına astrolojinin kullanılmasına göz yumdular.³⁷⁷ Servetus, daha önce ifade edildiği üzere 1538 yılında Paris'teki tıp eğitimini tamamlamış ve bir kolejde matematik, coğrafya ve astronomi gibi alanlarda ders vermeye başlamıştı. Özellikle astronomi derslerinde ayın hareketlerini yorumlamak suretiyle salgınlar, savaşlar ve Mars'ın tutulması gibi olaylar hakkında sağlıklı öngörüler yapılabileceğini söylüyordu. Hatta kendisinin bu konularda tutarlı tahminleri olmuştu ve sık sık ayın insanların kaderi üzerindeki etkisine atıfta bulunuyordu.³⁷⁸

Servetus'un astroloji hakkındaki ifadeleri bazı kesimleri rahatsız etti ve ders verdiği kurumun yöneticisi Servetus'u yargı astrolojisi yapmakla suçlayarak onu mahkemeye verdi.³⁷⁹ Servetus bunun üzerine *Apologetica disceptatio pro Astrologi/Astroloji Üzerine Söylev* ismini verdiği 16 sayfalık bir kitapçık hazırladı. 1538'de Paris'te yayınlanan çalışma, Servetus'un kitapları arasında astroloji alanına dair ortaya koyduğu bir eser olarak kayıtlardaki yerini aldı. Servetus bu kitabında doktorların muhakkak astroloji pratiği yapmaları gerektiğini savunuyordu çünkü ona göre yıldız hareketlerinin yorumlanması vesilesiyle hastalıkların insanlar üzerindeki etkilerinin daha iyi

³⁷⁶ Servetus, *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes*, 55-167.

³⁷⁷ William Eamon, "Astrology and Society", *A Companion to Astrology in the Renaissance* (Leiden & Boston: Brill, 2014), 49/141-146.

³⁷⁸ Friedman, "Archangel Michael vs. the Antichrist: The Servetian Drama of the Apocalypse", 45; O'Malley, "The Complementary Careers of Michael Servetus: Theologian and Physician", 384-385.

³⁷⁹ O'Malley, "The Complementary Careers of Michael Servetus: Theologian and Physician", 384-385.

kavranabilirdi.³⁸⁰ Servetus, hastalığın karmaşıklığını, evrimini, seyrini ve ortadan kaldırılmasını öngörmeye izin verdiği için ölümlerin astroloji yoluyla azaltılabileceğini iddia ediyordu.³⁸¹

Eserin orijinal bir kopyası Paris'te Henri Tollin tarafından keşfedilmiş ve 1880'de Almanya'da bir tıpkıbasımı yapılmıştır.³⁸² İspanyolca çevirisi 1981 yılında Ángel Alcalá tarafından *Discurso en pro de la Astrología* ismiyle yapılmıştır.³⁸³ İngilizce çevirisi ise Charles David O'Malley'in 1953'te yayınladığı *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes* isimli çalışmada yer almıştır.³⁸⁴ Michael Servetus Enstitüsü'nün kütüphanesinde eserin bir tıpkıbasımı bulunmaktadır.

2.2.1.6) Christianismi Restitutio

Servetus Paris'teki tıp eğitiminin ardından buradan ayrılmış, önce Lyon'a, ardından da iki veya üç yıl boyunca sessizce tıp mesleğini yaptığı Charlieu'ya taşınmıştır.³⁸⁵ Daha sonra 1540 civarında Lyon'a yakın küçük ve sessiz bir kasaba olan Vienne'ye geçmiş ve önceki bir bölümde de ifade edildiği üzere 12/13 yıl burada ikamet etmiştir. Servetus bu süre zarfında hem doktorluk yapmış hem de çocukluğundan beri tutkuyla bağlı olduğu teolojiyle ilgilenmeye devam etmiştir. En önemli eseri olan *Christianismi Restitutio*'yu (Hristiyanlığın Restorasyonu/Yeniden İnşası) da burada kaleme almıştır.³⁸⁶

Christianismi Restitutio uzun bir sürecin sonunda şekillenmiştir. Kitap, 3 Ocak 1553'te yayınlamış olsa da 1546'dan itibaren bazı el yazmalarının o dönem piyasada olduğu da bilinmektedir. Servetus bu kitabını yazar ismi vermeden fakat giriş sayfasına M.S.V.

³⁸⁰ Bu yeni bir düşünce değildir. Örneğin Orta Çağ'da bazı düşünürlerin ortaya çıkan salgın hastalıkların sebebini bazı gezegenlerin hareketlerine bağladığı bilinmektedir. Detaylı bilgi için bk. Özlem Genç, "Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupası'na Etkileri", *Tarih Okulu* 2011/X (2010), 126.

³⁸¹ Servetus, *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes*, 173-187.

³⁸² Servetus, *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes*, 174; Bainton, "The Present State of Servetus Studies", 76-77.

³⁸³ Alcalá, *Miguel Servet*.

³⁸⁴ Servetus, *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes*, 168-188.

³⁸⁵ Bainton, *Hunted Heretic*, 85.

³⁸⁶ Bainton, *Hunted Heretic*, 85-86.

(Michael Servetus Villanovus) şifresini koyarak 3 Ocak 1553'te yayınlamıştır.³⁸⁷ Kitap ilk olarak ciltsiz bir biçimde 800 adet basılmıştır. Servetus'un görüşleri dönemin dinî otoriteleri tarafından tasvip edilmediğinden yapılan bu ilk baskının 500 adedi gizlilik olması bakımından saman balyalarına sarılmış bir vaziyette Frankfurt'a gönderilmiştir. Kalanlardan bir kısmı da yine gizlice Lyon'daki Pierre Merrin'ine ve Cenevre'deki bir kitapçıya ulaştırılmıştır.³⁸⁸

Bu kitap Servetus'un en tanınmış ve en önemli eseridir ve gerek felsefe gerek teoloji gerekse tıp alanındaki nihai düşüncelerini mezcettiği bir çalışmadır. Altı ana bölümden oluşan kitabın ilk bölümü teslis dogmasıyla ilgilidir ve bu bölümde kendi içerisinde beş başlığa ayrılmıştır. İkinci bölüm, *İman ve Mesih'in Hakikati ve Mesih'in Krallığı ve Sevgisi* gibi konular üzerine bir diyalog olarak sunulan üç kısımdan oluşur ve aslında bu bölüm, *Dialogorum de Trinitate*'de geliştirdiği argümanların daha tafsilatlı bir açıklamasını içermektedir. Üçüncü bölüm, *İman ve Mesih Krallığının Adaleti, Yasa ve İnciller* arasındaki farklar ve *Sadaka ile İnanç* arasındaki karşılaştırmaya ilişkin üç başlıktan oluşmaktadır. Esasen bu başlıklar da onun *Dialogorum de Trinitate*'deki ifadelerinin yeniden formülasyonudur. Dördüncü bölüm, Calvin'e yazdığı otuz mektubu içermektedir. Beşinci bölümde *Deccal Krallığı'nın Altmış İşareti*'ne ilişkin bazı mülahazalar yer almaktadır. Altıncı bölüm ise Servetus'un Philip Melancton ve arkadaşlarına karşı kendi teslis düşüncesinin savunmasını yaptığı bir kısım olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁸⁹

Kitabın yapılan 800 kopyasından yalnızca üç orijinal nüsha günümüze ulaşmıştır. Bunlardan biri Viyana İmparatorluk Kütüphanesi'nde, diğeri Paris Ulusal Kütüphanesi'nde ve üçüncüsü de Edinburg Üniversitesi'ndedir fakat Edinburg nüshası

³⁸⁷ Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/432-433; David Cuthbertson, *A Tragedy of The Reformation* (London: Anderson&Ferrier, 1912), 31.

³⁸⁸ “works” (31 Mart 2021); Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/454; Willis, *Servetus and Calvin*, 195-196. Bazı çalışmalarda ilk baskının bin kopya olarak yapıldığı aktarılır. Bk. Mattison, “Michael Servetus: Fountainhead of Anti-Trinitarianism”, 31.

³⁸⁹ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 22; Marian Hillar - Claire S. Allen, *Michael Servetus: Intellectual Giant, Humanist, and Martyr* (Lanham, Md.: University Press Of America, 2002), 98-101. Ayrıca, *Restitutio*'yu Hristiyan teolojisinin ve inancının kapsamlı bir taslağı olarak tasarlaması ve bu şekilde sunması da dikkate değerdir; *Apostolik Kilise, Tanrı'nın hakikati, Mesih inancı, aklanmamız, vaftiz yoluyla yenilenmemiz ve Rabb'in akşam yemeğine katılım hakkındaki gerçek bilgiyi restore etmek için kökenine geri dönmeye çağrılır ki bu sayede göksel krallık bize geri verilsin, Babil'in kötü esaretine son verilsin ve Deccal ordusuyla birlikte yok edilsin*. Bk. Servetus, *RC*, xxvii.

16 sayfa eksiktir.³⁹⁰ Michael Servetus Enstitüsü'nün kütüphanesinde de bu eserin birkaç tıpkıbasımı bulunmaktadır. *Cristianismi Restitutio*'nun bilinen ilk çevirisi, 1568'de Polonyalı Gregorius Paulus tarafından yapılmıştır. Paulus kitabın bazı bölümlerini Lehçeye çevirmiş ve *Okazanie Antychrysta y iego Królestwa ze znaków iego wlasnych w slowie bozym opisanych, których tu szescdziesiat* ismiyle Pinczów'da yayınlamıştır.³⁹¹ Kitap, 1790'da Christoph Gottlieb von Murr tarafından Nürnberg'de yeniden basılmış ve 1895/96'da Bernhard Spiess tarafından *Wiederherstellung des Christentums* ismiyle üç cilt olarak Almancaya çevrilmiştir.³⁹²

İspanyolca çevirisi ise 1980 yılında Ángel Alcalá ve Luis Betés tarafından *Miguel Servet, Restitución del Cristianismo* ismiyle yapılmıştır.³⁹³ Kitabın bir kısmı Elaine Cristine Sartorelli tarafından 2000 yılında *Apologia a Felipe Melancton e a suas colegas sobre o mistério de Trindade e sobre os costumes antigos* ismiyle Portekizceye çevrilmiştir. Bu çeviri, Sartorelli'nin São Paulo Üniversitesi felsefe fakültesinde sunduğu *O Programa de Miguel Servet para a Restituição do Cristianismo; Teologia e Retorica na Apologia a Melancthon* isimli tezin bir parçasıdır.³⁹⁴ Robert Willis ise *Servetus and Calvin* adlı eserinde kitabın bazı bölümlerini Fransızcaya çevirmiştir.³⁹⁵

Cristianismi Restitutio'nun bizim bu çalışmamızda da referans olarak kullandığımız İngilizce çevirisi Christopher A. Hoffman ve Marian Hillar tarafından *The Restoration of Christianity* (2007, Dipnotlarda RC olarak kısaltılacaktır)³⁹⁶, *Treatise on Faith and Justice of Christ's Kingdom* (2008, Dipnotlarda TFJCK olarak kısaltılacaktır)³⁹⁷, *Treatise Concerning the Supernatural Regeneration and the Kingdom of the Antichrist* (2008, Dipnotlarda TCSRKA olarak kısaltılacaktır)³⁹⁸, *Thirty Letters to Calvin, Preacher to the Genevans and Sixty Signs of the Kingdom of the Antichrist and His Revelation Which is*

³⁹⁰ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 22; Hillar - Allen, *Michael Servetus*, 94-95; Bainton, "The Present State of Servetus Studies", 78-79.

³⁹¹ Servetus, *TTT*, xxix.

³⁹² Servetus, *TTT*, xxix.

³⁹³ Ángel Alcalá - Luis Betes, *Miguel Servet, Restitución del Cristianismo* (Madrid: Universitaria Espanola, 1980).

³⁹⁴ Elaine Cristine Sartorelli, *O programa de Miguel Servet Para a Restituição do Cristianismo: Teologia e Retórica na Apologia a Melancthon* (Brezilya: São Paulo, Doktora Tezi, 2000).

³⁹⁵ Willis, *Servetus and Calvin*.

³⁹⁶ Servetus, *RC*.

³⁹⁷ Michael Servetus, *TFJCK*, çev. Christopher A. Hoffman - Marian Hillar (Lewiston: Edwin Mellen Pr, 2008).

³⁹⁸ Servetus, *TCSRKA*.

Now at Hand (2008, Dipnotlarda TLCC olarak kısaltılacaktır)³⁹⁹, *Regarding the Mystery of the Trinity and the Teaching of the Ancients to Philip Melancton and His Colleagues* (2015, Dipnotlarda RMTTAPM olarak kısaltılacaktır)⁴⁰⁰, isimleriyle beş cilt halinde yayımlanmıştır.

Servetus'un bu eserinde ele aldığı teolojik meselelerin çözümlenmeleri bir sonraki bölümde yapılacaktır fakat kitapta yer verilen önemli bir tıbbi konuya burada kısaca değinmek yerinde olur; çünkü bu bahis tıp tarihini de oldukça meşgul etmiştir. Servetus yalnızca kutsal metinlerle ve dinî meselelerle ilgilenen bir teolog değil, aynı zamanda bir hukukçu, araştırmacı, coğrafyacı ve son derece yetkin bir tıp doktorudur. Bu hususlar dikkate alındığında çok yönlü bir kişilik olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Onun tıbbı olan ilgisi ile alakalı olarak vatani İspanya'daki bazı Mağripli Yahudi toplulukların etkili olduğu ve özellikle İspanya yarımadasındaki Mağriplilerden tıp konusunda oldukça faydalandığı yönünde yorumlar yapılmaktadır.⁴⁰¹

Servetus *Christianismi Restitutio*'da ele aldığı ve bu sebeple onu tıp tarihi için de önemli bir isim haline getiren konu küçük kan dolaşımıdır (pulmonary circulation).⁴⁰² Küçük kan dolaşımı, en genel ifadeyle kanın kalp ile akciğerler arasında izlediği rotaya verilen isimdir. Servetus bunu, kanın sağ karıncıktan atardamarla akciğere gittiğini ve akciğerden de toplardamar ile kalbin sol tarafına geldiğini anlatmak için kullanır.⁴⁰³ Kan, yaygın şekilde söylendiği gibi kalbin orta duvarından geçerek değil, ilk önce pulmoner atardamardan akciğerlere geçer ve böylece pulmoner toplardamar içinden kalbin sol karıncığına girer. Ona göre yaşamsal ruhun kökeni, kalbin sağ karıncığının sola ilettiği işlenmiş ince kan ile soluduğumuz havanın akciğerlerde sentezlenmesi suretiyle oluşan bir maddedir ve kalbin sol karıncığında yer alır. Bu yaşamsal ruh, vücut sıcaklığı, parlak kırmızı renk ve ateşin gücüyle çalışan ince bir ruhtur ve sanki saf kandan yükselen, kendi

³⁹⁹ Servetus, *TLCC*.

⁴⁰⁰ Michael Servetus, *RMTTAPM*, çev. Marian Hillar - Christopher A. Hoffman (Lewiston: Edwin Mellen Pr, 2015).

⁴⁰¹ Newman, *Jewish Influence on Christian Reform*, 525.

⁴⁰² S.F. Mason, "The Scientific Revolution and The Protestant Reformation.-I", *Annals of Science* 9/1 (2006), 74.

⁴⁰³ Servetus, *RC*, 242-243; Rainer Brömer, "The Nature of the Soul and the Passage of Blood through the Lungs. Galen, Ibn al-Nafis, Servetus, İtaki, 'Aṭṭār", *Blood, Sweat and Tears – The Changing Concepts of Physiology from Antiquity into Early Modern Europe* (Leiden & Boston: Brill, 2012), 25/347.

içinde su, hava ve ateş maddelerini bulunduran bir buhar gibidir. İşte bu yaşamsal ruh küçük kan dolaşımı vesilesiyle zuhur eder.⁴⁰⁴

Servetus, bu konuyu teolojik tartışmalarının bir parçası olarak işlemiştir. Küçük kan dolaşımına ilişkin teorilerini Kutsal Kitap pasajlarından alıntılar yaparak temellendirmeye çalışmıştır.⁴⁰⁵ Fizyoloji ve anatomi alanlarının verileri ışığında, Musa'nın "ruhun kanda olduğuna"⁴⁰⁶ ilişkin ifadesinin doğru olduğunu iddia etmiştir.⁴⁰⁷ İnsanın fizyolojik yönlerini analiz ederken şaşkınlığını ve hayranlığını gizlememiştir. Nitekim ona göre insan anatomisi harika detaylara sahiptir. Canlı organizmalara karşı yaklaşımı Galen metodolojisine oldukça yakındır fakat doğayı açıklarken teolojiden bağımsız yorumlar yapmamıştır. Buradan hareketle, kendine özgü Hristiyan mistisizmiyle ampirik deneyim ve bilimsel bilgiyi birleştirme girişiminde bulunduğu rahatlıkla söylenebilir.⁴⁰⁸ Marian Hillar, onun fiziksel dünyayı açıklarken bunu teoloji ile birleştirmesini Yeni Eflatuncu gelenekten oldukça etkilenmiş olmasıyla açıklamıştır.⁴⁰⁹

Servetus'un biyografisini yazanlar genelde küçük kan dolaşımını keşfedenin Servetus olduğunu kaydederler fakat yeni yapılan araştırmalarda küçük kan dolaşımının ilk olarak İbnü'n-Nefis tarafından tespit edildiği, dolayısıyla Servetus'un da bu mevzuda İbnü'n-Nefis'in eserlerinden faydalandığı yorumları yapılmaktadır. Bazı araştırmacılar ise bu buluşa ilk olarak Servetus'un imza attığını, onun İbnü'n-Nefis'in çalışmalarından habersiz olduğunu ve dolayısıyla keşfinin özgün olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁴¹⁰ Tüm bunlara ilaveten, Friedman, Servetus'un bu eserini yayınlamayı

⁴⁰⁴ Servetus, *RC*, 242. Servetus'un 'insan ruhu insan kanından meydana gelmiştir' şeklinde anlaşılabilir bu açıklamalarının son derece hatalı olduğunu ifade eden bazı araştırmacılar olmuştur. Ayrıca, yine yanlış bir şekilde iki farklı kan türü olduğunu savunduğu da dile getirilmiştir. Bunlardan ilki karaciğerde oluşan ve vücudun tüm kısımlarını beslemek için toplardamar aracılığıyla taşınan kan, diğeri ise kalpte oluşturulduktan ve atardamarlardan geçtikten sonra 'Yaşamsal Ruh'u meydana getiren kandır. Bk. Robert E. Krebs, *Groundbreaking Scientific Experiments, Inventions, and Discoveries of the Middle Ages and the Renaissance* (London: Greenwood Press, 2004), 117.

⁴⁰⁵ O'Malley, Servetus'un küçük kan dolaşımı hakkında yazdıklarını anatomik ya da fizyolojik açıklamalar olarak değil, tamamen teolojik birer argüman olarak değerlendirilmesi gerektiğini söyler. Bk. O'Malley, "The Complementary Careers of Michael Servetus: Theologian and Physician", 389.

⁴⁰⁶ Yaratılış 9:4; Levililer 17: 2.

⁴⁰⁷ Servetus, *RC*, 241-242.

⁴⁰⁸ Joan Torello, "Michael Servetus on 'Pneuma'", *Journal of Psychology & Clinical Psychiatry* 2/2 (2015), 1-3.

⁴⁰⁹ Servetus, *RC*, 242.

⁴¹⁰ İlgili tartışmalar için bk. Colin A. Ronan, *Bilim Tarihi Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*, çev. Ekmeleddin İhsanoğlu - Feza Günergun (Tübitak Yayınları, 2003), 339-340; Esin

başarmış olmasını Avrupa, Hristiyanlık ve gelecek için büyük bir şans olarak değerlendirir çünkü nihayetinde ‘gerçek’ Hristiyanlığın herkes için erişilebilir olabilmesinde bu kitabın önemli bir rolü olduğunu düşünür.⁴¹¹

2.2.2) Edisyon Kritikleri

2.2.2.1) Claudii Ptolomaei Alexandrini Geographicae Enarrationis libri octo

Servetus Paris’teki tıp eğitiminin ardından yayıncılık, matbaacılık ve defter tutma alanındaki meslekî becerilerini geliştirmek adına Lyon’a yerleşmeye karar verdi. Lyon 1530’lu yıllarda önemli bir matbaa merkeziydi ve entelektüellerin ilgi duyduğu bir şehir haline gelmişti. Servetus da bu dönemde Gaspard ve Melchior Trechsel kardeşlerin yayınevinde redaktör ve editör olarak işe başladı. Gaspard ve Melchior Trechsel kardeşler klasik diller konusundaki bilgisi ve genel ilmî konulara yatkınlığı sebebiyle 1535’te Servetus’a Batlamyus’un *Coğrafya* isimli eserinin gözden geçirilmiş yeni bir baskısını yapma görevi verdiler.⁴¹² Böyle önemli bir eserin edisyon kritiğini Servetus’a vermiş olmaları Trechsel kardeşlerin ona son derece güvendiklerinin bir göstergesidir.

İskenderiyeli bir coğrafyacı olan Batlamyus, bu eserini 150 civarında kaleme aldı.⁴¹³ Kitabın ilk Latince çevirisi 1410’da Giacomo d’Angelo tarafından yapıldı.⁴¹⁴ İlk neşri ise 1475’te İtalya Vencevza’da ikincisi ise 1482’de Bologna’da çıkarıldı. İlk Yunanca versiyonu ise 1533’te Bale’de yayınlandı.⁴¹⁵ Dünyaca ünlü bu eser yedi veyahut sekiz

Kahya, “İbnü’n-Nefis”, *DİA* (İstanbul, 2000), 21/174; Ferngren, *Batı Geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, 702; Bayram Ali Çetinkaya, *Işık Doğudan Yükselir*, “İslâm Tıp Felsefesi/Teorisi-Doğu’nun Özgün Sanatı İslâm Tıbbı”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi* 60 (2012), 230-231; Elton, *Reformasyon Avrupası 1517-1559*, 229; Abdülhak Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969), 156; Giles N. Cattermole, “How Islam Changed Medicine”, *British Medical Journal*, 7533 (BMJ, 2006), 332/120-121.

⁴¹¹ Jerome Friedman, “The Reformation Merry-Go-Round: The Servetian Glossary of Heresy”, *The Sixteenth Century Journal* 7/1 (1976), 80.

⁴¹² Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/451; Fulton, *Michael Servetus*, 29; Willis, *Servetus and Calvin*, 131; Hughes, “Michael Servetus’s Britain: Anatomy of a Renaissance Geographer’s Writing”, 86; Servetus, *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes*, 15.

⁴¹³ Feza Günergun, “Batlamyus’un Coğrafya’sının Yeni Bir Tıpkıbasımı: Bizans İstanbul’unda kopyalanan Codex Seragliensis Gİ 57”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 21/2 (2020), 437.

⁴¹⁴ Servetus, *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes*, 15.

⁴¹⁵ Cengiz Aydın - Gülseren Aydın, “Batlamyus”, *DİA* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5/198. Eserin versiyonları ile ilgili daha detaylı malumat için bk. Wilberforce Eames, *A List of Editions of Ptolemy’s Geography, 1475–1730* (New York: n.p., 1886).

bölümden oluşmaktadır. En önemli özelliği coğrafyayı bilimsel bir metodolojiyle ele alması ve *matematikselsel coğrafya* kavramını kullanmasıdır. Batlamyus bu kitabında o dönemin bilinen dünya merkezlerini harita üzerinde göstererek enlem ve boylamlarına dair bilgiler de vermiştir.⁴¹⁶ Bu eser, o süreçte kültürlü sınıflar arasında oldukça talep görmüş ve eserin 1475 ile 1533 arasında yaklaşık 18 tercümesi yayınlanmıştı. Tüm bu çeviriler arasında en göze çarpanı Willibald Pirckheimer’in 1524 tarihli Latince çevirisiydi ve Servetus tarafından incelenen versiyon da buydu.⁴¹⁷

Servetus, bu eserin Latince çevirisi ile orijinal Yunanca metnini karşılaştırarak kısa ama önemli yorumlar eklemiş ve enlem/boylam dereceleri ile ilgili yerlere müdahaleler yapmıştır. Şehirlere/bölgelere modern isimler vererek arkaik sürümleri geliştirmiş ve esere yazdığı önsözde Batlamyus’un bir coğrafyacı olarak Strabo, Pliny ve Pomponius Mela gibi isimlerden üstünlüğünü dile getirmiştir.⁴¹⁸ O zamanlar coğrafya, sadece haritaları ve tamamen coğrafi bir analizi değil, aynı zamanda farklı halkların ve ulusların etnografik tanımlarını da içeriyordu. Bu bakımdan Servetus da kitaba özellikle İspanyol halkı ve gelenekleri hakkında çok önemli analizler eklemiştir.⁴¹⁹

Servetus’ un bu çalışması çok beğenilmişti ve 1535’teki ilk baskısının ardından 1541’de ikinci baskısı da yapıldı. İlk baskısının 38 orijinal kopyası günümüze gelmiştir. Servetus’un yaptığı tashihler, düzenlemeler ve eklemelerin sağlıklı olduğu daha sonra Sebastian Münster (1540), Abraham Ortelius (1596) ve Petrus Montanus (1605) gibi coğrafyacılar tarafından da tasdik edilmiştir.⁴²⁰ Bu 38 kopyanın ikisi Madrid’de olmak üzere diğerleri farklı kütüphanelerde yer almaktadır. İkinci baskısının ise günümüzde 24 orijinal kopyası bulunmaktadır. Bunlardan biri Madrid’de ve diğerleri farklı

⁴¹⁶ Cengiz Aydın - Gülseren Aydın, “Batlamyus”, *DİA* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5/198.

⁴¹⁷ Hughes, “Michael Servetus’s Britain: Anatomy of a Renaissance Geographer’s Writing”, 90.

⁴¹⁸ Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/451-452; “Michael Servetus (1511-1553)”, *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, ed. Oya Köymen (İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1983), 9/4986. Bazı çalışmalarda Servetus’un bu kitapta sunduğu bilgilerin çoğunun Yahudi bilginler Simon Grynaeus ve Sebastian Muenster’in önceki coğrafi araştırmalarının bir parçası olarak ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Bk. Newman, *Jewish Influence on Christian Reform*, 542.

⁴¹⁹ Servetus, *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes*, 25-28.

⁴²⁰ Servetus, *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes*, 16.

kütüphanelerdedir. Michael Servetus Enstitüsü'nün kütüphanesinde de bu eserin birkaç tıpkıbasımı muhafaza edilmektedir.⁴²¹

Servetus'un kaleminden *Claudii Ptolomaei Alexandrini Geographicae Enarrationis Libri Octo* ismiyle çıkan bu kitabın bazı bölümleri 1953'te Charles David O'Malley tarafından *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes* adıyla İngilizceye çevrilmiştir.⁴²² Eserin İspanyolca çevirisi ise José Goyanes Capdevila tarafından 1932'de *Descripciones geográficas del estado moderno de las regiones, en la geografía de Claudio Ptolomeo Alejandrino por Miguel Vilanovano (Miguel Servet) precedidas de una biografía del autor* adıyla yapılmıştır.⁴²³ Ayrıca Allwoerden, *Historia Michaelis Serveti* isimli kitabında Servetus'un bu çalışmasına dair kapsamlı bir analiz kaleme almıştır.⁴²⁴

2.2.2.2) Biblia Sacra ex Sanctis Pagnini Translatione

Dominiken rahip Santes Pagnini (1470-1536) klasik diller konusunda yetkin bir isimdi ve Papa X. Lion tarafından Floransa'da kurulan Batı Dilleri Koleji'nde Batı Dilleri uzmanı olarak çalışıyordu. 25 yıldan fazla bir süre boyunca, kutsal metinleri orijinal dillerinden Latinceye çevirmekle meşgul oldu ve 1528 yılında Kutsal Kitap'ın İbranice metninin bir Latince tercümesini yayınladı.⁴²⁵ Trechsel kardeşlerin matbaasında çalıştığı süre zarfında Servetus'a Pagnini'nin bu versiyonunu inceleyip yeniden basma konusunda bir görev verildi. Servetus da bu talebi yerine getirdi ve 1542'de bir önsözle birlikte bu eserin açıklamalı yeni bir basımını *Biblia Sacra ex Sanctis Pagnini Translatione/Santes Pagnini'nin Kutsal Kitabı* ismiyle yayınladı.⁴²⁶

Bu kitaba yazdığı önsöz ve açıklamalar hem Katolikleri hem Protestanları oldukça rahatsız etti; zira Eski Ahit'te yer alan Mesih ile ilgili kehanetlerin başka bir şahsın

⁴²¹ “works” (31 Mart 2021).

⁴²² Servetus, *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes*.

⁴²³ Michael Servetus, *Descripciones geográficas del estado moderno de las regiones, en la geografía de Claudio Ptolomeo Alejandrino por Miguel Vilanovano (Miguel Servet) precedidas de una biografía del autor*, çev. José Goyanes Capdevila (Madrid: Julio Cosano, 1932).

⁴²⁴ Heinrich Von - Johann Lorenz Von, *Historia Michaelis Serveti*, 158-166.

⁴²⁵ A. Smith, “Santes Pagnini”, *New Catholic Encyclopedia* (Detroit: Thomson & Gale, 2003), 10/753.

⁴²⁶ Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/428,453; Bainton, *Hunted Heretic*, 55. Bu eser daha önce Hugh de la Porte tarafından Lyon'da “Biblia Sacra ex Sanctis Pagnini Translatione, sed ad Hebraicse Linguae amussim ita recognita, et Scholiis illustrata, ut plane nova Editio videri possit.” ismiyle basılmıştı. Bk. Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/428.

üzerinde gerçekleştiğini söylüyordu. Dahası yine bu önsözde Tanrı kelamının iki yönlü anlamı olduğunu, bunlardan ilkinin gerçek- yani tarihsel anlam; diğerinin ise her yerde Mesih ve onun krallığına atıfta bulunan içsel yani manevi anlam olduğunu ifade ediyordu.⁴²⁷ Özellikle *Mezmurlar* ve *Peygamberler* kısımlarına yaptığı detaylı açıklamalar dikkatleri çekmişti.⁴²⁸

Eserde yazdıklarından dolayı Katolik ilahiyatçılar bu kitabı hemen *Index Prohibitorum*'a⁴²⁹ aldılar. Burada ifade ettikleri, Calvin tarafından Cenevre duruşmasında onun bir 'sapkın' olduğuna dair ileri sürdüğü argümanları desteklemek için de kullanılmıştır.⁴³⁰ Bu eserin orijinal bir kopyası Michael Servetus Enstitüsü kütüphanesinde yer almaktadır. Ayrıca, Edinburgh Üniversitesi Kütüphanesi'nde de kusursuz bir şekilde muhafaza edilen bir nüsha bulunmaktadır. Bu nüshanın başlık sayfasında 1634 yılında David Monro adında biri tarafından kütüphaneye hediye edildiği yazılıdır.⁴³¹ Bazı yazarlar Servetus'un Hristiyanlığı orijinal köklerine döndürme fikrinin en önemli tetikleyicilerinden birinin bu çalışma olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁴³²

⁴²⁷ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 20.

⁴²⁸ Heinrich Von - Johann Lorenz Von, *Historia Michaelis Serveti*, 167-176.

⁴²⁹ Katolik Kilisesi tarafından ahlaka mugayir kabul edilen ve sapkın ilan edilen yasaklanmış kitaplar listesidir. Detaylı bilgi için bk. Ute Schneider, "Index librorum prohibitorum", *Encyclopedia of Early Modern History Online* (Brill, 2019).

⁴³⁰ Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/428-429; Bainton, *Hunted Heretic*, 125-127.

⁴³¹ Cuthbertson, *A Tragedy of The Reformation*, 62-63.

⁴³² Fulton, *Michael Servetus*, 33.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: TANRI ve ÂLEM

İber Yarımadası, Servetus'un İspanya'daki yaşam serüveni boyunca gerçekten problemlili bir yerdi ve burada yaşadıkları Servetus'u oldukça etkilemişti. Engizisyon, İspanya'da kalan Müslümanları ve Yahudileri zorla vaftiz ediyordu. Reformun yapıldığı sırada İspanya *dinî farklılıklar* için uygun bir ortama sahipti; zira İslam ve Yahudilik gibi monoteist Tanrı anlayışına sıkı sıkıya bağlı iki din buradaki varlıklarını hâlâ devam ettiriyordu.⁴³³ Servetus ise her iki gruba da sempati göstermiş ve onların Tanrı anlayışına saygı duymuştur. O'nun belki de en özgün bakış açısı, teslis inancını, bu iki grubun da Hristiyan olmalarını engelleyen bir doktrin olarak görmesi olmuştur.⁴³⁴ Bu nedenle Servetus'un teolojisini analiz ederken bu arka planın unutulmaması elzemdir.

Christianismi Restitutio incelendiğinde Servetus'un kendi Tanrı fikrini desteklemek için hem Kur'an'ı⁴³⁵ hem de Yahudi geleneğine ait bilgi birikimini kullanmaktan imtina etmediği kolaylıkla görülebilir.⁴³⁶ Bunun yanında o, çeşitli filozoflara ve hatta hermetik geleneğe dahi pek çok yerde referans vermiştir.⁴³⁷ Örneğin, *Tanrı'nın her şeyde içkin olduğunu* söylerken *Corpus Hermeticum*'dan neredeyse harfi harfine alıntı yapmıştır.⁴³⁸ İlk iki eserinde filozoflara karşı soğuk durduğunu fakat *Restitutio*'da bu tavrın değiştiğini söylemek de mümkündür. Bu değişim onun filozofları okumaya başladığını ve içlerinde kendi Tanrı düşüncesini ve Hristiyanlık anlayışını destekleyen kanıtlar bulduğunu göstermektedir.⁴³⁹ Elçilerin İşleri 17'yi yorumlarken Stoacı filozoflara yaptığı atıflar buna

⁴³³ Bainton, *Hunted Heretic*, 10-11.

⁴³⁴ Bainton, *Hunted Heretic*, 14.

⁴³⁵ Servetus, *RC*, 49-51.

⁴³⁶ Servetus, İskenderiyeli Philo'ya çokça referans yapmıştır ve özellikle Philo'nun (ve filozofların) Logos hakkındaki anlayışını benimsemiştir. Bk. Servetus, *RC*, 181-182. Ayrıca Servetus'un Maimonides ile ilgili bağlantısı için bk. Servetus, *RC*, 130.

⁴³⁷ Servetus, *RC*, 233-234.

⁴³⁸ Hermes Trismegistus, *The Corpus Hermetica* (Blackmask Online, 2001), 11; Servetus, *RC*, 187-188.

⁴³⁹ Jerome Friedman, *Michael Servetus: A Case Study in Total Heresy* (Geneva: Librairie Droz S.A., 1978), 63-66.

örnek verilebilir.⁴⁴⁰ Bu yaklaşım, Servetus'un teolojik sisteminin inhisarcı bir yapıda olmadığını ve zihin dünyasının pek çok kaynaktan beslendiğinin bir kanıtıdır.

Servetus'un Tanrı anlayışında Yeni Eflatuncu düşüncenin etkisi de oldukça belirgindir.⁴⁴¹ Bu Yeni Eflatuncu etkinin, Servetus'un Fransa'ya gitmek için İspanya'dan ayrılmasından sonra başladığı ve Symphorien Champier ve yakın arkadaşı Lefevre d'Étaples gibi Fransız Hümanistlerin bu konuda başrol oynadığı düşünülmektedir.⁴⁴² Friedman, bu Güney Fransız hümanist grubunun Yahudi, Yeni Eflatuncu, Hermetik ve Patristik düşünceyi harmanlayarak Hristiyan öğretisi için bir destek olarak kullandıklarını ifade etmektedir.⁴⁴³ Bu durum, Servetus'un farklı geleneklerden beslenmiş olmasını ve eklektik teolojisinin hangi kaynaklar etkisiyle mayalandığını net bir biçimde izhar etmektedir.

Ekümenik konsilleri kabul eden reformcular Orta Çağ konsillerini ve sinodlarını reddetmişlerdir. Servetus ise 325'teki İznik Konsili ve akabinde yapılan tüm konsilleri reddetmiştir. O, Kutsal Kitap'ın yanında yalnızca İznik öncesi Kilise Babalarına büyük saygı duymuş ve yalnızca onları otorite olarak kabul etmiştir. Özellikle Irenaeus, Justin ve hatta Tertullian gibi Kilise Babalarının metinlerinde kendi inanç sisteminin temellerini bulmuştur.⁴⁴⁴ 325'ten sonra Kilise'nin esarete düştüğüne ve kendini *şeytani* teslis doktrinine kaptırdığına inanmıştır.

Servetus'un teolojisi, ilk çalışması *De Trinitatis Erroribus*'un yayınlanmasından 1553'te son çalışması *Christianismi Restitutio*'nun yayınlanmasına kadar birçok değişiklik geçirmiştir. Friedman gibi Servetus uzmanları onun teolojik, özellikle de kristolojik konulardaki değişken düşünce yapısını kolaylıkla tespit etmişlerdir. Servetus'un temel fikirleri aynı kalsa da kristolojisi Eflatuncu ve Yeni Eflatuncu düşünceler vasıtasıyla değişime uğramıştır. Bu tür değişiklikler, Servetus'un erken dönem Kilise Babalarına ve Yahudi yorumcularına olan ilgisinin artmasına bağlanabilir.⁴⁴⁵ Servetus'un iki eseri de

⁴⁴⁰ Servetus, *RC*, 188.

⁴⁴¹ Servetus, *RC*, 183-189,207-219,230,256.

⁴⁴² Friedman, *Michael Servetus: A Case Study in Total Heresy*. Ek bölüm A.

⁴⁴³ Friedman, *Michael Servetus: A Case Study in Total Heresy*, 19; Elisabeth Feist Hirsch, "Michael Servetus and The Neoplatonic Tradition: God, Christ and Man", *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 42/3 (1980), 561.

⁴⁴⁴ Philip Schaff - David Schley Schaff, *History of the Christian Church* (Oak Harbor: Logos Research Systems, 1997), 140; Friedman, *Michael Servetus: A Case Study in Total Heresy*, 19; Servetus, *RC*, 7,112,134; Servetus, *TTT*, 53.

⁴⁴⁵ Friedman, *Michael Servetus: A Case Study in Total Heresy*, 63.

incelendiğinde *De Trinitatis Erroribus*'ta yapmak istediği şeyin yalnızca teslisi çürütmek; bununla birlikte *Christianismi Restitutio*'da ise mevcut Hristiyanlık anlayışını ortadan kaldırıp tutarlı bir teoloji oluşturma düşüncesini sistematikleştirmek olduğu açık bir biçimde görülür.

3.1) Tanrı

Servetus'un ulaştığı Tanrı fikri, dönemin diğer teologlarının Tanrı düşünceleriyle kıyas edildiğinde son derece orijinaldir. Onun Tanrı öğretisinin temeli, Tanrı'nın birliği ve değişmezliği şeklinde iki teolojik öncül üzere kuruludur. Tanrı sonsuzdur,⁴⁴⁶ birdir,⁴⁴⁷ bölünemezdir ve kendi içinde anlaşılmazdır ancak varlığını yaratılış aracılığıyla bilinir kılar. Böylece sadece her canlı değil, cansız varlıklar da Tanrı'nın bir veçhesi olur. O, yaratılıştan önce de Tanrı idi ama ne Işık ne Kelam ne de Ruh'tu. Başka bir şeyle ifade edilemeyen başka bir şeydi. Bununla birlikte Tanrı, nitelendirilemeyendir. Işık, Kelam ve Ruh ise zaten ezeli olan Tanrı'nın bir bakıma yansımaları, suretleri ya da dışavurumlarıdır.⁴⁴⁸ Sözü edilen bu tanrısal tezahürler, şu andaki durumumuzda bizim için mevcut olanlardır çünkü dirilişten sonra bilemeyeceğimiz çok sayıda ve daha incelikli başkaları da olacaktır.⁴⁴⁹

Servetus, *Christianismi Restitutio*'yu adeta kendi modalizmiyle başlatır:

*Tanrı Kelam aracılığıyla kendisini dıştan görünür kılarak bize kendisini ifşa etti, ancak O içsel olarak ruh vasıtasıyla algılanabilir.*⁴⁵⁰

Tanrı'yı da temel kademeli vahiy düşüncesi ekseninde inceleyen Servetus, tarih boyunca kendisini farklı biçimlerle, eş zamanlı olarak ortaya çıkaran ve bu biçimleri en büyük şekliyle (mesih modunda) zirveye çıkaran bir Tanrı'nın temsilini sunar. Logos, yalnızca

⁴⁴⁶ Servetus, *RC*, 33-34.

⁴⁴⁷ Servetus, *RC*, 39,43.

⁴⁴⁸ Servetus, *RC*, 233-234; Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 72-73. Servetus Kelam'ı ve Ruh'u Tanrı'nın bir tezahürü ya da birer sureti olarak açıklar fakat bunların yanına Işığı da eklemesi ilginçtir. Işık, Servetus için tözsel olarak Kelam ve Ruh ile eş değerdir. Servetus, bu üç ilahî varoluş biçimini antik kozmolojik teoriye uygun olarak üç üstün unsurla ilişkilendirir: buna göre Kelam su ile, hava veya nefes Ruh ile, ateş ise Işık ile beraberdir. Ayrıca, ateş ve ışık ilahî tezahürün monolitik tözsel biçimleri olan Mesih'in bedeni ve ruhu ile ilişkilidir. Tanrı'nın ateş ve ışık olduğu esasen Eski Ahit metinlerinde de bulunur ve bu fikir Hermetik literatür tarafından da işlenir. Ayrıca Yuhanna İncili de Tanrı'nın 'Işık' olduğunu aktarır. Bk. Yuhanna 1:5.

⁴⁴⁹ Servetus, *RC*, 180-181.

⁴⁵⁰ Servetus, *RC*, 1-2.

Tanrı'nın bir tasarrufu, kısa süre sonra *Oğul*'a dönüşecek olan bir tezahürüdür.⁴⁵¹ Ruh, tanrılığın içinde ayrı bir şahıs değildir, bilakis, Tanrı'nın insanın ruhuna bahsettiği, onun vasıtasıyla insanoğlunun içsel olarak Tanrı'yı kavrayabileceği bir araçtır.⁴⁵² Ancak Baba, temel ilahî moddur:

Temel ilahî mod benzersizdir ve diğerlerinin temelidir. Bu, öz'ün bütünlüğünün modu, sadece İsa Mesih'in bedeninde ve ruhunda mündemiç olan sınırsız ilahî biçimdir. Söz konusu biçim iki yönlüdür ve bu temelde herhangi bir kimse iki "şahıs" hakkında bile konuşabilir. Bunlar Tanrı'nın Kelam içerisindeki görünüş biçimi ve Ruh'un içerisindeki iletişim biçimidir; yani bedensel mod ve ruhsal modlardır.⁴⁵³

Logos, hikmet ve düşünce gibi unsurlarla tecelli eden Tanrı, kendi özünde içkin hale gelir çünkü onda belirli varoluşların biçimlendirildiği arketipsel fikirler vardır. O, bireyselleşme sağlayan formlar içindeki formun temel ilkesidir. Her varlık madde ve suretten meydana geldiğine ve suret de Tanrı'nın bir parçası olduğuna göre, her şey Tanrı'dan bir parçaya sahip demektir. İlahi düşünceyi dışarıda bırakarak varlıkları nitelendirmek mümkün değildir çünkü özel ve bireysel varoluşu veren ilahî tecellidir. Tanrı özleri özleştiren ve ruhlara da öz bahşedendir. Ondan, kendi özünü diğer varlıklara akıtan ilahî özlerin ırkı doğar.⁴⁵⁴ Servetus'a göre Parmenides'in hocası Ksenophanes, Anaksimandros, Democritus ve Anaxagoras gibi filozoflar da aynı şekilde düşünmüşlerdir fakat Aristoteles bundan habersizdi.⁴⁵⁵ Dorner, Servetus'un bu açıklamalarına 'Tanrı'nın kendini gerçekleştirme' yorumunu getirmiştir.⁴⁵⁶

Aşağıdaki ifadeler onun Tanrı hakkındaki düşüncesini kavramak bakımından önemlidir:

O, kendini görünür kılmadıkça insan Tanrı hakkında ne düşünebilir? Daha doğrusu O gizlidir. Akıl, Tanrı'yı düşünmekte başarısız olur çünkü O anlaşılmazdır. Göz O'nu göremez çünkü O görünmezdir. Kulak O'nu duyamaz ve bir insan sesiyle konuşmadıkça O'nu asla işitemez. O cisimsiz olduğu için el O'na dokunamaz. Dil O'nu anlatamaz çünkü O tarifsizdir. Sınırlanmamışlığı için hiçbir yer onu tutamaz. Zaman O'nu ölçemez çünkü O ölçülemeyendir. Tanrı

⁴⁵¹ Servetus, *RC*, 70-71; Marian Hillar, *From Logos to Trinity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 37.

⁴⁵² Servetus, *RC*, 172-268.

⁴⁵³ Servetus, *RC*, 180-181.

⁴⁵⁴ Servetus, *RC*, 179-180,195-196,343,394; Marian Hillar, "Process Theology and Process Thought in the Writings of Michael Servetus" (San Antonio: Center for Philosophy and Socinian Studies, 2002), 5.

⁴⁵⁵ Servetus, *RC*, 230.

⁴⁵⁶ J. A. Dorner, *History of the Development of the Doctrine of the Person of Christ* (Edinburgh: T & T Clark, 1890), II/162-163.

*her şeyi aşar. O, tüm aklın ve zihnin ötesindedir. Işık ya da bizim bildiğimiz herhangi bir şey üzerinde düşündüğümüzde, Tanrı'nın ışık değil, ışığın üstünde olduğunu, öz değil, özün üstünde olduğunu, ruh değil, ruhun üstünde olduğunu ve kavranabilecek her şeyin üstünde olduğunu anlarız. Tanrı'nın hakikati, O'nun ne olduğunu değil, ne olmadığını öğretende gizlidir. Tanrı'nın kendisini nasıl tecelli ettirdiğini bilmeyen kimse Tanrı'yı bilemez.*⁴⁵⁷

Servetus'a göre Tanrı'nın öncesi ve sonrasından bahsetmek mümkün değildir. Bu tarz ifadeler Tanrı'ya atıfla söylendiğinde hiçbir anlamı olmayan terimler haline gelir. Teslisteki Baba, tüm varlığın kendisinden neşet ettiği tek Tanrı'dır ve tüm maddenin özüdür. Ezelden beri Tanrı'nın evrensel ve her şeyi oluşturan özünde tarif edilemez bir biçimde bütün şeylerin tasarımlarını ve formlarını kapsayan sonsuz sayıda ilahî öz ve biçim vardır.⁴⁵⁸ Tanrı'nın fiziksel bir bedenle ilişkilendirilmesi söz konusu bile değildir. Tanrı, maddeyi ve evreni yaratmış ve onu insanlar için elverişli hale getirmiştir. Bu bakımdan Tanrı nesnelere âleminden farklıdır. Kelam, Oğul ya da Ruh gibi kavramlar aslında Tanrı'nın varlığını, gücünü, varlıklara hayat verdiğini ve onları tahrik ettiğini anlatan ifadelerdir.⁴⁵⁹ Mevcut olan her şeye, canlı veya cansız tüm yaratılmışlara, özel olarak da insana, temel varlığını ya da hayatıyetini veren Tanrı'dır.⁴⁶⁰

Bu konu Cenevre yargılaması esnasında da gündeme gelmiştir. Servetus son duruşmasında, Tanrı'nın özünün her yerde mevcut olduğunu ve her şeyi içerdiğini söylediğinde, Calvin Servetus'a, "O zaman kaldırıma adım attığımızda Tanrı'ya ayaklarımızın altında ezip geçmiş mi oluyoruz?" şeklinde bir soru yönelmiştir. Servetus, Tanrı'nın özünün her şeyde tek madde olarak bulunduğunu, bu nedenle ahşap ve taşta bile olduğu cevabını vermiştir. Calvin daha sonra şeytanın da Tanrı'nın özünden olup olmadığını sorduğunda, Servetus bu soruyu gülümseyerek yanıtlamıştır:

*Bundan şüphe edebilir misin? Bana göre, her şeyin Tanrı'nın mesajından neşet ettiği düşüncesi ve doğanın da Tanrı'nın maddi ruhu olduğu evrensel bir ilkedir.*⁴⁶¹

Tanrı ile ilgili olarak bu tek madde/öz anlayışı Servetus için Panteizm'in kapısını aralamıştır. Ona göre Tanrı, hayatı tümüyle ihata eden bir varlıktır ve O'nu bizzat

⁴⁵⁷ Servetus, *RC*, 156-157.

⁴⁵⁸ Servetus, *RC*, 180.

⁴⁵⁹ Servetus, *TTT*, 45,182.

⁴⁶⁰ Servetus, *RC*, 182.

⁴⁶¹ Friedrich, *Michael Servet und Seine Vorgänger*, 226; Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 75.

kendisinin var ettiği şeylerden tefrik etmek çok da kolay değildir. Bu tarz bir düşüncüyü tanımlamak için en kullanışlı kavram *panteizm* olabilir ve esasen Servetus'un teolojisi geçmişte de sıklıkla bu şekilde tanımlanmıştır.⁴⁶² Bununla birlikte Servetus'u bir panteist olarak nitelendirmek de güçtür nitekim o, *Tanrı'nın her şeye rağmen yaratılan şeylerden farklı bir varlık olduğunu* da ifade etmiştir.⁴⁶³ Servetus, Tanrı'nın özünden bahsederken O'nun her yerde hazır ve nazır olan bir varlık olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte Tanrı zamandan ve mekândan münezzehtir ve tüm yaratılmışlar fani birer varlıktır. Bu sebeple, fani olan varlıklar baki olanla karıştırılamazlar.⁴⁶⁴

Kutsal Kitap, Servetus için dinî konulardaki ilk referans noktası olmuştur; fakat tartıştığı teolojik meselelerin geneline bakıldığında Hermetik gelenekten ve antik Yunan filozoflarından oldukça etkilendiği fark edilir. Bu etki, kendisini en çok onun Tanrı düşüncesinde belli eder. *Corpus Hermeticum*'da yer alan Tanrı'ya dair açıklamalar ve özellikle Anaxagoras, Pythagoras, Parmenides, Platon, Plotinus ve Proclus gibi filozofların Tanrı ile ilgili çıkarımları onu oldukça heyecanlandırmıştır.⁴⁶⁵ Bununla birlikte, Servetus'un söz konusu kaynakları olduğu gibi kabul ettiğini söylemek de yanlış olur. Teorilerini temellendirmek için ilgili kaynaklara müracaat etmeyi ve bunlar arasından kendi düşüncesini destekleyenlere referans yapmayı bir usûl olarak benimsemiştir. Örneğin, Hermes Trismegistus onun en sevdiği kaynak olmasına rağmen onun dünyayı *büyük bir Tanrı* olarak tanımlamasına itiraz etmiştir.⁴⁶⁶ Yine Platon ve takipçilerini de ruh ve beden hakkındaki düşünceleri nedeniyle tenkit etmiştir.⁴⁶⁷ Hülâsa hem çağdaş hem de antik literatüre hâkimiyeti oldukça belirgindir ve bu geniş kaynak çerçevesi içinde son derece rafine bir üslup benimsemeyi de başarmıştır.⁴⁶⁸

⁴⁶² Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 74; Willis, *Servetus and Calvin*, 205; Huijgen, "The Challenge of Heresy: Servetus, Stancaró, and Castellio", 260; Charles Edward Plumptre, *General Sketch of the History of Pantheism* (London: Trübner and Co, 1882); Emerton, "Calvin and Servetus", 153. Larson bu konuda şu ifadeyi kullanır; 'onu İtalyan teslis karşıtlarından ayıran şey, teslise karşı muhalefetinin panteizmle sonuçlanmış olmasıdır.' Bk. Martin A. Larson, "Milton and Servetus: A Study in the Sources of Milton's Theology", *PMLA* 41/4 (1926), 894. Hughes ise Servetus'un pantesit yerine 'psşik panenteist' ya da 'tecellici panenteist' olarak tanımlanmasının daha uygun olacağı yorumunu yapar. Bk. Peter Hughes, "The Face of God: The Christology of Michael Servetus", *JUOH* 40 (2017 2016), 32-33.

⁴⁶³ Servetus, *TTT*, 220-221.

⁴⁶⁴ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 74.

⁴⁶⁵ Servetus, *RC*, 183.

⁴⁶⁶ Servetus, *RC*, 304-305. Trismegistus'un ifadesi için bk. Trismegistus, *The Corpus Hermetica*, 58.

⁴⁶⁷ Servetus, *RC*, 210-211.

⁴⁶⁸ Hillar, *From Logos to Trinity*, 267.

Servetus, *Restitutio*'suna Tanrı'nın bir töz olarak tezahür ettiğini ve ilahî doğasının insanoğluna sarıh bir şekilde izhar olduğunu söyleyerek başlamıştır. Tanrı, Kelam vasıtasıyla dıştan görünür kılarak, Kutsal Ruh yoluyla da içsel olarak algılanabilir hale getirerek kendini bize ifşa etmiştir. Tanrı'nın kendini Kelam aracılığıyla tezahür ettirmesini ve Kutsal Ruh aracılığıyla da insanoğlu ile iletişim kurmasını tam olarak kavrayabilmenin anahtarı Mesih'tedir.⁴⁶⁹ Burada onun teslis doktrinini nasıl formüle ettiğinin de ipuçları vardır. İnsan tarafından bilinemeyen Tanrı, kendini hem *Kelam* hem de *Ruh* olarak iki biçimde ifşa etmiştir.

Tanrı kavramına ilişkin görüşlerini desteklemek için Eski ve Yeni Ahit'teki çeşitli Tanrı tanımlarını kullanması dikkat çekicidir. Baba ve oğul arasında bir ayrım olmadığı için Tanrı'nın bedensel biçimlerinin Eski Ahit'te açıkça görüldüğünü belirtir. Eski Ahit'te sürekli bir biçimde Tanrı'nın ellerinden, gözlerinden, yüzünden ve ayaklarından bahsedildiğini ancak Yeni Ahit'te bunların hiçbirinin olmadığını bilakis Tanrı'nın bir 'ruh' olarak karşımıza çıktığını aktarır. Bunu açıklarken 'Tanrı'nın artık oğulda yer aldığı' argümanını ileri sürer. Yani Mesih'in kişiliği Tanrı ile birleşmiştir.⁴⁷⁰ Servetus'un bu Kutsal Kitap hermenötüğü ilk etapta tutarsız gibi görüldüğü için eleştirilmeye müsaittir çünkü Tanrı'nın bir bedene sahip olup olmadığı konusu açıklığa kavuşmamıştır. Bununla birlikte Kutsal Kitap'ta geçen Tanrı ile ilgili pasajların bağlamlarına bakıldığında Servetus tarzı bir yorumlamaya izin verdiği de söylenebilir. Bazı düşünürler de bu konuda aynı yaklaşımla hareket ederek *Tanrı'nın bir ruh olduğunu söylememiz bir bedeni olmadığı anlamına gelmemektedir* açıklamasını yapmışlardır.⁴⁷¹

3.1.1) Tanrı'nın Birliği

Servetus'un teolojisinde Tanrı'nın 'bir'liği en önemli konudur. Kutsal'ın tekliği ve onun dünyadaki sonsuz biçimlerdeki tezahürünün, Servetus'un teolojik olduğu kadar felsefi sisteminde de temel bir fikir olduğu söylenebilir. O, tüm dinî düşüncesini Tanrı'nın mutlak 'tek'liği üzerine inşa etmiştir. Aşağıdaki ifadeleri bu konudaki düşüncesini açık bir biçimde yansıtmaktadır:

⁴⁶⁹ Servetus, *RC*, 1-2.

⁴⁷⁰ Servetus, *RC*, 149-150.

⁴⁷¹ George Christopher, *Philosophy in Christian Antiquity* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 98.

Tanrı'da üç tözel şahıs (substantial persons) veya hipostaz (hypostases) olduğunu iddia edenler aslında tabiat olarak da üç eşit Tanrı olduğunu söylemektedirler. Çünkü bize üç ayrı ve farklı tözel şey öneriyorlar ve bu şeylerin her birinin (ya da dedikleri gibi hipostazların) Tanrı olduğu konusunda ısrar ediyorlar. Dolayısıyla bu durumda mutlak anlamda birbirine hem eşit ve hem de farklı üç Tanrı hâsıl olur. Mahiyet ve sayı bakımından farklı olan bu hipostazlar ayrı ayrı Tanrı'nun birer yüklemi olduklarında onların sayısı kadar da Tanrı ortaya çıkacaktır çünkü ne kadar yüklem varsa bir o kadar da özne olmak zorundadır. Bize her ne kadar bu anlayışın bir 'tek Tanrı' düşüncesi olduğunu söyleseler de aslında ortada üç Tanrı anlayışının olduğu çok açıktır. Her keskin ve gerçek akıl, ibadet için yönlendirildiğimiz "üç ayrı şey" olduğunu görmek zorundadır. Ancak, her biri Tanrı olan bu üçlünün nasıl "bir" Tanrı yaptığını hiç kimse söyleyememiş veya öğretememiştir. Bu durum insanın aklında çözülemeyen bir şaşkınlık ve açıklanamayan bir karışıklık bırakır, üçte bir, birde üç... Bununla birlikte, eşit tabiatlı üç Tanrı'nın olduğunu söylemek en büyük küfür ve Tanrı'ya en büyük saygısızlıktır.⁴⁷²

Tanrı kesinlikle 'bir'dir ve bu birlik mücerret bir bütünlük ya da basit bir matematiksel formülasyon değil, tüm formları biçimlendiren ve kendi içinde taşıyan ebedi bir varlık okyanusudur. O tamamen kendi içerisinde bütünüyle kavranılamazdır ve sadece bir imgede, yani Kelam'ın bedenleşmiş hali olarak Mesih'in şahsında anlaşılabilir, temsil edilir ve düşünülebilir.⁴⁷³

Sadece 'bir' varlık vardır ve bu varlık sonsuz/sınırsız öze ve sonsuz/sınırsız doğaya sahiptir." "İlahi biçimler kelimelerle ifade edilemez; onlar Tanrı'nın kendisi tarafından sonsuza dek sergilenmekte/devam ettirilmektedir."⁴⁷⁴

Friedman, bu düşüncelerin Servetus'u pananteizme götürdüğü yorumunu yapmıştır.⁴⁷⁵

Servetus Tanrı'nın içinde şahısların çokluğuna değil, formların çokluğuna vurgu yapar. Bu yüzden o, *Mesih'in yüzleri, yüzlerin ihtişamı, ilahî biçimler*⁴⁷⁶ ve ayrıca *kutsallığın/tanrısallığın bolluğu*⁴⁷⁷ gibi kavramlardan bahseder.⁴⁷⁸ Aynı zamanda, bahsi geçen sonsuz biçimlerin ayrılmasına/farklılaştırılmasına da izin vermez, bunun yerine onlar, sonsuz biçimlerinde sayısız yönler olarak Tanrı'nın ışığında parlamaktadırlar.⁴⁷⁹ Dahası, insanoğlunun bilmediği Tanrı biçimleri de bulunmaktadır:

⁴⁷² Heinrich Von - Johann Lorenz Von, *Historia Michaelis Serveti*, 131. Servetus'un Cenevre'deki duruşmasından önceki bir konuşması.

⁴⁷³ Servetus, *TTT*, 134,207.

⁴⁷⁴ Servetus, *RC*, 180.

⁴⁷⁵ Friedman, *Michael Servetus: A Case Study in Total Heresy*, 47-51.

⁴⁷⁶ Servetus, *RC*, 192.

⁴⁷⁷ Servetus, *RC*, 213.

⁴⁷⁸ Servetus, *RC*, 192.

⁴⁷⁹ Servetus, *RC*, 212.

*Söz konusu bu ilahî biçimler bizim hali hazırdaki durumlarımız için uygun olanlardır. Yeniden dirilişin ardından, bizim şu anda bilemeyeceğimiz çok daha hoş ve çok daha fazla diğer biçimler de olacaktır.*⁴⁸⁰

Servetus için Tanrı'nın 'bir'liği aksiyomatik bir konudur dolayısıyla bunu kanıtlamak için farklı ontolojik ya da kozmolojik deliller aramak ya da mantıksal önermeler kullanmak ihtiyacı hissetmez. Bu konuda Kutsal Kitap'ın söyledikleri ve erken dönem Kilise Babalarının yorumları vazgeçilmez otoritedir. Bu kaynaklar da zaten Tanrı'nın bir ve tek olduğunu öğretirler fakat skolastik felsefe, anlaşılmayan ve Kutsal Kitap'la uyuşmayan terimler ve açıklamalar getirmiştir.⁴⁸¹ Örneğin Eski Ahit'teki birçok pasajda Tanrı'da çokluğu değil, yalnızca 'bir'liği kabul etmemiz gerektiği açıkça belirtilmiştir.⁴⁸² Kutsal Kitap ifadeleri birden fazla Tanrı'yı değil, yalnızca Tanrı kelimesinin farklı kullanımlarını içerir; Tanrı'yı ve Mesih'i açıkça ayrı varlıklar olarak gösterir.⁴⁸³ Yalnızca O'na Tanrı denir ancak teslis taraftarları O'nun her zaman üç ortağı olduğunu söyleyerek bunu inkâr ederler.⁴⁸⁴

Servetus'un metinleri incelendiğinde teslis taraftarı olan Peter Lombard, Thomas Aquinas, Duns Scotus, Ockham'lı William, Robert Holkot, Pierre d'Ailly, Ghent Henry ve John Major gibi bazı Orta Çağ ilahiyatçılarının argümanlarına da aşina olduğu görülür. Servetus bu isimlerin teolojik çıkarımlarını tutarsız bulur. Örneğin, Peter Lombard teslisi savunurken "Her şeyin kaynağı O'dur; her şey O'nun aracılığıyla ve O'nun için var oldu. O'na sonsuza dek yücelik olsun! Âmin."⁴⁸⁵ cümlesine atıf yapar ve Servetus da bunu incelerken, "şayet bu ifadeler Pavlus'a sorulsaydı, o kesinlikle buradan bir teslis formülasyonu çıkarmazdı" değerlendirmesini yapar.⁴⁸⁶ Ayrıca Lombard'ın Yeni Ahit'in her hecesinin teslisin hakikatini gösterdiği şeklindeki kabulünü, kendisi için de kâinattaki

⁴⁸⁰ Servetus, *RC*, 180.

⁴⁸¹ Servetus, *TTT*, 3.

⁴⁸² Servetus, *RC*, 48. Servetus burada Çıkış 20'ye atıf yapmaktadır.

⁴⁸³ Servetus, *TTT*, 4.

⁴⁸⁴ Servetus, *RC*, 48.

⁴⁸⁵ Romalılar 11: 36.

⁴⁸⁶ Servetus, *TTT*, 41. Servetus, Lombard'ın ünlü *Sentences* isimli eserini erken yaşlarında okumuş ve bu kitapta örneklenen ortodoksiden hiç hoşlanmamıştır. Hatta Hristiyan teolojisinin bu klasiğiyle karşılaşmasının teslis öğretisini eleştirmesi için zemin hazırladığı yorumları dahi yapılmıştır. Lombard'ın bu eserinin açılış cildi teslis üzerinedir ve *Teslis'in Sırrı Üzerine* olarak adlandırılmıştır. Servetus'un Toulouse Üniversitesi'nde öğrenciyken teoloji derslerine katıldığı kesin değildir ve orada *Sentences*'i kendi başına inceleme fırsatı olup olmadığı da bilinmemektedir. Detaylı bilgi için bk. Hughes, "The Early Years of Servetus and the Origin of His Critique of Trinitarian Thought", 51-53.

tüm varlıkların Tanrı'nın 'bir'liğine adeta haykırıncasına işaret ettiğini söyleyerek eleştirir.⁴⁸⁷

Tanrı'nın 'bir'liği konusu aslında sübjektif yaklaşımlarla farklı yorumlamalara müsait bir konudur. Örneğin Katolik, Ortodoks ya da Protestan bir ilahiyatçının da Tanrı'yı *bir* olarak nitelendirdiğini görmek mümkündür. Üçlü birlik anlayışı da esasen buna işaret eder. Yani teslisin her bir unsurunu ayrı ayrı tanrı olarak kabul etseler de pek çok Hristiyan mezhebi ya da ilahiyatçısı bu durumun Tanrı'yı *bir* olarak tanımlamaya engel olmadığını ifade etmektedir.⁴⁸⁸ Fakat burada önemle belirtmek gerekir ki Servetus'un Tanrı'nın *bir* olduğuna dair yaptığı tüm çıkarımlar yukarıda ifade ettiğimiz geleneksel anlayıştan ayrılır. Servetus'un teslis anlayışına daha sonra özel bir başlık altında değinileceğini hatırlatmakla birlikte, onun teslisin her bir unsurunu ayrı tanrılar olarak görmediğini, hülasa yalnızca Baba'yı mutlak tek Tanrı olarak kabul ettiğini söylemek mümkündür.

3.1.2) Tanrı'nın İsimleri

Tanah'ta Tanrı hakkında farklı isimlendirmeler kullanılmıştır. Servetus, her bir ilahî ismin Tanrı'nın şekilsel bir tezahürü olduğu konusunda Kutsal Kitap'ın çok net olduğunu düşünmüştür. Örneğin Yehova ismi yalnızca tek ve ebedi olan Tanrı için kullanılır; bununla birlikte Adonay ve Elohim gibi diğer kutsal isimler ise melekler gibi yüce, fakat sınırlı/fani varlıklar için de kullanılabilir.⁴⁸⁹ Esasında, *El Şadday*, *Elohim* veya *Yehova* arasında çok köklü bir fark yoktur. Tanrı her bağlamda aynı Tanrı'dır fakat kendisi aracılığıyla bilinebileceği ayrı isimler kullanmayı tercih etmiştir.⁴⁹⁰ Servetus, Tanrı'nın isimleri konusunu kendi vahiy teorisini açıklarken kullanır ve bunu 'isimler teorisi' temelinde işler. *De Trinitatis Erroribus*'ta da değindiği bu konu, *Restitutio*'sunda daha detaylı işlenir ve daha kesinlik ifade eden ibarelerle formüle edilir.⁴⁹¹ Servetus, İbranice'nin dinî konularda diğer dillerden daha büyük bir zenginliğe sahip olduğunu

⁴⁸⁷ Servetus, *TTT*, 77-78; Servetus, *RC*, 38-41; Friedman, "The Reformation Merry-Go-Round: The Servetian Glossary of Heresy", 77-78.

⁴⁸⁸ Jon Hoover, "İslâmî Monoteizm ve Teslis", çev. Zeynep Yücedoğru, *Oksident* 1/1 (2019), 129-136.

⁴⁸⁹ Servetus, *RC*, 96-97, 175-214.

⁴⁹⁰ Servetus, *TFJCK*, 54.

⁴⁹¹ Servetus, *RC*, 175.

düşündüğü için, Tanrı'nın İbranice isimlerini kullanır.⁴⁹² Ayrıca, İbranice bilmeden Kutsal Kitap'ın tam ve doğru bir biçimde anlaşılacağına vurgu yapar.⁴⁹³

Servetus'a göre her isim insan anlayışında ve tarihinde yeni bir aşama başlatmıştır. Bir örnek olarak, hikmetin İbrahim zamanından Musa'nın dönemine veya El Şadday zamanından Yehova zamanına geçirdiği dönüşüm ile ilgili şunları yazmıştır:

*Bu nedenle, onlara [atalar] bu ad altında [El Şadday görünmeme ve Sodom ve Gomora'yı yerle bir ettiğimi fark etmelerine rağmen, şimdiye kadar her şeye kadir olduğumu bilmiyorlar ve [onlar] beni Yehova adı altında tanımıyorlardı.*⁴⁹⁴

Servetus'a göre, Tanrı farklı zamanlarda insanlara değişik şekillerde tezahür etmiştir. Yani onun zaviyesinden *Tanrı Nuh ile farklı, Avimelech ile farklı, Eyüp ile farklı, Nineveh ile farklı ve diğerleriyle de farklı şekilde konuşmuştur.*⁴⁹⁵ Bu farklı isimler sadece Tanrı'nın doğasını anlamının anahtarını vermekle kalmaz aynı zamanda okuyucuya Tanrı'nın doğasının bir analizini de sağlar.⁴⁹⁶ Friedman, Servetus'un Tanrı'yı farklı isimlerle ifade edilen farklı tarihî bağlamsal kişiliklere sahip tek bir şahıs olarak açıkladığını ifade etmiştir.⁴⁹⁷

3.1.2.1) Yehova

Tanrı'nın en ayırt edici isimleri Elohim ve Yehova'dır. Elohim çoğul bir biçimdir ve Tanrı'nın en yaygın ismi olarak bu kullanılır. Aslında, Yehova ismi Tanrı'ya daha özeldir.⁴⁹⁸ Çoğu kişi *Yehova* adını öz olarak tanımlar. Ayrıca onu *yaratan/oluşturan* anlamıyla tanımlamayı tercih edenler de vardır fakat bu adla her iki anlamın da anlaşılmadığını söylemek gerekir. 'Yehova'yı öz olarak tanımlamak mümkündür ama bunu basit anlamda bir öz olarak anlamak yanlış olur. Tanrı bir nokta gibi değildir; O, her

⁴⁹² Servetus, *TTT*, 25-26.

⁴⁹³ Servetus, *RC*, 94,97,124. Belirtmek gerekir ki Servetus'un Kutsal Kitap okumalarında linguistik analizin çok önemli bir yeri vardır. Herhangi bir kavramın metinde hangi şekilde ve bağlamda kullanıldığı, ilgili terimin tarihsel bağlamı ve erken dönem otoritelerin bundan ne anladıkları da ayrıca önemlidir.

⁴⁹⁴ Servetus, *RC*, 178.

⁴⁹⁵ Servetus, *TFJCK*, 54.

⁴⁹⁶ Friedman, "Michael Servetus: Exegete of Divine History", 462-463.

⁴⁹⁷ Friedman, "Michael Servetus: Exegete of Divine History", 463.

⁴⁹⁸ Servetus, *RC*, 178; Hillar, "Process Theology and Process Thought in the Writings of Michael Servetus", 5.

şeye özünü veren, her şeyi var eden ve her şeyin özünü ayakta tutan sonsuz bir cevher denizidir.⁴⁹⁹

Yehova, Eski Ahit'in birçok yerinde *özleşecek* ve *var edecek* anlamlarını karşılayacak şekilde kullanılmıştır. Bu doğrudur çünkü Tanrı sadece yaratan değildir; insana farklı şeyler meydana getirebilme kabiliyeti vermesi açısından bir başka var oluşun müsebbibidir de. Nitekim Çıkış 6'da kendi adını İsrailoğullarına açıklarken, harika şeyler yapacağını ve bunu insana da bunları yapma gücü vereceğini belirtmiştir.⁵⁰⁰ Burada, öyle bilinmese de adının Yahve (Yehova) olduğunu ifade etmiş ve bu adın büyük işler yapanın ve başkalarını harekete geçirenin adı olan Yehova olduğunu net olarak açıklamıştır.⁵⁰¹ Bununla birlikte, Tanrı ilk altı gün boyunca, yaratılış henüz tamamlanmadığı için bu isimle çağrılmamıştır. Ancak yedinci gün yaratılış tamamlandığında ilk defa bu isimle anılmıştır.⁵⁰² Dünyanın yaratılması bir anlamda Tanrı'nın kendi kendini ifşa etme eylemidir ve yaratılış boyunca Tanrı için kullanılan yegâne isim Elohim'dir.⁵⁰³

Servetus'un vahiy anlayışında, tarih boyunca Tanrı, tasavvur edilemez ve bilinemez özünü karakterize eden ilahî biçimler yoluyla kendisini aşamalı olarak ifşa etmiştir. Bu nedenle, insanın Tanrı hakkındaki bilgisi her zaman doğrudan Tanrı'nın insanlık tarihindeki mevcut rolüne bağlıdır.⁵⁰⁴ Örneğin Tanrı, öncekilere (İbrahim ve diğer pek çok peygamber) *El* ve *Şadday* isimleriyle görünmüştür. Kutsal Metin'de gördüğümüz çeşitli isimler, Tanrı'nın tarihsel süreçte kendini insanoğluna tezahür ettirme biçimlerini yansıtan ifadelerdir.

3.1.2.2) Elohim

Servetus, Elohim ve Yehova arasında net bir ayırım yapmıştır. Ona göre Elohim, Tanrı için de kullanılmakla birlikte, çeşitli ilahî varlıkları ve özellikle de Kelam'ın kişiselleşmiş hali olan Mesih'i temsil etmektedir. Elohim kelimesinin Eski Ahit'in farklı yerlerinde

⁴⁹⁹ Servetus, *RC*, 175-176. Yeni Eflatuncu felsefede de Tanrı gerçek manada bilfiil varlık ve salt fiil olduğu için nesnelerin formlarını ve özlerini ortaya çıkarandır. Bk. *Usûlücyâ Aristoteles'in Teolojisi*, çev. Cahid Şenel (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017), 25.

⁵⁰⁰ Çıkış 6:2-6.

⁵⁰¹ Servetus, *RC*, 177.

⁵⁰² Servetus, *TTT*, 156-157.

⁵⁰³ Servetus, *TTT*, 149-150.

⁵⁰⁴ Friedman, *Michael Servetus: A Case Study in Total Heresy*, 29.

yüce Tanrı'dan daha aşağı olan varlıklar için kullanıldığı bir gerçektir⁵⁰⁵ fakat bilhassa Mesih'i temsilen kullanılmıştır. Çünkü Baba tarafından kendisine bir krallık ve yargılama yetkisi verilmiştir. Dolayısıyla o, bu sayede insanların Rabbi, kralı ve yargıcı olmuştur.⁵⁰⁶ Bununla birlikte, Elohim yalnızca Mesih'e münhasır değildir; geçmişte Süleyman için de kullanılmıştır.⁵⁰⁷

Elohim, çoğul formuyla hem Tanrı hem de O'nun Kelam'ı (Mesih) anlamına gelir. Kurtuluş sözcüğü veya Mesih, Yehova ile değil, Elohim ile birlikte kullanılır. Servetus'a göre, Kutsal Kitap'ta Elohim'in Mesih'i temsil ettiği açıktır. Bununla birlikte, Yehova isminin anlamı da bir bakıma Mesih'e işaret eder. Çünkü O, Tanrı'dan aldığı kudretle her şeyin yaratıcısı olmuştur. Yuhanna'nın da işaret ettiği gibi Tanrı ise ışığın kaynağı ve her şeyin özüdür.⁵⁰⁸ Yahudiler, mutlak surette Tanrı'nın tekliğini savunduklarından, Tanrı'ya kesret isnat edilmesinden kaçınmak için Elohim isminin barındırdığı çoğulluğu İbrani dilinin bir istisnası olarak görürler. Ancak, gerçek Mesih'i kabul ederlerse, Tanrı'nın, Mesih'in ve meleklerin gizeminin Elohim kelimesinde açık olduğunu ve bunun tüm *Yasa* tarafından onaylandığını kabul edeceklerdir. Nitekim Elohim kelimesinin çoğul kullanımı rastlantı değildir; Tanrı'nın bilinçli bir tercihi olduğu aşikârdır.⁵⁰⁹

Elohim çoğul olarak, yani hem Tanrı'yı ve hem de O'nun Kelam'ını gösterir şekliyle yorumlansa da Kelam da Tanrı olduğu için tekil yapıya yerleştirilmiştir.⁵¹⁰ Aynı şekilde Mesih de Tanrı'dan ayrı olmadığı için O'nun da gerek Yehova gerekse Elohim şeklinde adlandırılmasına şaşırılmamalıdır; çünkü *Yasa*'da Yehova ismi Elohim'den ayrı değildir.⁵¹¹ Fakat Mesih'in peygamberlik yönü işaret edildiğinde Yehova ismi kullanılmaz ve Elohim adı asla Yehova adının önüne geçmez. Elohim, Tanrı'nın kendisini bildirdiği Kelam, yani ebedi oğuldur. Kelam ise görünür bir varlık olan Oğul'u meydana getiren Tanrı'nın bir eğilimidir.⁵¹²

⁵⁰⁵ Servetus, *TTT*, 4; Servetus, *RC*, 192-193.

⁵⁰⁶ Servetus'un Mesih ile ilgili görüşleri *Teslis* başlığında kapsamlı bir şekilde incelenecektir.

⁵⁰⁷ İbraniler 1:8.

⁵⁰⁸ Servetus, *TTT*, 149.

⁵⁰⁹ Servetus, *RC*, 193-194.

⁵¹⁰ Servetus'un Kelam ve Kutsal Ruh'un doğaları hakkındaki düşüncelerine ilerleyen bölümlerde değinilecektir.

⁵¹¹ Servetus, *TTT*, 150.

⁵¹² Servetus, *TTT*, 170.

Kelam, Oğul'dur ve taşma yoluyla değil, konuşan bir Kelam biçiminde ebedi olarak yaratılmıştır. Tanrı, görünmese de kendini bize tanıtmak için Kelam'ı kullanmıştır. Biz bunu Oğul olarak tanıyoruz. İsa'nın tanrılığına ilişkin yanlışlıklar genelde İbranice bilgisizliğinden gelir.⁵¹³ Mesih, gerçekten Baba olan Elohim'dir. Baba onda yaşar, Tanrı'nın tüm doğası ve görkemi ondadır. Kelam Tanrı'nın bir vasfıdır ve bir heykelin yontulduğu taşın özelliklerini paylaşması gibi O'nun tüm niteliklerini paylaşır. Tanrı, bilhassa Oğul edinmiştir ki böylece bize O'nun aracılığıyla hayat versin.⁵¹⁴

3.2) Evren

Platon ve Aristoteles geleneğinde hava, ateş, su ve toprak, kozmosun kökeninde yer alan dört temel unsurdur. Bununla birlikte su, Milet'li Thales'le beraber birincil madde olarak görülmüştür.⁵¹⁵ Suyun aşağı doğru bir meyli olduğunu savunan Aristoteles ve Ficino ile genel anlamda hemfikir olan Servetus da 'sulu göklerin' buharlaşma yoluyla havayı ve nemi ürettiğini ileri sürmüştür. O, yeryüzünün karanlık ve kaotik olduğunu düşünmüş ve formlarını hava, su ve ateşin (sıcaklık) kendi üzerindeki etkileşiminden aldığını söylemiştir. Servetus'a göre, dört element iki zaruri, iki de biçimsel nitelik şeklinde sınıflandırılabilir. Zorunlu nitelikler toprak ve su, biçimsel nitelikler ise ateş/güneş ve ay ile soğuk veya nemli sudan gerçekleşen buharlaşmadır.⁵¹⁶ Servetus evren ve onun yaratılışı konusunda Kutsal Kitap metinlerinden kozmolojik ve kozmogonik bir vizyon çıkarmış ve aynı zamanda diğer felsefi sistemlerde bunun onayını aramıştır. Son tahlilde, fiziksel dünyanın yaratılmış unsurlardan, bilhassa düzensiz sudan evrildiğini ve bu şekilde dünyanın kendi kendini yaratmasında ifade edilen belirli bir yaratıcılığa sahip olduğunu iddia etmiştir.⁵¹⁷

Servetus'un varlık tasavvurunda makro kozmos için geçerli olan, mikro kozmos için de geçerlidir.⁵¹⁸ Her olgunun arkasında ilahî gücün iradesini kavramak gereklidir ve bir anlamda mikro kozmos olan insan organizması da bu bağlamda değerlendirilmelidir.

⁵¹³ Servetus, *RC*, 9,97,123,153.

⁵¹⁴ Servetus, *TTT*, 170; Servetus, *RC*, 190-191.

⁵¹⁵ G.W.F. Hegel, *Felsefe Tarihi: Thales'ten Platon'a Grek Felsefesi*, çev. Doğan Barış Kılınç (İstanbul: notabene, 2018), 166-167.

⁵¹⁶ Servetus, *RC*, 227-229.

⁵¹⁷ Servetus, *TFJCK*, xxvi.

⁵¹⁸ Servetus, *RC*, 203.

İnsan organizması ile ilgili tartışmasında dört temel unsuru yeniden karşımıza çıkarmaktadır. Karaciğerden kaynaklanan hamur benzeri bir madde olan kan, toprağın özelliklerine sahiptir. Kalp sıcaklıktır ve akciğerler hava ile dolarken kan, sulu bir sıvıya dönüşür. Servetus, küçük kan dolaşımı teorisini de bu perspektifle geliştirmiştir. Bu teorinin, kanın karaciğerden geldiği varsayımı dışında tıbbi olarak tutarlı olduğu ifade edilmektedir.⁵¹⁹

Oldukça yaygın bir öğretiyi benimseyen Servetus, *doğal ruh*'u (spiritus naturalis) kan, *hayati ruh*'u (spiritus vitalis) kalp ve *hayvansal ruh*'u (spiritus animalis) da beyin olarak tanımlamıştır. Bu ruhların ölçeğinde en yüksek olanı, bir ışık hüzmesine de benzettiği *hayvansal ruh*'tur; fakat karakteristik olarak hepsinde tek bir ruh ve Tanrı'nın Işığının enerjisi (Unius spiritus et lucis Dei energia) vardır. O'nun 'Ruh' olarak tabir ettiği şey ise bir bakıma canlı organizma içindeki üç dinamik gücü veya temayülü temsil etmektedir.⁵²⁰ Bunlar aslında insanın yetilerini gerçekleştirdiği araçlardır. Hayati ruh, bir tür genel yaşam ilkesi olarak tüm vücuttaki atardamarlar aracılığıyla kendini dağıtır. Hayvani ruh, sınırlar yoluyla hareket ederek akıl yürütme ve hafıza gibi zihinsel eylemlere eşlik eder veya duyuşsal algıları/duyuları iletir.⁵²¹ Ayrıca, havayı, ciğerleri ve ilahî nefesi de bu ruhların ortaya çıkışına dâhil ederek Hristiyanlığın geleneksel ruh teorisinden oldukça uzaklaşır.⁵²²

Servetus insan dışındaki varlıkları da tüm dünyayı harekete geçiren ruha dâhil etmiştir. Bitkilerin güneş ve su yardımıyla çiçek açması sadece fiziksel bir olay olarak yorumlanamaz. Bitkilerin, hayvanlardan ve elbette insanlardan farklı olarak kalpleri, entelektüel nitelikleri ve hareketleri yoktur fakat onlar da dünya-ruhunu paylaşırlar.⁵²³ Servetus bununla da yetinmez; örneğin ona göre bağdaki üzümler ve yerdeki çakıllar başlarına gelecek olanların bilincindedirler. O'nun bu düşüncesinde *anima mundi* kavramını desteklediği açıktır ancak büyüü onaylamadığı da gözden kaçırılmamalıdır.⁵²⁴

⁵¹⁹ Hirsch, "Michael Servetus and The Neoplatonic Tradition: God, Christ and Man", 574.

⁵²⁰ Servetus, *RC*, 239-241; Sill, "The Authorship of 'An Impartial History of Michael Servetus'", 306.

⁵²¹ Servetus, *RC*, 250-254.

⁵²² Servetus, *RC*, 241-244.

⁵²³ Servetus, *RC*, 364-365.

⁵²⁴ Hirsch, "Michael Servetus and The Neoplatonic Tradition: God, Christ and Man", 573. Anima mundi, antik filozoflarca doğanın her yanına nüfuz ettiği öne sürülen dünyanın ruhu, saf semavi ruh olarak

Servetus, dış dünyanın bilgisinin nasıl mümkün olduğu sorusuna da değinmiştir fakat bu zor epistemolojik soruna ikna edici bir çözüm bulduğu söylenemez. Bu konuda;

Şeylerin tözsel biçimleri, ışık yaratıldıktan sonra hâsıl olur ve yaratılmamış ışığın biçimsel sembolünü içerirler. Maddi ve manevi her şey ışıktadır olduğu ölçüde, her şey dışarıdan ışıktadır görülür ve aklın ışığında içsel olarak kavranır

açıklamasını yapar ve

kavramların kendileri veya zihnin entelektüel kavramları, ifade ettikleri şeylerin kendileriyle belirli bir doğal yakınlığa sahiptir

şeklinde bir açıklamayı benimseyen Timaeus'a referans vermekle yetinir.⁵²⁵ Maddi dünya ile manevi dünyayı birbirine bağlayan ışıktır. Bu bakımdan, bir kişi başka bir kişiyi gördüğünde onu önce zihnin ışığı ile içsel olarak görür, önlerinde bulunan yüz ise aracı bir halkadır.

Servetus'un düşüncesindeki *Evren'in Yenilenmesi* (renewal of the Cosmos) teması, onun teolojisindeki kendine özgü unsurları göstermesi bakımından önemlidir. Ona göre, insanlığın düşüşü sebebiyle sadece insan doğası değil, aynı zamanda maddi evren de tamamen bozulmuştur. Günahın dünyaya girişi ile birlikte birçok merhametli ve faydalı varlık zararlıya dönüşmüş, sıcak ve soğuk da insana zarar vermeye başlamıştır. Şeytan, saf ateşi, suyu ve havayı bile kirletmiştir.⁵²⁶ Âdem günah işlemeseydi muhtemelen fırtınalı bulutlar ve korkunç yıldırımlar olmayacak, onun yerine cennette olduğu gibi Tanrı yeryüzünü gökyüzünün küçük damlacıklarıyla nemlendirmeye devam edecekti.⁵²⁷

Tanrı tarafından yaratılan doğanın asli görkemini ve insanın kasıtlı eylemleriyle evrenin geçirdiği korkunç kırılımı güçlü imgelerle açıklayan Servetus, İsa'nın yeniden dirilişi ve yüce bir makama yükseltilişi aracılığıyla sadece cennetin değil, tüm yeryüzünün de yeni bir veçheye kavuştuğunu savunmuştur.⁵²⁸ Bu aşamada sadece yeni bir Tanrısal krallık ortaya çıkarılmamış, aynı zamanda Mesih'in içinde dünya adeta yeniden yaratılmıştır. Her şey bir evrensel ahit ile yeni hale getirilmiş; böylece tüm evren Mesih aracılığıyla

tanımlanabilir. Fikrin Platon ile ortaya çıktığı söylene de esasında kökeninin daha antik olduğu ve bazı doğulu filozofların sistemlerinde de egemen olduğu düşünülmektedir.

⁵²⁵ Servetus, *RC*, 209.

⁵²⁶ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 84.

⁵²⁷ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 84.

⁵²⁸ Tollin Henri, *Das Lehrysystem Michael Servet's* (Guetersloh, 1876), III/196.

tekrardan doğmuştur.⁵²⁹ Bu anlayışın bir sonucu olarak Mesih hem “evrenin mimarı”⁵³⁰ hem de temel unsuru olarak kabul edilmiştir.⁵³¹

Servetus evrenin oluşumuna ilişkin teistik ve evrimsel bir model geliştirmiştir. Hem oldukça tafsilatlı hem de bir o kadar karmaşık olan bu modelin başlangıç noktası Kutsal Kitap olsa da genellikle Philo’cu bir perspektifi yansıtmaktadır. Tanrı’nın yeryüzüne gönderilen Kelam’ı, Mesih neslinin tohumudur ve onun nesli doğal dünyanın diğer tüm nesilleri için bir model ve prototiptir. Burada kastedilen, arketipsel dünyada mündemiç olan her şeyin aynı zamanda Tanrı’nın bilgeliği olan Kelam’da da yer almasıdır. Her şey yalnızca Tanrı’da birleşen formlar aracılığıyla ve Mesih sayesinde aracısız olarak var olmuştur; yani ilk ve Tanrı ile bir olarak hipostatik biçimde var olur. Bu formülasyonun epistemolojik ilkesi, tüm doğal gerçekliğin Mesih’in kendisine benzetme yoluyla geliştirilmesidir. Tanrı’nın kendisine gelince, O’nun tezahürlerinin ve yaratımlarının tarihsel olarak tanrısallık kavramımızı tanrısallığın çeşitli kipleri ve tabiiyetleri aracılığıyla açıklayan ikinci epistemolojik ilkeye göre şartlandırılmıştır.⁵³²

3.2.1) Tanrı-Âlem İlişkisi

Tanrı-âlem ilişkisi esasen her zaman dinlerin ve felsefenin ortak problemlerinden biri olagelmiştir. Pek çok filozof ve teolog bu konu hakkında kafa yormuş ve her biri kendi bakış açısıyla yeni yorumlar serdetmiştir. Örneğin Servetus’un da derinden etkilendiği Yeni Eflatuncu düşüncede de Tanrı-âlem ilişkisi oldukça önemli bir alandır. Bu ekolde, *kendisinde herhangi bir çokluktan bahsedemeyeceğimiz salt ‘Bir’ kendi birliği zarar görmeden şeyleri nasıl meydana getiriyor* sorusuna *Tanrı’nın çokluğu meydana getirdiğinde kendi birliğindeki kuvvetinin eksilmek yerine arttığı ve kendisinde hiçbir surette kesret oluşmadığı* cevabı verilmiş ve mevcudatın Tanrı tarafından zamansız ve mekânsız olarak yaratıldığı ifade edilmiştir.⁵³³

Servetus’a gelince, onun Tanrı’nın bir anlamda kendi yaratılışıyla özdeş olması, bir başka anlamda da ondan farklı olması problemiyle de mücadele ettiğini görürüz. Servetus, Tanrı

⁵²⁹ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 84-85.

⁵³⁰ The term “architect of the universe” refers to the ideas of Philo of Alexandria and Prov. 8:30 Servetus, *RC*, 218.

⁵³¹ Servetus, *RC*, 217-218; Bainton, *Hunted Heretic*, 90-92.

⁵³² Servetus, *TFJCK*, xxv.

⁵³³ *Usûlûcyâ Aristoteles’in Teolojisi*, 30-31.

ile dünya arasında var olan uçurum sorununu Mesih'in tanrısallığı aracılığıyla köprüleyerek çözmeye çalışmıştır. Onun başlangıç noktası, Tanrı'yı doğa ile özdeşleştiren ve tekil şeyleri ilahî özlerin değişimleri olarak gören Spinoza'nınkine benzerlik gösterir fakat ulaştıkları sonuç itibariyle birbirlerinden ayrışırlar.⁵³⁴

Servetus'un sisteminde, Tanrı'nın zihninde şeylerin kendileri yaratılmadan önce fikirleri olduğu düşüncesi ön plana çıkmaktadır. Tanrı, şeylerin görünüşlerini tanımış, onları kendi nurunda ayırmış ve şöyle demiştir; *Yeryüzü görünüşlerine göre hayvanlar üretsinsin ve yer görünüşlerine göre bitkileri bitirsin.*⁵³⁵ Aynı şekilde biz de bir ev, şehir veya başka bir şey inşa edeceğimiz zaman şekilleri aklımızla kavrarız. İşte bunlar Tanrı'nın nurundandır veya O'nun nuru gibidir. Şeyler hakkında düşünürüz çünkü *Tanrı'nın berraklığının kesin bir yansıması, sonsuz ışığın beyazlığı, içimizde her şeyi bize bir görüntüde bağlayan lekesiz bir ayna olan ilahî bilgelik bize verilmiştir.*⁵³⁶ Servetus, bu konudaki fikirlerini desteklemek için ilk dönem Kilise Babaları Irenaeus, Tertullian ve İskenderiyeli Clement'in de aynı şekilde düşündüklerini belirtmiş ve her şeyin formlarının ilk önce Tanrı'da olduğunu, Tanrı'nın her şeyi kendi içinde önceden şekillendirdiğini ve her şeyin örneğini ve suretini kendi içinden aldığını vurgulamıştır.⁵³⁷

Servetus, Tanrı'nın dünyayla ilişkisini tanımlamak için *iletişim* ve *tezahür* terimlerini çok sık kullanmıştır.⁵³⁸ Tanrı kendini Logos'ta (Mesih'te) göstermiş ve ruhunu Mesih aracılığıyla bizlere iletmiştir.⁵³⁹ Tanrı kendisini tüm görkemiyle gösterdiği ve ruhunu Mesih'te tam olarak tanıttığı için buna karşılık vererek kutsallaşmak şimdi insanın elindedir. O burada geleneğe kıyasla hem dinî hem de beşerî anlamda yeni bir vizyon yakalamıştır. Bazı hümanist düşünür ve Anabaptist teologlar da Mesih'in kutsallığını vurgulamışlar ve insanın kutsal olana 'dahil' oluşu konusunda Servetus'la aynı düşüncüyü paylaşmışlardır fakat hiçbiri Hristiyan inancını, ilahî ruhun dünyada yaşayan bir varlık

⁵³⁴ Hirsch, "Michael Servetus and The Neoplatonic Tradition: God, Christ and Man", 575. Spinoza'nın Tanrı düşüncesine yönelik detaylı malumat için bk. Musa Kazım Arıcan, "Panteizm ve Panenteizm Tartışmaları Arasında Spinoza", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 3/1 (2013), 17-32.

⁵³⁵ Yaratılış 1:11, 24. "Tanrı, Yeryüzü bitkiler, tohum veren otlar, türüne göre tohumu meyvesinde bulunan meyve ağaçları üretsinsin" diye buyurdu ve öyle oldu." "Tanrı, "Yeryüzü çeşit çeşit canlı yaratık, evcil ve yabani hayvan, sürüngen üretsinsin" diye buyurdu. Ve öyle oldu."

⁵³⁶ Servetus burada Philo'ya atıfta bulunur. Servetus, *RC*, 198.

⁵³⁷ Servetus, *RC*, 199-200.

⁵³⁸ Servetus, *RC*, 19,329; Servetus, *TTT*, 57,127,167,191.

⁵³⁹ Servetus, *RC*, 281-282.

haline geleceği şekilde dönüştürmeye çalışmamıştır. Servetus, bu dönüşümü Trismegistus ve Platon gibi isimlerden ve Yeni Eflatuncu düşünürlerden aldığı ilhamla gerçekleştirmiştir.⁵⁴⁰

3.2.2) Yaratma

Servetus'un kozmolojik bakış açısında ve doğa felsefesinde önceden de bahsettiğimiz ilahî tözün izi, arketipsel dünyadan görünen dünyaya kadar her aşamada gözlemlenebilir. Tanrı, arketipsel dünya olarak Kelam'da sulu, havadar ve aydınlık/ateşli olan ve doğrudan Baba'nın özünden gelen bir tür temel maddeyi önceden yaratmıştır.⁵⁴¹ Söz konusu temel madde, yaratılmış göksel/ilahî maddenin daha yüksek su, hava ve ateş elementleri olarak adlandırılan arketipi olarak anlaşılmalıdır.⁵⁴² İşte bu, semavi unsurların yaratılışın en alt maddesi ile birleşmesi olayıdır ki buna dünyanın kökeni denir. Mevzubahis durum, Servetus'un yaşamın her zaman daha yüksek ve daha alçak maddelerin birleşimi veya karışımı tarafından üretilen bir şey olarak ortaya çıktığı varsayımına dayanmaktadır.⁵⁴³ Söz konusu ilke, tüm kozmos için olduğu gibi, bir tür mikro kozmos olarak değerlendirilen insan için de tüm seviyelerde geçerlidir.⁵⁴⁴

Böylece Tanrı'nın tözü, su, hava ve ateş olmak üzere üç elementte yani doğrudan doğal tözde ve dolaylı olarak ilahî maddede görünür hale gelir. Her bir yaşamın kökeninde alt madde ile karışan yüksek madde vardır. Böylece ilahî cevher her durumda belirleyici etkiye sahiptir. Üremede daha yüksek elementlerden su, hava ve ateşten oluşan baba tohumu, dünyevi element olarak anne kanıyla karışır.⁵⁴⁵ Ciğerler, tanrısal nefes de dâhil olmak üzere solunan hava ile karaciğerden gelen arıtılmış (subtilis) kanın karışımından kaynaklanan yaşamsal ruhun çıkış yeri olarak kabul edilir.⁵⁴⁶ Soluma esnasında altın sarısı bir renk elde edilir ve tüm yabancı maddeler dışarı atılır. Sonunda kalbin diyastol tarafından sağ karıncığa çekilen güçlü bir ısı onu mükemmelliğe ulaştırır. Bu yaşamsal

⁵⁴⁰ Hirsch, "Michael Servetus and The Neoplatonic Tradition: God, Christ and Man", 575.

⁵⁴¹ Servetus, *RC*, 225,233-236.

⁵⁴² Servetus, *RC*, 259-260.

⁵⁴³ Servetus, *RC*, 358-360.

⁵⁴⁴ Servetus, *RC*, 203-204.

⁵⁴⁵ Servetus, *RC*, 225,233-234,360-363.

⁵⁴⁶ Servetus, *RC*, 241-243,255-256.

ruh, solunan ilahî nefesten dolayı su, hava ve ateş gibi üç yüksek elementin özünü içerir.⁵⁴⁷

Servetus'un tanrısal öz ve bu özün varlıklarla olan ilişkisi hakkındaki açıklamaları onu çok rahat bir şekilde bir panteist olarak tanımlamaya yetebilir. Bununla birlikte yaratma meselesinde panteist düşünceden keskin hatlarla ayrıldığını da saptamak gerekir. Panteist düşüncede tüm varlıklar Tanrı'dan zorunlu olarak taşmaktadır.⁵⁴⁸ Yani yaratılış, varlıkların *hiç*'ten temayüz edişi ya da Tanrı'nın yoktan yaratması şeklinde değildir. Servetus'un yaratma konusundaki düşünceleri ele alındığında ise onun sarih bir biçimde *yoktan yaratma*'yı savunduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴⁹ O, Tanrı'nın başlangıçta her şeyi yoktan var ettiğini ve ezeli olan bir madde olmaksızın iki katlı bir göğü, eşsiz bir yeryüzünü ve ışığı yarattığını söyler.⁵⁵⁰ Her şey Tanrı'nın zihninde sonsuzluk boyunca zamansız olarak var olur ancak tezahürleri zamanla mukayyettir; şimdi bize görünen şey, Tanrı'nın zamansız iradesinde başlangıçtan beri var olmandır.⁵⁵¹

Her şeyin esası olan Tanrı, aynı zamanda her şeyin özüdür ve tek varlıktır. Tanrı dünyayı kendisinden yani kendi özünden yaratmıştır ve O, öz olarak her şeyin temelidir. Böylece bütün sonlu şeyler varlıklarını hem ilahî özden ve hem de maddenin fani bir ölçüsünden almış olur.⁵⁵² Tanrı, her şeyi kaplayan ve kapsayandır (Deus ipse est comprehensio et continentia rerum omnium).⁵⁵³ Doğal bir düzen ile tüm hareketler tek bir ana hareket ettiriciye, tüm doğalar tek bir doğaya, tüm yaşamlar tek bir ilk yaşama dayanır; bu yaşam, diğer tüm şeylerin içinde yaşadığı ve hareket ettiği bir yaşamdır. Tüm kadim otoriteler, Tanrı'nın her şeyi bir kaostan yaratarak aydınlığa çıkardığını, deyim yerindeyse karışık olan malzemelerinden çıkararak onlara kendi güzelliğine göre görünür ve parlak şekiller

⁵⁴⁷ Servetus, *RC*, 241-242.

⁵⁴⁸ Panteizmde, 'yaratıcı' ve 'yaratılanlar' şeklinde ikili bir varlık tasnifi yoktur. Tanrı, tüm varlıklarla özdeş olduğundan, kâinatın aşkın illeti de değildir. Bu düşüncede var olan her şey Tanrı'nın bir tezahür biçimi olarak görülür. Bk. Mehmet Ata Az, *Felsefe II* (Ankara: Kitabevi, 2020), II/246.

⁵⁴⁹ Servetus, *RC*, 219; Hillar, "Process Theology and Process Thought in the Writings of Michael Servetus", 5.

⁵⁵⁰ Servetus, *RC*, 219.

⁵⁵¹ Servetus, *TTT*, 125-126.

⁵⁵² Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 73; Bainton, *Hunted Heretic*, 89.

⁵⁵³ Burada Corpus Hermeticum'a açık bir atıf vardır. Ayrıca, Philo'nun Servetus üzerindeki etkisini gösteren ayrıntılardan biridir. Bk. Servetus, *RC*, 181.

verdiğini söylemişlerdir. O, güzel ve iyidir. İlk ışığı da kendisi gibi güzel ve iyi yapmıştır.⁵⁵⁴

Anaximander ve diğer bazı filozoflara karşı Servetus, *başlangıçta* kaotik bir karışıklık olmadığını, bunun yerine Tanrı'nın henüz somut bir düzen oluşturmadığını ileri sürmüştür. Ona göre Tanrı'nın zihninde mündemiç düşünceler kendi içlerinde maddi bir varoluş potansiyeline sahiptir. Servetus, Pimander'e atıfta bulunarak; 'Tanrı'nın her şeye elementlerini ve yaşamsal tohumlarını verdiğini' düşünmüştür. Bitki ve hayvanların ideal bir varoluşları olmasaydı bu kadar değişmez bir şekilde ve bu kadar küçük bir tohumdan kendilerine mahsus formlarını ortaya çıkaramazlardı. İlahi Kelam *arketipsel dünya, arketipsel ışık ve arketipsel zihindir*.⁵⁵⁵

İnsan, Tanrı'nın aksine fani bir varlıktır. Bu da insanın tarihsel bir sürecin içinde olduğu ve dünyadaki yaşamında sürekli değişen koşullar yaşadığı anlamına gelmektedir. Bu durum Tanrı için geçerli olmadığından, Servetus Tanrı'nın dünyanın yaratılışını ve Mesih'in belirli bir zamanda enkarnasyonunu tasarladığını savunmuştur. Her iki düşünce de ezelden beri Tanrı'nın zihninde mevcuttur. Ezelden beri Mesih'in formunu düşünen Tanrı'nın, onu yaşamın ilk kaynağı olarak kurgulaması ve yaratılıştaki olduğu kadar enkarnasyonda da görünür kılması büyük bir gizem olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁵⁶

Servetus'un düşüncesinde yaratılış sürecinin en önemli aşaması Tanrısal bir töz olan Mesih'in yaratılmasıdır. Mesih özeldir ve tanrısallığın ilk tözel modudur. O, her şeyin ilk örneği, başı ve temeli, tüm yaşamın kaynağıdır.⁵⁵⁷ Tanrı, kendisinde bir değişiklik olmaksızın, burada kendisini bize görünür ve elle tutulur bir şey olarak sunmuştur çünkü O, bütün formları ve cisimleri kendi özünde barındırandır.⁵⁵⁸ Tüm hareket Mesih'in yaratılmasıyla başlamıştır ve yaratılıştan önce Tanrı'nın kendi içinde bir hareketi, faaliyeti veya pasifliği söz konusu değildir; maddi bir oluşum, yayılma, nefes verme ya da nefes alma gibi bir üretim de yoktur. Kimse nefes almıyor veya kimseye nefes de verilmiyordu.⁵⁵⁹ Bununla birlikte, başlangıçtan itibaren Mesih'in biçimini tasarlarken, onu yaratılıştaki ve enkarnasyonda büyük bir gizem olarak ortaya koymuş ve onu ilk yaşam

⁵⁵⁴ Servetus, *RC*, 79-80,183-184.

⁵⁵⁵ Servetus, *RC*, 185-187.

⁵⁵⁶ Servetus, *RC*, 213-214.

⁵⁵⁷ Servetus, *RC*, 211-212.

⁵⁵⁸ Servetus, *RC*, 213.

⁵⁵⁹ Servetus, *RC*, 271-272.

kaynağı yapmıştır. Tanrı'nın kognitif süreci, oğlu yaratan eylemdi. Yaratılıştan önce Baba'dan ayrı gerçek bir oğul yoktu fakat zaten hali hazırda yaşayan Tanrı'nın doğal bilgisi vardı.⁵⁶⁰

Tanrı'nın ebedi düşüncesi, ebedi sebep, ideal dünya, yaratılan her şeyin ilk örneği, Tanrı'nın içindeki ilahî bilgelik ve kendi içindeki her şeyi tasarlayan akıllı bir ruh gibidir. Kelam sadece Tanrı'nın tezahürü değildir, aynı zamanda ilahî eylemin görünürdeki ilk ifadesi olarak tüm kutsallığıyla orada bulunan bizzat Tanrı'nın kendisidir.⁵⁶¹ Bununla birlikte, bu yaratıcı Kelam sadece mekanik veya inorganik bir güç değildir çünkü başlangıçta Tanrı'dan gelen ilk ışık ya da Kelam, insan yapısına doğuştan sahiptir ve zaten bunu ileride gelecek olan Mesih'in görünümünde yansıtmıştır. Bu görünüm yalnızca ideal olanı temsil etmiyordu; bilakis gözle görülür biçimdeydi ve gerçektir.⁵⁶² Bu bakımdan Kelam, aslında sadece bedeni olmayan bir öz, bir ruh olarak enkarnasyondan önce bile Mesih'tir.⁵⁶³

3.2.3) Işık Sembolizmi

Servetus Restitutio'sunda, Kutsal Kitap'a atıf yaparak Mesih'in *Dünya'nın Işığı* olduğunu yazmıştır.⁵⁶⁴

*Mesih, izzetin görkeminde parlayan bir kandildir. O, milletlerin ışığıdır, herkesi aydınlatır ve herkes tarafından aranır. Yüzünün parlaklığı tüm gökyüzünü aydınlatır. O, Tanrı'nın tüm bilgeliğinin kendi içinde saklandığı hikmet ve bilgi hazinesidir. Tanrı, onun aracılığıyla her şeyi yaratmıştır bu bakımdan Tanrı'nın gücüne sahiptir ve her şeye kadirdir.*⁵⁶⁵

Servetus, ışık temasını genişletmek için Kutsal Kitap'a ilaveten yeni kaynaklar da kullanmış ve aynı zamanda ilahî nuru ilahî akıldaki fikirlerle ilişkilendirerek ona daha spesifik bir anlam yüklemiştir. Bu konuda dayandığı otoritelerden biri Trismegistus'tur. Trismegistus'un, *Tanrı'nın her şeyi idealar aracılığıyla desteklediği*'ne ilişkin görüşüne katılmış ve *Kelam'ın ışığından haklı olarak hem orijinal ışık hem de zihnin ışığı şeklinde*

⁵⁶⁰ Servetus, *RC*, 213.

⁵⁶¹ Servetus, *TTT*, 194-196.

⁵⁶² Servetus, *RC*, 144-145.

⁵⁶³ Servetus, *TTT*, 127; Dorner, *History of the Development of the Doctrine of the Person of Christ*, II/163.

⁵⁶⁴ Servetus, *RC*, 123.

⁵⁶⁵ Servetus, *RC*, 123-124. Burada Koloseliler 2:3'e atıf vardır.

bahsettiğini onaylayarak aktarmıştır.⁵⁶⁶ Ona göre idealar, Tanrı'dan evrene yayılmış ışık formlarıdır. Işığı bu bağlamda mükemmel bir metafor olarak kullanmıştır. Güneşin semavi küreye ve yeryüzüne herhangi bir yoğunluk kaybı olmaksızın ışık yayması gibi, idealar ve formlar da Tanrı'dan, özünde hiçbir değişiklik olmaksızın gelir. İnsan biçiminde ortaya çıkmadan önce Mesih'e de Tanrı'nın ışığının tam bir formu verilmiştir.⁵⁶⁷

Işık sembolizmi hem Servetus'un yaşadığı reform döneminde hem de antik dönemlerde teologların ve felsefecilerin yabancı olmadığı bir metafordur. *İlahi varlıktan dünyaya taşan ışık yayılımları* şeklinde açıklıyabileceğimiz bu kozmolojik tasavvur, Eski ve Yeni Ahit, Platon, Philo, Plotinus, İskenderiyeli Clemens, Zerdüşt ve Trismegistus gibi pek çok kaynakta bulunan müşterek bir tema olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kozmolojik açılım zaman zaman W. T. Stace gibi filozoflar tarafından *düz bir mistisizm* olmakla eleştirilmiştir.⁵⁶⁸

Kutsal Kitap'ta kaosu tanımlayan terimleri (Tohu and Bohu) kullanmayı tercih eden Servetus, ışık dâhil edilmeden önce dünyevi maddenin formsuz bir boşluk olduğuna değinmiştir.⁵⁶⁹ Sadece şekiller ve varlıklar değil, aynı zamanda nefis ve ruhlara da ışıkla birlikte anlam kazanmış; Yaradan, artık karanlıkta ve formsuz kaos içinde olmaması gereken şeylere ışık formlarını yerleştirmiş ve böylece ışık her şeyin görünen formu haline gelmiştir.⁵⁷⁰ Hem maddi hem de manevi olan ışık, tüm dünyanın biçimi ve süsüdür. Hiçbir şey, bir form olarak kendi içinde ışık içermedikçe, bir aynada veya gözde doğal bir görüntüyü imal edemez.⁵⁷¹ Servetus, Philo'ya da atıfta bulunarak, 'Bize gelen herhangi bir düşüncenin, Tanrı'nın bilgeliğinin sonsuz ışığının kusursuz bir şekilde zihnimizde beliren kesin bir yansıması (ilahî bilgelik)' olduğunu düşünmüştür.⁵⁷² Bu yorumlar, Servetus'un hem fiziksel ve metafiziksel hem de dinî kavramları nasıl iyi bir şekilde harmanladığını göstermektedir.

⁵⁶⁶ Servetus, *RC*, 206-207.

⁵⁶⁷ Servetus, *RC*, 199-214.

⁵⁶⁸ Stace W.T., *A Critical History of Greek Philosophy* (London: MacMillan, 1969), 374.

⁵⁶⁹ Servetus, *RC*, 214-215,303. Kelimelerin aslı Aramcadır. Bu konuda Yaratılış 1:2'ye (Yer boştu, yeryüzü şekilleri yoktu; engin karanlıklarla kaplıydı. Tanrı'nın Ruhu suların üzerinde hareket ediyordu.) atıf yapar. Cümle Vulgate'de şu şekilde geçer: "terra autem erat inanis et vacua."

⁵⁷⁰ Servetus, *RC*, 214-216.

⁵⁷¹ Servetus, *RC*, 214-215.

⁵⁷² Servetus, *RC*, 198.

Servetus açık bir biçimde, zihnin işleyişiyle değil, onun kavramlarını nereden aldığı sorusuyla ilgilenmiştir. Gündelik hayatta bir kişi daha önce onun için net olmayan bir şeyi nihayet anladığında; *Zihnimde şimşekler çaktı* tabirini kullanır çünkü zihnin etkinliğinin ışıkla ortak yanları vardır. Işığın yansımaları gibi düşünceler de ancak etkileriyle bilinebilir zira her ikisinin de fiziksel temeli bizden gizlidir. Bunun gibi, tüm fikirler Tanrı'dan gelir. Bu bakımdan, içgörü ve bilgi edinmek isteyen kişinin, zihnini Tanrı'ya yönlendirmesi gerekir.⁵⁷³

Servetus'un kullandığı *Işık* kavramı, onun için Tanrı'nın kendini ifşasını ve Mesih'in konumunu açıklama konusunda çok kullanışlı bir vasıta olmuştur. Kutsal Kitap'ın da ışığa bolca referans yapması bu hususta onun elini güçlendirmiştir:

*Tanrı, "Işık olsun" diye buyurdu ve ışık oldu.*⁵⁷⁴

*Bir kaftana bürünür gibi ışığa bürünmüşsün.*⁵⁷⁵

*Bizi kutsalların ışıktaki mirasına ortak olmaya yeterli kılan Baba'ya şükretmeniz için dua ediyoruz.*⁵⁷⁶

*Çünkü, "Işık karanlıktan parlayacak" diyen Tanrı, İsa Mesih'in yüzünde parlayan kendi yüceliğini tanımamızdan doğan ışığı bize vermek için yüreklerimizi aydınlattı.*⁵⁷⁷

*Mübarek ve tek Hükümdar, kralların Kralı, rablerin Rabbi, ölümsüzlüğün tek sahibi, yaklaşılmaz ışıktaki yaşayan, hiçbir insanın görmediği ve göremeyeceği Tanrı, Mesih'i belirlenen zamanda ortaya çıkaracaktır. Onur ve kudret sonsuza dek O'nun olsun! Amin.*⁵⁷⁸

Kutsal Kitap'taki Işık ile ilgili ifadelerin yanı sıra Philo ve Trismegistus'un yorumları da Servetus'un *Işığı her şeyin tözel formu veya formların kökeni* olarak benimsemesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Trismegistus'un bu konudaki ifadeleri yukarıdaki çıkarımı yapmamızı mümkün kılmaktadır:

*Tanrı hayattır, ışıktır ve insanın kendisinden doğduğu Babadır. Bu nedenle, Yaşam ve Işıktan ibaret olduğunu öğrenir ve inanırsan, tekrar hayata dönersin.*⁵⁷⁹

⁵⁷³ Servetus, RC, 195-197.

⁵⁷⁴ Yaratılış: 1:3.

⁵⁷⁵ Mezmurlar: 104: 2.

⁵⁷⁶ Koloseliler: 1: 12.

⁵⁷⁷ II. Korintliler: 4: 16.

⁵⁷⁸ I. Timoteos: 6: 15-16.

⁵⁷⁹ Trismegistus, *The Corpus Hermetica*, 9.

Işık, yukarıdaki Kutsal Kitap pasajlarında yalnızca bir metafor olarak kullanılmıştır fakat Eflatuncu gelenekte metafizik bir ilke niteliğiyle ön plana çıkmıştır. Hareket noktası Platon'un *Devlet*'inde geçen güneşle ilgili pasajdır.⁵⁸⁰ Yeni Eflatuncular, ışığı maddi şeylerden soyutlayıp onu logoslar ve biçimle özdeşleştirip bir metafor olmaktan çıkarmışlardır. Philo ve Trismegistus için ışık, alt ve üst dünya arasındaki bağı aydınlatan bir aracı olmuştur. İleride de görüleceği üzere, Servetus'un *Işık* sembolizmi ile teslis hipotezine yaklaşımı arasında doğrusal bir ilişki vardır. Genel anlamda bir değerlendirme yapıldığında, *Işık* onun için imgesel bir gerçeklik olarak varlıkların mevcudiyetlerini kendisinden aldığı ana formdur (*Lux illa Dei, forma formarum. Lux mater formarum*)⁵⁸¹ yani bizzat Tanrı'nın kendisidir.

3.3) İnsan

Dinin en önemli işlevlerinden biri, insan ve Tanrı arasındaki ilişkiyi belli bir standartta yürütmesinde kendini gösterir. Din açısından insan ve Tanrı'ya yüklenen anlam da bu bakımdan hayli önemlidir zira dinin vermek istediği mesaj hakkında bize çok şey anlatabilir. Örneğin bir özne olarak insan, Hristiyan teolojisinde ayrı bir öneme sahiptir çünkü bazı temel inanç unsurları insanın karakterindeki birtakım kusurlardan kaynaklanan 'asli günah' kavramına dayanmaktadır. Bu kusur ve onun sonucunda hâsıl olan günah o kadar etkilidir ki, tüm gelecek nesilleri lekelemekte ve kirletmektedir. Bir din olarak Hristiyanlık, birçok yönden bu günahın etkileriyle mücadele etmek, onun hasarını ortadan kaldırmak ve insanı kurtarmak için şekillenen bir öğretiyi görünümündedir. Bu nedenle, insanın 'kim olduğu' sorusu Hristiyanlık için merkezi problemi teşkil etmektedir.

Kutsal Kitap'ta insanın Tanrı'nın suretinde yaratıldığı ve hayvanlar âleminin geri kalanına hükmedeceği yazılıdır.⁵⁸² Ancak insan Tanrı'nın istek ve emirlerine doğrudan

⁵⁸⁰ "Güneş Tanrı demek istiyorsun... Herkese göre ışığın kaynağı odur? Peki, görmenin bu Tanrıyla nasıl bir ilişkisi olduğunu bilirsin? Nasıl? Görme yetisi ve bu yetiyi içinde taşıyan göz dediğimiz şey güneş değildir, tabii. Değildir, elbet. Ama duyular arasında güneşe en yakın olanı gözdür, değil mi? En yakını tabii, Ondaki görme yetisi de ona güneşten akıp gelen bir güç gibi değil midir? Doğru. Peki, görmenin kendi değil, sebebi olan güneş de gördüğümüz bir şey değil midir? Öyledir. Şimdi şunu iyi belle, iyinin doğurduğunu söylediğim varlık güneştir. İyi, onu kendine eş olarak yaratmıştır. Görünen dünyada, göz ve görünen nesnelere için güneş neyse, kavranan dünyada da iyi düşünce ve düşünülen şeyler için odur." Burası ve devamı için bk. Platon, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüboğlu - M. Ali Cimcoz (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 224-226.

⁵⁸¹ Hillar, "Process Theology and Process Thought in the Writings of Michael Servetus", 5.

⁵⁸² Yaratılış 1:26-28.

itaatsizlik ettiği için büyük bir sıkıntı ve umutsuzluk içinde bir hayat sürmesi adına Cennet Bahçesi'nden kovulmakla cezalandırılmıştır.⁵⁸³ Sonraki tüm tarih, asli günahın bir sonucudur ve tüm halklar Âdem'in suçunu paylaşmıştır. Bu açıdan, Kutsal Kitap'ta tutarlı bir insan tasviri ya da asli günah hakkında ayakları yere basan bir teori bulmak pek mümkün değildir. Yaratılışı ve düşüşü arasındaki zaman diliminde insanın doğası veya günah işleme potansiyeli hakkında tatmin edici bir bilgi verilmez.

Hristiyan ilahiyatçılardan pek çoğu bu soruyu yanıtlamaya çalışmış ancak çoğu zaman sorunu daha da karmaşık hale getirmişlerdir. Örneğin Irenaeus, insanın duygusal olarak bir çocuk olduğunu ve tanrısallığın doğasını anlayamadığını söylemiştir. İnsan büyük maharetlere ve potansiyele sahiptir fakat tam olarak mükemmel değildir. Irenaeus, bu konuyu bir bebek analogisi ile anlatmaya çalışmıştır. Bir bebeğin büyümesi ve güçlenmesi için güzel beslenmesi gerekir ancak erken dönemlerinde yetişkinlerin yiyebileceği bir şeyi ona yedirmek zararlı olabilir. Önce hafif yiyecekler yemeli, sonra daha sert yiyeceklere geçmelidir.⁵⁸⁴ Irenaeus'un bu temsili, insanın kendi potansiyeline ulaşamamasının nedenini bir miktar açıklasa da problemin illetinin bizzat Tanrı'nın kendisi olduğu sonucuna da ulaştırabilir.

Tanrı en baştan neden mükemmel bir insan yaratmadı? İnsan bir bebek gibiyse, Tanrı ona karşı neden bu kadar katı davrandı? Tanrı'nın kötü bir oğlu cezalandırdığı bir portre yerine, neden aşırı katı bir Baba tarafından acımasızca cezalandırılan masum bir oğul resmi önümüze konuldu? Bu ve benzeri soruların cevabı ne yazık ki Irenaeus'un vermek istediği mesajda yoktur. Irenaeus, Tanrı'nın insanı sevdiğini ve bir gün onu kurtaracağını düşündüğü için, insanın günahını açıklamaya çalışmıştır. Bu çerçevede, insanın ilk eylemi ne kadar mantıksal çerçeveye oturtulmaya çalışılsa da Kutsal Kitap'ta insanın neden böyle davrandığını anlamamız için yeterli bilgi sunulmamıştır. Aslında bu ikilemden kurtulmanın bir yolu da yoktur. Hristiyan bir ilahiyatçı hem insanın Tanrı'nın suretinde yaratıldığına inanmak hem de tanrısız kökenine rağmen dünyaya günahla gözlerini açtığını kabul etmek gibi çetrefilli bir durumla yüzleşmek zorundadır.

⁵⁸³ Yaratılış 3:1-24.

⁵⁸⁴ Irenaeus, *Proof of the Apostolic Preaching*, çev. Joseph P. Smith (London: The Newman Press, 1952), 189-190; Fulbert Cayre, *Kilise Babaları'nın Tarihi ve Doktrinleri (I-II-III. Yüzyıllar)*, çev. Mehmet Aydın (Konya: Literatürk Yayınları, 2021), I-II/158-164.

Asli günah, Mesih'in misyonu için merkezi bir öneme sahip olduğu için göz ardı edilmesi veya hafife alınması da söz konusu olamaz. Kendi teoloji sisteminde asli günahın etkilerini pek önemsemeyen bir ilahiyatçı (örn. Servetus), Mesih hakkında diğer pek çok ilahiyatçıdan oldukça farklı görüşlere sahip olacaktır. Bu bakımdan, Hristiyan bir ilahiyatçının asli günah ve insanın düşüşü konusunda aldığı pozisyon, Hristiyanlık hakkındaki diğer görüşlerinin tamamı olmasa da birçoğunu etkileyecektir. Servetus'un bu konulardaki düşünceleri de onu diğer Hristiyan teologlardan ayıran en önemli özelliğidir.

3.3.1) İnsan ve Doğası

Servetus da diğer Hristiyan ilahiyatçıların karşılaştığı bir sorunla yüzleşmiş ve insanın hem tanrısal surette yaratılıp hem de Tanrı'ya asi olması problemini çözmek için bazı teoriler üretmiştir. Teslisi veya insan ile Tanrı arasındaki geleneksel ilişkiyi anlamak için önce Mesih'in soteriolojik misyonunu netleştirmesi gerekiyordu. Bunu anlamak için de önce insanın konumunu ve aslında tam olarak ne yaptığını anlamalıydı. Bu bakımdan, Servetus'un teslis hakkındaki görüşlerini incelemeye geçmeden önce onun 'insan' hakkındaki yorumlarını anlamak oldukça önemlidir.

Servetus bu konuda diğer ilahiyatçıların da muzdarip olduğu bilgi eksikliğiyle karşı karşıya kalmıştır fakat o, diğerlerinden farklı olarak Helenistik düşünörlere bakarak kendi anlayışına bazı eklemeler yapmıştır. En etkili kaynaklarından biri de adı *Christianismi Restitutio*'da sıklıkla adı geçen Philo'dur. Servetus'un aktarımına göre, Philo insan ruhunun ilk model olan Kelam'ın biçim ve imgesinde yaratıldığını/şekillendiğini söylemiştir.⁵⁸⁵ İnsan dünyada ayrıcalıklı bir yere sahiptir. İnsanın ruhu, kanın ve tanrısal elementlerin karışmasıyla meydana gelmiştir.⁵⁸⁶ Hem ruhun hem de bedeninin Mesih'in suretinde yaratılmış olması önemlidir. İnsan sadece Tanrı'nın suretinde yaratılmamıştır, aslında o bizzat Tanrı'nın kendisindedir.⁵⁸⁷

⁵⁸⁵ Servetus, *RC*, 147. Philo'nun burada Tanrı yerine Kelam tabirini kullanması oldukça önemlidir. Philo, *Yaratılış* 9:6'da geçen 'İnsanı Tanrı'nın suretinde yarattım' ifadesini incelerken neden başka bir Tanrı'dan söz ediyormuş gibi 'kendi suretimde yarattım' değil de 'Tanrı'nın suretinde yarattım' şeklinde kullanıldığı sorgular ve aslında kastedilenin 'Kelam' olduğu sonucuna varır. Servetus'un düşüncesinde bu Mesih'tir.

⁵⁸⁶ Servetus bu konuda Platon ve Trismegistus'a atıf yapar ve onların da insanın tanrısal bir varlık olduğunu düşündüklerini aktarır. Bk. Servetus, *RC*, 256-257.

⁵⁸⁷ Servetus, *RC*, 189.

Servetus, Âdem'i ve onun hangi yönlerden tanrısal olduğunu ele alırken Tanrı'nın Âdem'e ruhunu burnundan üfleyerek yerleştirdiğini söylemiştir.⁵⁸⁸ Ona göre yaratılan her şey tanrısal olduğu için insanın da tanrısal bir unsurla birleştiğini düşünmek şaşırtıcı değildir. Bununla birlikte, insanın nefes alıp verme yeteneği tanrısal bir özelliktir ve bu kabiliyet, onun insan ile Tanrı arasındaki mantıksal veyahut organik bir ilişkinin mahiyetine yönelik düşüncesinde merkezi bir öneme sahiptir. Servetus, insanın Tanrı'nın suretinde yaratıldığını hatta Kutsal Kitap'ın da değindiği gibi hayvanlar âleminin de üzerinde olduğunu kabul etmekle kalmamış aynı zamanda insanın her şeyin sonu olduğunu da savunarak çok daha ileri gitmiştir:

*İnsan her şeyin sonudur ve insanın sonu da Tanrı'dır. Tanrı her şeyi insan için Alfa ve Omega olan Mesih aracılığıyla yaratmıştır.*⁵⁸⁹

Servetus'a göre insan dünyada özel bir yere sahiptir. Ruhu, ilahî unsurun ilhamı ve kanın elementlerinin karıştırılması suretiyle üretilmiştir. İnsan ruhu, Tanrı'nın Ruhu'nun bir hipostazıdır. Bu nedenle Tanrı Kelamı'nın da bir hipostazıdır ve her ikisi de bizimle iletişim kurmaktadır. Marian Hillar, bu görüşlerin Platon'un insanın, elementlerin ve tanrısallığın tözünün bir karışımından meydana geldiği görüşüne ve Trismegistus'un insanın tanrısal töz, ışık ile toprak, hava ve suyun karışımından meydana geldiği görüşüne çok benzer olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹⁰

Servetus'un düşüncesinde insan doğadaki tanrısal bir varlıktır ve tüm yaşamı boyunca bu tanrısallığına yeni şeyler eklenmektedir. Bu bakış açısı, dinî bir perspektifi yansıtmamasından ziyade felsefi bir kavrayış olarak dikkat çekmektedir. Onun insanı tanrısal bir varlık olarak tasvir edişi, asli günah hakkındaki düşüncelerini anlamamız bakımından bazı problemler çıkarmaktadır ancak insanın tanrısal doğasının günaha nasıl izin verdiğini anlayabilmemiz için önce Servetus'un asli günah hakkında ne gibi açıklamalar yaptığını bakmak faydalı olacaktır.

3.3.2) Asli Günah

Kutsal Kitap, insanın doğası hakkında olduğu gibi cennet hakkında da çok açık değildir. Servetus *De Trinitatis Erroribus*'ta asli günah ve cennet konularını ele almamıştır ancak

⁵⁸⁸ Servetus, *RC*, 238.

⁵⁸⁹ Servetus, *RC*, 345.

⁵⁹⁰ Hillar, "The Legacy of Michael Servetus", 15.

her ikisini de ilk defa *Christianismi Restitutio* 'da gündeme getirmesi ilginçtir. O, insanda sadece iyiliğin var olduğunu düşündüğü gibi cennette de yalnızca iyiliği görme eğilimindedir. Bu aşamada Âdem'in eylemini de kasıtlı bir kötülükten ziyade olgunlaşmamış bir faaliyet olarak yorumlamıştır. Bununla birlikte insanın günahının etkileri konusunda oldukça nettir. Ne asli günahla ne de asli günah ve insanın kurtuluşu arasındaki ilişkiyle çok fazla ilgili değildir.⁵⁹¹

İnsan bir iyilik ve kutsallık bahçesinde doğmuş olsa da evrende iş başında olan başka güçler de vardır. Âdem günah işleyerek iyi ve kötü arasındaki denge noktasının kaybolmasına sebep olmuş ve şeytana bir avantaj sağlamıştır. Dünyanın kendisinde de genel olarak kötü güçler vardır ancak bunlar dünyada daimî ikametgâh halinde değildir. Âdem günahı aracılığıyla kötülüğün gücünü yıldızlardan dünyaya kadar genişletmiştir ve bunun sonucunda dünya kötülükle dolmuştur. Bu günah sonucunda Tanrı kendini insandan gizlemiştir ve insan ile Tanrı arasında eski yakınlık ortadan kalkmıştır. Bundan sonra insanın ruhunda iki etkin güç (iyilik ve kötülük) iş başında olacaktır.⁵⁹²

Dünya üzerindeki iblis egemenliğinin ilk günahla bağlantılı olduğu düşüncesini mantıklı bulan Servetus, asli günah konusunda geleneksel Hristiyanlığın vardığı sonuçla taban tabana zıt bir noktada durmuştur. Âdem günah işlemiş ve dünyaya kötülüğü getirmiş olabilir ancak bu, insanoğlunun Âdem'in günahını miras aldığı veya herhangi bir şekilde suçlu olduğu anlamına gelmez. Bir bebek masum olarak doğduğuna ve iyi ile kötü arasındaki farkları kavrayamadığına göre lanetlenmiş de olamaz. Kötülerin günahlarını bile karşılıksız ortadan kaldıran merhametli Tanrı'nın hiçbir kötülük eylemi yapmamış olanları bu şekilde haksız yere cezalandırması mümkün değildir.⁵⁹³ Bir kişinin lanetlenmesi için bilerek ve isteyerek o günahı işlemiş olması gerekir ve ancak bile isteye günah işleyen bir kişi sorumlu tutulabilir. Buna göre, bireysel sorumluluk gerektirecek hiçbir asli günah kavramı kabul edilemez.

⁵⁹¹ Friedman, *Michael Servetus: A Case Study in Total Heresy*, 34.

⁵⁹² Servetus, *RC*, 135-137; Servetus, *TCSRKA*, 7-8.

⁵⁹³ Servetus, *TCSRKA*, 3-4,11-13. Servetus'un Asli günah ile ilgili bu yaklaşımı Pelagius'un düşüncelerine oldukça yakındır çünkü o da Âdem'in işlediği günahın sadece kendisini bağlayıp diğer insanlara sirayet etmediğini savunmuştur. Pelagius da başkasının işlediği bir suçtan dolayı günahkâr kabul edilmenin adil bir Tanrı'ya atfedilemeyeceğini ifade etmiştir. Pelagius ve düşüncesi ile ilgili detaylı malumat için bk. Dursun Ali Aykıt, "Pelagianizm'in Tarihi ve Öğretileri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2010), 175-196.

Nadir görülen bir şekilde Servetus, kötülük ve günah arasında keskin bir ayırım yapmıştır. Ona göre günah fikri, kendi gönüllü seçimiyle özgürce kötülüğe bulaşan biri tarafından kasıtlı olarak daha iyi bir vicdana karşı işlenen fasit eylemler bütünüdür. Dolayısıyla kötülük, evrende ontolojik anlamda bağımsız olarak edimsel bir olgudur; günah ise bilinçli tercihlerin sonucunda ortaya çıkan bir şeydir. Bu anlayış, özellikle onun asli günah ile gerçek suçluluğu birbirine karıştıran reformculardan nefret etmesine yol açmıştır.⁵⁹⁴

Servetus'un asli günahla ilgili gelenek karşıtı görüşleri bunlarla sınırlı değildir. O, Müslümanları ve diğer din mensuplarını da lanetlenmemiş olanlar kategorisine dâhil etmiştir; çünkü onlar Âdem'in günahından ve Kutsal Kitap'tan habersiz olduklarından iyi ile kötü ya da doğru ile yanlış arasındaki farkı da ayırt edemezler. Kendi günahlarından sorumlu olanlar sadece bilgili olanlardır. Ayrıca hiç kimse 20 yaşından önce sorumluluk alabilecek kadar bir olgunluğa da erişemez. Servetus'a göre, insanın günah işleme potansiyeli hakkında genel bir aksiyom vardır:⁵⁹⁵ İnsan ancak Tanrı'nın kendisini sorumlu kıldığı şeylerden dolayı cezalandırılabilir.

Servetus'a göre iyi ve kötü arasında çok ince bir çizgi bulunmaktadır. Bu bakımdan "Âdem'in iyi ve kötü hakkında ne kadar bilgisi vardı?" sorusu onun nazarında önem kazanmaktadır. İyi ve kötü arasında ince bir çizgi olduğu düşünüldüğünde, bu durumda Âdem'in günah işlemek için oldukça sofistike olması gerektiği beklenebilir. Servetus bu aşamada bizim günahlarımızın Âdem'inkinden daha ciddi olduğunu düşünmüştür çünkü doğru ile yanlış arasındaki farkı iyi bildiğimizi ve bu nedenle günah işliyorsak bile bunu bile bile işlediğimizi savunmuştur.⁵⁹⁶ Bununla birlikte o, insanın bazı olumsuz yönleriyle ilgilenmek yerine onun ne kadar iyi olduğuna odaklanmayı tercih etmiştir.

İnsanın Tanrı ile düşüşten önceki iletişimi artık olmadığı için insanın Tanrı'ya yabancılaştığına şüphe yoktur ancak düşüşten sonra insan tamamen nötr durumdadır. İnsan, dünyaya günahsız olarak gelir ve yalnızca bilinçli olarak işlenmiş günahlar sebebiyle sorumlu tutulur. İnsanın konumu değişmiş olabilir fakat hâlâ yarı tanrısal olan öz doğası değişmemiştir. Servetus'un düşüşten sonra bile Tanrı'ya yakınlığımız üzerinde ısrar etmesi, onu diğer Hristiyan teologlardan ayıran en önemli özelliktir. Ona göre Tanrı

⁵⁹⁴ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 62.

⁵⁹⁵ Servetus, *TCSRKA*, 11,13.

⁵⁹⁶ Servetus, *TCSRKA*, 29-30.

hâlâ bizimle iletişim halindedir ve bu, doğal fizyolojik süreç aracılığıyla yapılır. Söz konusu durum, tüm insanlar için doğuştan gelen bir lütuf ve armağandır.⁵⁹⁷

Şeytan insanın hayatında mevcut olabilir ancak Servetus, insanın mutlak manada şeytanın tasallutu altında olduğunu düşünmemiştir. Tıpkı Tanrı'nın insanı iyilik yapmaya teşvik etmesi gibi şeytan da insanı kötülük yapmaya teşvik eder. İnsan hayırlı işler yapmaya muktedir bir varlıktır, bu bakımdan Âdem'in yaptıklarına da daimî olarak öfke duymak anlamsızdır. İlk günahın insanlık üzerinde kalıcı bir iz bırakmadığından emin olmak gerekir ve insanın fasit yanları kadar iyi taraflarına da dikkat edilmelidir.⁵⁹⁸

3.3.3) İnyet ve Özgür İrade

Servetus'un *insan* ile ilgili düşüncelerinde *birincil* ve *ikincil* inayet kavramları merkezi bir öneme sahiptir. Birincil inayet, insanın tanrısal bir varlık kılınmasıdır ve bu tüm insanlarda ortak bir unsurdur. İkincil inayet ise dünyada yalnız kalan insanoğluna gönderilen Mesih'tir ve bu inayet sayesinde kurtuluş gerçekleşir. Servetus'un sisteminde, insanın doğrudan ilahî inayet olmaksızın kendi başına neler başarabileceği konusu tamamen birincil inayet kapsamında ele alınmaktadır.

İnsanın Tanrı ile doğrudan iletişimden kopuk yarı tanrısal bir varlık olarak dünyadaki konumu hakkında şimdiye kadar söylediği her şeyi göz önünde bulundurduğumuzda, inayet kavramının Servetus'un *insan* ile ilgili düşüncelerinde ne denli önemli olduğunu görebiliriz. İnsanın doğrudan ilahî lütuf olmaksızın kendi başına neler başarabileceği problemi tamamen birincil inayet ile ilgilidir ve bu husus tamamen kişiye özgüdür. İkincil inayet ise ruhun yenilenmesi için Mesih'ten gelen özel bir armağanı ifade eder ve burada da yine bireysel gayret ve özellikler bu lütfâ erişme açısından önemlidir.

Servetus'un bahsettiği bu inayetin, geleneksel Hristiyanlıkta da asli günahın etkileriyle doğru orantılı olarak var olduğu söylenebilir. Asli günahın miras kalması nedeniyle Hristiyanlık, insanın yaşam boyunca bir tökezleme içinde olduğunu varsaymaktadır.⁵⁹⁹ Bununla birlikte, Servetus'un düşüncesinde birincil ve ikincil inayet arasında da bir ayrım vardır. Kurtuluş, insanın Tanrı'nın iradesine göre hareket etmesine imkân tanıyan ikincil

⁵⁹⁷ Servetus, *TCSRKA*, xxxiii.

⁵⁹⁸ Jerome Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism* (University of Wisconsin, Doktora Tezi, 1971), 70-71.

⁵⁹⁹ Servetus, *TLCG*, 108.

inayetin etkileri yoluyla gerçekleşmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere Servetus'un düşüncesinde insan, doğası itibariyle kötü değildir ve aynı zamanda asli günah gibi bir yükü de miras almamıştır. Bu noktada, "İnsan için inayete ne gerek vardır?" veyahut "Servetus'a göre lütfun doğası nedir?" gibi sorular akla gelebilir. Friedman, bu konuyla bağlantılı olarak Servetus'un Calvin'e gönderdiği bir mektuptan şöyle bir iktibas yapmıştır:

İnsan, inayet armağanı olmadan ne işe yarayabilir? İnyetin çift yönlü olduğunu anlamalısınız. Birincisi Tanrı'nın nefesiyle birlikte doğuştan gelen ve herkese ortak mülk olarak verilen bir lütuftur. İkincisi, özellikle ruhun yenilenmesi için Mesih ile birlikte verilen armağandır. İlki olmadan insanın hiçbir şey yapamayacağı kesindir. Sonuncusu olmadan ise bazı şeyler mümkündür... Doğuştan ilahî kudret tarafından özgür kıldığımız söylenir ki zaten Tanrı bizim içimizde aktiftir ve biz her daim Tanrı ile birlikteyizdir.⁶⁰⁰

Yukarıdaki alıntıda değinilen birkaç önemli nokta vardır. Bunlardan ilki, Servetus'un birincil inayet olarak adlandırdığı şeye insan için en temel rolü vermesidir. Birincil inayetin de ana dayanak noktaları insandaki doğuştan gelen ilahî unsur ve insanın soluduğu ilahî menşeli havadır.⁶⁰¹ Servetus, insanın bu lütuf olmadan iyi olamayacağını söylese de insanın yaşamak için nefes alması gerektiği göz önünde bulundurulduğunda bu lütfun insanın var olabilmesi için zaten bir zaruret olarak ortaya çıktığı hususunu gözden kaçırdığı düşünülebilir.

İnyetin ikinci biçimi çok daha belirgindir çünkü bu, Mesih aracılığıyla ruhun yeniden doğuşuna vesile olmaktadır. Bu ikinci inayet biçimini yalnızca Hristiyan olanlar elde edebilir ancak insanlık, genel olarak birincil inayet yoluyla özgür kılınmaktadır. Bu durumda insan Tanrı ile iş birliği yapabilir. Başka bir deyişle, Hristiyan olsun ya da olmasın, insanın doğal hali, özgürlük ve Tanrı ile bir olabilme yeteneğidir. Bu tema *Christianismi Restitutio*'da tekrar tekrar gündeme getirilmiştir.⁶⁰²

Servetus, insanın özgür iradesini göstermek için Âdem örneğini kullanmış ancak bunu Âdem'in günahının o kadar da ciddi olmadığı fikriyle birlikte sunmuştur. İnsan özgürce karar verme yeteneğine sahiptir çünkü birincil inayet aracılığıyla insana kendisine rehberlik edecek bir *iç ışık* verilmiştir. Âdem de sahip olduğu bu *iç ışık* ve özgür irade

⁶⁰⁰ Jerome Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism* (University of Wisconsin, Doktora, 1971), 73.

⁶⁰¹ Servetus, *RC*, 310.

⁶⁰² Servetus, *TFJCK*, 19.

aracılığıyla günah işlemiştir. Servetus'un bu konuda söyledikleri biraz çelişkili gibi görünmektedir ve aslında onun bunu nasıl anladığını tam olarak tespit etmek de güçtür. Bununla birlikte o, bu içsel ışıktan tüm insanlarda bulunan ve Tanrı'nın doğuştan herkese bahsettiği *ruh* olarak bahsetmiştir.⁶⁰³ Öte yandan, onun kader doktrinini tamamen reddetmediğini fakat insan onuru üzerinde de ısrar ettiğini belirtmek önemlidir. Servetus, kendisine özgürlük verilen ve Tanrı tarafından krallığına önceden tayin edilen insan hakkında iyimser bir bakışa sahipti. O, Calvin'in Âdem'den beri insanı yozlaştıran ve mahkûm eden, tüm güç ve özgürlükten tamamen yoksun bırakan radikal karamsarlığına karşı çıkmıştır.⁶⁰⁴

Servetus'un özgünlüğü, vaftiz edilmemiş ve aydınlanmamış insanların da Tanrı ile bir olma ve içsel bir ışığa göre iyilik/kötülük yapma özgürlüğüne sahip olma yetilerini sorgulamış olmasında değildir; o, insanın doğuştan gelen tanrısallığı hakkındaki temel önermesiyle ön plana çıkmıştır. Servetus, doğacı yaklaşımların ciddi teolojik imalara sahip olmasından rahatsızlık duymamıştır. Onun bahsettiği *iç ışık* insanın temel bir bileşenidir ve din de bu gerçeğe uymak zorundadır. Servetus'un natüralist gerçekliği, insan ruhunun Tanrı'nın ruhunun bir hipostazı olduğudur.⁶⁰⁵

Bu durum, insanın *Tanrı'nın suretinde yaratılması* timsalini de gayet iyi açıklamaktadır. Nasıl ki Tanrı'nın zihninde hikmet varsa insanın da zihninde ilahî bir meleke vardır. Hem insan hem de Tanrı, Servetus'un temelde benzer olduğunu düşündüğü bir *iç ışık* formuna sahiptir. Dolayısıyla böylesine *yüce bir insan* görüşüne sahip olan birinin bu tanrısallık varlığı asli günah verasetiyle mahkûm etmesi de imkânsızdır. Bu bakımdan Servetus'a göre Âdem günah işlemiştir ve bu günahla kendi ölümüne sebep olmuştur. Fakat bizim ölümümüz kendi günahlarımızın sonucudur. Hem Âdem hem de diğer insanlar günah işlemekten kaçınmak için özgür iradeye ve içsel ışığa sahiptir.⁶⁰⁶

Servetus, bekleneceği üzere, insanda özgür iradenin bulunduğu sıkı bir şekilde inanmış ve bunun sonucu olarak da Calvinci kader doktrinine karşı çıkmıştır. Ona göre Tanrı bizzat özgürlüğün kendisidir çünkü tüm harici mücbir etkilerin üstündedir. Tanrı

⁶⁰³ Servetus, *TCSRKA*, 15,41,197,292; Servetus, *RC*, 170; Hillar, "The Legacy of Michael Servetus", 16.

⁶⁰⁴ Servetus, *TLCG*, 108. Calvin'in kader doktrini ile ilgili geniş malumat için bk. Muhammet Tarakçı, "Kalvinizmde Kader Anlayışı", *Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2010), 93-119.

⁶⁰⁵ Servetus, *RC*, 73.

⁶⁰⁶ Servetus, *TFJCK*, xxvi-xxvii.

özgürlüğün kendisi olduğu için insana da özgür irade ve belli sınırlar içerisinde özgür hareket edebilme kabiliyeti vermiştir.⁶⁰⁷ Bununla birlikte, en yüksek özgürlük itaat içinde yatar ve aynı zamanda en güzel özgürlük ödülü de itaat içinde bulunur. O, *alın yazısı*'nı ilahî adaletin en kötü şakası olarak değerlendirmiş ve bu inancı en kökenine inerek eleştirmiştir. Tanrı'nın zamanın unsurlarından etkilendiği sonucunu doğuran kaderciliğin nasıl feci bir hata olduğunu göstermeye çalışmıştır. Kadercilik, Tanrı'nın sanki kasten bir ruhu kurtarmış, başka bir ruhu ise cezalandırmış olduğu izlenimi doğurmaktadır ve Tanrı bundan münezzehdir.⁶⁰⁸

3.3.4) Vahiy ve İnsanın Tanrı Bilgisi

Servetus, ilahî hakikati arayan herkesin Kutsal Kitap'ı dikkatli ve karşılaştırmalı bir şekilde incelemeye teşvik etmiştir zira Kutsal Kitap'ı okumak ve araştırmak Mesih hakkındaki bilgiyi ilahî kaynaklardan tamamen açık ve mükemmel bir şekilde almak demektir. Bilgelik tam olarak Kutsal Kitap kelimelerinde saklıdır. Tanrı, kutsal yazılar aracılığıyla bize görünmez olan şeyleri göstermektedir ve Tanrı'nın ilham ettiği her kelam, tashih etmek, öğretmek ve eğitmek içindir.⁶⁰⁹ Bununla birlikte kutsal yazıları tek başına okumak, doğru bir yorum üretebilmek için yeterli değildir çünkü Tanrı onu Ruh aracılığıyla ifşa etmedikçe bir harfini dahi anlamak mümkün olmaz.⁶¹⁰ Bu nedenle Kutsal Ruh'un bireyler tarafından içten bir kabulü, kutsal yazıların doğru anlaşılması için epistemolojik ön koşuldur.⁶¹¹

Tanrıdan insana akan bilginin seyri ise düşüşten öncesi ve sonrası olmak üzere ikiye ayrılır. Düşüşten önce cennette Tanrı ve insan arasında kusursuz bir ilişki varken Âdem'in günah işlemesi suretiyle insan, Tanrı'nın aktarımlarını alma menziline dışına çıkarılmıştır. Evet, hiç kimse Âdem'in günahından sorumlu değildir veyahut onun bireysel suçunu paylaşmaz fakat işlenen bu günah insanın bilgiyi alma yollarını ve kalitesini değiştirmiştir. Böylece insan doğru şeyi yapmanın çok daha zor olduğu bir konuma düşürülmüştür çünkü doğru şeyin ne olduğunu bilmek onun için zorlaşmıştır.

⁶⁰⁷ Othner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 61.

⁶⁰⁸ Othner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 61.

⁶⁰⁹ Servetus, *TTT*, 166-168.

⁶¹⁰ Servetus, *TTT*, 167-168.

⁶¹¹ Christine Schulte am Hülse, "The Holy Spirit in the Theological Work of Michael Servetus", *Church History and Religious Culture* 101/2-3 (2021), 220.

Servetus bunu *Tanrı'nın yüzü bizden gizlendi, karanlıkta yürüyoruz* diyerek açıklamıştır.⁶¹²

Servetus'a göre vahiy, düşüşten sonra devreye giren bir bilgi vasıtası ve Tanrı'nın insana tanrısallığın gerçek doğasını açıklamaya yönelik bilinçli çabasıdır. Bu süreç, her biri insanın Tanrı hakkındaki bilgisini artıran evreler ve aşamalar yoluyla gerçekleşmektedir.⁶¹³ Vahiy aşamalıdır ve insan her aşamada Tanrı'yı bir önceki aşamadan farklı bir şekilde kavrar. Esasen Hristiyanlığın özünde de kademeli bir vahiy tasavvuru vardır fakat Servetus bunu kendi teolojisinin her yönünü etkileyen bir sisteme dönüştürmüştür. İnsan kendi özünde var olan iyi ile kötüyü ayırt etme kabiliyetiyle kademeli vahiy sürecinden aldığı bilgiyi birleştirdiğinde ortaya işlevsel bir dindarlık çıkmaktadır.⁶¹⁴

Kademeli vahiy teorisi, Tanrı'nın kendisini insana aşamalı bir şekilde ifşa etmesini ve sonraki nesillerin Tanrı hakkında öncekilerden daha fazla bilgi sahibi olmasını ifade etmektedir. Tanrı'nın kendini ifşasının dört genel aşamasını ortaya koyan Servetus, bunlara bazı alt kademeler de ekleyerek çok katmanlı bir vahiy tasavvuru inşa etmiştir. Bu aşamalardan ilki, Tanrı'nın hiçbir şekilde kavranamadığı ve idrak edilemediği dönemdir. O'nu algılayabileceğimiz bir form altında kendisini bize sunmadıkça Tanrı hakkında herhangi bir kavrayış oluşturamayacağımızın altı çizilmelidir.⁶¹⁵ Tanrı, madde dünyasının tasavvur edemediği tüm ideal formların toplamı ve çokluğu olduğu için O'nun neden bu kadar mesafeli olduğunu anlamak zor olmamalıdır. Dahası, kötülük güçlerinin dünyada var oluşu Tanrı'nın kendisini gizlemesinin bir başka nedenidir. Tanrı'nın varlığının insan tarafından bilinir hale gelmesi bu vahiy sürecinin ikinci aşamasında gerçekleşmektedir.⁶¹⁶

Servetus, Tanrı'nın kendisini insanoğluna belli ettiği zamanı Musa dönemi olarak belirler ancak İbrahim ile Musa arasındaki dönemi açıklamak için de birkaç alt aşama ekler. Bununla birlikte Yasa'nın Musa'ya verilmesine kadar, insan Tanrı hakkında gerçek bir bilgi

⁶¹² Servetus, *TCSRKA*, 7.

⁶¹³ Hillar, "Process Theology and Process Thought in the Writings of Michael Servetus", 4-5.

⁶¹⁴ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 77; Eun S. Ra, *Michael Servetus: Unfortunate and Fair Conviction Heretic and Seditious at The Trials Vienne and Geneva, 1553* (Pretoria: University of Pretoria, Doktora, 2001), 78.

⁶¹⁵ Servetus, *TTT*, 184; Friedman, "Michael Servetus: Exegete of Divine History", 463-464.

⁶¹⁶ Servetus, *TTT*, 184.

imkânından mahrumdur. Daha da önemlisi Servetus'un, Yasa'nın verildiği sırada Tanrı'nın kendisini sadece İbranilere değil, tüm halklara gösterdiğini iddia etmesidir. Vahiy sürecinin üçüncü aşaması ise peygamberlerin gönderilmesidir.⁶¹⁷ Bu konuda Mesih'in gelişini önceden bildiren İşaya ve Yeremya'nın kehanetlerine atıfta bulunmuştur. Mesih'ten önceki peygamberler adeta belli belirsiz bir desen görmüşlerdir.⁶¹⁸

Vahyin dördüncü evresi ise enkarnasyondur, yani Mesih'in gelişidir.⁶¹⁹ Bu dört aşamalı süreç Hristiyan bakış açısından, Eski Ahit'in, büyük peygamberlerin ve Mesih'in gelişinin misyonunu açıklamaktadır. Servetus için vahyin tek bir yolu ya da biçimi yoktur ancak sonunda Mesih'in gelişiyile çok ayrı ve bağımsız bir şekil almıştır. Bu yaklaşım *De Trinitatis Erroribus*'ta açıklandığı şekil ve üslupla hemen hemen aynı şekilde *Christianismi Restitutio*'da da yer almaktadır.

Servetus'un sunduğu aşamalı vahiy anlayışının birçok farklı ve önemli düzeyleri bulunmaktadır. Burada her aşamayı başlatan ve kendisi hakkında devamlı bilgi veren Tanrı olduğu için insan pasif bir konumdadır; zaten insanın herhangi bir zamanda kesbedebileceği Tanrı bilgisini tek başına artırması mümkün değildir. Başka bir deyişle, insan, ilahî bilgeliğin alıcısıdır. Bu eğilim Servetus'un asli günah anlayışında da belirgindir çünkü Tanrı orada da aktif unsurdur ve asli günahla insanda esaslı bir değişim süreci yaşandığında kendisini insana gizlemiştir.⁶²⁰ Geleneksel Hristiyanlıkta vahiy, bir günah durumu tarafından yaratılan soteriolojik bir ihtiyacı karşılamakta ve kendisini Oğul'un olağanüstü doğasına dayandırmaktadır. Servetus'a göre vahyin amacı, günah veya soteriolojik sorunlara çok az ilgi gösteren bir Baba teolojisi geliştirmektir.⁶²¹

Bir diğer önemli nokta da bilgi meselesidir. İnsanın hakikati bulup doğru davranışlar sergileyebilmesi için bilgiye ihtiyacı vardır ve eylemleri sahip olduğu bilgi temelinde değerlendirilir. Bu bilgiyi de kendi belirlediği süre ve çerçevede insana veren bizzat Tanrı'nın kendisidir. İnsan, kendisini evrene ve Tanrı'ya bağlayan içsel ışığa göre hareket

⁶¹⁷ Servetus, *TTT*, 184; S. Ra, *Michael Servetus: Unfortunate and Fair Conviction Heretic and Seditious at The Trials Vienne and Geneva, 1553*, 78.

⁶¹⁸ Servetus, *TTT*, 183-184.

⁶¹⁹ Servetus, *TTT*, 184; Friedman, "Michael Servetus: Exegete of Divine History", 464; Hillar, "Process Theology and Process Thought in the Writings of Michael Servetus", 5.

⁶²⁰ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 83.

⁶²¹ Marjorie Hewitt Suchocki, "God, Trinity, Process", *A Journal of Theology* 40/3 (2001), 169-170; Friedman, "Michael Servetus: Exegete of Divine History", 467.

etmekte özgürdür. Tanrısal akıl ve insan akli bazı açılardan paralel çizgilerdedir ve bu paralellik nedeniyle iç nur büyük anlam taşır. Bununla birlikte insan, istediği gibi hareket etme özgürlüğüne sahipken ve zihni, Tanrı'dan akan bir iç ışık aracılığıyla Tanrı'nın beklentilerine açıkken, yine de bir çıkmazdadır; çünkü bilgi olmadan ne özgür iradesinin ne de alıcı yeteneklerinin bir anlamı yoktur.⁶²²

Servetus, bilgiye son derece önem verse de kendisine vahiy ulaşmamış, yani tanrısal bilgiyle muhatap olmamış kimselerin de kendilerine doğuştan bahşedilen birincil inayet vasıtasıyla hakikati bulabileceklerini düşünmüştür.⁶²³ Onun, insanı kendi çabalarıyla hakikati bulabilecek durumda görmesi şaşırtıcı değildir. İnsanın yaratılışı ve asli günahın insanoğlu üzerinde kalıcı bir etkisinin olmaması konusundaki görüşleri onun bu konudaki yaklaşımını anlamamıza imkân vermektedir.

⁶²² Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 83-84.

⁶²³ Servetus, *TFJCK*, 18.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: TESLİS

Servetus'un teslis hakkında ne düşündüğünü ve tam olarak neye karşı olduğunu anlamak için teslis ile ilgili temel tartışmaları genel hatlarıyla hatırlamak gerekmektedir. İlk bölümde teslisin 'ne' olduğuna, ne zaman ve nasıl ortaya çıktığına ve akabinde kurumsal bir doktrin olarak tesis edilmesine değinmiştik. Bu aşamada, teslis ile ilgili olarak Hristiyan geleneğindeki teolojik arka plan üzerinde yoğunlaşmak Servetus'un reddettiği şeyi kavramak bakımından önemli olacaktır.

Hristiyanlık, özü itibariyle insanın kurtuluşunu hedefleyen bir dindir ve bunun için kendisine iman eden insanlardan bazı dogmaları kabul etmesini beklemektedir. Bu yönüyle Hristiyanlık, Eski Ahit'ten gelen belli bir teoloji, kozmogoni ve tarih tasavvuruna sahiptir. Bununla birlikte gerek Yuhanna İncili'nde gerekse Pavlus'un bazı mektuplarında geçen birtakım tezler, onu 'felsefi bir dünya görüşü' olarak nitelendirmemize de imkân tanımaktadır. Eski Ahit bize geleneksel bir din dili verirken Yeni Ahit ise Yunan felsefesinin hâkim olduğu kavramlar ve tasavvurlar dünyası içinde ihdas edilmiş bir sistemi sunmaktadır. Dolayısıyla Hristiyanlık, geleneksel Yahudi mirası ile Yunan felsefesinin harmanlandığı yepyeni bir anlayışı yansıtmaktadır.⁶²⁴

Teslis doktrini, felsefenin Hristiyanlık üzerindeki etkisinin en bariz görüldüğü yerdir. Bu doktrin etrafında yapılan tartışmalarda sıkça kullanılan *Ousia* ve *Hypostasis* gibi kavramlar bunun en net göstergesidir.⁶²⁵ Yuhanna İncili'nin ilk satırlarında karşımıza çıkan şu cümleler de temas etmek istediğimiz şeyi göstermesi bakımından önemlidir:

⁶²⁴ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Plotinos, Yeni Platonculuk, ve Erken Dönem Hristiyan Felsefesi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), 256-260.

⁶²⁵ Bu kelimeler, Hristiyan teolojisinde Tanrı'nın bölünmemiş tek tözündeki üç şahsı (Baba, Oğul, Kutsal Ruh) ifade etmek için kullanılır. Fakat teologların kullanımı açısından bir birlik olduğu da söylenemez. Zaman zaman birbirlerinin yerine bazen de farklı anlamlarda kullanıldığı görülebilir. Bu konuda detaylı malumat için bk. Eugene Webb, "The Hermeneutic of Greek Trinitarianism: An Approach Through Intentionality Analysis", *Religion in Context: Recent Studies in Lonergan*, ed. Timothy P. Fallon (UPA, 1988), 141-158. Teslisle bağlantılı olarak töz ve öz kavramlarına ileride değinilecektir.

*Başlangıçta Söz vardı. Söz Tanrı'yla birlikteydi ve Söz Tanrı'ydı. Başlangıçta O, Tanrı'yla birlikteydi. Her şey O'nun aracılığıyla var oldu, var olan hiçbir şey O'nsuz olmadı. Yaşam O'ndaydı ve yaşam insanların ışığıydı. Işık karanlıkta parlar. Karanlık onu alt edemedi.*⁶²⁶

Yukarıdaki pasajda geçen ifadeler tam anlamıyla felsefi bir sentez ortaya koymaktadır. Nitekim 'Söz' (Word) kavramının Yunan filozoflarının Tanrı anlayışlarının temelini teşkil eden *Akıl* veya *Logos* kavramlarıyla yakınlığı veya benzerliği bunu göstermektedir. Bu kavramların Hristiyanlığa dâhil edilmesini sağlayan, görece Hristiyanlığın öncüsü olarak da kabul edilen İskenderiyeli Philo'dur.⁶²⁷ Yahudi Philo'nun, Eski Ahit'le Platonculuk arasında bir yol tutmaya çalışırken, evrenin var olmadan veya yaratılmadan önce Tanrı'nın zihninde bir idealar dünyası, yani Logos olarak mevcut olduğu şeklindeki bir görüşü benimsediği malumdur. Philo bunun için Stoacılardan aldığı bir terimi kullanarak Tanrı'nın evrenle ilgili bu düşüncelerini *temel nedenler* (logoi spermetikoi) olarak adlandırmıştır.⁶²⁸

Öte yandan Yuhanna İncili'nde Kelam'ın veya Logos'un yalnızca Tanrı'yla birlikte var olduğu söylenmemekte, aynı zamanda her şeyin onun yani Kelam'ın eseri olarak meydana geldiği ve varlığa gelen şeyler içinde hiçbirinin onsuz meydana gelmediği ileri sürülmektedir. Burada Yunan felsefe geleneği içinde ortaya çıktığını bildiğimiz bir başka tez, yani *evrenin tanrısal akıl tarafından kavranabilir bir yapıda* meydana getirildiği ve tanrısal akıl veya bilgeliğin ürünü olduğu yönündeki Platoncu-Stoacı yaklaşım zımnen dile getirilmektedir.⁶²⁹ Böylece İsa'nın Kelam olarak Tanrı olduğu, her şeyin bu Kelam tarafından yaratılmış olduğu, onun hayat ve insanların ışığı olduğu yönündeki söz konusu görüş, Hristiyanlığın erken bir dönemden itibaren Yunan felsefesiyle karşılaştığını ortaya koymakta ve ilgili anlayışın önemli bir ürünü olan Platoncu tanrısal idealar metafiziğinin Hristiyanlığa nüfuz ettiğini kanıtlamaktadır.⁶³⁰

İsa'dan sonraki yüzyıllarda Hristiyanlığı kabul eden kimselerin çoğunun Yunan geleneği içinde yetişmiş, eğitim almış ve dolayısıyla Yunan felsefesini yakından tanıyan paganlar

⁶²⁶ Yuhanna: 1:5.

⁶²⁷ Dursun Ali Aykıt, *Hristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo* (İstanbul: Kitabevi, 2011), 357-363.

⁶²⁸ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Plotinos, Yeni Platonculuk, ve Erken Dönem Hristiyan Felsefesi*, 258; Muhammet Tarakçı, "Hristiyanlıkta Logos Doktrini", *Milel ve Nihal* 8/1 (2011), 204-205.

⁶²⁹ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Plotinos, Yeni Platonculuk, ve Erken Dönem Hristiyan Felsefesi*, 258.

⁶³⁰ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Plotinos, Yeni Platonculuk, ve Erken Dönem Hristiyan Felsefesi*, 258.

olması yukarıda bahsedilen etkinin en önemli sebebidir. Justinus, Tatianus, Athenagoras ve hatta Aziz Augustinus gibi aslında pagan kültür içinde yetişmiş ve daha sonra hayatlarının bir döneminde Hristiyanlığı kabul etmiş olan bu insanlar, Hristiyanlığın Yunan felsefesiyle teması ve ondan etkilenmesi sürecini hızlandırmışlardır.⁶³¹ Bu bilgiler ışığında söyleyebiliriz ki, Hristiyanlığın kendi dünya tasavvurunu ve bu tasavvurun üzerine dayandığı temel yapıtaşlarını tanımlarken, içinde doğduğu entelektüel-kültürel ortamın dilini, terminolojisini, kavramlar örgüsünü ve doktrinel malzemesini kullanmak durumunda kaldığı gerçeğini göz önünde bulundurarak yorumlamaya çalışmak, onun temel dogmalarının ve özellikle de teslisin hâsıl oluş koşullarıyla ilgili umumi çerçeve hakkında bir fikir sahibi olmamızı sağlayabilir.

4.1) Teslisin Mahiyeti

Teslisin mahiyeti konusuna başlarken bu dogmanın özellikle Hristiyan geleneğinde nasıl anlaşıldığı ve kavrandığı sorununa değinmek anlamlı olacaktır. Teslis, en genel tanımıyla Baba, Oğul ve Kutsal Ruh şeklinde formüle edilen bir Tanrı tasavvurudur ve bu bakımdan Hristiyanlığın en temel dogmasıdır. Katolik inancına göre, tanrısal doğada Baba, Oğul ve Kutsal Ruh olmak üzere üç uknum yer alır. Bu üçlü, kendi aralarındaki ilişkileri bakımından farklı olsalar da asıl itibariyle tek bir tanrıdır. Baba, babalık itibariyle Oğul'dan; Oğul, oğul olması dolayısıyla Baba'dan; Kutsal Ruh ise hem Baba hem de Oğul'dan geldiğinden diğer ikisinden farklıdır ve teslisin unsurları arasındaki farklılık sadece bundan ibarettir. Oğul'un ve Kutsal Ruh'un ortaya çıkışı, yokken var olma şeklinde anlaşılmalıdır; Tanrı'nın kendi içinde gerçekleşen bir süreç olarak değerlendirilmelidir. Baba'dan, tanrısal akıl aracılığıyla Kelam, yani Oğul; tanrısal irade vasıtasıyla da Sevgi, yani Kutsal Ruh çıkmıştır.⁶³²

Orta Çağ'ın önemli mütefekkirlerinden Thomas Aquinas, sıkı bir teslis savunucusu olarak geleneksel teslis doktrini kavramamız hususunda bize yardımcı olabilir. Aquinas'a göre insanın Tanrı'yı bilmesi üç türdür. İlki, insanın kendi aklıyla mahlûkatı müşahede ederek buradan çıkardığı bilgilerdir. İkincisi, insan aklının sınırları dâhilinde olmayan ilahî bilginin vahiyle insana açıklanmasıdır. Bu kapsamdaki vahiy, müşahede edilen

⁶³¹ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Plotinos, Yeni Platonculuk, ve Erken Dönem Hristiyan Felsefesi*, 262.

⁶³² Muhammet Tarakçı, *St. Thomas Aquinas* (İz Yayıncılık, 2006), 129-130; Hoover, "İslâmî Monoteizm ve Teslîs", 131.

değil, sözle açıklanan ve inanılan bir şeydir. Sonuncusu ise, insanın vahyedilen şeyleri görmesini içermektedir. İşte teslis de insan aklının sınırlarını aşan ve yalnızca vahiy ile kavranabilecek bir konudur.⁶³³

Aquinas, teslisin akılla kavranamayacak bir şey olduğunu savunsa da yine de bununla alakalı kendi *mantıksal* açıklamasını yapmaya çalışmıştır. Ona göre insan zihni kendisini idrak ettiğinde, benliğindeki bir *kelam*'ı tasavvur etmiş olur. Bir başka ifadeyle, insan zihninin içinde *algılanmış* bir zihin bulunur. Aquinas, insan zihninin kendisini sevmesi sonucu, iradesinde kendini “sevilen bir varlık” olarak ürettiğini ve bu sürecin daha ileri gitmeden sadece üç halkadan oluşan bir daire şeklinde kendi içinde hareket ettiğini söyler. Burada bahsettiği üç şey de aslında zihinde meydana gelen; zihnin kendisi (sürecin kaynağı), akılda algılanan zihin ve iradede sevilen zihindir.⁶³⁴

Aynı insan zihninde olduğu gibi, Tanrı'da da üç unsur bulunduğunu düşünen Aquinas, Baba'yı tüm ilahî gelişimin kaynağı olan Tanrı, Oğul'u söz yardımıyla akılda hâsıl olan Tanrı ve Kutsal Ruh'u da sevgi yoluyla ortaya çıkan Tanrı şeklinde değerlendirmiştir. O, Tevrat'ta bahsedilen *insanı kendi suretimizde, kendimize benzer yaratalım*⁶³⁵ cümlesini de bu kapsamda değerlendirmiş ve insan zihni ile Tanrı'nın üç unsurdan oluşması arasında bir benzerlik kurmuştur.⁶³⁶

Tarih boyunca teslise yöneltilen ciddi eleştiriler vardır. Aquinas'ın bu tenkitlere karşı yaptığı savunmalar da geleneğin teslis anlayışını yansıtmaması bakımından önemlidir. Örneğin teslisteki üç unsurun tek doğaya/öze sahip olduğu yönündeki temel kabul ve bununla ilgili herhangi bir Kutsal Kitap ifadesinin bulunmuyor oluşu en temel iki eleştiridir. Katolik öğretiyeye göre Baba, Oğul ve Kutsal Ruh birbiriyle ahenk içinde olan üç tözdür. Tanrı'da töz ile özün aynı olduğu kabulünden hareketle yukarıdaki öğretinin kabul edilmesi durumunda aynı zamanda üç özün varlığı da kabul edilmiş olmaktadır.⁶³⁷

⁶³³ Tarakçı, *St. Thomas Aquinas*, 128-129; Muammer İskenderoğlu, “Thomas Aquinas'ta İman, Teoloji ve Akıl İlişkisi”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 16 (2004), 210-216.

⁶³⁴ Tarakçı, *St. Thomas Aquinas*, 30.

⁶³⁵ Yaratılış 1:26.

⁶³⁶ Tarakçı, *St. Thomas Aquinas*, 130.

⁶³⁷ Töz ve öz arasındaki ilişki çok kadim felsefi bir tartışmadır. Aristo'ya göre töz (ousia), var olmak için bir dayanağa ihtiyacı olmayan şeydir. Töz haricinde hiçbir şey tek başına var olamaz ve her şey var olmak ona yüklenmek zorundadır. O, bu bakımdan tözü var olma, var olan, form, öz, mahiyet ve özne gibi değişik anlamlarda kullanmıştır. Öz ise tözden bağımsız değil, aksine onunla iç içe geçmiş ve gelişmiştir. Aristoteles, özü hem mahiyet hem de töz anlamlarında kullanır. Ona göre öz, *ousia*'nın

Aquinas, Tanrı'daki töz ile ilgili açıklamalarında, tözün hem Ousia (bir şeyin niteliğini veya özünü ifade eder) hem de Hypostasis (hem töze ait cinsteki bireyi hem de akıl sahibi varlığı ifade eder) şeklinde anlaşılabilceğini fakat Hypostasisin bu noktada daha doğru bir tercih olduğunu savunmuştur. Ayrıca Hypostasisin karşılığı olarak da *şahıs* kavramını kullanmıştır. Özetle, teslisin unsurlarının üç töz şeklinde yorumlandığı geleneksel öğretinin üç *şahıs* olarak da anlaşılması mümkündür.⁶³⁸ Aquinas, buna ilaveten, teslis unsurlarının tek bir öze sahip oluşlarıyla ilgili herhangi bir Kutsal Kitap ifadesinin bulunmadığına ilişkin eleştiriye yönelik de *Ben ve Baba biriz ve Ben Baba'da, Baba da Ben'dedir*⁶³⁹ cümlelerini delil göstermiştir.⁶⁴⁰

Geleneksel öğretilerde Oğul'un ve Kutsal Ruh'un her ikisinin de tartışmasız bir biçimde ezeli olduğu kabul edilir. Aquinas'ın bu konudaki savunması kayda değerdir. O, Oğul'u ardışık bir eylem olarak görmez çünkü ardışık eylemlerde eylemi meydana getiren ilke ile etkinin aynı anda olması mümkün değildir. Bununla birlikte, etkisini eş zamanda meydana getiren eylemlerde etki ile neden arasında zamansal bir fark olması zaruri değildir. Oğul ile Kutsal Ruh'un Baba'dan çıkması da eş zamanlı bir eylem olduğu için her ikisinin de ezeli olduğu sonucu ortaya çıkar.⁶⁴¹

Teslisi oluşturan unsurların üstünlük ve güç bakımından eşit olmaları da teslis akidesinin temelleri arasındadır. Bu konudaki en önemli tenkit, Kutsal Kitap'ta bu kabule muhalif olarak değerlendirilen *Baba benden üstündür*⁶⁴², *Oğul da her şeyi kendisine bağımlı kılan Tanrı'ya bağımlı olacaktır*⁶⁴³ cümleleridir. Aquinas'a göre İsa Mesih'in biri beşerî ve diğeri de ilahî olmak üzere iki doğası vardır ve yukarıdaki Kutsal Kitap cümlelerini doğru anlamının yolu bu doğalar arasındaki ayrımı kavramaktan geçmektedir. Bu cümlelerde kastedilen, İsa Mesih'in ilahî doğasının değil, beşerî doğasının Baba'dan daha aşağıda

anlamlarından biri olan *eidos*'tur. Aristoteles, bir şeyi o şey yapana ve ilk *ousia*'sına *eidos* der. Öz için genellikle *eidos* sözcüğünü kullanır fakat *eidos* sözcüğünü yalnızca öz anlamında değil, aynı zamanda biçim (form), mahiyet, görünüm, doğa ve tür gibi farklı anlamlarda da kullanmıştır. Detaylı malumat için bk. Hüseyin Aydoğdu, "Aristoteles Ontolojisinde Töz (Ousia)-Öz (Eidos) İkiliği Problemi", *Dört Öge* 18 (2020), 37-44,45-49.

⁶³⁸ Tarakçı, *St. Thomas Aquinas*, 131; Hasan Yücel Başdemir, "Thomas Aquinas'ta Tanrı Tasavvuru", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2003), 113-115.

⁶³⁹ Yuhanna 10:30, 38.

⁶⁴⁰ Tarakçı, *St. Thomas Aquinas*, 132.

⁶⁴¹ Tarakçı, *St. Thomas Aquinas*, 132-133.

⁶⁴² Yuhanna 14:28.

⁶⁴³ Korintliler 15:28.

olduğudur. Bu bakımdan, teslisi oluşturan üç uknumun aynı tanrısal öze sahip olduğu öncülünden hareketle, Baba'ya ait olan tüm yüce sıfatların aynı zamanda Oğul ve Kutsal Ruh için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür.⁶⁴⁴

Yukarıdaki izahlardan hareketle, teslis akidesinin geleneksel Hristiyan anlayışında ne ifade ettiği şöyle özetlenebilir: Teslisin Tanrısı üç şahıs ve bir doğadan oluşur. Oğul Baba'dan, Kutsal Ruh ise Baba ve Oğul'dan meydana gelmiştir. Aynı Baba gibi, Oğul ve Kutsal Ruh da ezeldir. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh şeklinde ifadelendirilen teslis uknumları arasında üstünlük ve güç bakımından bir derecelendirme veyahut fark yoktur. İnsan aklı teslisin unsurlarına ait özellikleri kavrama hususunda eksiktir. Dolayısıyla teslis, Kutsal Kitap temel alınarak anlaşılabilir bir dogmadır.

4.2) Servetus'un Teslis Eleştirisi

Servetus, teslis doktrinine kategorik olarak temelden karşıdır. O, ilk eseri *Teslisin Yanlırları Üzerine Yedi Kitap*'a; İsa Mesih'in bir hipostaz değil, bir insan olduğunu ve bunun hem Kutsal Kitap'ta hem de ilk dönem Kilise Babalarının yazılarında açıkça anlatıldığını söyleyerek başlamış ve geleneğe karşı farklı bir savunma mekanizması geliştirmiştir.⁶⁴⁵ Mesih, mucizevi bir şekilde doğan Tanrı'nın oğludur. Bir hipostaz değil, gerçek bir oğuldur. Kutsal Ruh'un ayrı bir Tanrı olarak tesis edilişi de büyük bir hatadır. Kutsal Kitap'ta buna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Evet, Kutsal Kitap'ta Baba'dan bahsedilmektedir, Oğul'dan bahsedilmektedir ve hatta Kutsal Ruh'tan da bahsedilmektedir fakat bir teslis inancı oluşturacak formatta üçünün birlikte geçtiği

⁶⁴⁴ Tarakçı, *St. Thomas Aquinas*, 133; Başdemir, "Thomas Aquinas'ta Tanrı Tasavvuru", 116-120.

⁶⁴⁵ Servetus, *TTT*, 3. Servetus'un teslis doktrini reddetmediğini, onun yalnızca felsefeden devşirilip Hristiyanlığa dâhil edilen kavramlara karşı olduğunu ve özellikle İznik formülasyonunun yanırlarını düzeltme niyetinde olduğunu ifade eden yaklaşımlar da vardır fakat bunları bilimsel perspektiften değerlendirmek mümkün değildir zira ilk elden kaynaklara müracaat ettikleri şüphelidir. Bunlar arasında, onun Spiritüel Fransiskanleri takip ettiğini ve teslisi reddetmekten ziyade 'tuhaf bir biçimde modellediğini' dile getiren yaklaşımlardan birine örnek için bk. George Huntston Williams, *The Radical Reformation* (Kirksville, Missouri: Truman State, 2000), 57-58. Diğer taraftan, konuyla ilgili daha makul yorumlar bulmak da mümkündür. Örneğin, Servetus'un teolojisini tanımlayan en doğru kavramın 'teslis karşıtı' olmadığı fakat onun esasen 'geleneksel doktrin karşıtı' olarak tanımlanabileceği bunlardan biridir. Bk. Hughes, "The Face of God: The Christology of Michael Servetus", 23-24.

herhangi bir pasaj yoktur. Bu bakımdan teslis ne mantıkla bağdaştırılabilir ne de Kutsal Kitap'la temellendirilebilir bir doktrindir.⁶⁴⁶

Servetus'a göre, Yahudilerin ve Müslümanların Hristiyan olmalarının önündeki en büyük engel de teslistir. Nasıl ki Tanrı, Kutsal Kitap'ta her biri farklı bir mesaj ifade etsin diye *El Şadday* ve *Elohim* gibi bir dizi isimle kendini bize tanıtırorsa, İsa ve Kutsal Ruh gibi isimler de Tanrı'nın farklı yönlerini bize yansıtmak için tasarlanan terimlerdir. Dahası, teslis doktrinini izah etmek için kullanılan hypostasis, ousia veyahut şahıs ve öz gibi kavramların hiçbiri Kutsal Kitap'ta geçmemektedir. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'la ilgili Kutsal Kitap referansları, Tanrı'nın çeşitli suretlerine veya tezahürlerine işaret etmektedir.⁶⁴⁷

Servetus, Hristiyanlığa en büyük zararı teslis inancının verdiği kanaatindeydi. Teslis inancı yüzünden sayısız kötülük ve sapkınlık hâsıl olmuş ve kiliseyi içinden çıkılmaz mantıksız doktrinlerle doldurmuştur. Bu 'saçmalıklar' yüzünden Hristiyan inancı Yahudi ve Müslümanlar nezdinde bir alay konusu olmuştur.⁶⁴⁸ Teslis hakkındaki şu ifadeleri dikkat çekicidir:

Lütfen bana söyler misin, hangi Türk, İskit, ya da barbar, bu kelime oyunlarını ve kavram kargaşalarını onlara söylediğimde kakkaha atmadan durabilir? Ayrıca, her şeyden daha üzücü olan şey bu teslis geleneğidir. Ah keder! Müslümanlarca ne kadar da elverişli bir alay sebebi olduğunu yalnızca Allah bilir. Yahudiler de bu hayal mahsulü tasavvurdan tiksiniyor ve bir küfür olarak gördükleri teslis hakkındaki aptallığımızla dalga geçiyorlar. Ayrıca onun (teslisteki Mesih'in) yasada vaat edilen Mesih olduğuna da inanmıyorlar. Eğer olağanüstü bir inancı algılamaları gerekiyorsa sadece Müslümanlar ve

⁶⁴⁶ Servetus, *TTT*, 3,49-50,58; Servetus, *RC*, 5-11; Mitchell, "A Stricture on Schaff's Account of Servetus", 452-453; Tausiet, "Magus versus Falsarius: A Duel of Insults between Calvin and Servetus", 76-77. Bazı değerlendirmelere göre, Servetus'un teslise yönelik eleştirileri Hristiyan bakış açısına göre de kötü niyetli değildir. Onun tüm gayreti Mesih'e olan bağlılığından ve samimi dindarlığından ileri gelmiştir. Dolayısıyla herkesin Mesih'e bağlanması için mevcut doktrinleri eleştirmiş ve bunu düzeltmeye çalışmıştır. Bk. Goldstone Lawrence - Goldstone Nancy, *Out of The Flames* (New York: Broadway Books, 2002), 71-72.

⁶⁴⁷ Klauber, "Servetus, Michael (1511-53)", 521; Udo Thiel, *The Cambridge History of Seventeenth-Century Philosophy*, ed. Daniel Garber - Michael Ayers (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 1/872; Bainton, *Hunted Heretic*, 8-9. Timothy George, Calvin'in de ousia, hypostases, persona ve hatta trinitas gibi kelimelerin Kutsal Kitap'a dayanmayan terimler olduğunun gayet net farkında olduğunu belirtir fakat Calvin yine de teslisi savunmuş ve teslis karşıtlarına şiddetle karşı çıkmıştır. Bkz George, *Reformcuların Teolojileri*, 316-317. Ayrıca, Servetus'un teslis ile ilgili 'tezahürler' tasavvuru son dönemlerde farklı isimler tarafından da zikredilmeye başlayan bir yaklaşımdır. Bir örnek için bk. Frithjof Schuon, *From the Divine to the Human: Survey of Metaphysics and Epistemology*, çev. Gustavo Polis - Deborah Lambert (Bloomington: World Wisdom Books, 1981), 37.

⁶⁴⁸ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 16; Drummond, *The Life of Michael Servetus*, 7.

Yahudiler değil, yaban hayvanları bile⁶⁴⁹ bizimle alay edebilir, Rabb'in tüm eserleri tek bir tanrıyı kutsasın.⁶⁵⁰

Servetus, tesliste yer alan üç şahsı/uknumu iblisin bir silüetine, üç başlı bir *Kerberos*'a⁶⁵¹, korkunç bir canavara ve insanoğlunu gerçek Mesih'in bilgisinden uzaklaştırmak adına şeytanın insanların zihinlerini kurcalamak için tasarladığı bir oyuna benzeterek müstehzi bir tavır benimsemiştir.⁶⁵² Kiliseyi baştan aşağı yozlaştıran ve onu gerçek temelinden uzaklaştıran da Baba ve Oğul'un eş-tözel olup olmadığına ilişkin metafizik Yunan spekülasyonlarının Hristiyanlığa girişidir.⁶⁵³ Ona göre *communicatio idiomatum* (İsa Mesih'te ilahî ve beşerî doğaların birbiriyle etkileşimi) anlayışı Kutsal Kitap ile çelişkili ve karmaşık bir icattır. Tanrı, tanrılığını Mesih ile tam olarak paylaşır ancak Mesih'te var olan insani kusurları paylaşmaz. Bu açıklamalar birden fazla Tanrı'yı değil, yalnızca Tanrı kelimesinin farklı kullanımlarını ima etmektedir ve Kutsal Kitap açıkça Tanrı ve Mesih'i ayrı varlıklar olarak göstermektedir.⁶⁵⁴

Kutsal Kitap'ın çeşitli pasajları Kutsal Ruh'un ayrı bir tanrısal varlık olmadığını; bilakis Tanrı'nın kendisinin bir faaliyeti olduğunu gösterir. Skolastik ilahiyatçıların ileri sürdüğü argümanlar Kutsal Kitap'ta belirtilmeyen temellere dayanmaktadır. Kutsal Kitap'ın ifadeleri tamamen saf ve yalın anlamıyla anlaşılmalıdır ki böyle bir okuma yapıldığında Eski ve Yeni Ahit'in açıkça bir Tanrı'yı (Baba) ve bir Mesih'i (Oğul) öğrettiği görülür. Eski Ahit tekrar tekrar tek bir Tanrı'ya vurgu yapmıştır. Geleneği körü körüne takip eden bazı ilahiyatçılar ise anlamadıkları kavramlar hakkında tartışarak şahıs (person) kelimesini Kutsal Kitap'a tamamen aykırı bir anlamda/şekilde kullanmışlardır.⁶⁵⁵

⁶⁴⁹ Burada İşaya 56:9'a bir gönderme vardır: "Ey kırlarda dolaşan yaban hayvanları, ey ormanda yaşayan hayvanlar, hepimiz gelin, yiyin."

⁶⁵⁰ Servetus, *TTT*, 66-67.

⁶⁵¹ Servetus, *RC*, 166; Matteo Gribaldi, *Declarationis Jesu Christi Filii Dei*, çev. Peter Hughes - Peter Zerner (New York: Blackstone & Michael Servetus İnstitute, 2010), 5; Walter Nigg, *The Heretics*, çev. Richard Winston - Clara Winston (New York: Alfred A. Knopf., 1962), 324-325. Kerberos, Yunan mitolojisinde ölülerin bulunduğu yeraltının kapısında bekçilik yapan Hades'in üç başlı köpeğidir. Kuyruğu yılanıdır ve sırtında sayısız yılanbaşı bulunur. Görevi dirilerin içeriye girmesini ve bir girenin bir daha dışarıya çıkmasını önlemektir. Bk. Stephen P. Kershaw, *Yunan Mitolojisi Rehber Kitabı*, çev. Şefik Turan (Konya: Salon Yayınları, 2018), 203-205.

⁶⁵² Servetus, *RC*, 30,87-88.

⁶⁵³ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 68-69.

⁶⁵⁴ Servetus, *TTT*, 4.

⁶⁵⁵ Servetus, *TTT*, 5; Friedman, "The Reformation Merry-Go-Round: The Servetian Glossary of Heresy", 76-77.

Servetus, tüm Hristiyan dünyasının yanlış bir Tanrı kavramını kabul ettiğini ve teslisi bazı Latince kavramların filolojik açıklamalarına dayanarak rasyonelleştirmeye çalıştığını savunmuştur. Üç Hypostasis, üç şahıs (person) ya da üç öz/töz mutlak surette üç farklı Tanrı ortaya çıkarır ki bu da açık bir biçimde politeizmdir.⁶⁵⁶ Hiç kimse Tanrı'yı doğru bir şekilde kavramadığına göre Hristiyanlığın temeli çürümüş demektir. Oysa İbrahim'i, Musa'yı ve İbranileri putperestlerden ayıran yegâne şey Tanrı'nın doğru bir şekilde anlamalarıydı. İsa'nın insanoğluna getirdiği yeni hakikat eğer yanlış anlaşılırsa böyle bir Hristiyanlığın ne değeri olabilir ki? Servetus, tüm enerjisini Tanrı'nın doğasını aşamalı vahiy anlayışı perspektifinden anlamaya harcamış, buna mukâbil teslisin bir başka yönünü ilgilendiren soteriolojik temelli problemlerle çok az ilgilenmiştir.⁶⁵⁷

Tanrı'nın kendi içinde farklılaşması, insana kendi doğasının çeşitli yönleri hakkında bilinçli olarak bilgi verdiği kendini ifşa etme sürecidir. Bu ifşa süreci, insanı Tanrı'nın farklı tezahürlerini görmeye yöneltir fakat bu tezahürler Tanrı'nın içinde (veyahut onunla birlikte) farklı şahıslar olduğunu addetmek için yeterli bir sebep değildir.⁶⁵⁸ Servetus'un teslisi reddedişi en nihayetinde iki temele dayanmaktadır. İlki, Tanrı'nın doğasının üçlü bir alt bölünmeye izin vermeyişidir. İkincisi, insanın kurtuluşu bağlamında bu tarz geleneksel bir formülasyona ihtiyaç yoktur; çünkü Mesih insanoğlunu bir fidye ile kurtarmamış bilakis onu Tanrı'da bütünleştirmiştir.⁶⁵⁹ Asli günahın insan kişiliği üzerinde herhangi bir etkisi yoktur dolayısıyla kefaret yoluyla kurtuluşa da gerek yoktur. Görünüşte ilgisiz olan bu noktaların her ikisi de birbiriyle oldukça bağlantılıdır ve her iki argümanın temelinde de Servetus'un kendine özgü Yeni Eflatuncu diyalektiği yatmaktadır.⁶⁶⁰

Teslisi kategorik olarak reddetse de Oğul ve Kutsal Ruh hakkındaki bazı açıklamaları Servetus'u yer yer geleneğe yaklaştırmaktadır. Örneğin Ariusçuları ciddi anlamda tenkit eden Servetus'a göre, Arius Baba ve Oğul'un öz-sel birliklerini inkâr etmiş, böylece Rab

⁶⁵⁶ Servetus, *RC*, 41-42.

⁶⁵⁷ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 211.

⁶⁵⁸ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 215.

⁶⁵⁹ Servetus, *RC*, 340-341. Bu bakımdan Servetus'un teslisi reddedişi hem kurtuluş hem de vaftiz anlayışı bağlamını da dikkate alarak anlaşılabilir bir konudur.

⁶⁶⁰ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 216.

İsa Mesih'i tüm hakiki ilahî vasıflarından mahrum bırakmıştır.⁶⁶¹ Yine ona göre, Monofizitler de Mesih'in yalnızca bir doğasının olduğunu, onun da ilahî doğa olduğunu söyleyerek kötü bir yanılgıya düşmüşlerdir nitekim Rab, tanrısal bir doğaya sahip olduğu gibi beşerî bir doğaya da sahiptir. Servetus'un teolojik sistemindeki en büyük zorluk, gelenekte teslisin ikinci şahsına yüklenen soteriolojik beklentileri karşılayamamasıdır. Bu bakımdan, metinleri incelendiğinde her zaman anlaşılır olmadığı da düşünülebilir. Nitekim bazı araştırmacılar onun 'kendini ifade etme tarzının son derece kafa karıştırıcı ve karmaşık olduğunu, öyle ki ne kendi zamanında ne de o zamandan bugüne kimsenin onu anladığını söylemeye cesaret edemediği' yönünde açıklamalar yapmıştır.⁶⁶² Bu açıklamanın oldukça abartılı olduğunu söylemek gerekmektedir. Buradan hareketle, Servetus'un teslisin unsurlarıyla ilgili olarak ne tür yapısal argümanlar getirdiğini kapsamlı bir biçimde incelemek de önem arz etmektedir.⁶⁶³

4.2.1) Baba

Tarih boyunca teslisi oluşturan uknumların üstünlük ve güç bakımından birbirleriyle organik bağları Hristiyanlık içerisinde hep tartışılmıştır. Örneğin Yunan ekolü, teslisi her yönden Baba tanrıya öncelik vererek tasavvur ve izah etmiştir. Bu anlayışta Tanrılık ve 'birlik', temel itibarıyla Baba'ya aittir ve hem Oğul hem de Kutsal Ruh Baba'dan zuhur etmiştir. Baba, teslisin diğer iki unsurundan varlık ve işlev bakımından önce ve yücedir.

⁶⁶¹ Servetus, *RC*, 50-52; Servetus, *TTT*, 22-23. Servetus'un Arius'un bir takipçisi olduğuna yönelik bazı iddialar olduğu daha önce gündeme getirilmişti. Onun yukarıda dile getirilen görüşleri, ilgili iddiaların doğru olmadığını açık bir şekilde göstermektedir. Servetus'un ve Üniteryan düşünceye sahip diğerlerinin birer Aryan olduğu söylemi geleneksel teslis anlayışını benimsemeyen hemen hemen her teolojinin bir 'Aryan' olarak sınıflandırılabilceğini kabul eden ilkel Evanjelik görüşten kaynaklanmaktadır. Bu yaklaşımların önyargılı olduğu çok açıktır nitekim Servetus'un kendi ifadeleriyle Ariusçuları eleştiriyor (Servetus Ariusçu düşünceyle ilgili şunları yazmıştır; 'insanların zihinlerini gerçek Mesih'i tanımaktan uzaklaştırmak ve Tanrı'yı üç katmanlı bir varlık yapmak için tasarlanmış Şeytan'ın bir icadı' bk. Servetus, *RC*, 30.) olduğundan dahi bihaber olmaları bunu gösterir. Bu perspektife sahip olan ve Servetus'un teolojik argümantasyonunun da Aryanist bir tavır benimsediği iddiasını taşıyan bazı yorumlar için bk. E. Calvin Beisner, *God in Three Persons* (Wheaton: Tyndale House Publishers, 1978), 17-18; Liguori, *The History of Heresies and Their Refutation*, 350-351; Lawrence - Nancy, *Out of The Flames*, 68; Hans J. Hillerbrand, *A New History of Christianity* (Nashville: Abingdon Press, 2012), 314.

⁶⁶² Bainton, "The Present State of Servetus Studies", 79; Emerton, "Calvin and Servetus", 145.

⁶⁶³ Servetus, teslis teolojisinde teslisin unsurları için sıkça kullanılan *ousia*, *hypostasis* ve *person* gibi kavramlar yerine varlık (*being*) kavramını kullanmayı tercih edeceğini açıkça ifade etmiştir. Servetus, *TTT*, 34. Buna ilaveten, ilk eserinden son eserine kadar varlık olarak adlandırdığı bu her uknum için ayrı ayrı açıklamalar yapmıştır. Aslında şahıs (*person*) kavramını kullanmaya isteklidir fakat geçmişten beri hep yanlış anlamda kullanıldığını düşündüğü için ihtiyatlı davranmıştır. Servetus, *TTT*, 144.

Dolayısıyla teslis unsurları arasında kademeli bir hiyerarşi vardır. Teslisin bir unsuru olarak Baba, tanrılığın temelidir; ancak Oğul ve Kutsal Ruh ile tanrılığı paylaşır. Tanrisal birlik, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un ortaklaşa sahip oldukları tanrisal tabiattadır. Yaratılışa ilişkin her fiil Baba'dan sudur eder, ardından Oğul'dan geçer ve Kutsal Ruh ile olgunlaşır ve icra edilir. Bu anlayışa göre birden üçe gidiş söz konusudur.⁶⁶⁴

Bugünkü Katoliklerin ve Protestanların teslis anlayışının temelini oluşturan Latin teoloji geleneğinde ise Baba, Oğul ve Kutsal Ruh öz bakımından birbirleriyle aynıdır fakat şahısları bakımından ezelden beri ayrı varlıklar olarak değerlendirilmektedirler. Bu anlayışta tanrılık bu üçünün birliğinde görülür; yani çokluktan birliğe giden bir teslis anlayışı vardır. Bu bakımdan, her üç Tanrı her yönden birbirine eşittir; aralarında öncelik ve üstünlük gibi bir hiyerarşi söz konusu değildir. Fiiller, Tanrı'nın üç-şahıslı özü, yani bu üç tanrı tarafından birlikte irade ve icra edilmektedir.⁶⁶⁵ Aquinas'ın da ifade ettiği üzere, teslisi oluşturan üç şahıs aynı tanrisal öze sahiptir; dolayısıyla Baba'ya ait olan tüm güç ve erdemler aynı şekilde Oğul ve Kutsal Ruh için de geçerlidir.⁶⁶⁶

Servetus'un sahip olduğu Tanrı tasavvuru daha önce ele alındığı için burada o konuya tekrar değinmeye gerek yoktur. Servetus için bir, ezeli, ebedi ve kadir-i mutlak olan Tanrı bizzat Baba'nın kendisidir; ancak o, Baba'yı teslisin bir unsuru olarak değerlendirmemiştir. Tanrı'ya 'Baba' der çünkü Kutsal Kitap'ta O, 'Baba' olarak geçmektedir. Teslisi kabul etmediği için yukarıda görüldüğü şekliyle Baba, Oğul ve Kutsal Ruh arasında bir mukayese yapma ihtiyacı da duymamıştır. Ona göre Baba, her şeyin kendisinden neşet ettiği tek Tanrı'dır. Baba, yaratılış aracılığıyla mahlûkata kendisini bilindir kılmıştır. Baba'nın veçhesi sadece canlılarda değil, cansız varlıklar da tecelli etmektedir.⁶⁶⁷ Baba, aynı Yehova ve Elohim gibi Tanrı'nın isimlerinden biridir fakat yalnızca ona özeldir.

Baba, Servetus'a göre yaşamı tamamen kaplar ve tüm varlıklar onunla doludur. O, her yerde hazır ve nazırdır ancak tüm uzayın ve tüm zamanın da üzerindedir. O'ndan zuhur eden formlar ve varlıklar fanidir; dolayısıyla sonlu varlıkların sonsuz olanla karıştırılmaması gerekir. Servetus'un Tanrı düşüncesi kendine göre son derece nettir. Bu

⁶⁶⁴ Mehmet Bayraktar, *Bir Hristiyan Doğması: Teslis* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 50,67-68.

⁶⁶⁵ Bayraktar, *Bir Hristiyan Doğması: Teslis*, 51,68.

⁶⁶⁶ Tarakçı, *St. Thomas Aquinas*, 133.

⁶⁶⁷ Servetus, *RC*, 33-34,39-43,233-234.

bakımdan Tanrı ile ilgili uzun izahlar yapmamış; teslis eleştirisinde gelenek takipçilerini ikna etmek için en çok Oğul (İsa Mesih) ve Kutsal Ruh üzerinde durmuştur.

4.2.2) Oğul

Teslis doktrininin temelinde yer alan kristolojik problem, İsa Mesih'in doğasının ne olduğudur. Bir tarafta İsa'nın Tanrı tarafından Baba'nın iradesini yerine getirmek için gönderilen bir beşer olduğu düşüncesi ile öte yandan, başlangıçta Tanrı ile birlikte olan ilahî Kelam'ın (Logos) İsa'da enkarne hale geldiği ve bunun sonucunda da İsa Mesih'in Tanrı ile eşit hale gelerek Baba ile bir olduğu ve onun da aynı Baba gibi 'Rab ve Tanrı' unvanlarına sahip olduğu düşüncesinin aynı anda kategorik olarak var olamayacağı bu problemin zeminini oluşturur.

Önceden de değinildiği üzere, Oğul'un doğasına dair en önemli tartışma Arius'la birlikte başlamıştır. Arius, İsa'nın ilâhî bir yönünün olduğunu düşünse de, onun bütünüyle ezeli bir Tanrı olmadığını savunmuştur. Bunun üzerine, 325 yılında İznik'te toplanan ekümenik konsil Arius'u aforoz etmiş ve Oğul'un Baba ile aynı doğaya sahip olduğunu, dolayısıyla tanrı olduğunu ilan etmiştir.⁶⁶⁸ İznik ortodoksisinin savunucusu olan Athanasius mutlak olarak Tanrı olanın yarattıklarını kurtarabileceği düşüncesinden hareketle İsa'nın tam Tanrı olması gerektiğini ileri sürmüştür; zira yaratılmışların kendilerini kurtarma gücü yoktur. Kurtarma yalnızca cennete girme değil, Tanrı'nın yaşamına dâhil olabilme ve ona eşlik edebilmektir. Bu ise ancak Tanrı'nın kendisinin dileyerek yapabileceği bir şeydir. Bu yüzden Athanasius, Arius'un *yaratılmış* Mesîhi'ni kabul etmez. İsa, Tanrı'nın ezeli kelâmıdır ve insanlığın kurtuluşu için bedenleşmiş Oğul'dur.⁶⁶⁹

Yukarıdaki izah, geleneksel Hristiyanlık anlayışında teslisin bir unsuru olarak Oğul'un doğası ve konumu ile ilgili önemli ipuçları vermektedir. 325 İznik Konsili Oğul'un Baba ile özdeş olduğunu ve onun da aynı Baba gibi ezeli ve ebedi bir Tanrı olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Görüldüğü üzere, o günden bugüne Hristiyan ortodoksi içinde yer alan tüm mezhep, düşünce ve fraksiyonlar teslisin ikinci unsuru olan Oğul'un tanrı olduğu hususunda hemfikirdirler.

⁶⁶⁸ Kilby, "Trinity", 518.

⁶⁶⁹ Hoover, "İslâmî Monoteizm ve Teslîs", 131; Oosterzee, *The Image of Christ As Presented in Scripture*, 20-44.

Bu bağlamda Luka İncili'nde geçen bir ifade bize Oğul'un doğası ve menşei hakkında bir fikir verebilir:

Melek ona şöyle yanıt verdi: "Kutsal Ruh senin üzerine gelecek, Yüceler Yücesi'nin gücü sana gölge salacak. Bunun için doğacak olana kutsal, Tanrı Oğlu denecek."⁶⁷⁰

Hristiyan bilinçte Oğul'un dünyaya gelişi, Kutsal Ruh aracılığıyla bir bakireden mucizevi bir şekilde olmuştur. Buna göre İsa'nın kökeni insanlar arasında değildir; doğrudan Tanrı'ya dayanmaktadır. Nasıralı İsa, yalnızca doğumundan itibaren Tanrı'nın oğlu değildir; o, başlangıçta her şeyi yaratan ilahî Kelam olan Logos'un vücut bulmuş halidir.⁶⁷¹ Bu kristolojik bakış açısı, Yuhanna İncili'nde bir taslak olarak sunulan ilahî Kelam'ın ezelden beri var olduğu kabulüne dayanmaktadır.⁶⁷² Bu anlayışın şekillenmesinde, İsa Mesih hakkındaki yazıları bir araya toplayan ve yorumlarında farklı kristolojik yaklaşımları homojen bir varlık ortaya çıkacak şekilde dengeleyen ikinci yüzyıl kilise babalarının da katkısı vardır.⁶⁷³

Servetus'un, Oğul ile ilgili getirdiği açıklamalara geçmeden önce onun bu konuya da teslis perspektifinden yaklaşmadığını hatırlatmak gerekmektedir. Oğul, Kutsal Kitap'ta geçen bir kavram olarak Servetus'un kendi teolojik sisteminde bağımsız bir yer tutmaktadır. Bununla birlikte Servetus'un Kelam, Oğul ve İsa Mesih gibi kavramlara hangi anlamları yüklediğinin de bilinmesi gerekir. Onun yaklaşımında Kelam, Tanrı'nın geçmişte kendisi için kullandığı diğer tüm isimlere benzer şekilde, kendini ifşa etme tarzına atıfta bulunan bir kavramdır. Mesih terimi, ilahî iradeyi gerçekleştirmek için bu dünyaya gelen insan İsa anlamına gelmektedir. Oğul ise, Mesih'in ilahî bir babadan ve insan anneden doğmuş olduğuna işaret etmektedir.⁶⁷⁴

İsa Mesih'in Tanrı tarafından evlat edinilmesi suretiyle Tanrı ve insanın birleşmesi hadisesi ve Mesih'in çarmıha gerildikten sonra yeniden dirilmesiyle Tanrı Kelamı'nın tekrardan Tanrı'ya dönmesi farklı süreçleri ifade etmektedir. Bu sürecin zorlaştığı yegâne nokta, Mesih'in hem insan hem de Tanrı olduğu zamandır. Tanrı'nın isimleri eğer

⁶⁷⁰ Luka 1:35.

⁶⁷¹ Dünzl, *A Brief History of the Doctrine of the Trinity in The Early Church*, 5.

⁶⁷² Yuhanna 1-5.

⁶⁷³ Dünzl, *A Brief History of the Doctrine of the Trinity in The Early Church*, 7.

⁶⁷⁴ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 112-113.

Tanrı'dan daha aşağıdaki bir varlığa atıfta bulunacaksa, bu durumda söz konusu ilahî isimler asli tabiata değil, tecelli şekline işaret etmektedirler. Tanrı'nın bir ismi olarak Kelam'da İsa Mesih'i işaret edeceği zaman bu hususun gözetilmesi gerekmektedir. Servetus bu sorunu aşmak için Kelam'ın İsa'da enkarne olmadan önce tüm tanrısallıktan kendini arındırdığı ve bir insan mertebesine indiği açıklamasını yapmıştır.⁶⁷⁵

Servetus'un kristolojisinde İsa'dan hem bir insan hem de bir tanrı olarak bahsetmenin imkânı vardır. Gerçekte, analizin bağlamına veya bakış açısına bağlı olarak İsa, ya her ikisi ya hiçbiri veyahut onun da 'karışım' olarak ifade ettiği şekliyle Tanrı-beşer kombinasyonu olabilir. Hem Kutsal Kitap'ta geçen anlatımlar hem de patristik teoloji tüm bu çıkarımlara imkân tanımaktadır. Bu süreç sonunda tek tabiatlı bir Mesih'in ortaya çıkacağı aşikârken Oğul için Servetus ısrarla *karışım*⁶⁷⁶ kavramını kullanmıştır. Bu bağlamda ele alınması gereken iki problem ortaya çıkmaktadır. Birincisi, cisimleşen şeyin mahiyetidir. İkincisi ise bu şeyin enkarnasyondan sonraki durumunun ne olduğudur. Servetus'un bu sorulara şöyle cevap vermiştir: Enkarnasyondan önce Oğul diye bir varlıktan söz edilemez. Sadece bir Kelam'ın varlığından bahsedilebilir. Enkarnasyonun akabinde ise Kelam kendi varlığını sona erdirmiş ve Tanrı Oğlu ortaya çıkmıştır.⁶⁷⁷

Geleneksel Hristiyanlık anlayışında kurtuluşun gerçekleşmesi için Mesih'te iki tabiatın varlığı kabul edilmiştir. Servetus da bu yaklaşımı benimsemiştir ancak söz konusu hadisenin gerçekleştirildiği süreci *communication idiomatum* olarak ele almamıştır. Servetus'un karıştırma/karışma kavramı, geleneksel anlayışa yüzeysel olarak benzemektedir: Her ne kadar Servetus çift tabiatlı bir Mesih'ten bahsetmişse de bu anlayış, Mesih'teki bileşimin ilahî unsurunu boşaltma yoluyla ortadan kaldırmasına izin vermektedir.⁶⁷⁸

Servetus'un Oğul İsa Mesih hakkındaki görüşlerine bakıldığında, ilk eseri *De Trinitatis Erroribus* ile son eseri *Christianismi Restitutio*'da yazdıkları arasında önemli farklar ve değişimler olduğu görülmektedir. Örneğin ilk eserinde insanın konumu ve asli günah ile ilgili neredeyse hiçbir açıklaması yoktur ve çok genel olarak şu açıklamayı yapmaktadır:

⁶⁷⁵ Servetus, *TTT*, 28-29.

⁶⁷⁶ Servetus, *TTT*, 211; Servetus, *RC*, 363.

⁶⁷⁷ Servetus, *TTT*, 123-125,144. Servetus'un kristolojisinin Miladi 3. yüzyılda yaşamış Samsatlı Pavlus'un düşüncelerine yakın olduğu değerlendirilmeleri yapılmaktadır. Bk. Mattison, "Michael Servetus: Fountainhead of Anti-Trinitarianism", 34-35; Bainton, *Hunted Heretic*, 43.

⁶⁷⁸ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 114.

*İsa Mesih'in Tanrı'nın Oğlu olduğuna inanarak ve onun adıyla sonsuz yaşama sahip olacaksınız. Size daha ne anlatabilirim? Mesih'in tüm sözleri, onun Tanrı'nın oğlu olduğuna inanabilsinler ve onun kurtuluşuna güvenebilsinler diye bu amaca yöneliktir.*⁶⁷⁹

Friedman, bu bakımdan onun kurtuluş mekaniği hakkındaki yazılarını çok tatmin edici bulmamıştır.⁶⁸⁰ Bununla birlikte Servetus, son eserinde İsa Mesih hakkında kendine mahsus yorumlar yapmış ve orijinal bir Mesih teolojisi üretmiştir. Bu bakımdan *Christianismi Restitutio*'da inşa ettiği Mesih teolojisini ne ile ve nasıl temellendirdiği sorusu akla gelebilir. Her iki eseri de dikkatle incelendiğinde kendine özgü kurguladığı Mesih doktrininin ortak temasının kademeli/aşamalı vahiy anlayışı ekseninde şekillendiğini söylemek mümkündür.

Tanrı'nın oğlu ve hikmeti hakkında söyledikleri, Yeni Eflatuncu anlayışın onun düşünceleri üzerindeki muazzam etkisini göstermektedir ve bu etkinin gün yüzüne çıktığı çalışması son kitabıdır. *De Trinitatis Erroribus*'ta bu etkiyi yansıtabilecek herhangi bir yorum bulmak gerçekten de zordur. *De Trinitatis Erroribus*'ta dile getirdiği kristolojik görüşler onun bazı teolojik problemleri çözmeye yönelik ilk girişimini temsil etmektedir. Teoloji çalışmaya yeni başladığı dönemlerdeki bu çabası görece kusursuz olmasa da daha sonra geliştirdiği görüşleri anlamak için iyi bir temel görevi görür.

Servetus, Eski Ahit'te geçen İbranice isimlerin üzerinde çok yoğunlaşmıştır. Eski Ahit'te açıkça belirtilmese de Mesih'i Tanrı'dan farklı işleve sahip ayrı bir varlık olarak ele almaya çalışmış ve sık sık İsa'dan Elohim olarak söz etmiştir:

*Kelam'ın Mesih'in bizzat kendisi olduğunu kanıtlamak için logos ve Elohim'in aynı şey olduğunu söylüyorum.*⁶⁸¹

Benzer şekilde Mesih ile hikmet arasında da bir bağlantı olduğunu göstermeye çalışmıştır. Eski Ahit'te Tanrı için kullanılan isimler arasında pek fark olmaması, onun Baba ve Kelam arasındaki farka nasıl yaklaşacağı hususunda belirleyici olmuştur. Yaratılış bağlamında Kelam her zaman Baba'nın içinde bir varlık olarak değerlendirildiği için beşer İsa Mesih ile Tanrı Baba arasındaki bağlantıyı kurmaya çalışırken zorlanmıştır. Bu

⁶⁷⁹ Servetus, *TTT*, 127.

⁶⁸⁰ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 115.

⁶⁸¹ Servetus, *TTT*, 190.

sebeple, Kelam'ın ve Mesih'in aynı olduğunu varsaymak yerine, aralarındaki bağlantının ve ilişkinin doğasını göstermeye çalışmıştır.⁶⁸²

Kademeli vahyin temelinde nasıl ki zaman ve silsile varsa, Kelam ile Mesih arasındaki ilişkinin temelinde de zaman ve silsile söz konusudur. Mesih, başlangıçtan önce vardı ve dünyanın sonuna kadar da bizimle kalacaktır. Zaman açısından, Kelam'ın ebediliği ile Mesih'inki arasında hiçbir ayırım yoktur. Kelam her şeyden öncedir çünkü her şey Kelam aracılığıyla yaratılmıştır. Mesih de tüm zamandan öncedir ve bu da Yasa'da önceden belirtilmiştir. Bununla birlikte Servetus, Kelam ile Mesih arasındaki ilişkiden bahsettiği yerlerin büyük çoğunluğunda söz konusu ardışık ilişkinin tam özdeşleşmeyle aynı şey olmadığını açıkça ima etmiş⁶⁸³ ve paradoksal bir biçimde Oğul ile Kelam arasında keskin bir ayırım yapmıştır:

Bunun üzerine düşün, çünkü asıl gerçeği ıskaladın. Bana Kelam'ın Oğul olarak adlandırıldığı ya da Kelam'ın doğuşundan bahsedildiği herhangi bir zerre gösterebilirsen yenildiğimi itiraf edeceğim.⁶⁸⁴

Servetus'un kristolojisinin temelinde kademeli vahiy anlayışının ne kadar önemli olduğunu anlamadıkça, onun Kelam, Mesih ve Oğul arasında niçin ayırım yaptığını anlamak mümkün değildir. Kutsal Kitap'ta *El Şadday* dediğinde belirli bir bağlamda Tanrı'dan bahsedildiği anlaşılmaktadır. Yine, *Elohim* dediğinde de aynı Tanrı'dan bahsediliyor olabilir ancak *El Şadday* ve *Elohim* gibi iki farklı isim kullanıldığı için aralarında ince de olsa muhakkak farklı bir anlama işaret edildiğini gözetmek gerekir. Söz gelimi, Musa döneminde bir Kelam'dan bahsedilmiyorsa bir sebebi/hikmeti vardır. Tanrı, kendisine atıfta bulunmak için Kutsal Kitap'ta bir Kelam'dan, bir Mesih'ten ve bir Oğul'dan bahsediyorsa, bu farklı isimleri kullanmasının bir nedeni olmalıdır.⁶⁸⁵

Nasıl ki *El Şadday* ismi belli bir dönem için kullanıldıysa Kelam'ın kullanımı da muayyen bir zaman dilimiyle sınırlıdır. Kutsal Kitap'ta *El Şadday* atalara atıfta bulunmak için kullanılmıştır ancak diğer zaman dilimleri için farklı isimler tercih edilmiştir. Musa, Tanrı'nın adını sorduğunda ona *El Şadday* denilebilirdi ancak bunun yerine *Yehova* adı verilmiştir çünkü artık farklı bir döneme geçilmiştir. Bu isimler zamansallık bakımından

⁶⁸² Servetus, *TTT*, 143.

⁶⁸³ Servetus, *TTT*, 143.

⁶⁸⁴ Servetus, *TTT*, 144.

⁶⁸⁵ Servetus, *TTT*, 191.

ardışıktır; aralarında küçük nüanslar vardır ve aslında hepsi nihayetinde Mesih'i müjdelemektedir.⁶⁸⁶ Tanrı, kendisini farklı zamanlarda birçok farklı biçimde ifşa etmiştir. Örneğin, düşüşten önce Âdem'in Tanrısıdır; yaratılıştaki Kelam'dır ve Eski Ahit'te yanan bir çalı veyahut bir buluttur; İbrahim için *El Şadday* ve Musa için de *Yehova*'dır. Bu isimler, Tanrı'nın farklı yönlerini ima etseler de kastedilen bizzat Tanrı'nın kendisidir. Onlar farklıdır, çünkü Tanrı'nın kendini izhar etme biçimleri farklıdır.

Servetus'un, Oğul'un ezeli ve ebediliği hakkındaki tartışmalara nasıl yaklaştığı yukarıdaki açıklamalar ışığında daha net anlaşılabilir. Bu perspektiften bakıldığında, Servetus için aslında İsa, Tanrı'nın kendini insanoğluna izhar etmek için kullandığı bir araçtır. Dolayısıyla İsa, Tanrı'nın bir tezahür biçimi haline geldiğinde ebedileşmiş olmaktadır. Bir tezahür biçimi olmadığı aşamada Mesih ebedi değildir ve zamanla mukayettir. Bu bakımdan önceki tezahür biçimleri ve Mesih arasında yalnızca bir silsile ilişkisi vardır. Servetus bu noktada Tanrı'nın insanoğluna kendisini göstermek istediği gibi görmekle yetinmemiz hususunda bizi uyarmıştır.⁶⁸⁷

4.2.2.1) Oğul'un Doğası

Tüm kristolojik sistemler Mesih'te bir tür beşerî doğanın olduğunu kabul ediyor olsa da Servetus için İsa Mesih yalnızca bir beşerdir. Aslında, *De Trinitatis Erroribus*'ın en başındaki pasajda o, Mesih'in insanlığına dikkat etmemenin birçok kişiyi yanılgıya sürüklediğini belirtmiştir.⁶⁸⁸ İsa, sıradan bir insanın ismidir; Mesih de meshedilmiş anlamına gelir ve yalnızca bir insan meshedilebilir. Servetus, İsa'nın bir insan olduğu şeklindeki bu tür anlayışa uygun olarak, onun aynı anda hem insan hem Tanrı olduğunu savunan düşünceleri kökten reddetmiştir.⁶⁸⁹

*Mesih'te birleşmiş iki doğanın bir şahsı oluşturduğunu söylüyorlar, çünkü Kelam'ın beden haricinde bir doğası vardır. Bu ikisi bir şahıs olmuştur çünkü Kelam bedenleşmiştir. Hangi görüşte ne kadar çok kelime varsa bir o kadar da yanlış vardır.*⁶⁹⁰

⁶⁸⁶ Servetus, *TTT*, 193.

⁶⁸⁷ Servetus, *RC*, 312.

⁶⁸⁸ Servetus, *TTT*, 6.

⁶⁸⁹ Servetus, *TTT*, 6-7,16,142.

⁶⁹⁰ Servetus, *TTT*, 142.

Servetus, İsa'da tanrılık ve beşerîlik doğaları arasındaki etkileşimin (communication of idioms) Mesih'in yapısını iki ayrı parçaya ayırdığını düşünmüştür:

*Gerçekten onların bir oğlu değil, iki yarım çocuğu var; biri yalnız Baba'dan, diğeri yalnız anneden.*⁶⁹¹

İki tabiat, iki Mesih anlamına gelmektedir. Hâlbuki Kutsal Kitap sadece bir Oğul'dan bahsetmektedir.⁶⁹² Ayrıca sadece Kutsal Kitap değil, Clement, Justin, Irenaeus ve Tertullian gibi erken dönem otoriteleri de *Mesih* ifadesinin insan doğasına atıfta bulunan bir kelime olduğunu açıklamışlardır.⁶⁹³ Eskilerin kullandığı ifade tarzı teslis taraftarları arasında bulunmamaktadır ve bunun yerine tamamen farklı ve eskilerin bilmediği başka bir tarz kullanılmaktadır.⁶⁹⁴ Aynı zamanda, İsa'nın bir beşer olduğunu düşündüğü çok açık bir biçimde görülse de Servetus'un İsa'nın da bir anlamda ilahî olduğunu iddia ettiği yerler de vardır. O, Kelam'ın bedene eklendiği fikrini reddetmiş ancak Kelam'ın bedene dönüştüğü görüşünü kabul etmiştir:

*Üstelik Yuhanna, Kelam'ın bedenle birleştiğini söylemedi ancak 'Kelam beden oldu' (Yuhanna 1:14), çünkü Kelam'dan bedene bir değişiklik yapıldı... Sanki Kelam'ın şahsı Tanrı'dan ayrılıp bedenleşti ve insana geldi.*⁶⁹⁵

Buradaki anahtar kavram, Kelam'ın Tanrı'dan çekilip insana gelmesidir. Bu bağlamda şu sorular akla gelmektedir: Kelam'ın Tanrı'dan çekilmesi ilahî olmaktan çıktığı anlamına mı gelmektedir? Ya da Kelam Tanrı'dan ayrılıp insana geldiğinde tam olarak ne olmaktadır? Servetus'un Mesih'te iki doğa olduğunu söyleyenlere itiraz edip aynı zamanda kendisinin Mesih'i hem bir insan olarak niteleyip hem de kısmen ilahî olduğunu düşündüğü paradoksal durum karşısında doğru çıkarımlar yapabilmek için onun *kariştirme* kavramıyla ne anladığını açıklamak gerekir:

Filozofların, onları bu bilgiden mahrum bırakan tek bir halüsinasyonları var; yani Tanrı'nın özünün insanın özünüyle karışmayacağını söylüyorlar. Ah acınası

⁶⁹¹ Servetus, *TTT*, 202.

⁶⁹² Servetus, *TTT*, 203.

⁶⁹³ Servetus, *RC*, 7,26.

⁶⁹⁴ Servetus, *RC*, 47-48.

⁶⁹⁵ Servetus, *TTT*, 143. Burada Servetus'un teslisin unsurları için kullanılan 'person' terimine yüklediği anlama dikkat edilmelidir. O, 'şahıs' kavramını geleneksel anlamından çıkarmış ve Tanrı'nın bir 'eğilimi' veyahut 'mizacı' anlamlarına gelebilecek tarzda kullanmıştır. Mesih ismini hem oğul İsa için hem de önceden var olan Kelam için kullanıyor olması bir belirsizlik yaratmaktadır ancak onun İsa ile Kelam'ın özdeşleşmiş olduğunu söylediğini hatırladığımızda bu belirsizlik de ortadan kalkmış olur. Bk. Servetus, *TTT*, 144-145.

*delilik! Enkarnasyonun gizemi, insanın Tanrı ile karışmasından başka nedir?
Eski yazarların Tanrı ile karışmış insan dediği başka ne var?*⁶⁹⁶

Servetus'un *karışım* kavramı ile *communication of idioms* arasındaki fark, İsa'nın doğasını anlamak için çok önemlidir. O, Mesih'te iki ayrı doğayı tanımlayan bir formülü reddederken, onu Tanrı-insan olarak gören bir anlayışı kabul etmiştir. İsa hem insan hem de Tanrı değildi, ancak tanrısal soya sahip bir insandı:

*İnsan tohumu yerine Tanrı'nın gücü olduğu için ona Tanrı'nın Oğlu denecektir...
Ekicinin tohumu Tanrı'nın Kelamı'dır.*⁶⁹⁷

Servetus, Kelam'ın Mesih'i önceden şekillendirdiğini söylerken de bunu kastetmiştir. Oğul'un varlığını Tanrı'nın içinde ayrı bir ilişkisel şahıs (relational person) olarak kabul etmediği için, onun ezeli varlığını da reddetmiştir: *Kelam, Meryem'in rahminde Oğul'un bedenini yaratan meni oluncaya kadar, Tanrı'nın Oğlu gerçekte var olmadı.*⁶⁹⁸ Bununla birlikte, Oğul'un ezeliği ile ilgili olarak yalnızca Kelam içinde bir tohum olarak bulunması şeklinde bir düşünceye ihtimal vermiştir. Oğul, dünyaya gelmesinden önce, yalnızca kendi bedeninin esas biçimi haline gelen Kelam'daki bir tohum olarak ve kendi canının sureti olan Ruh'taki bir tohum olarak var olmuştur.⁶⁹⁹

Mesih tamamen insandı ama ilahî bir babası vardı. Kelam, bir insanın spermi değil, Meryem'in rahmindeki verimli tohumdu. Servetus, insan ve Tanrı'nın bu fiziksel birleşimini sembolik bir hadise olarak açıklamamıştır. Tıpkı herhangi bir insana baba dendiği gibi, Tanrı'yı da Mesih'in babası olarak görmüştür.⁷⁰⁰ Babasının Tanrı olması bakımından ilahî olan Mesih, insan olması bakımından beşerdir. Bu durumda Kelam'ın beşer ile Tanrı'nın birleşiminde gerçek etkisi nedir? Babadan ayrılıp bir insan olan Kelam'ın durumu nedir? Servetus'un kullandığı bu 'karışma' veyahut 'karıştırma' kavramı teorik olarak bazı yönlerden ilahî, başka yönlerden de insan olan bir varlığı ortaya çıkartsa da o, aslında meydana gelen karışımın ilahî/tanrısal değil, bir insan olduğunu düşünmüştür. Mesih hem insanın hem de Tanrı'nın potansiyellerine sahip olabilir ancak Kelam bir insana girmek için indiğinde, ondaki ilahî doğa Kelam'ı terk

⁶⁹⁶ Servetus, *TTT*, 209.

⁶⁹⁷ Servetus, *TTT*, 13.

⁶⁹⁸ Servetus, *RC*, 170.

⁶⁹⁹ Servetus, *RC*, 110.

⁷⁰⁰ Servetus, *TTT*, 16-17; Dorner, *History of the Development of the Doctrine of the Person of Christ*, II/164.

eder ve tamamen insan olarak kalır.⁷⁰¹ Bu sebeple İsa, *Ebedi Tanrı'nın ebedi oğlu* değil, *Ebedi Tanrı'nın oğlu*'dur.⁷⁰²

Servetus *De Trinitatis Erroribus*'ta Mesih'in ebediliğini kabul ettiği gibi, *Christianismi Restitutio*'da da bunu yapmıştır. *De Trinitatis Erroribus*'ta Mesih ile Baba arasındaki biyolojik bağdan söz etmiş ve burada da aynı görüşü paylaşmıştır.⁷⁰³ Mesih, Tanrı'da olan her şeyin kümülatif bir temsili olarak sunulmuştur ve Servetus bunun için *şekil* ve *hypostasis* gibi özel terimler kullanmıştır.⁷⁰⁴ Ayrıca o, Tertullian'ın yazılarından da hareketle Mesih'in varlığının özünde bir insan olduğuna da işaret etmiş ve Mesih'i diğer insanlardan bir adım öne çıkarmıştır:

*Tanrı nasıl ki melekler arasında bir meleği, hayvanlar arasında bir hayvanı ve yıldızlar arasında bir yıldızı önde kılınmışsa, aynı şekilde insanlık arasında da Mesih'i önde kılınmıştır.*⁷⁰⁵

De Trinitatis Erroribus'ta ifade edildiği üzere İsa, beşerî ve ilahî olmak üzere iki doğadan oluşmuştur ve Servetus Mesih'ten karışım (mixture) olarak söz etmiştir. Onun için Mesih'in yapısı gerçekten tanrısaldır ve farklı mekanizmalar yoluyla Tanrı'nın maddesinden türemiştir. Mesih'te Yaradan'a bağlı, O'nunla karışmış ve bedende olduğu gibi ruhta da birleşmiş bir yaratık vardır; o hipostatik olarak Tanrı ile birdir.⁷⁰⁶ Servetus'un *communication of idioms* ifadesinden hoşlanmadığı *De Trinitatis Erroribus*'ta görülmektedir. Aynı düşüncesi *Christianismi Restitutio*'sunda da devam etmektedir: *Bu saçmalığı doğrulamak için skolastik okul bu absürd kavramı (communication of idioms) icat etti.*⁷⁰⁷

Bu anlayışta Servetus'un düşüncesine benzer olarak Mesih, bir beşer ve bir tanrı olarak sunulsa da o, Mesih'i iki ayrı yarıya böldüğünü düşündüğü için *communication of idioms*'u reddetmiştir. Bununla birlikte, söz konusu unsurların her ikisinin (tanrılık ve insanlık) de Mesih'te birlikte bulunduğunu söylemiştir. Mesih'in biri ilahî ve biri de beşerî olmak üzere ikili bir tabiata sahip olduğu açıktır; Tanrı ve insan gerçekten tek bir

⁷⁰¹ Servetus, *TTT*, 32,143-144; Dorner, *History of the Development of the Doctrine of the Person of Christ*, II/164-165.

⁷⁰² Nancy Roberts, "Trinity vs. Monotheism: A False Dichotomy?", *The Muslim World* 101 (2011), 81.

⁷⁰³ Servetus, *RC*, 330.

⁷⁰⁴ Servetus, *RC*, 163-164.

⁷⁰⁵ Servetus, *RC*, 8.

⁷⁰⁶ Servetus, *RC*, 360-361.

⁷⁰⁷ Servetus, *RC*, 21.

özde yani Mesih'te birleştirilmiştir.⁷⁰⁸ Mesih'in Tanrı'nın oğlu oluşu, Kelam'ın Meryem'in rahminde cisimsiz bir halden maddi bir varlığa dönüşerek oğul olması suretiyle gerçekleşmiştir. Mesih dirilişiyle birlikte *yeniden* Tanrı'nın oğlu olmuştur.⁷⁰⁹ İsa'nın da ruhu Baba'dan, bedeni ise sadece anneden gelmiştir.⁷¹⁰ Ayrıca, burada da Servetus'un panteist anlayışının izlerini görmek mümkündür nitekim o, tüm insanları Tanrı'nın oğulları olarak adlandırmıştır çünkü herkes O'nun maddesinden oluşmuştur. Bu bağlamda Mesih de bizden, tür olarak değil, yalnızca derece bakımından üstündür ve bu da ona lütuf yoluyla verilmiştir.⁷¹¹

Her gebelikte olduğu gibi, biçimlendirici tohum veya plazma gücü, kendisi için annenin rahminde maddi bir beden yaratmış; Tanrı Kelamı da biçimlendirici bir kuvvet olarak Meryem'in rahminde bir beden oluşturmuştur.⁷¹² Mesih de diğer insanlar gibi bedenini Meryem'in annelik özelliğinden almıştır; yani dünyevi cismi sadece anneden gelmiştir.⁷¹³ Fakat Mesih'in annesinin rahminde oluşması diğer insanlarınki gibi değildir. Bakirenin rahminde Mesih'in hamileliği için yapılan doğal damlacık/tohum öz itibarıyla tüm üreme gücünü kendi içinde barındırmaktaydı ve o yalnızca Tanrı'nın Kelamı'ydı.⁷¹⁴ İlahi Kelam, embriyodaki anne kanıyla canlı bir şekilde birleşerek Baba tohumunun yerini almış ve bakirenin kanıyla karışmıştır; böylece beşerî maddeyi Tanrı'ya dönüştürmüştür.⁷¹⁵

Kelam, Mesih'in insan bedenine yerleşirken bu oluşumu bir anda gerçekleştirilmemiştir. Beşerî bedenin yüceltilmesi kademeli olarak gelişen bir seyir takip etmiştir.⁷¹⁶ Çünkü anneden gelen beden, dirilişe kadar tamamen bir kenara bırakılmayan bozulabilir elementler içeriyordu. Bu bakımdan Servetus, Kelam'ın enkarnasyonunu Tanrı'nın kendi kendini sonlandırmasının zirvesi olarak görse bile, Mesih'in yeniden dirilişini de

⁷⁰⁸ Servetus, *RC*, 382-383.

⁷⁰⁹ Servetus, *RC*, 86-87.

⁷¹⁰ Servetus, *TTT*, 202; Servetus, *RC*, 111; Friedrich, *Michael Servet und Seine Vorgänger*, 131.

⁷¹¹ Servetus, *TTT*, 22. Servetus'a göre Kilise, Mesih'in kişiliğini yüceltme girişiminde o kadar ileri gitmişti ki onu insan türüyle olan gerçek ilişkisinden yoksun bırakmıştı. Bk. Emerton, "Calvin and Servetus", 147-148.

⁷¹² Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 79; Dorner, *History of the Development of the Doctrine of the Person of Christ*, II/163-165.

⁷¹³ Servetus, *RC*, 363-364.

⁷¹⁴ Servetus, *RC*, 226-227.

⁷¹⁵ Servetus, *RC*, 357-359.

⁷¹⁶ Servetus, *RC*, 404-405.

yüceltmenin en yüksek seviyesi olarak kabul etmiştir.⁷¹⁷ Kelam bedenleşmiş olsa da yine de Kelam olarak kalmıştır. Kelam'ın varlığı enkarnasyon aracılığıyla ortadan kalkmamış veyahut bir öz değişim ile beden haline dönüşmemiştir. Bilakis, bir *Beden-Kelam* (caro-verbum) birleşimi olması için Kelam aracılığıyla dönüştürülen bedenin kendisidir.⁷¹⁸

Mesih'in hem Tanrı hem de insan olduğunu söyleyen Servetus, onun bilhassa beşer yönüne vurgu yapmıştır; çünkü Mesih'teki Tanrı-beşer kompozisyonu tanrısal tarafının enkarnasyonda ortadan kalmıştır. Bu görüş, *De Trinitatis Erroribus* ve *Christianismi Restitutio*'da bulunan müşterek bir temadır.⁷¹⁹ O, *Christianismi Restitutio*'da ve dahi *De Trinitatis Erroribus*'ta Tertullian'ın görüşüne de uygun olarak Mesih'in ete büründüğünden söz etmiştir: ...göklerden geldi, ete büründü ve giyindi... İnsan vücudu aldı ve Eyüp'ün dediği gibi bedenleşti; 'Beni deri ve kemikle giydirdin'.⁷²⁰ Mesih'in bir insan olması ve çarmıhta ölmesi onun sonsuza kadar ölümlü kaldığını düşünmemize sebebiyet vermemelidir; çünkü Mesih, yeniden dirilişte tanrısal konumunu tekrar üstlenmiştir.⁷²¹

Servetus tam olarak tanrısal anlamında ikinci bir şahıs olan, ebedilikten (Tanrı'dan) mütevellit ve O'nunla birlikte ezeli olan bir Oğul düşüncesini reddetmiştir. *Oğul* ifadesi hiçbir zaman *Kelam/Logos* anlamına gelmez bilakis her zaman bir beşeri temsil eder. Kutsal metinlerin tamamında "Oğul" ifadesi bir beşeri temsil etmek için kullanılmış ve bunun dışında herhangi bir anlamı yansıtmamıştır.⁷²² Eski Ahit'te *Tanrı'nın Oğlu* denildiğinde genellikle buradan anlaşılan şey zamanla mukayyet olan ve bu dünyada doğacak olan *gelecek* bir oğuldur. Kelam'ın kendisi Mesih'in ruhudur. Tanrı'nın oğlu değildir ama ilk tezahüründe/görünüşünde bizzat Tanrı'nın kendisidir. Fakat bu Kelam, dünyada bir kadından doğan bir erkek olarak ortaya çıktığında aslında Tanrı Oğlu olmuştur.⁷²³ Öte yandan Mesih, tanrısal özün ilk kez bütüncül bir şekilde ifşa edildiği bir

⁷¹⁷ Servetus, *TTT*, 219-220; Servetus, *RC*, 333-334.

⁷¹⁸ Servetus, *RC*, 25,377-379.

⁷¹⁹ Servetus, *RC*, 29-30.

⁷²⁰ Servetus, *RC*, 126.

⁷²¹ Servetus, *RC*, 279.

⁷²² Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 77.

⁷²³ Servetus, *TTT*, 26-27.

temsildir. Mesih'ten önce de tanrısal tecelliler vardır fakat asıl tezahür onun şahsında gerçekleşmiştir.⁷²⁴

Mesih'in bedeninde Tanrı ve insan o kadar ayrılmaz bir hale gelmiş ve o kadar iç içe geçmiştir ki, bedeninin hayvani doğası bile ilahî özün bir parçası olmuştur. Mesih'te Tanrı doğası ile insan doğası münferit bir özde bulunmuştur.⁷²⁵ Kendi bünyesinde hem ilahî hem de beşerî doğayı barındıran yegâne kimse İsa Mesih'tir. Ayrıca Mesih'in sadece bedeni değil, ruhu da kendi içerisinde hem ilahî hem de beşerî olarak ayrılmaz bir birlik barındırmıştır.⁷²⁶ Bu kabulün sonucu olarak Servetus, Mesih'te, biri beşer ve diğeri de ilahî iki ayrı doğanın varlığını savunan, ilelebet ayrı ve farklı cinsten olan bu doğaların aynı bedende var olduğunu ifade eden ve bunu "Hipostatik Birlik" olarak ifade eden İznik Kredosunu tümüyle reddetmiştir.⁷²⁷ Odhner, Servetus'un bu yaklaşımını dönemin hâkim teolojisine nazaran temel savunması son derece akılcı ve Kutsal Kitap'a dayalı olan bir doktrin olarak yorumlamıştır.⁷²⁸ Bununla birlikte, Servetus'un İsa'nın tanrılığını ve ezeliliğini reddetmesine rağmen onu salt bir beşer olarak görmediği yorumları⁷²⁹ da önemlidir çünkü onun teolojik sisteminde İsa, Tanrı ile doğrudan iletişimi olan özel biridir.

4.2.2.2) Oğul'un Misyonu

Servetus'un *Christianismi Restitutio*'daki kristolojik görüşlerinin doğru bir şekilde anlaşılması zordur çünkü o, *De Trinitatis Erroribus*'ta yazılanlarla çelişiyor gibi görünen çok sayıda yeni materyal ortaya koymuştur. Öte yandan, *Christianismi Restitutio*, *De Trinitatis Erroribus*'a kıyasla daha anlaşılabilir bir metindir. *Christianismi Restitutio*'nun yüzeysel bir mütalaası, insanı kolaylıkla Servetus'un tüm eski görüşlerini tekrar ettiğine inandırabilir ve ilk birkaç yüz sayfadan sonrasını okumak gereksiz görünebilir. Hatta genel olarak bakıldığında *De Trinitatis Erroribus*'taki pek çok kristolojik argümanın neredeyse aynı ifadelerle *Christianismi Restitutio*'da sunulduğu görülür ancak Servetus'un *Christianismi Restitutio*'da sadece önceki görüşlerini tekrar ettiğini

⁷²⁴ Dorner, *History of the Development of the Doctrine of the Person of Christ*, II/166-167.

⁷²⁵ Servetus, *TTT*, 196-198.

⁷²⁶ Servetus, *RC*, 234.

⁷²⁷ Servetus, *TTT*, 197; Servetus, *RC*, 35,106,304.

⁷²⁸ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 77-78.

⁷²⁹ Harold O. J. Brown, *Heresies* (Garden City, N.Y: Doubleday & Company, 1984), 330.

söylemek de yanlış olur. *Christianismi Restitutio*'da o kadar devrimci nitelikte yeni bilgiler sunulur ki okuyucu çoğu zaman Servetus'un baştan sona kendisiyle çeliştiği gibi bir sonuca da varabilir. Bu bakımdan *De Trinitatis Erroribus* ve *Christianismi Restitutio* arasındaki farklılıklara genel hatlarıyla bakmak önemli olacaktır.

Christianismi Restitutio'daki en çarpıcı yenilik Servetus'un Yeni Eflatuncu düşüncüyü kullanması ve *hikmet* kavramı üzerine eğilmesidir. *De Trinitatis Erroribus*'ta da buna işaret edilen kısımlar olsa da asla *Christianismi Restitutio*'ki kadar şumullü ve sofistike değildir. *De Trinitatis Erroribus*'ta logostan Tanrı'nın elindeki bir enstrüman olarak bahsedilirken *Christianismi Restitutio*'da 'hikmet' Tanrı'daki düşünce ve formların bolluğu olarak sunulmuştur. Servetus, *Christianismi Restitutio*'da kendi görüşlerini desteklemek için en az yirmi Yeni Eflatuncu yazara atıfta bulunmuştur. Tanrı ile evren arasındaki ilişkiyi açıklamak için kabul ettiği Yeni Eflatuncu yoruma ilaveten kendine özgü içkin bir panenteizm kavramı da geliştirmiştir. Teslisin ikinci unsuru olan Oğul, *Christianismi Restitutio*'da Hristiyan terminolojisi açısından büyük bir dönüşüm geçirmiştir.

Christianismi Restitutio'daki Yeni Eflatuncu ikinci tezahür Servetus'un soteriolojiye olan yeni ilgisidir. *De Trinitatis Erroribus*'ta günah ve asli günah konularına neredeyse hiç girilmezken, *Christianismi Restitutio*'da bu kavramlarla az da olsa ilgilenmeye başladığı göze çarpmaktadır. Zaman zaman kopmuş olsa da birincil inayet ve insanın temel ilahî terkibi gibi kavramlar aracılığıyla insanın Tanrı ile bağlantısının asla akamete uğramadığına değinilmiştir. *Hikmet* örneğinde olduğu gibi insanın tanrısallığını açıklamak için de birçok Yeni Eflatuncu yazardan alıntı yapılmıştır. Burada şu soru akla gelebilir; insan eğer asli günaha rağmen böyle yüce bir konuma sahipse Mesih'in misyonu nedir?

Bu iki yeni eğilimin hiçbiri *De Trinitatis Erroribus*'ta bulunmamaktadır ve *De Trinitatis Erroribus*'taki kristoloji soteriolojik bir temelden yoksundur. Orada, Mesih'in Tanrı'yla bir oluşuna pek değinilmemiştir; ancak yeni fikirlerin çok önemli bir rol oynadığı *Christianismi Restitutio*'nun kristolojisi Yeni Eflatuncu kavramlarla şekillenmiştir. *De Trinitatis Erroribus*'ta da bulunabilen aynı görüşlerin çoğu *Christianismi Restitutio*'da ifade edilmiş fakat burada çok daha yeni ve farklı materyaller kullanılmıştır.

Servetus, birçok yerde İsa'nın insan görünümlü bir beşer olmasına karşın aslında onun tamamen ilahî olduğunu ve tanrısaldan oluştuğunu dile getirmiştir:

*Mesih'in ruhu Tanrı'dır; Mesih'in ruhunun ve kendisinin Tanrı olması gibi onun bedeni de Tanrı'dır. Mesih'te bizimkine benzer bir ruh vardır ve o ruhun özünde Tanrı vardır. Mesih'te bizimki gibi yaşamsal bir ruh vardır ve o ruhun özünde Tanrı vardır. Mesih'te bizimki gibi beden vardır ve onun özünde Tanrı vardır. Mesih'in ruhu ebedidir; Mesih'in nefsi ebedidir; Mesih'in bedeni ebedidir ve hepsi tam olarak tanrısallığın özündedir.*⁷³⁰

Dünyanın kurtuluşu ve insanın tanrılaşması da Mesih'in tanrısallığı sayesinde olacaktır:

*Mesih'teki kan, Tanrı ruhunun özüdür... bu nedenle ona, dünyanın kurtuluşu için gereken Tanrı'nın kanı denir... tıpkı bedeninin Tanrı olması gibi Mesih'in kanı da Tanrı'dır ve onun ruhu Tanrı'dır.*⁷³¹

Servetus'un *Christianismi Restitutio*'da sunduğu İsa portresini betimlemek hayli külfetlidir. O, bir yandan ilahî bir babanın oğlu olarak doğan Kelam'dır; fakat bununla birlikte o sadece bir insandır çünkü tanrısallığından feragat etmiştir. Öte yandan o, yalnızca görünüşte insandır fakat hem maddî hem de ruhî olarak tamamen tanrısaldir. *De Trinitatis Erroribus*'ta, Mesih'ten ilahî bir varlık olarak bahsetmeyi zor bulduysa da *Christianismi Restitutio*'da bu durum değişmiştir.

Servetus'un yaşadığı bu çelişki, Tertullian'ın enkarnasyona dair sunduğu iki muhtemel senaryoya dayanmaktadır. O, bu konuda Tertullian'ın *Kelam'a beden giydirilmesi* açıklamasını kendine referans almıştır. Bu durum *De Trinitatis Erroribus*'ta 'karışım' kavramı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷³² Ancak sorun burada daha da karmaşıktır. İnsan Mesih'ten tamamen tanrısal bir Mesih'e geçişte hangi iki unsurun karıştırıldığını anlamak zordur. Mesih'in insan olması ile ilgili tek tutar yön geçmişte meleklerin de bir insan olarak görülmeleridir. Mesih'in etkinliğini ortaya koyan yegâne taraf onun tanrısal boyutudur; beşerî özellikleri çok da önemli değildir.

Bu değişimin önemi, Mesih'in misyonunun ışığında açıkça görülmektedir. Servetus, *De Trinitatis Erroribus*'ta Mesih'e ve onun Tanrı'nın oğlu olduğuna iman edenlere kurtuluşun bahşedileceğini söylemiştir.⁷³³ Bununla birlikte, kurtuluşu Mesih'in varlığının

⁷³⁰ Cenevre duruşmasında aleyhine delil olarak kullanılan ve Calvin'in onu bir sapkın olarak nitelemesine sebep olan en önemli doktrin budur. Calvin burada Servetus'u Mesih'in doğaları arasında bir ayırım yapmamakla suçlamıştır. Bk. Servetus, *RC*, 332. Servetus'un bir socianist (İsa'nın sıra dışı bir insan olduğunu düşünen kimse) olabileceğine ilişkin iddialar vakıya uygun değildir; nitekim Faustus Socinus şöyle yazmıştır: "Servetus'un atamız olduğunu reddediyoruz, Tanrı ve Mesih hakkındaki düşüncelerimizi ondan türetmiyoruz ve onunla aramızdaki fark küçük değildir." Bk. Servetus, *RC*, 332.

⁷³¹ Servetus, *RC*, 105,143.

⁷³² Servetus, *TTT*, 170.

⁷³³ Servetus, *TTT*, 187.

doğasıyla ilişkilendirmeye de çalışmamıştır. Geleneksel düşüncede kurtuluş, Mesih'in ikili doğasıyla bağlantılıdır. Her iki bileşen olmadan Mesih'in insanlığın kurtuluşunu gerçekleştiremeyeceği varsayılmıştır. Servetus, *De Trinitatis Erroribus*'ta Mesih'in iki doğasından bahsederken bunları soteriolojik bir çerçeveden yazmamış; yalnızca yapısal bir anlamda değerlendirmiştir. *Christianismi Restitutio*'da ise durum tam tersine dönmüş; konuya daha ziyade soteriolojik bir perspektiften bakılmıştır. Gelenekte kurtuluş, Mesih hem insan hem de Tanrı olduğu için mümkündür; Servetus'ta ise kurtuluş, Mesih insan olmadığı bilakis tanrısal olduğu için mümkündür.⁷³⁴

Burada Mesih'in hangi bakımdan bir beşer olduğu sorusu akla gelebilir ancak asıl soru Mesih'in neden beşer olması gerektiğidir. Servetus, *De Trinitatis Erroribus*'ta kendisinin kademeli vahiy teorisi ile uyum sağlaması için Mesih'in insani yönünü ortadan kaldırmayı tercih etmiştir. Bu bakımdan Mesih, Tanrı'nın bir başka biçimi veya tezahürü haline gelmiştir.⁷³⁵ Tanrı'nın niyetine bağlı olarak kendisini farklı biçimlerde tecelli ettirmesi gibi Mesih de insanın tanrılaşmasını sağlayan bir mekanizmaya dönüşmüştür. Her şey Tanrı'nın gücünde ve iradesinde olduğundan, Tanrı istese insanı kendisinin ayrı bir tezahürü olmaksızın tanrılaştırabilirdi ancak O, kendini belirli bir olay veya çevre ile sınırlandırmıştır. Tanrı, insanın tanrısal hale dönüşmesini istemiş ve bunun mümkün olabilmesi için insanoğlunun Mesih vasıtasıyla Tanrı'yı bizzat tecrübe etmesini sağlamıştır. Bu aşamada Mesih'in beşerliği yalnızca Tanrı'nın farklı tezahürlerinden biri olması açısından önemli hale gelmiştir.⁷³⁶

Umumi Hristiyanlık öğretisinde Mesih'in temel misyonu insanlığa getirdiği kurtuluştur. Servetus'un gündeminde ise kurtuluş Hristiyan için acil bir öneme sahip değildir çünkü her insan birincil inayet yoluyla tek başına kendini kurtarmaya muktedirdir. Mesih'in özel faydasını kavramamız gereken yer ise ikincil lütüftür. İkincil lütuf ise ruhun yenilenmesi için Mesih'ten gelen özel bir armağandır. Bu özel lütfü alan kişi yeni bir insan olur.⁷³⁷ *Yeni insan* demek yeni bir yaratılış değil, insanda zaten edimsel olarak bulunanın bir gelişimidir; bir anlamda değişmez özün kendisidir. Bu enerji Mesih'ten insanlığa

⁷³⁴ Servetus, *RC*, 73-74.

⁷³⁵ Friedman, *Michael Servetus: A Case Study in Total Heresy*, 27.

⁷³⁶ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 137-138.

⁷³⁷ Servetus, *RC*, 332.

yayılmakta, Tanrı'nın kutsallığını ve ışığını paylaşarak bedenlerimizi dönüştürmekte ve yüceltmektedir.⁷³⁸

Geleneksel Hristiyanlık insana kurtuluşu vaat ederken Servetus insanın sonunun tanrısallıktan başka bir şey olmadığı düşüncesindedir. Yeniden doğuş ruhu bir insana ulaştığında işte o zaman Mesih'in bir parçası olur.⁷³⁹ İnsanın Tanrı'yla nasıl bütünleşeceği *Christianismi Restitutio*'da sık sık temas edilen bir konudur ve bunun mutlak surette Mesih aracılığı ile gerçekleşeceğine vurgu yapılmıştır: *Biz gerçekten Tanrılarız; Mesih'in tanrılığına katılarak ilahî doğanın gerçek birer katılımcıları oluyoruz...*⁷⁴⁰

16. yüzyıldaki diğer birçok mütefekkir, insan ve Tanrı arasında kapanması zor bir boşluk görürken Servetus, Hristiyanların Tanrı'nın tanrısallığını paylaşabileceğini söylemişti. Esasen bu, insanı yarı tanrısallık bir varlık olarak telakki etmesinde de açıkça görülmekteydi. Muhtemelen, tanrısallık tezahürünün daimî bir çeşitliliğini kabul ettiğinden veya bütünlüğün mutlak tamamlanmayı gerektirdiği düşüncesinden, insan ve Tanrı arasında herhangi bir engel görmeşti: *Tanrı, kendi tanrısallığını, otoritesini ve yüceliğini insana vermek için onunla tüm tanrılığını paylaşabilir.*⁷⁴¹

Bu görüşler, Servetus'un insanın yaratılışta Tanrı'ya olan doğal yakınlığı hakkında söylediği her şeyle uyumludur. İnsanın tanrılaştırılmasını kolaylaştırmak için tamamen tanrısallık ve göksel bir Mesih'in vasıta kılındığı teması ilk kez *Christianismi Restitutio*'da işlenmiş olsa da Servetus, *De Trinitatis Erroribus*'ta da Tanrı'nın kendi cevherini insanla paylaşabileceği fikrini kabul etmiştir:

*Şimdilik kabaca söyleyelim ki Tanrı, insanla kendi tanrılığının bütününe paylaşabilir ve ona her ismin üstünde olan bir isim verebilir. Kaldı ki, Tanrı'nın insana bir şey vermesi O'nda meydana gelen bir değişim veya noksanlık değildir bilakis bu, insan için bir şereftir ve değişim de insandadır.*⁷⁴²

Daha önce de değindiğimiz birincil ve ikincil inayet arasındaki fark, yalnızca ikincisi aracılığıyla insanın tanrılaştırılabilmesidir ki bu da yalnızca Mesih vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Tüm insanlar Tanrı'yı farklı şekillerde tasavvur etme konusunda büyük bir potansiyele sahiptirler ve herkes bu konudaki çabalarının karşılığını mutlaka alacaktır.

⁷³⁸ Servetus, *RC*, 332-333.

⁷³⁹ Servetus, *RC*, 381-382.

⁷⁴⁰ Servetus, *RC*, 280.

⁷⁴¹ Servetus, *RC*, 22.

⁷⁴² Servetus, *TTT*, 19-20.

Bununla birlikte, Hristiyanlar bu hususta bir ayrıcalığa sahiptir; Hristiyan, onda var olan bilginin başka herhangi bir kişinin sahip olduğu bilgiden çok daha büyük olması bakımından diğer tüm insanlardan farklıdır. Servetus, bu bilginin ilerleyici vahyin bir toplamı mı yoksa Hristiyana özel Tanrısal bir mesajın insanüstü niteliğinden kaynaklanan bir durum mu olduğu konusunu asla açıklığa kavuşturmamıştır. Bununla birlikte, onun düşüncesinde insandaki tanrısallığın kıvılcımının Mesih aracılığıyla meyve verdiği de açıktır.⁷⁴³ Yalnızca birincil inayete sahip olanlar, doğuştan gelen potansiyellerine göre gelişmemiş ve sulanmamış tohumlar gibidir. İkincil lütuf sahibi olanlar ise kendilerinde var olan tanrılaşma potansiyeline ulaşanlardır.

Servetus'un zihninde Mesih'in misyonu, Tanrı'nın insanı ilahlaştırmaya yönelik bilinçli bir çabası olarak anlaşılmalıdır. Hatta Hristiyanlığın amacının ve mesajının insanın tanrılaştırılması olduğu bile söylenebilir. Birincil ve ikincil inayet arasındaki fark nicel değil, nitel bir farktır. Servetus, Hristiyanı, Hristiyan olmayandan daha üstün bir insan olarak tasavvur etmemektedir; Hristiyan tamamen farklı bir insandır. İnsanı, Tanrı'yı tanımaktan alıkoyacak hiçbir şey yoktur çünkü Âdem'in günahından miras kalan herhangi bir suçluluk söz konusu değildir. Mesih'in temel görevi, tarihsel süreçte Tanrı ile iletişimi kopmuş olan insan ile kendi tanrısallığını paylaşarak onu da Tanrı ile doğrudan temas halindeki orijinal konumuna geri getirmesidir.⁷⁴⁴ Böylece Hristiyan, Mesih'in tanrısallığına katıldığı için Tanrı ile iletişim kurar ve Tanrı ile iletişim kurabildiği için kendisi de tanrılaşabilir.

İnsan, Mesih'ten önce nasıl ki Âdem gibi karanlıkta yürümüşse, onun gelişinden sonra da Mesih gibi olmuştur çünkü o, her insanın kendi kişisel tanrılaşmasında taklit edeceği bir prototiptir.⁷⁴⁵ Mesih nasıl yücelik içinde dirildiyse, ona inanan da aynı onun gibi diriltilecektir. İnananın dirilişi de Mesih'inki gibi görkemli bir diriliş olacaktır. Bedeni dönüştürülecek ve Mesih'in bedeninin görkemine uygun hale getirilecektir. Mesih, gerçek anlamda insan için cennete giden yolu açmıştır. İnsan ve Mesih arasındaki güçlü özdeşleşme sebebiyle, Mesih hakkında söylenebilecek her şey insan için de aynı derecede geçerlidir.⁷⁴⁶ İnsan kendi başına belli bir düzeye ulaşabilir ancak tanrılaşma,

⁷⁴³ Servetus, *RC*, 306-307.

⁷⁴⁴ Servetus, *RC*, 104-106,142-144,155-157,181-183.

⁷⁴⁵ Servetus, *TFJCK*, 80.

⁷⁴⁶ Servetus, *TFJCK*, 80-81.

Tanrı tarafından kabul edilebilir duruma geldikten sonra gerçekleşir. İnanan, Tanrı'nın gözünde makbul hale gelir çünkü Mesih tanrısaldır ve insanda değişiklikler yapabilir. Tıpkı Mesih'in tanrısal olması gibi inanan da yeniden dirilişiyle tanrılaştırılacaktır.

De Trinitatis Erroribus ile *Christianismi Restitutio*'nun yazıldığı tarihler arasında Servetus'un kristolojisi üzerinde görülen değişimde Yeni Eflatunculuğun etkili olduğu açıktır. Servetus, *Christianismi Restitutio*'da, *De Trinitatis Erroribus*'ta eksik olan bir faktör olan soteriolojik problemlerle ilgilenmekle kalmaz aynı zamanda kristolojisine *göksel beden*⁷⁴⁷ ve *tanrısal güç*⁷⁴⁸ gibi kavramlar aracılığıyla Yeni Eflatunculuğu da sokmuştur. Bununla birlikte, *göksel beden* sembolizmi *Christianismi Restitutio*'daki kullanımıyla aynı olmasa da *De Trinitatis Erroribus*'ta da yer alır:

*Yine de ben, eğer bir Hristiyansanız, bu bedenin gökten indiğini kabul etmeniz gerektiğini söylüyorum. Çünkü Mesih'in kendisinin ve bedeninin gökten indiğini beyan ettiği, hiçbir şekilde yanlış yorumlanamayacak sözleri vardır. Çünkü gökten inen ekmeğin kendi bedeni olduğunu söylemektedir.*⁷⁴⁹

Servetus, pasajın sonunda İsa'nın göksel bir varlık olduğunu söyler. Gerçekten de Mesih'in bedeni Tanrılığın bedenidir; bu nedenle Tanrı'nın bedenlenmesi onda olduğu söylenmektedir. Mesih'in bedeninin kendisi tanrısaldır ve Tanrı'nın özündendir.⁷⁵⁰ Bu kavramların her ikisi de birçok Yeni Eflatuncu metinde belki de en belirgin şekilde Hermes'te bulunabilir. Örneğin Hermes'te olduğu gibi Servetus'ta da insanlık, tanrılaşma yoluyla aşılabilir.⁷⁵¹

⁷⁴⁷ Servetus, *RC*, 83-84. Marian Hillar, Servetus'un 'göksel beden' doktrinini Melchior Hofmann'ın (1495-1543) öğretileriyle ilişkilendirir. Bilgi için aynı yere bakınız.

⁷⁴⁸ Servetus, *RC*, 122.

⁷⁴⁹ Servetus, *TTT*, 200. Servetus'un sisteminde gnostik ve Yeni Eflatuncu düşüncenin yeri konusunda bir anlaşmazlık olsa da, çoğu bilim adamı onun İsa'nın göksel bedeni hakkındaki görüşlerinin güçlü gnostik etkiyi yansıttığı konusunda hemfikirdir. Bk. Friedman, "Michael Servetus: The Case for a Jewish Christianity", 92.

⁷⁵⁰ Servetus, *TTT*, 200; Hillar, "Process Theology and Process Thought in the Writings of Michael Servetus", 6. Mesih'in bedeninin tanrılığın bedeni olduğu söylemi fiziksel bir açıklama değil, mistik-temsil terimleriyle ifade edilen bir sembolizmdir. Yukarıdakileri söylemenin başka bir yolu, Mesih'in Tanrı'da var olan her şey olduğunu söylemektir. Bu, Mesih'in tanrılığın maddi tözünün fiziksel bir temsilcisi olduğu anlamına gelmez ancak onun Tanrı'nın bir parçası olduğu anlamına gelir. Servetus, bu görüşü en açık bir biçimde Mesih'ten Tanrı'nın bir adı ya da tezahürlerinden biri olarak bahsederek ifade etmiştir.

⁷⁵¹ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 145.

4.2.3) Kutsal Ruh

Kutsal Ruh, teslis unsurları arasında muhtemelen anlaşılması en zor olanıdır. Baba ya da Oğul için de belki aynı şeyler söylenebilir, ancak Kutsal Kitap onların doğaları ve varlıkları hakkında Kutsal Ruh'tan çok daha fazla ipucu verir. Bu durum, tarih boyunca Hristiyanlık içerisinde Kutsal Ruh hakkında pek çok spekülasyonun yapılmasına ve bunun sonucunda da farklı ihtilafların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Kutsal Ruh'un Hristiyanlıktaki pozisyonuna baktığımızda, genel olarak Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tan müteşekkil üçlü bir Tanrı anlayışı olan teslis doktrininin bir parçası olduğunu görürüz.⁷⁵² Bu yönüyle Kutsal Ruh, Baba ve Oğul ile birlikte eş değerde bir Tanrı'dır ve aksinin düşünülmesi durumunda Hristiyanlık dairesi içerisinde kalabilmek mümkün değildir. Daha önce zikredildiği üzere Hristiyanlık tarihinde I. Theodosios zamanında (381) İstanbul'da toplanan ikinci ekümenik konsil ile birlikte Kutsal Ruh'un da Baba ve Oğul gibi bir Tanrı olarak kabul edilmiştir.⁷⁵³

Söz konusu konsilde bir *Tanrı* olarak kabul edilişi Kutsal Ruh ile ilgili tartışmaların bittiği anlamına gelmemektedir. Tarihsel süreç içerisinde farklı Hristiyan ilahiyatçılar ve mezhepler Kutsal Ruh hakkında çeşitli spekülasyonlar yapmışlar ve bilhassa onun menşei hakkında ciddi ihtilaflar yaşamışlardır. Kutsal Ruh'un teslisin üçüncü unsuru olması bakımından herhangi bir anlaşmazlık yaşamayan doğu ve batı kiliseleri menşei konusunda aynı kanaati taşımamaktadırlar. Örneğin Katolik Kilisesi Kutsal Ruh'un hem Baba'dan hem de Oğul'dan çıktığını savunurken, Ortodokslar yalnızca Baba'dan neşet ettiğini ifade etmektedirler.⁷⁵⁴ Bu farklılık Kutsal Ruh'un Hristiyan mezhepleri arasında bir gerilim kaynağı olmasına ve tarih boyunca ihtilaflı bir konu olarak kalmasına sebep olmuştur.

Servetus da çeşitli Hristiyan ilahiyatçılar gibi Kutsal Ruh konusunda kendi fikirlerini ortaya koymuştur. Onun için teslis gibi üç şahıslı bir dogmanın varlığı dahi söz konusu olmadığından, Kutsal Ruh da bizatihi varlığa sahip ilahî bir şahıs ya da varlık değildir.⁷⁵⁵

⁷⁵² Mahmut Aydın, *Hristiyanlık: Tarih, İnanç ve Uygulama* (İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2021), 319; Ömer Faruk Harman, "Rûhulkudüs", *DİA* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35/216-217.

⁷⁵³ Waardenburg, "Teslis", 40/548; Hasan Hüseyin İslam, "Yeni Ahit'te ve Kur'an'da Kutsal Rûh Kavramı", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/13 (2020), 95.

⁷⁵⁴ Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş* (Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2008), 213-214.

⁷⁵⁵ Schulte am Hülse, "The Holy Spirit in the Theological Work of Michael Servetus", 218-219.

Bu bakımdan, Ortodoks ve Katolik kiliseleri arasında var olan, yalnızca Baba'dan mı yoksa hem Baba'dan hem de Oğul'dan mı zuhur ettiği tartışmaları onun için önemsizdir.⁷⁵⁶ Kutsal Ruh, Baba ile Oğul arasında addedilen herhangi bir metafiziksel ilişki ya da Tanrı'nın özü dâhilinde 'içkin bir hareket' de değildir; o yalnızca bir taraftan yaratılmış evrene, başka bir taraftan da insan ve melek ruhuna uyum sağlayan basit bir ilahî biçimdir.⁷⁵⁷ Friedman, bir genelleme yaparak Servetus'un bu konuya yaklaşımının ve cevabının tatmin edici olmadığını; ama kendisini Kutsal Ruh aracılığıyla Tanrı'nın bilgeliğinden yararlanan yegâne kişi olarak gördüğünü ifade etmiştir.⁷⁵⁸

4.2.3.1) Kutsal Ruh'un Doğası

Servetus'un Kutsal Ruh hakkında son derece sarıh düşünceler ortaya koymak zorundaydı; zira kendi teolojik sisteminin en önemli detayları olan içsel ışık ve *kademeli vahiy* anlayışı gibi konular bunu gerektiriyordu. Vaftiz edilmemiş olanların bile kurtuluşuna vesile olmasını sağlayan içsel ışık, bir şekilde Kutsal Ruh ile ilgiliydi. Yine, Mesih'ten önceki Tanrı bilgisi veyahut Tanrı'nın isimleri gibi konuları açıklayan kademeli vahiy teorisi de bu açılardan Kutsal Ruh'un açıklanmasına muhtaçtı. Servetus, İbraniceyi çok iyi biliyordu ve Kutsal Ruh konusunda Eski Ahit ile Yeni Ahit'in dilinin aynı olmadığını fark etmişti. O, rüzgâr veya ruh olarak tanımlanan רוּחַ [ruah] kelimesinin İbranilerde nefes veya nefes alma anlamlarından başka mana ihtiva etmediğini ve Kutsal Kitap'ın da bu konuyu tuhaf ve neredeyse anlaşılabilir bir şekilde ele aldığını öne sürmüştür.⁷⁵⁹

Servetus, bir terim olarak Kutsal Ruh'un Eski Ahit'te çok fazla yer almadığını, bununla birlikte Yeni Ahit'te çok sık kullanıldığını gözlemlemiş ve bunun nedeni ile ilgili de *Yahudilerin içsel arınmadan ziyade genellikle zahiri arınmayı düşündükleri* şeklinde bir açıklama yapmıştır.⁷⁶⁰ Esasen Kutsal Ruh, Rabb'in (İsa Mesih) doğumundan önce bile vardı ama o her zaman bir melek formundaydı ve yalnızca Tanrı adına hareket etmekteydi.⁷⁶¹ Bununla birlikte, baştan sona bir melek gibi görünmesine rağmen, Kutsal Ruh hiçbir şekilde melek de değildi. Melek de Kutsal Ruh değildir, yalnızca Ruh'un

⁷⁵⁶ Servetus, *TTT*, 48-49.

⁷⁵⁷ Servetus, *TTT*, 131-135.

⁷⁵⁸ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 191.

⁷⁵⁹ Servetus, *TTT*, 35.

⁷⁶⁰ Servetus, *TTT*, 100-102; Servetus, *RC*, 274-275.

⁷⁶¹ Servetus, *TTT*, 93-100.

hizmetkarıdır.⁷⁶² Ancak, Kutsal Ruh'un tam anlamıyla ilk teşhiri, Kelam ile birlikte insan doğasını üstlenen ve böylece yaşamın doğal nefesi ile birleşip Mesih'in ruhunu oluşturan İsa Mesih'in şahsındadır.⁷⁶³

Servetus pek çok farklı yerde Kutsal Ruh ile ilgili değişik terimler kullanmıştır. Örneğin Eski Ahit'te bu şekilde geçmese de onu bir şahıs ya da Mesih aracılığıyla bize akan bir madde/öz olarak tanımladığı yerler dikkat çekmektedir.⁷⁶⁴ Bu durum, Mesih'in kendisinin yerine başka bir teselli edici gönderdiği hakkındaki görüşleriyle tutarlı görünmektedir:

*Teselli edici, özel bir amaç için gönderilen Ruh'tur. Bu Ruh, Tanrı tarafından verilir, her şeyi ilahî güçle doldurur ve içimizde yaşar.*⁷⁶⁵

Ancak, Servetus'un Kutsal Ruh hakkında söylediklerini kesin bir çerçeveye oturtmak da hayli güçtür. Friedman, *Kutsal Ruh, Mesih'in gelişinden önce de Tanrı'nın insan ruhundaki etkinliğiye o, aynı zamanda ezeli olmayan bir teselli edici olarak Mesih aracılığıyla bize akan ayrı bir kişi olamaz* diyerek bu zorluğu dile getirmiştir.⁷⁶⁶

Servetus için *Tanrı'nın Ruh* ile *Kutsal Ruh* arasında çok net bir ayırım vardır.⁷⁶⁷ Ruh, ebedi olarak faaliyet gösterdiğinde evrensel anlamda *Tanrı'nın Ruh* olarak adlandırılmaktadır ancak içsel olarak insan ruhunu aydınlatma ve kutsallaştırma noktasında aktif olduğu sürece özel anlamda *Kutsal Ruh* olarak isimlendirilmektedir.⁷⁶⁸ Başka bir deyişle, "Tanrı'nın özü/ruhu, kendini dünyaya tezahür ettirdiğinde bu ruh 'kelam' olarak adlandırılmaktadır; yine aynı ruh dünya ile iletişime geçtiğinde ise buna *Ruh* denilmektedir.⁷⁶⁹ Tanrı'nın Ruh, yaşamın nefesi (halitus veya flatus vitae) yani yaratılışın canlandırıcı ilkesidir. Bu yaşam nefesi olmadan veya bu yaşam solğunun

⁷⁶² Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 87.

⁷⁶³ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 87.

⁷⁶⁴ Servetus, *TTT*, 219-220.

⁷⁶⁵ Servetus, *TTT*, 71,102.

⁷⁶⁶ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 197.

⁷⁶⁷ Servetus, *RC*, 378-379. Servetus bu konuda adeta Yeni Ahit'in Kutsal Ruh portresine nazire yapmaktadır. Yeni Ahit'e bakıldığında, Tanrı'nın bir ruh olduğundan (Yuhanna 4:24), İsa'nın yeryüzünde hep Kutsal Ruh ile desteklendiğinden (Luka 4:14, 18; Resullerin İşleri 1:7), Meryem'in Kutsal Ruh vasıtasıyla İsa'ya hamile kaldığından (Luka 1:35, 41) ve ilâhî kelâmın bedenlenmesi sürecinde Kutsal Ruh'un meshetmesiyle Tanrı oğlu Mesih olduğundan (Matta 3:16; Markos 1:10-11; Luka 3:22) bahsedildiği görülmektedir. Buradan Tanrı Ruh ile Kutsal Ruh'un aynı şeyler olduğu çıkarımı yapmak mümkündür. Servetus ise bu noktada keskin bir ayırım yapmıştır.

⁷⁶⁸ Servetus, *RC*, 300-3001,393-394.

⁷⁶⁹ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 85-86.

teneffüsü olmaksızın hayattan bahsetmek de mümkün değildir.⁷⁷⁰ Kutsal metinlerde de eyleme geçme hakkında bir bağlam olmadığı sürece Kutsal Ruh'tan bahsedilmez.⁷⁷¹

4.2.3.2) Kutsal Ruh'un Misyonu

Servetus'un asli günah temelli bir kurtuluş perspektifinin olmadığına daha önce değinilmişti. Onun teolojik sisteminde kurtuluş, yalnızca bilgi temelinde konuşulabilecek bir konudur. Yani eğer bir kurtuluştan bahsedilecekse bu, sadece insanın Tanrı bilgisini elde etmesi ve Mesih aracılığıyla da tanrılaşması bağlamında mümkün olabilir. Servetus'a göre bu bilgi iki vasıta ile elde edilebilir; ilki Kutsal Kitap, ikincisi ise Kutsal Ruh'tur. Bu aşamada Kutsal Ruh'a biçtiği rol önemlidir zira Kutsal Ruh'un insanın bu bilgiyi elde etme araçlarından biri olarak karşımıza çıkması ona epistemolojik bir işlev yüklediğinin de göstergesidir.⁷⁷²

Her zaman şunu söylerim ki, Kutsal Ruh'un armağanı olmadan ve Âdem ile Yasa'yı bilmeden hiç kimse Mesih aracılığıyla nasıl bir kurtuluş sağlanacağını anlayamaz. Veyahut bunlar olmadan, hiç kimse aklandığını ve Göksel Kudüs'ün bir vatandaşı olduğunu bilemez. Yine bunların hepsinin Mesih'e iman etmiş olmamız suretiyle bize bahşedildiğini de bilemez.⁷⁷³

Onun bilgi temelli kurtuluş mekaniğinde esasen yegâne bilgi kaynağı olduğunu da söylemek mümkündür çünkü tıpkı Luther gibi Servetus da Kutsal Ruh'u Kutsal Kitap'ın yazarı olarak görmüştür.⁷⁷⁴ Bu bakımdan hem tanrısal bilginin aktarımı hem de anlaşılması açısından Kutsal Ruh tek mercidir. Dolayısıyla Kutsal Ruh'un, Servetus tarafından dünyanın temel epistemolojik anahtarı olarak görüldüğü söylenebilir.

⁷⁷⁰ Servetus, *TTT*, 92-94; Servetus, *RC*, 265-266. Tanrılığın enerjisi ve canlandırıcı ruhu sürekli olarak havada ve rüzgârda bulunur. İnsanın bunu teneffüs etmesiyle yaşamın sürekliliği söz konusu olur. Bk. Servetus, *TTT*, 92-95. Servetus'un burada fizyolojik bir Kutsal Ruh öğretisi geliştirdiği ve bunu yaparken de dört element ile ilgili Empedokles, Aristoteles, Hipokrat ve Galen tarafından öne sürülen antik Yunan düşüncesinden etkilendiği görülmektedir. Üstün unsurlar hava, su ve ateştir; en alttaki ise topraktır. Latince *spiritus*, Yunanca *pneuma* ve İbranice *ruach* terimleri nefes veya solunan şey anlamına gelmektedir. Canlandırıcı faktörün atmosferde olduğu ve organizmaların yaşamasını sağlamak için bunun solunması gerektiği düşüncesi eski bir yaklaşımdır. Servetus esasen bu konuda iyi bir doğa gözlemi yapmıştır çünkü nefes almanın gerçek anlamı ve atmosferin buradaki rolü ancak canlı organizmalardaki oksidatif süreçleri ve atmosferde (hava) bulunan oksijenin kullanımı için biyokimyasal mekanizmaları keşfettiğimizde açıklayabildiğimiz bir durumdur. Servetus'un detaylı açıklamaları için bk. Servetus, *RC*, 239-241; Torello, "Michael Servetus on 'Pneuma'", 2-4.

⁷⁷¹ Servetus, *TTT*, 126-128,133-134,139-140.

⁷⁷² Schulte am Hülse, "The Holy Spirit in the Theological Work of Michael Servetus", 219.

⁷⁷³ Servetus, *TTT*, 256.

⁷⁷⁴ Servetus, *TTT*, 74-76.

Kutsal Ruh'un en önemli işlevlerinden biri de kutsal metinlerin doğru anlaşılmasında kendini göstermektedir. Daha önceki bir bölümde de ifade edildiği üzere tek başına bir metin okuması doğru anlamı kavrayabilmek için yeterli değildir. Burada Kutsal Ruh'un ilhamının alınması elzemdir çünkü bu olmadan metinleri hem doğru anlamak hem de kabul edilebilir yorumlar üretmek imkânsızdır. Bahsi geçen iki şart gerçekleştiğinde ortaya çıkan anlam konusundaysa, herhangi bir ihtilafa düşülmemelidir. Servetus'a göre Kilise'nin temeli Mesih'in Tanrı oğlu olduğuna inanmaktır. Mesih'in gerçek bilgisi de yine Kutsal Ruh aracılığıyla bize iletilen hakikatlerden biridir.⁷⁷⁵

Servetus, Kutsal Ruh'un insanlar için şeytani bir ruha karşı sürdürdüğü devamlı bir mücadeleden de söz etmiştir. Kişi, Mesih hakkında gerçek bilgiyi elde edemediğinde bu kötü ruh insan ruhuna yerleşmektedir.⁷⁷⁶ Bu sebeple, Servetus, mevcut kiliselerin yaptıkları vaazlarda Kutsal Ruh'un hazır bulunduğu iddiasını da reddetmiştir çünkü onlar Mesih hakkında gerçek bilgiye sahip olmadıkları için sahte doktrinleri vaaz etmektedirler.⁷⁷⁷ Kutsal Ruh'un insana yardım için hem kötülükle devamlı surette mücadele eden bir çerçevede sunulması hem de dünyanın kapsamlı epistemolojik keşfinin bir anahtarı olarak görülmesi onun Servetus teolojisinde vazgeçilmez bir unsur olarak anlaşıldığını düşündürmektedir.⁷⁷⁸

Onun teolojisinde Kutsal Ruh'un önemi esasen Mesih'ten sonra ortaya çıkmıştır; çünkü Tanrı hem Mesih döneminde hem de ona gelene değin insanoğluluyla bir şekilde iletişimini sağlamıştır. Bu iletişim, Mesih'in gelişle birlikte zirveye ulaşmıştır. Ancak bu noktada "nihai aşamada Mesih'ten sonrası nasıl olacaktır?" sorusu akla gelmektedir. Servetus bu soruya, Mesih'in kendisinin yerine Faraklit'i gönderdiği ve onun her şeyi öğreten bir öğretici olarak bırakıldığı cevabını vermiştir.⁷⁷⁹ Bu durumda da Faraklit'in kim olduğu ve bunun Kutsal Kitaptaki Kutsal Ruh'tan farkının ne olduğu gibi sorular gündeme gelmektedir. Faraklit, Mesih'in yerini almaya geldiyse, o da Tanrı'nın bir tür tezahürü

⁷⁷⁵ Schulte am Hülse, "The Holy Spirit in the Theological Work of Michael Servetus", 220-221.

⁷⁷⁶ Söz konusu kötülük aslında Âdem'in şeytanın insanda vücut bulmasına yol açan günahıyla bağlantılıdır. Bu kötü ruh da havadadır ve sadece teneffüs edilmeyi ve hayvansal ruhun yerine ulaşmayı beklemektedir. Karartıcı ve kafa karıştırıcı etkisiyle, Tanrı ile olan maddi bağı ve dolayısıyla Tanrı'nın verdiği yaşamın işlevselliğini zayıflatmayı hedeflemektedir. Kutsal Ruh'un görevlerinden biri, insana sirayet etme potansiyeli olan bu kötülükle başa çıkmaktır. Bk. Servetus, *RC*, 249-250; Servetus, *TCSRKA*, 4-5,13-15.

⁷⁷⁷ Servetus, *TTT*, 111-118.

⁷⁷⁸ Schulte am Hülse, "The Holy Spirit in the Theological Work of Michael Servetus", 223-224.

⁷⁷⁹ Servetus, *TTT*, 40,47,95.

olmalıdır. Bununla birlikte, Faraklit Mesih'in yerini alacaksa, Mesih'in sahip olduğu mesajın aynına sahip olmalıdır veyahut en azından çok farklı olmamalıdır. Eğer öyleyse, Faraklit ile insandaki içsel ışık denen kuvvet arasındaki bağlantı nedir?

Servetus, Kutsal Ruh'u bir göksel elçi ve Tanrı'nın gücü olarak tanımlamıştır ancak bu gücün Tanrı'dan bağımsız bir varlığından yani ayrı bir şahıs olmasından söz edilemez.⁷⁸⁰ Servetus'un, ondan, bir tür *içgüdü*, *ilahî ilham* veyahut zihinsel bir dürtü olarak bahsettiği yerler de vardır.⁷⁸¹ Metaforik bir ifadeyle, Kutsal Ruh içsel bir gerçeğin simgesel bir ifadesidir. Onun kavramsal olarak *Kutsal Ruh* terimini kullanımı Eski Ahit açısından değerlendirildiğinde tutarlı görünmektedir. Kutsal Kitap'ta genellikle Kutsal Ruh'un bir yere gönderildiğinden ve hatta daha sıklıkla ilahî bir görevle görevlendirildiğinden bahsedilmektedir. Servetus, Kutsal Ruh'un eylemleri olarak adlandırılan bu iki tür olayı bir araya getirmiştir. Tanrı'nın kendini ifşa ederken farklı biçimlerde tezahür ettiğini savunan Servetus'a göre aynı durum Kutsal Ruh için de geçerlidir. Başka bir deyişle, Kutsal Ruh da farklı biçimler almıştır/alacaktır.⁷⁸²

Servetus'un bahsettiği zihinsel dürtü, Tanrı ile insan arasındaki içsel ışık veya Kutsal Ruh tarafından temsil edilen bağlantıdır. Söz gelimi, bir pagan iken Hristiyanlığa geçen insanların daha önce bu dinin mesajını kâmil bir biçimde anladıkları söylenemezdi, ancak bir yasa oluşturabilecekleri veya kendilerini savunabilecekleri ilahî bir yetileri vardı. Tanrı ile bu insanlar arasındaki temas, insanın içsel ışığı olarak hareket eden Kutsal Ruh'un bizzat kendisidir.⁷⁸³ Klauber, Servetus'un Kutsal Ruh'u inananların Hristiyanca bir yaşam sürmelerine yardım etmek için Tanrı'nın gönderdiği bir lütuf olarak kabul ettiğini söylemiştir.⁷⁸⁴

Kutsal Ruh, insana hava yoluyla verilen genel bir ilahî dürtü ise, yalnızca enkarnasyondan sonra ortaya çıkması da söz konusu olmamalıdır. Kutsal Ruh'un ana misyonu insanı Tanrı'nın nefesiyle hayatta tutmaksa, sadece bir teselli edici olarak da nitelendirilmemelidir. Bu sorunun temelinde Servetus'un, Kutsal Ruh'un bazı yönlerini tanımladığı her bağlamda ilgili işlevin tek veya ana işlev olduğunu iddia etmesi

⁷⁸⁰ Servetus, *TTT*, 47-48.

⁷⁸¹ Servetus, *TTT*, 35.

⁷⁸² Servetus, *TTT*, 35.

⁷⁸³ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 195.

⁷⁸⁴ Klauber, "Servetus, Michael (1511-53)", 521.

yatmaktadır. Yani farklı yerlerde farklı özelliklerinden bahsederken, bahsettiği her bir münferit özelliği Kutsal Ruh'un temel misyonu olarak değerlendirmiştir. Söz konusu durum okuyucunun açıkça çelişkili ifadeler bütününde gezindiğini düşünmesine neden olsa da onun düşüncesinde etkili olan en önemli faktör Kutsal Ruh'un insanda ilahî bir gaye için çalıştığı gerçeğidir.⁷⁸⁵

Servetus'un bu konuda Kutsal Ruh ve Tanrı Ruhu şeklinde kendine has ikili bir ayrıma gittiği de görülmektedir: *Aynı şekilde Kutsal Ruh ile Tanrı'nın Ruhu arasında bir ayrım vardır, çünkü ruhlarımızı kutsal kılmak için gönderildiğinde ona Kutsal denir... ama tüm dünyaya gönderildiğinde ona Tanrı'nın Ruhu denir.*⁷⁸⁶ Servetus, Ruh'un amacı gerçekten insanın ruhunda çalışmak değilse, ona hiçbir şekilde Kutsal Ruh denilmeyeceğini söylemiştir: *Bu nedenle her zaman Kutsal Ruh'un insan ruhundaki bir Tanrı etkinliği olduğunu söylerim; ve insanın dışında kaldığında buna kesinlikle Kutsal Ruh denmez.*⁷⁸⁷ Ayrıca, Kutsal Ruh'u ve tanrısallığın bir parıltısını da içeren özel yaşam bahşedici havadan (daha önce bahsedilenden farklı olarak) da bahsetmiştir. Bu da Kutsal Ruh'un ana fonksiyonlarından biridir.⁷⁸⁸

De Trinitatis Erroribus ve *Dialogorum De Trinitate*'deki Kutsal Ruh tasviriyle ilgili en büyük sorun, Servetus'un ilgili faaliyetin araçları ve amacı konusunda uzun süre tutarlı kalamamasıdır. Çoğu zaman Kutsal Ruh'un insanda özellikle hiç kimse tarafından yapılamayan bir faaliyet olduğunu ileri sürmüştür. Öte yandan, Kutsal Ruh'un işlevini genellikle failin doğasına göre tanımlamış ve etki problematiğini belirsiz bırakmıştır.⁷⁸⁹ *De Trinitatis Erroribus* ve *Dialogorum De Trinitate*'de sunulduğu şekliyle Servetus'un Kutsal Ruh hakkındaki görüşleri arasında büyük farklılıklar olsa da açıkça göze çarpan bazı paralel eğilimler de yer almaktadır.

⁷⁸⁵ Servetus, *TTT*, 103-104.

⁷⁸⁶ Servetus, *TTT*, 96.

⁷⁸⁷ Servetus, *TTT*, 132. Kutsal Ruh'u Tanrı'nın insandaki bir etkinliği olarak görmesi ile ilgili olarak başka bir örnek için bk. Servetus, *TTT*, 168-169. Ayrıca bazen 'insanın dışında gerçek anlamda Kutsal Ruh'tan söz etmenin mümkün olmadığını' söylediği de vakidir. Bk. Servetus, *TTT*, 132-133. Servetus'un Kutsal Ruh'un Tanrı'nın insanındaki bir etkinliği olarak tanımlaması kendi içerisinde bir muğlaklığa sahiptir nitekim bundan tam olarak ne anlamamız gerektiği çok açık değildir. Ancak diğer konularda yaptığı gibi burada da tanrısallıkla beşerî olanı örtüştürmesi dikkat çekicidir. Bazı araştırmacılar Servetus'un bahsettiği etkinlik durumunu Mesih hakkında hakiki bilgiyi üretme işlevi olarak yorumlamışlardır. Bk. Schulte am Hülse, "The Holy Spirit in the Theological Work of Michael Servetus", 223.

⁷⁸⁸ Servetus, *TTT*, 93.

⁷⁸⁹ Servetus, *TTT*, 104.

Servetus, Kutsal Ruh'u tanrılıkta ayrı bir şahıs olarak görmek istememiştir. Onu bir şahıs olarak ifade ettiği yerlerde, belirli bir vasitanın veyahut teselli edenin faaliyetlerinden bahsediyor gibi görünmektedir.⁷⁹⁰ Bu bakımdan, Kutsal Ruh'un farklı işlevlerini farklı vasıtalar aracılığıyla ve farklı şekillerde ifade ettiğini düşünmüş olması mümkündür. Bu anlamda iki farklı Kutsal Ruhtan söz edebiliriz. Biri, Hristiyanlığın sonraki nesillere aktarılmasıyla ilgili olması bakımından özeldir, oysa umumi olarak Kutsal Ruh'un çeşitli faktörler aracılığıyla ifa ettiği birçok işlevi vardır. Ancak her iki durumda da sonuç değişmemektedir. Hem özel teselli edici hem de genel Kutsal Ruh, insanda ilahî bir dürtü sağlamaktadır.⁷⁹¹

Servetus'un Kutsal Ruh'a olan yaklaşımı *De Trinitatis Erroribus* ile *Christianismi Restitutio*'da aynı model üzerine kuruludur. Bununla birlikte, *Christianismi Restitutio*'da daha önceki kitaplarında ele alınmayan bazı önemli sorunların üstesinden gelmeye çalıştığı da görülmektedir. O burada, natüralist terimler kullanmak yerine, Kutsal Ruh'tan yaşam veren tözün taşıyıcısı olarak bahsetmiştir⁷⁹² ve küçük kan dolaşımı teorisi ile Kutsal Ruh arasında ilahî bir bağlantı kurmuştur. Bu da Servetus'un Kutsal Ruh'la ilgili daha tutarlı bir teolojik söylem geliştirmesine yardımcı olmuştur.

Kutsal Ruh, *Christianismi Restitutio*'da da teslisin üçüncü şahsı olarak ele alınmamıştır.⁷⁹³ Bu, *De Trinitatis Erroribus*'ta da geçtiği şekliyle Servetus'un kademeli vahiy anlayışına uygun olan temel görüştür. Servetus, *Christianismi Restitutio*'da Kutsal Ruh'un farklı işlevleriyle birçok doğaya sahip olduğunu açıkça belirtmiştir.⁷⁹⁴ *Christianismi Restitutio*'da karşılaştığımız sorun, Kutsal Ruh'un tanrılık çerçevesindeki yerini anlamının zor olmasıdır. Servetus, Kelam'ın ve Kutsal Ruh'un Mesih'ten önceki ve sonraki işlevleri arasında hiçbir ayırım yapmamıştır: *Kelam ve Ruh arasında, tezahür etme ve iletişim tarzı dışında gerçek bir fark yoktur.*⁷⁹⁵

O halde Kutsal Ruh, Tanrı'nın tezahürleri ya da ifadeleri olması bakımından Kelam'a benzemektedir. İkisinin de ayrı kişiler olarak herhangi bir bağımsızlığı yoktur. Bu noktada, hemen hemen aynı işlevlere sahip oldukları halde Tanrı'nın neden bu şekilde

⁷⁹⁰ Servetus, *TTT*, 219-220.

⁷⁹¹ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 198-199.

⁷⁹² Servetus, *RC*, 269-270.

⁷⁹³ Servetus, *RC*, 262.

⁷⁹⁴ Servetus, *RC*, 181,195.

⁷⁹⁵ Servetus, *RC*, 329.

ikili bir düzenlemeye ihtiyaç duyduğu sorusu akla gelebilir. Bu soru için Servetus'tan şöyle bir cevap almak mümkündür: Tanrı, *Kelam aracılığıyla insana kendini gösterir ve Ruh aracılığıyla iletişim kurar.*⁷⁹⁶ Tezahür ve iletişim arasındaki farkın pratik bir örneği olarak da Süleyman'ın bilgeliği örneğini vermiştir: *Süleyman'a bilgelik verildi ve bu Kutsal Ruh, yani bilgelik ruhuydu.*⁷⁹⁷

Buradan anlaşılan, Tanrı'nın bir tezahür biçimi olan Kelam'ın Kutsal Ruh vasıtasıyla bilinir ve anlaşılabilir kılınmasıdır. İnsanın içsel bir ışığı vardır ve o, bu ışık, yani Kutsal Ruh aracılığıyla Kelam'ın gösterdiği şeyi anlayabilmektedir. Bununla birlikte, Kutsal Ruh'la ilgili olarak 'Tanrı'nın bir nefesi, ilahî bir dürtü, ilahî bir duygu' gibi kavramlar *Christianismi Restitutio*'da da tekrarlanmıştır. Yine aynı şekilde, Kutsal Ruh'un *Christianismi Restitutio*'daki tasviri *De Trinitatis Erroribus*'ta olduğu gibi, bir melek veya elçi şeklindedir *Kutsal Ruh'u kabul etmek, göksel bir haberci aracılığıyla yukarıdan gelen gücü kabul etmektir.*⁷⁹⁸

Servetus'un Kutsal Ruh hakkındaki görüşlerini bunlarla sınırlandırmak mümkündür; zira Kelam ve Mesih'in Tanrılıkta var olan ayrı şahıslar olduğu görüşünü reddettikten sonra onun Kutsal Ruh'un ayrı bir şahıs olarak ortaya çıktığını söylemesi pek de mümkün değildir. Bu bakımdan Kutsal Ruh'u yalnızca Tanrı'nın bir faaliyeti ve gücü olarak yorumlamıştır.⁷⁹⁹ Her ne kadar Kutsal Ruh'a yaklaşımında bazı problemler olsa da, teolojisinin diğer yönleriyle çeşitli düzeylerde tutarlılığını koruduğu söylenebilir. Kutsal Ruh, Kelam'dan tamamen ayrı bir kişi/shahıs değildir. Her ikisi de Tanrı'nın tezahürlerindedir ve aralarındaki fark gerçek ayırmadan çok bir bağlam sorunudur.⁸⁰⁰

⁷⁹⁶ Servetus, *RC*, 1.

⁷⁹⁷ Servetus, *RC*, 238.

⁷⁹⁸ Servetus, *RC*, 236.

⁷⁹⁹ Servetus, *TTT*, 3,44.

⁸⁰⁰ Hillar, "Process Theology and Process Thought in the Writings of Michael Servetus", 7.

BEŞİNCİ BÖLÜM: İMAN ve AMEL

Hristiyan inancının temeli, kurtuluş müjdesini vaz eden Tanrı'nın oğlu Mesih olduğuna, Hristiyanların kurtuluşu için öldüğüne ve diriltildiğine iman etmektir. Bilhassa reform döneminin ayırt edici özelliklerinden biri, *sadece iman* ilkesine bağlılıktır. Kuşkusuz bu, reform kiliseleri tarafından öğretilen birkaç farklı temel dogmadan yalnızca biridir ancak belki ortalama bir Hristiyanın günlük yaşamında diğer tüm inançlardan daha önemlidir. Bununla birlikte din hem teolojik hem de pratik boyutları olan iki yönlü bir olgudur. Dinler tarihine bakıldığında, dinlerin genelinin inanç ve ibadet olmak üzere iki ana sütun üzerinde konumlandığı rahatlıkla görülebilir.

5.1) İnanç ve İbadet İlişkisi

Servetus'un Hristiyanlığı yeniden inşa etme girişimi dinin bu iki yönünü de kapsamaktadır. O, yazdığı eserlerde yalnızca teolojik ve felsefi konularla ilgilenmemiş, aynı zamanda dinî ritüeller konusuna da eşit bir ilgi göstermiştir. Buradan hareketle, 'Hristiyanlığın yeniden inşası' derken gerçek anlamda külli bir inşayı kastettiğini söylemek mümkündür.

Servetus da inanç ve aklanma konusunda Pavlus'un öğretilerini takip etmiştir. İsa, kendisine inanan herkes için gelecekteki krallığı ve kurtuluşu ilan etmiştir. Böylece, ona iman eden kişi arınır, aklanır ve kurtulur. Servetus bunu, *bir şekilde [taş levhalara] yazılması veya papalık kararlarında ilan edilmesi gerekmeyen iman esası* olarak tanımlamıştır.⁸⁰¹ Müminin manevi ilhamına ve özgürlüğüne büyük önem vermiş; buna mukabil, resmi genelgeler ve yasalar aracılığıyla inancın düzenlenmesine karşı çıkmıştır.⁸⁰² Söz gelimi, ona göre havariler döneminde aforoz cezasıyla muhatap

⁸⁰¹ Servetus, *TTT*, 240-241.

⁸⁰² Servetus, *TTT*, 241. 16. yüzyıl İspanya'sında *The Alumbrados* (Aydınlanmışlar) isminde heretik bir grup ortaya çıkmıştır. Hakkında çok fazla bilgi sahibi olmadığımız bu topluluk ile Servetus'un Hristiyanlık düşüncesinde bazı yakınlıklar tespit edilmiştir. Örneğin Kilise otoritesinin reddi

olmamak için ortaya konmuş bir kurallar bütünü yoktur.⁸⁰³ İmanın özü, gönüllü ve bizatihi bir eylem, kalbin dürtüsü veya coşkusu olması ve yalnızca ikincil istikamet olarak rasyonel bir onay eylemi getirmesidir. İnancın kökeni, insan ruhunun diğer içsel eylemlerine benzeyen bir özelliğindedir.⁸⁰⁴

İman, akıl yürütmeyi ve Kutsal Ruh'un yardımını gerektirir ancak özgür irade olmadan inançtan da söz edilemez. Ancak inanç, tövbeyi de beraberinde getirir. İman ile birlikte günahın terkedilmesi gerekmektedir ve buna ilaveten sevgi ve iyi ameller buna eşlik etmelidir. Servetus, tövbeyi tüm acıları silmek için vazgeçilmez görür. Tövbenin etkili olması için inançla birlikte ilahî aşk da olmalıdır.⁸⁰⁵ Ameller zaten duygu temelinde yaşanan olgulardır.

Servetus'un ilk eserine bakıp onun dinî pratiklerle ilgili ne düşündüğüne yönelik bir kalıp biçmek yanlış olacaktır çünkü burada, bahsi geçen sorunlarla diğerine nispeten daha az ilgilenir ve onların ele alındığı yerlerde önemli bir şey bulmak güçtür. ...ve İsa Mesih'in Tanrı'nın Oğlu olduğuna inanarak, onun adıyla sonsuz yaşama sahip olacaksınız. Daha ne diyeyim?...⁸⁰⁶ ifadesi de onu bir anlamda *sola fide*'cilere yaklaştırmaktadır fakat bu açıklama ameller konusunda ne düşündüğünü açıklamaya yetmemektedir. Servetus'un başka yerlerde de benzer şekilde aydınlatıcı olmayan açıklamalar yaptığını görürüz; *Bu nedenle İsa Mesih'in Tanrı'nın Oğlu olduğuna inanın nitekim size her şeyi anlamanızı sağlayacak olan Kutsal Ruh'u hemen hissedeceksiniz.*⁸⁰⁷

Servetus'un yalnızca yukarıdaki ifadelerine bakarak onun da bu konuda diğer Protestanların safında olduğu çıkarımını yapmak mümkün olabilir fakat Lutheran yaklaşımın doğası hakkında pek iyi şeyler söylemediğini gördüğümüzde bundan geri adım atabiliriz. Servetus, Lutheran dogmaların insanları tembelleştirdiğini ve her şeyi ihmal etmelerine sebebiyet verdiğini iddia etmiştir. Onlar duayı, sadakayı ve orucu

bunlardan biridir. Ayrıca *The Alumbrados*, Katolik Kilisesi'nin hiyerarşisini ve emirlerini reddetmenin ötesine geçmiştir. Tıpkı Servetus gibi onlar da asli günahı kabul etmemiş ve Kutsal Kitap yorumunu Kilise'ye özgü bir faaliyet olarak görmemişlerdir. Bununla birlikte Servetus'un *The Alumbrados*'dan etkilenip etkilenmediği hususunda bir kanıt yoktur. Kitaplarında da bu harekete herhangi bir atıfta bulunmamıştır. Konuyla ilgili bir tartışma için bk. Hughes, "The Early Years of Servetus and the Origin of His Critique of Trinitarian Thought", 60-63.

⁸⁰³ Servetus, *RMTTAPM*, 109-110.

⁸⁰⁴ Servetus, *TFJCK*, xxvii.

⁸⁰⁵ Servetus, *RMTTAPM*, 121-125.

⁸⁰⁶ Servetus, *TTT*, 127.

⁸⁰⁷ Servetus, *TTT*, 128.

önemsizleştirmişlerdir.⁸⁰⁸ Servetus, yalnızca Lutheran inancı reddetmekle kalmamış, aynı zamanda imanla birlikte amellerin de olması gerektiğini savunmuştur:

*çünkü Mesih sevgiyle, oruçla ve duayla göklerin krallığında hazineler biriktirdiğimizi ve kendimize gelecek dünyada bol bir ödül hazırladığımızı söylediğinde yalan söylemedi.*⁸⁰⁹

Servetus reformcuların *yalnızca inanç* aracılığıyla kurtuluş sağlanabileceği düşüncelerini sert bir şekilde eleştirmiştir. Ona göre, inanç bir kimseyi gerçekten kurtarır; ancak bu inanç Lutheranların ya da teslisçilerin inancı değildir. Kurtuluş için *inanç* yeterli olabilir fakat teslis gibi ‘saçma’ bir şeye inanmanın bırakın kurtuluşu getirmeyi bir küfür olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Sadece zihin karışıklığına yol açan bu yaklaşımın kurtuluş için yeterli bir inanç koşulu olarak kabul edilebilmesi söz konusu değildir.⁸¹⁰

Servetus, amellerin önemine vurgu yapmış ve hem imanın hem de amellerin ilahî lütfun ortak ürünü olduğunu düşünmüştür. Her ikisi de insan için faydalıdır ve inanç kronolojik olarak amelden önce gelse de, bu ikisi önem bakımından eşittir. Bununla birlikte eserlerinin genelini incelediğimizde, ona göre kurtuluşun amelden ziyade iman vasıtasıyla gerçekleşeceğini söylemek de mümkündür; bu bakımdan Servetus’un iman ve amel konusunda muğlak bir tavır sergilediği söylenebilir.⁸¹¹ Nitekim iman ve amel karşılaştırması yaptığında hiçbir şeyin Mesih’e iman kadar büyük olamayacağı sonucuna vardığı da rahatlıkla görülebilir.⁸¹²

Yukarıda bahsedilen muğlaklığın, esasen iki eseri karşılaştırıldığında ortaya çıkan bir durum olduğunu söylemek gerekir çünkü *De Trinitatis Erroribus*’a bakıldığında gerçekten de Servetus, kurtuluşu imanla özdeşleştirmemekte ve bunun yerine onu amellerle ilişkilendirmektedir. Öte yandan, *Christianismi Restitutio*’da bu durum değinmekte ve insanoğlunu cehennemden kurtaran yegâne gerçeğin Mesih’e iman olduğu vurgulanmaktadır.⁸¹³ Yine de son dönemlerinde iman ve amel arasında bir orta yol

⁸⁰⁸ Servetus, *TTT*, 154.

⁸⁰⁹ Servetus, *TTT*, 154. Luther’in de Servetus’a yönelik eleştirileri vardır. Özellikle teslisi reddediyor oluşu sadece diğer reformcuları değil Luther’i de oldukça kızdırmıştır. Luther’in Servetus’a yönelttiği bazı eleştiriler için bk. Christine Helmer, “Luther’s Trinitarian Hermeneutic and the Old Testament”, *Modern Theology* 18/1 (2002), 49-54.

⁸¹⁰ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 58-59; Servetus, *TFJCK*, 68,95.

⁸¹¹ Servetus, *TTT*, 231.

⁸¹² Servetus, *TTT*, 260.

⁸¹³ Servetus, *TFJCK*, 80.

bulmaya çalıştığını da ilave etmek gerekir nitekim imana sevginin ve iyi amellerin eklenmesi durumunda bunun insanın bütünsel olarak yüceltilmesine katkıda bulunacağını gündeme getirmiştir.⁸¹⁴

Servetus'un zihninde iman ve amel, birbiriyle mukayese edilecek zıt kutuplar ya da birinin varlığı ötekini boşa çıkartacak denklemler kümesi değildir. Onun aklındaki şey, her birinin benzersiz bir öneme sahip olduğu ve her ikisinin de gerekli olduğu iki aşamalı bir süreçtir. Bu çerçevede imanı Mesih'in krallığına açılan bir kapı; amel ve sevgiyi ise mükemmelleşmenin bir aracı olarak tanımlamıştır.⁸¹⁵

Servetus'un iman ve amel konusuna nasıl yaklaştığına Hristiyan teolojisinde olduğu gibi asli günah ve kurtuluş perspektifinden bakmak bizi yanıltabilir çünkü daha önce de ifade edildiği üzere o, asli günahı kesin bir biçimde reddetmiş ve insanı doğası bakımından iyi bir varlık olarak tanımlamıştır.⁸¹⁶ İman, özgür iradenin bir sonucudur ve her bireyin gönüllü bir eylemidir. Onun iman etme eğilimini kalpte bulunan yaratıcı bir eylem olarak düşünmesi de dikkat çekicidir. Bu nedenle, tüm insanları iman etmeye muktedir görmüştür çünkü tüm insanlar nefes alır ve hepsinin bir kalbi vardır. Başka bir deyişle, herkes nefes alma yeteneğine sahip olduğuna göre, herkes inanabilir ve aklanabilir.⁸¹⁷

Servetus'a göre insanın asıl gayesi, ebedi yaşama sahip olmak ve tanrılaşma sürecini tamamlamaktır. Bunun yolu da iman etmek ve iyi ameller yapmaktır. Daha önce değinildiği üzere, her insanda hakikati bulacak bir içsel ışık vardır. Servetus'un *birincil inayet* olarak tanımladığı bu şey, kişiyi imana götüren en önemli araçtır ve herkeste ortaktır. Ancak kişiye Mesih'in (ikincil inayet) krallığının kapısını açacak ve ebedi yaşam ile tanrısal mertebeye yükselme fırsatı verecek olan şey ise iyi amellerdir. Dolayısıyla ebedi yaşam hem iman hem de iyi amelleri gerektirmektedir.⁸¹⁸ Son tahlilde Mesih'e imanla birlikte tüm erdemleri ve iyi bir yaşamı içinde barındıran hayırseverlik anlayışı Servetus'un Hristiyanlık düşüncesinin belkemiğini oluşturmaktadır.⁸¹⁹

İmanı bir yol ve kapı olarak tanımlayan Servetus, bu kapının daimî olarak açık kalmasını sağlayan şeyin ise ilahî aşk olduğunu belirtmiştir. Tanrı'nın doğası sevgidir; bu bakımdan

⁸¹⁴ Servetus, *TFJCK*, xxxi.

⁸¹⁵ Servetus, *TTT*, 261.

⁸¹⁶ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 259-260.

⁸¹⁷ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 260.

⁸¹⁸ Servetus, *TFJCK*, 71-74.

⁸¹⁹ Willis, *Servetus and Calvin*, 70.

imanın yaşaması da sevgiye bağlıdır. Ona göre sevgi yücedir, mükemmeldir ve Tanrı'ya en çok benzeyendir.⁸²⁰ Kısaca ifade edilecek olursa, Servetus'un yalnızca iman ile kurtuluş elde edilebileceğini savunan reformcuların *sola fide* düşüncesine karşı olduğunu söylemek mümkündür. Servetus için iman ile birlikte sevgi ve iyi ameller ebedi mutluluk adına olmazsa olmazlardandır.

İman her şeyin temeli olmakla birlikte aynı zamanda en düşük ortak paydadır çünkü o Hristiyan bireylerle sınırlı değildir. Tüm insanlık içsel ışık sayesinde Tanrı'ya iman etme potansiyeline sahiptir. İman, Hristiyan da dâhil olmak üzere tüm insanları aklayabilirken, Mesih'in gerçek takipçileri (Hristiyanlar) için iman sadece bir başlangıçtır, kapının açılmasıdır. Eğer biri Mesih'in krallığına girecekse, imanını iyi amellerle birleştirmelidir. Servetus'un bu aşamada ikili bir ayırım yaptığı görülmektedir. İnsanın Tanrı karşısındaki pozisyonunu sadece Tanrı'ya iman etme boyutunda kalanlar ile hem iman edip hem de bu imanı güzel amellerle süsleyenler olarak çift kutuplu bir biçimde tasvir etmiştir. Bunlar arasında derece itibarıyla farklılıklar vardır ve bu, tanrısal adaletin bir gereğidir.⁸²¹ Dolayısıyla Servetus bu konuda da hem Katolik hem de Protestan doktrinden ayrılmıştır. Hillar, Servetus'un bu yaklaşımını son derece hümanist bulmuş ve onun şu ifadelerinin söz konusu insancıl yaklaşımını bir adım daha öteye taşıdığını savunmuştur⁸²²:

*Doğal adalet, herkese hakkı olanı vermek, herkese iyilik yapmak, kimseye zarar vermemek, uygun bir vicdanın ve doğal aklın herkese emrettiğini yapmaktır. Kendine istemediğin şeyi başkasına yapmamaktır. Bu bakımdan, kötülük yapanlar kendilerini adalete teslim ederler; iyilik yapanlara ise izzet, şeref ve esenlik verilecektir.*⁸²³

Servetus burada tüm insanlara bir saygınlık vermiş, iyiyi ve kötüyü tanıma yeteneklerinde eşit olduklarını ortaya koymuştur. Bunun neticesinde, kişilerin düşünceleri ve inançlarından dolayı zulüm görmelerinin ya da cezalandırılmalarının suç olduğunu düşünmüştür. Hillar, onun her bireyin kendi vicdanını takip etme ve kendi inançlarını ifade etme hakkını açık bir şekilde ilan eden modern zamanların ilk Hristiyan düşünürlerinden biri olduğu kanaatinde.⁸²⁴

⁸²⁰ Servetus, *TFJCK*, 90-91.

⁸²¹ Servetus, *TFJCK*, 71-74.

⁸²² Servetus, *TFJCK*, xxxi-xxxii.

⁸²³ Servetus, *TFJCK*, 62-63.

⁸²⁴ Hillar, "The Legacy of Michael Servetus", 16-17.

Ángel Alcalá ise *Christianismi Restitutio*'nun çevirisine yazdığı önsözde Servetus'un teolojisini kristosentrik olarak tanımlamış ve bu teolojinin üç aşkın ilkeye dayandığı yorumunu yapmıştır. Bunlardan ilki, Hristiyanlığın hukuk değil, bir maneviyat dini olduğu konusundaki ısrarı ve bu nedenle, yerleşik kurumsallaşmış kiliselerin anti-evanjelik karakterine olan tepkisidir. İkincisi, her bireyin inancı ve kurtuluşu için münhasıran kişisel sorumluluğuna yaptığı vurgudur. Sonuncusu ise yüksek ilahî katılım olarak evrensel vicdan özgürlüğünü ve dolayısıyla toplumsal ideallerin en temel unsuru olarak karşılıklı hoşgörü görevini savunmasıdır.⁸²⁵

5.2) Sakramentler

Sakrament, Latince and, yemin, bağ gibi manaları olan *sacramentum* kelimesinden türetilmiştir ve kavramsal olarak *dinî ayin* terimini karşılayacak şekilde kullanılmaktadır. II. Vatikan Konsili'nin Kutsal İbadetler Yasası'nda belirtildiğine göre sakramentlerin amacı, insanı kutsal bir hale getirmektir. Sakramentler, İsa'nın bizzat inşa ettiği kurumlara ve onun hayatındaki deneyimlerine kilise vasıtasıyla dâhil olmaktır ve Hristiyanlığa iman etmiş olmanın bir alameti kabul edilmektedir.⁸²⁶

Hristiyan ilahiyatçılar arasında *sacramentum* kelimesini ilk kullanan kişinin, 201 yılı civarında Tertullian olduğu kabul edilmektedir. Tertullian, evharistiya ve vaftizin yanı sıra, yardımseverliği ve şehitliği de sakrament olarak nitelendirmiş, kişinin manevi derecesini artıran her türlü davranış ve nesneyi de sakrament olarak kabul etmiştir.⁸²⁷ Augustine ise sakrament kelimesinin farklı anlamlarına dikkat çekmiştir. Bu yönüyle sakrament, hem Eski ve Yeni Ahit'in hem de paganların dinî uygulamalarını sembolize etmektedir. Sakrament, Augustine ile birlikte artık yalnızca gizemi değil, sembol ve işaret anlamlarını da içeren bir kavrama evrilmiştir. Kâinatın her şey Tanrı'nın bir yansıması olduğuna göre, evren de Tanrı'nın bir işareti, yani bir sakrament olarak değerlendirilebilir.⁸²⁸

⁸²⁵ Servetus, *RC*, xvi.

⁸²⁶ Mehmet Aydın, "Hristiyanlık", *DİA* (İstanbul, 1998), 17/349.

⁸²⁷ Zimmerman J.A., "Sacraments, Sacramentality", *Global Dictionary of Theology*, ed. William A. Dyrness - Veli-Matti Kärkkäinen (Nottingham: InterVarsity Press, 2008), 773.

⁸²⁸ Adolph Harnack, *History of Dogma* (London: Williams & Norgate, 1898), 5/156; Tarakçı, *Protestanlıkta Sakramentler*, 23.

Hristiyan mezheplerine baktığımızda Ortodoks ve Katoliklerin yedi sakramenti kabul ettiğini görürüz. Bunlar vaftiz, evharistiya, kuvvetlendirme, nikâh, ruhban takdisi, günah itirafı ve hasta yağlamadır. Protestanlar ise yalnızca vaftiz ve evharistiyayı kabul ve icra etmektedirler. Quakerler gibi bazı marjinal Protestan gruplar sakramentlerin bir iman esası olduğunu kabul etmemektedirler. Bunlara ilaveten, *sakramental* adı verilen ve kilise tarafından bazı manevi kazanımlar elde etmek amacıyla belirlenen, yukarıdakilere göre daha düşük derecedeki bazı ritüeller de vardır. Örneğin, kutsama, dua etme ve ölümle ilgili törenler Katolik Kilisesi'nde önem taşıyan sakramentallerin başında gelmektedir.⁸²⁹

Servetus'a gelince, ona göre bir Hristiyanın yaptığı ameller sadece törensel eylemler veya öznel deneyimler değildir. Onun kabul ettiği ameller ve ayinler, insanın yavaş yavaş bir Tanrı'ya dönüştüğü bir yoldur. Servetus'un sık sık sözünü ettiği *tanrılaşma* yüzeysel bir kavram değildir; her gerçek Hristiyanın kısa ömrü boyunca Mesih'in sağladığı lütuf, iman ve ameller aracılığıyla muhatap olduğu gerçek bir süreçtir.⁸³⁰

Bu aşamada iman eden bir Hristiyanın yapması gereken amellerin hangileri olduğu sorusu önem kazanmaktadır. Bu bilgi yalnızca, özellikle Hristiyanlara verilen bir belge olan İncil'de bulunabilir. Servetus'un, bedeni zayıflatma ve oruç tutmanın yanı sıra dua gibi önemli olduğunu düşündüğü birçok pratik vardır. Ancak Servetus için ortalama bir Hristiyanın hayatındaki en önemli ameller, evharistiya ve vaftiz sakramentleridir. Bu iki sakramentin uygulanmasıyla insanın gerçek tanrılaşma süreci başlamaktadır.⁸³¹

5.2.1) Vaftiz

Vaftiz, Hristiyanlık için büyük önem taşımaktadır. Bu ayin sadece dine giriş eylemi değil, aynı zamanda kurtuluşa doğru atılan ilk adımdır. Gerçekten de vaftiz olmadan hiçbir kurtuluş mümkün değildir çünkü bu eylem aracılığıyla insan ilk günahın etkilerinden kurtulmaktadır. Vaftiz, diğer herhangi bir ritüel eylemden daha fazla, Hristiyanlığın asli günahın etkileriyle ilgili endişesini yansıtmaktadır.⁸³² Bu açıdan bakıldığında, asli günah

⁸²⁹ Aydın, "Hristiyanlık", 17/349.

⁸³⁰ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 263.

⁸³¹ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 263.

⁸³² Mustafa Erdem, "Hristiyanlıktaki Vaftiz Anlayışı Üzerine Bir Araştırma", *Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34/1 (1993), 133-140; Ali Erbaş, *Hristiyanlıkta İbadet* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2003), 126-141; Albert M. Besnard, "Katolik Mezhebi", çev. Mehmet Aydın, *Hristiyan İlahiyatı* (Konya: Arı Basımevi, 1983), 137; Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü* (Konya: Nüve Kültür Merkezi, 2005), 776.

hakkında gelenek dışı görüşlere sahip olan Servetus'un, vaftiz hakkında da radikal fikirlere sahip olması şaşırtıcı değildir.

16. yüzyılda vaftiz konusu oldukça tartışmalıydı. Avrupa'nın her yerinde ne Roma'nın ne de reform kiliselerinin otoritesini kabul eden ve kendi müntesiplerini yeniden vaftiz etmekte ısrarcı bazı gruplar vardı. Esasen çatışma iki düzeyde devam ediyordu. Hem bebek hem de yetişkin vaftizi meselelerinde, sonuçları çok farklı Hristiyanlık anlayışlarına işaret eden dinî ve teolojik imalar vardı. Muhalifler geleneksel kilise otoritesini kabul etmedikleri için ciddi kurumsal sorunlar yaşanmış ve sonunda yerleşik kiliselerle çelişen yeni yapılar ortaya çıkmıştır. Aralarında ciddi anlaşmazlıklar olsa da Roma Katolik ve Protestan kiliseleri Anabaptistlere⁸³³ karşı ittifak halindeydiler.

Teslis karşıtlığı gibi, Anabaptizm de Justinian'ın yasasının hükümleri uyarınca yasaklanmıştır. Bu açıdan bakıldığında, Anabaptizmin hâlihazırda nefret edilen bir azınlığa zulmetmek için özellikle iyi bir temel sağladığı söylenebilir. İlginçtir ki, Cenevre'de Servetus'a karşı başlangıçta 38 suçlama yöneltilmiş olmasına rağmen, o teslis karşıtlığı ve Anabaptizm olmak üzere sadece iki suçlamadan mahkûm edilmiştir.⁸³⁴

Bu başlıkta, Servetus'un vaftiz ile ilgili görüşlerinin yapısal sonuçlarından ziyade, vaftizin amacına ilişkin bakış açısı ve onun genel teolojik/dinî sistemi içindeki yeri ile ilgilenmek mantıklı olacaktır. Bunun nedeni bizzat Servetus'un yaklaşımı ile ilgilidir çünkü o hiçbir zaman vaftiz gibi dinî ritüel konularıyla kurumsal ve yapısal bağlamda ilgilenmemiştir. Onun için önemli olan konunun dinî ve teolojik boyutudur.

Servetus'un erken dönemlerinde vaftiz konusunda sistematik bir görüşe sahip olmadığını ilk eserine bakıp anlayabiliriz. Bununla birlikte konu, *Christianismi Restitutio*'da ciddi anlamda ele alınmış ve tartışılmıştır. Servetus için vaftizin önemi, bu kutsallığın sadece Yeni Ahit'te değil, aynı zamanda Eski Ahit'te de önemli bir ayin olarak bahsedilmesinden ileri gelmektedir.⁸³⁵ Nitekim eski zamanlardan beri, Tanrı'nın sevdiği kulların bir tür vaftiz ritüeli sergiledikleri yazılmıştır.⁸³⁶ Rahiplerin vaftiz yoluyla kutsanması,

⁸³³ Birinci bölümde Anabaptistlerle ilgili gerekli malumat verilmiştir.

⁸³⁴ Hillar, *Radical Reformation and The Struggle for Freedom of Conscience*, 2.

⁸³⁵ Levililer 4:6, II. Krallar 5:14.

⁸³⁶ Servetus, *TCSRKA*, 82.

cüzamlıların vaftiz ile temizlenmesi, ayrıca, meni, âdet görme, ölüm ya da başka herhangi bir murdar şey için de vaftizle yıkanılması bunlara örnek olarak verilebilir.⁸³⁷

Servetus, Eski ve Yeni Ahit'in vaftizini birbirinden ayırmıştır. Ona göre, ikincisi daha büyük güce ve daha fazla öneme sahiptir. Bununla birlikte, Yahya'nın vaftizini Mesih'in vaftiziyle mukayese ederken aralarında çok farklar olduğunu söylemiştir zira Yahya'nın vaftizi ile Mesih'in vaftizi arasında Mesih'in vaftizindeki gizemler kadar çok fark vardır. Yahya'nın vaftizi bir tür hazırlıktır ve yenilenmezdir. Bir doktrin noktası olarak, Yahya tarafından vaftiz edilenler, Mesih'in dirilişinin görkemini sergileyemezler. Bu nedenle, onun gerçek bir vaftiz olmadığı ve lütuf vermediği söylenebilir. Dolayısıyla vaftiz, dirilişten sonra Mesih tarafından başlatılmış ve ardındaki tüm güç onun tarafından verilmiştir.⁸³⁸

Bu iki vaftiz biçimi arasındaki fark, kabaca birincil ve ikincil inayet arasındaki farka eşittir. Yahya bir insan olarak vaftiz ederken, Mesih'e tanrısal bir pozisyon atfedilmektedir.⁸³⁹ Servetus, bu düşüncesiyle Mesih'in etkinliğinin ilahî menşeli olmasından kaynaklandığını bir kez daha ortaya koymuştur nitekim vaftiz yoluyla inanana aktarılan bir anlamda Mesih'in tanrısallığıdır.⁸⁴⁰

Servetus, tüm insanların vaftiz edileceğini/edilmesi gerektiğini düşünmüştür ancak asıl problem münasip yaştan ne zaman olduğudur. Vaftizi insanla Mesih arasında yapılan kişisel bir antlaşma olarak kabul ettiği için o da Anabaptistler gibi bebek vaftizini reddetmiştir. Çünkü henüz hiçbir şeyin farkında olmayan bir çocuk, olayın önemini anlayamaz ve bu nedenle ondan yararlanamaz. Daha önce de farklı bir bağlamda dile getirildiği üzere Servetus, sadece iyi ile kötü arasındaki farkı bilenlerin günah işleyebileceğini düşündüğünden ona göre çocukların günah işlemesi de vaftiz edilmeleri de söz konusu değildir. Gerçekten de yalnızca kötülüğün meyvesini tatmış ve günah işlemiş kişiler Mesih'i anlayabilir ve kabul edebilirler.⁸⁴¹

⁸³⁷ Servetus, *TCSRKA*, 193.

⁸³⁸ Servetus, *TCSRKA*, 185-187,245.

⁸³⁹ Servetus, *TCSRKA*, 1.

⁸⁴⁰ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 269.

⁸⁴¹ Servetus, *TCSRKA*, 22-23; S. Ra, *Michael Servetus: Unfortunate and Fair Conviction Heretic and Seditious at The Trials Vienne and Geneva, 1553*, 79-81.

5.2.1.1) Vaftiz Yaşı

Vaftiz, Servetus için bir inanç eylemi olmakla birlikte olgun ve rasyonel muhakeme ile karar verilen bir tercihtir. Bir çocuğun bu tür bir pratiği yapması ise mümkün değildir.⁸⁴² O, *Christianismi Restitutio*'da bebek vaftizinin yanlış olduğuna dair 20 argüman ileri sürer. Onun bu konudaki düşüncelerini daha iyi anlayabilmek için bunları incelemek yararlı olacaktır. Calvin, Servetus'un bu argümanlarını ciddi biçimde analiz etmiş ve *The Institutes of the Christian Religion* adlı eserinde her bir argümanı çürütmek için uzun pasajlar ayırmıştır.⁸⁴³

Birinci argüman: Mesih'in meselleri mükemmeldir; bu bakımdan ancak mükemmel veya mükemmelliğe muktedir yetişkin bireyler bunları talep edebilirler. Çocuklar bu özellikten uzaktırlar.⁸⁴⁴ Bu ilk argümanın bir bakıma diğer tüm argümanları kapsadığını düşünmek mümkündür.

İkinci Argüman: Mesih'in sembolleri hatırlanmayı gerektiren işaretlerdir. Bunların unutulması Mesih'in kolayca unutulması demektir. Bebekler de hafızadan yoksun oldukları için bunu hatırlamaları mümkün olmayacaktır.⁸⁴⁵

Üçüncü Argüman: Bu argüman imanın gücü ile irtibatlıdır. Kişinin her şeyden önce Mesih'e iman etmesi lazımdır. İman etmeden vaftiz edilmek abesle iştigaldir. İman etmek içinse gerekli olgunluk evresine gelinmiş olmalıdır. Dolayısıyla çocuklar bu şartı henüz karşılayamamaktadırlar.⁸⁴⁶

Dördüncü Argüman: Pavlus'un ifade ettiğine göre, hiç kimse başlangıçtan itibaren ruhsal/manevi olamaz, hayvan bileşeni önce gelir ve ardından ruhsal bileşen onu takip

⁸⁴² Othner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 63.

⁸⁴³ John Calvin, *Institutes of the Christian Religion*, çev. Ford Lewis Battles (Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press, 2006), 1353-1358. Calvin'in bu eseriyle ilgili kapsamlı bir analiz için bk. Richard A. Muller, *The Unaccommodated Calvin* (New York: Oxford University Press, 2000). Bebek vaftizi Hristiyan geleneğinde çok erken dönemlerden itibaren uygulanan bir ritüel olarak karşımıza çıkmaktadır. Hristiyanlık ve bebek vaftizi konusuyla alakalı detaylı malumat için bk. Anthony N. S. Lane, "Did the Apostolic Church Baptise Babies? A Seismological Approach", *Tyndale Bulletin* 55/1 (2004), 109-130; David F. Wright, "How Controversial Was the Development of Infant Baptism in the Early Church", *Church, Word, and Spirit*, ed. J. E. Bradley - R. A. Muller (Eerdmans: Grand Rapids, 1987), 45-63.

⁸⁴⁴ Servetus, *TCSRKA*, 283.

⁸⁴⁵ Servetus, *TCSRKA*, 283.

⁸⁴⁶ Servetus, *TCSRKA*, 284.

eder.⁸⁴⁷ Çocuklar da doğduklarında henüz etten bir parçadırlar. Manevi özelliklerini sonradan kazanacakları için vaftiz edilmeye de uygun değildir.⁸⁴⁸

Beşinci Argüman: Davud'un tarihinde öğretildiği gibi, Siyon kalesine çıkacak olan kişi ne kör ne de topal olmalı; ancak cesur bir asker olmalıdır.⁸⁴⁹ Yani hem maddi hem de manevi kötülüklerle mücadele edecek olan kişi fiziksel ve manevi boyutlarda güçlü olmalıdır. Bebeklerin böyle bir güce sahip olması mümkün olmadığı için vaftiz de olamazlar.⁸⁵⁰

Altıncı Argüman: Hezekiel'in dediği gibi, göksel Kudüs'ten gelen diri su ırmaklarında, havariler yetişkinlerin balıkçılarıdır, ancak çocukların balıkçıları değildir. İyi bir balıkçının görevi, yumurtadan yeni çıkmış yavru balıklara dokunmak değil, büyük olanları sudan çıkarmaktır.⁸⁵¹ Dolayısıyla yetişkinler, bebeklerden önce büyüklerin vaftiziyle ilgilenmelidir.⁸⁵²

Yedinci Argüman: Pavlus'un da işaret ettiği üzere, göksel beden ile dünyevi beden nasıl aynı değilse göksel ruh ile dünyevi ruh da aynı değildir.⁸⁵³ Dünyevi beden dünyevi maddeyle, göksel bedense manevi besinle doymaktadır. Yeni doğan bir bebeğin bedeni henüz dünyevi bir bedendir ve bu dünyevi bedenin manevi gıdayla beslenmesi mümkün değildir.⁸⁵⁴

Sekizinci Argüman: İsa, tüm inananlarını akşam yemeğine davet etmektedir. Bu nedenle, Mesih'in akşam yemeğini yiyemeyen kişi, Mesih'e çağrılmamalıdır. Çiğneyemeyecek bir kimseyi yemeğe davet etmek nasıl ki merhametsizlikse bebeklerin de bu çağrıya uymalarını beklemek aynı şekilde değerlendirilmelidir.⁸⁵⁵

⁸⁴⁷ I. Korintliler 15:42-50.

⁸⁴⁸ Servetus, *TCSRKA*, 284-285.

⁸⁴⁹ II. Samuel 5:6-8.

⁸⁵⁰ Servetus, *TCSRKA*, 285.

⁸⁵¹ Zekeriya 14:8, Matta 4:19, Matta 13:47.

⁸⁵² Servetus, *TCSRKA*, 285.

⁸⁵³ I. Korintliler 15:40.

⁸⁵⁴ Servetus, *TCSRKA*, 285-286. Marian Hillar bu argümanın I. Korintliler 2:13-14'e dayandığını not etmiştir. İlgili pasajlar şu şekildedir: "Ruhsal kişilere ruhsal gerçekleri açıklarken, Tanrı'nın lütfeleklerini insan bilgeliliğinin öğrettiği sözlerle değil, Ruh'un öğrettiği sözlerle bildiririz. Doğal kişi, Tanrı'nın Ruhu'yla ilgili gerçekleri kabul etmez. Çünkü bunlar ona saçma gelir, ruhça değerlendirildikleri için bunları anlayamaz."

⁸⁵⁵ Servetus, *TCSRKA*, 286.

Dokuzuncu Argüman: Sadık kâhya, efendisinin ailesine yemeği vaktinde dağıtır. Ancak bebek vaftizcileri her şeyi zamanından önce yaparlar.⁸⁵⁶ Yiyecek aramayan veya ihtiyacı olmayanlara yiyecek verirler. Mesih'i henüz tanımayan kişilere Rabbin hizmetlerini sunarlar. Bedensel bebeklerden ruhsal bir krallık yaratırlar. Babilvâri bir karışıklık içinde göğü ve yeri birbirine karıştırırlar.⁸⁵⁷

Onuncu Argüman: Mesih, havarilere zaten beyaz olan ve hasat için hazır olan bölgelere bakmalarını emretmiştir.⁸⁵⁸ Ancak tüm bebek vaftizciler olgunlaşmamış meyveleri toplarlar ve dolayısıyla onları kaybederler. Nitekim Mesih'in bize öğrettiği gibi, ilk önce gerçek bir hasata bakmalıyız ki önce ot, ardından yumuşak başak ve sonra da tam tahıl büyüyeblsin. Hasat için en elverişli olanlar da yetişkinlerdir. Bebek vaftizcileri çekirgeler gibi davranır ve narin filizi meyve vermeden önce yiyip bitirirler.⁸⁵⁹

On Birinci Argüman: Bir kimse Hristiyan olmadan önce öğrenci olmalıdır. Hiç kimse öğrenci olmadan Hristiyan olamaz.⁸⁶⁰ Bu nedenle, çocukken vaftiz edilenler öğrenci olmadıkları için Hristiyan da değildirler. İsa döneminde sadece öğrenciler vaftiz edilmiş; hiçbir çocuk vaftiz için çağrılmamıştır.⁸⁶¹

On İkinci Argüman: Bütün Hristiyanlar kardeşler. Eğer bebekler de bu Hristiyan kardeşler topluluğuna dâhilse neden onları Hristiyanların kardeş cemaatinden uzaklaştırıyorsunuz? Örneğin niçin onları da İsa'nın akşam yemeğine davet etmiyorsunuz? Aslında siz de onların bu halleriyle bu kardeşler cemaatine dâhil olamayacaklarını itiraf ediyorsunuz.⁸⁶²

On Üçüncü Argüman: 'Tanrı'nın oğullarının benimsenmesi' ruhunu almamış olanlar bizim kardeşlerimiz değildir. Bizi aynı ana babanın çocukları yapan bu ruh bizi kardeş

⁸⁵⁶ Luka 12:36-47.

⁸⁵⁷ Servetus, *TCSRKA*, 286.

⁸⁵⁸ Yuhanna 4:35, Matta 4:38.

⁸⁵⁹ Servetus, *TCSRKA*, 286.

⁸⁶⁰ Elçilerin İşleri 11: 25-26.

⁸⁶¹ Servetus, *TCSRKA*, 287.

⁸⁶² Servetus, *TCSRKA*, 287. Calvin, bu argümana kısaca şu cevabı verir: "Ancak, yalnızca Mesih'in takipçisi olanlar Cennetin Krallığının mirasçılarıdır ve bebekler de bu konuda yetişkinlerle ortaktır. Bir süre Akşam Yemeği'nden uzak duruyor olmaları, onların kilisenin bünyesine dâhil olmalarını engellediği anlamına gelmemektedir." Bk. Calvin, *Institutes of the Christian Religion*, 1356.

yapar. Üstelik bu ruh, inancın ‘işıtilmesinden gelir’, bu nedenle çocuklar henüz bu ruhtan yoksundur.⁸⁶³

On Dördüncü Argüman: Cornelius, Kutsal Ruh’u aldıktan sonra vaftiz edildi ve sembolden daha büyük bir güvence ve kesinlik aldı. Bedenimizin yıkandığını kesin bir şekilde gördüğümüz gibi, Tanrı’nın bizi içsel olarak yıkadığından da emin olmalıyız. Ancak bu kesinlik bebelere verilemez.⁸⁶⁴

On Beşinci Argüman: İnsanlar yeniden doğuş (vaftiz) yoluyla tanrılara dönüştürülür ve ayrıca, Tanrı’nın sözünü işitenler tanrılaştırılabilir. Bu nedenle, çocukken vaftiz edilenler, Tanrı’nın sözünü duyamayacakları için bu sürece dâhil de olamazlar. O halde vaftizin asıl amacı da yarım kalır.⁸⁶⁵

On Altıncı Argüman: İçinde yeni bir insan var olamayan kişide yeniden doğuş gerçekleşemez. Tanrı’nın sözüyle yaratılan yeni bir insan ise bir bebekte var olamaz. Bu nedenle, bir bebekte yeniden bir doğuşun gerçekleşmesi söz konusu değildir.⁸⁶⁶

On Yedinci Argüman: Yasa’nın işaretleri de çocukların vaftizine karşı çıkmaktadır. Gerçekten de inek, koyun ve keçi doğumdan hemen sonra sunulamaz ancak yeni haftayı beklemek gerekir.⁸⁶⁷ İlk yıllarda ağaçlardan meyve toplanmasına izin verilmez ancak zamanla kutsallaşmaya uygun hale gelene kadar sünnetsiz olarak değerlendirilir.⁸⁶⁸ Tanrı’nın bilhassa kendisi için seçtiği kişilerin ilk doğan çocuklarının, O’na hemen değil,

⁸⁶³ Servetus, *TCSRKA*, 287. Bu argüman Romalılar 8:15 ile Galatyalılar 3:2 pasajlarına dayanmaktadır. İlgili ifadeler şu şekildedir: “Çünkü sizi yeniden korkuya sürükleyecek kölelik ruhunu almadınız, oğulluk ruhunu aldınız. Bu ruhla, “Abba, Baba!” diye sesleniriz.”, “Sizden yalnız şunu öğrenmek istiyorum: Kutsal Ruh’u, Yasa’nın gereklerini yaparak mı, yoksa duyduklarınıza iman ederek mi aldınız?”

⁸⁶⁴ Servetus, *TCSRKA*, 288. Buradaki dayanak ise şu kutsal kitap ifadeleridir: “Petrus daha bu sözleri söylerken Kutsal Ruh, konuşmayı dinleyen herkesin üzerine indi. Petrus’la birlikte gelen Yahudi imanlılar, Kutsal Ruh armağanının öteki uluslardan olanların da üzerine dökülmesini şaşkınlıkla karşıladılar. Çünkü onların, bilmedikleri dillerle konuşup Tanrı’yı yücelttiklerini duyuyorlardı. O zaman Petrus, “Bunlar, tıpkı bizim gibi Kutsal Ruh’u almışlar. Suyu vaftiz olmalarına kim engel olabilir?” dedi. Böylelikle onların İsa Mesih adıyla vaftiz olmalarını buyurdu. Sonra onlar Petrus’a, birkaç gün yanlarında kalması için ricada bulundular.” Bk. Elçilerin İşleri 10:44-48.

⁸⁶⁵ Servetus, *TCSRKA*, 288. Calvin, bu argümanı ‘saçmadan da öte’ olarak değerlendirir ve Servetus’un inananlara yönelik tanrılık yakıştırmasını saçma bulur. Bu söylemin Mezmurlar 82:6’nın zorlama bir yorumu olduğu kanaatindedir. Bk. Calvin, *Institutes of the Christian Religion*, 1357.

⁸⁶⁶ Servetus, *TCSRKA*, 288.

⁸⁶⁷ “RAB Musa’ya şöyle dedi: “Bir buzağı, kuzu ya da oğlak doğduğu zaman, yedi gün anasının yanında kalacaktır. Sekizinci günden itibaren yakılan sunu olarak RAB’be sunulabilir. Kabul edilecektir. İster inek ister davar olsun, hayvanla yavrusunu aynı gün kesmeyeceksiniz.” (Levililer 22:26-28).

⁸⁶⁸ “Kenan ülkesine girdiğinizde bir meyve ağacı dikerseniz, ilk üç yıl meyvesini kirli ve yasak sayın, yemeyin. Dördüncü yıl ağacın bütün meyvesi şükran sunusu olarak RAB için kutsal sayılacak.” (Levililer 19:23-24).

yeni haftanın başında sunulması istenmiştir.⁸⁶⁹ Bu bakımdan bebekler doğar doğmaz onları vaftiz etmek uygun değildir.⁸⁷⁰

On Sekizinci Argüman: Yolu hazırlamak için Mesih'ten önce bir haberci gönderilmiştir. Yahya tarafından hazırlanmayan Mesih'e çağrılmaz.⁸⁷¹

On Dokuzuncu Argüman: Trismegistus da kendi kitaplarında vaftizin yalnızca yetişkin kimselere uygulanması ve vaftiz edileceklerin eğitilmesi gerektiğini açıkça yazmıştır.⁸⁷² Ebedi suların pınarı ile geçmişteki hatalarından arınmış, yeniden doğmuş ve tamamen yenilenmiş olanlar, artık dünyanın konuşulmaz geleneklerine kulak asmayacaklardır.⁸⁷³ Yolları düzleştirmek ve zihni ahlaksızlıktan arındırmak için, bedenlerinin geri kalanının da suyla temizlenmesine izin verin, böylece yeniden doğduktan sonra asla yasalara karşı günah işlemesinler.⁸⁷⁴

Yirminci Argüman: Eğer çocuklar anlamadıkları halde vaftiz edilebiliyorsa, o halde şaka ve alay konusu olarak oyun oynayan çocuklar tarafından vaftiz edilmesine de izin verilmelidir.⁸⁷⁵ Aynı şekilde, Ferisiler gibi bizim de kilisemizde bronz çanlar, gümüş kadehler, mihrap koltukları, su leğenleri ve paskalya mumlarını vaftiz etmemize izin verilmelidir.⁸⁷⁶ Ama düşünün, çanlar ve mumlar üzerindeki bu vaftizlerimiz neyi amaçlıyor? Ey zavallı Ferisiler, daha ne kadar sarhoş ve derin bir uykuda kalacaksınız?⁸⁷⁷ Bebek vaftizi yanlış bir uygulamaysa, öyleyse bir kişi hangi yaşta vaftiz edilmelidir? 16. yüzyıla bakıldığında bazı grupların, bir kişinin akıl çağına ulaştığında veya eylemlerinin ciddiyetini anlayacak kadar olgunlaştığında vaftize hazır olduğunu savundukları görülür.

⁸⁶⁹ “Ürününüzü ve şıranızı sunmakta gecikmeyeceksiniz. İlk doğan oğullarınızı bana vereceksiniz. Öküzlerinize, davarlarınıza da aynı şeyi yapacaksınız. Yedi gün analarıyla kalacaklar, sekizinci gün onları bana vereceksiniz.” (Mısır'dan Çıkış 22:29-30).

⁸⁷⁰ Servetus, *TCSRKA*, 288-289.

⁸⁷¹ Servetus, *TCSRKA*, 289.

⁸⁷² Servetus, *TCSRKA*, 289.

⁸⁷³ Hermes Trismegistus, *Hermetica: The Greek Corpus Hermeticum and the Latin Asclepius in a New English Translation, With Notes and Introduction*, çev. Brian P. Copenhaver (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 49-50.

⁸⁷⁴ Hermes'in bu ve buna benzer ifadeleri için bk. Hermes Trismegistus, *The Old Testament Pseudepigrapha*, ed. James H. Charlesworth, çev. J.J. Collins (New York: Doubleday, 1983), 1/317-472.

⁸⁷⁵ Servetus burada, Athanasius'un çocukken oyunda uyguladığı vaftizin geçerli olduğunu ilan eden İskenderiye piskoposu İskender'e bir gönderme yapmıştır.

⁸⁷⁶ Burada da Markos 7:3-4'e atıf vardır. “Ferisiler, hatta bütün Yahudiler, atalarının töresi uyarınca ellerini iyice yıkamadan yemek yemezler. Çarşıdan dönünce de yıkanmadan yemek yemezler. Ayrıca kâse, testi ve bakır kapların yıkanmasıyla ilgili başka birçok töreye de uyarlar.”

⁸⁷⁷ Servetus, *TCSRKA*, 290.

Bu da genellikle ergenlik dönemine tekabül etmektedir. Servetus bunu da kabul etmemektedir. Vaftiz gibi önemli bir olayın ergenlik döneminde olan hiç kimse tarafından tam olarak anlaşılamayacağını düşünmektedir çünkü bu aşamada tanrısallık ruhunun gençlik fırtınalarına kaptırılacağını savunmaktadır. Bir ergen, bu dönemde hem ahlaki öğretileri hem de kendisine ne kadar çok öğretilmiş olursa olsun müjdeyi kavramaya gerçekten uygun değildir. Bu nedenle vaftiz için en ideal yaş, Mesih'in de işaret ettiği üzere otuz olmalıdır.⁸⁷⁸

20 yaşından önce kimsenin ölümcül günah işleyemeyeceği ve ancak o zaman iyi ile kötü arasındaki farkı anlaması gerektiği görüşü ile birlikte değerlendirildiğinde Servetus'un bu yaklaşımı makul görülebilir. Ayrıca o, tüm insanlığa örnek olarak Mesih'in kendisinin de otuz yaşında vaftiz edildiğine dikkat çekmiştir. Otuz yaş başka nedenlerle de önemlidir; çünkü sadece İsa değil, birçok önemli insanın bu yaşta hayatlarında değişiklikler olmuştur.⁸⁷⁹ Bir kişi ancak hem zihinsel hem de duygusal anlamda olgunlaştığında vaftiz sorumluluğunu alabilir ve sadece o yaşta Mesih ile kişisel bir anlaşmaya girebilir.

Servetus'un vaftiz için böyle bir olgunluk talep etmesinin ne anlama geldiği üzerine biraz daha eğilmek faydalı olacaktır. Geleneksel Hristiyanlığa bakıldığında, asli günahın etkilerinin çok keskin olduğu ve bununla birlikte vaftizin de bir o kadar kurtarıcı rolü olduğu anlaşılmaktadır. Servetus'un sisteminde ise tersi bir durum söz konusudur. İnsanın kefareti ödemesi gereken doğuştan gelen bir kötülük olmadığından ve yalnızca özgür iradeyle işlenen günahlardan sorumlu olduğundan, Servetus vaftizi kendi sistemi için içsel öneme sahip bir ayin haline getirmiştir. Bu durum, üzerine inşa edildiği teolojik sistemin kavramlarıyla da tutarlı görünmektedir.⁸⁸⁰

5.2.1.2) Vaftizin Anlamı

Vaftiz, işlenen günahlar için bir bağışlanma sağlamaktadır ancak vaftizin Servetus için daha önemli bir işlevi vardır. İnsan, Mesih ve vaftizden önce karanlıkta ve cehalet içinde yürümektedir; vaftizden sonra ise kendisine yolunu aydınlatacak 'ilahî bilgi' verilmektedir. Bu bilgi türü, ancak kötülüğün bilgisini daha önce tatmış olanlar tarafından

⁸⁷⁸ Servetus, *TCSRKA*, 22; Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 63.

⁸⁷⁹ Servetus burada ilginç bir biçimde, Âdem'in otuz yaşında doğduğunu, dolayısıyla bizim de vaftizle otuz yaşında yeniden doğmamız gerektiğini, Davud'un otuz yaşındayken kral olduğunu ve Yusuf'un Mısır'daki zindandan otuz yaşında kurtulduğunu dile getirir. Bk. Servetus, *TCSRKA*, 79.

⁸⁸⁰ Servetus, *TCSRKA*, 271.

tanınabilir. Bu gizemle (vaftiz), günahlarımız bağışlanmaktadır. Mesih Kutsal Ruh aracılığıyla insana iyi ve kötünün bilgisini bahsetmekte ve insanı dünyanın bilgeliği olan ‘yılansı’ bilgidен özgürleştiren yeni bir tanrısallıkla tanrılaştırmaktadır.⁸⁸¹

Bu aşamada, vaftizin Servetus’un sisteminde ikincil inayete tekabül ettiğini görmekteyiz. Bir kişinin Mesih’le birlikte *yeni bir insan* olduğu söylemine daha önce değinmiştik ancak Servetus’un burada ötekilerden farklı bir bilgidен bahsetmesi de önemlidir; çünkü bu onu, alışılmışın dışında bir bilgi aracılığıyla yeniden doğuşu vurgulayan Yeni Eflatuncu düşüncenin kapsama alanına sokmaktadır. Üstelik bu bilgi, aynı Gnostisizm’de olduğu gibi, insan üzerinde özgürleştirici bir etkiye de sahiptir. İnsan sadece kurtulmaz, aynı zamanda bu bilgiyle tanrılaştırılır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, insanda bu dönüşüme neden olan şeyin Mesih’in temel tanrısallığıdır. Kutsal Ruh’un bu meseledeki rolü ikincil seviyededir.⁸⁸²

İnsan ikincil inayet yoluyla yenilendikten sonra, Servetus’un bir Tanrı ya da Tanrı’nın bir parçası olmakla eşitlediği ‘aydınlanmış’ hale gelmektedir. O, İskenderiyeli Clement’e de atıfla, vaftiz yoluyla aydınlanarak kemale erdiğimizi, oğullar olarak kabul edildiğimizi, ölümsüzlüğe geri döndüğümüzü ve en yükseklerin oğulları olduğumuzu söylemiştir.⁸⁸³ Servetus’un bakış açısının temelinde bilgi yattığı için, ikincil inayetin aydınlanma ile ilişkilendirilmesi şaşırtıcı değildir. İnsan, yalnızca kopya olan maddi nesnelere bilgisi olabilecek dünyanın bilgeliğini bilebilir. Ancak aydınlanma, şeylerin gerçekliğini bilmeyi içerir. Vaftiz ve ikincil inayetle Tanrı’dan insana geçen bilgi, dünyanın gerçek bilgisi veya insanın Âdem zamanında henüz hazır olmadığı Cennet Bahçesi’nde almaya çalıştığı bilgidir.⁸⁸⁴

Servetus, başlangıçta insanın ölümsüz olduğunu asla iddia etmemiştir ancak vaftizle birlikte bunu gündeme getirmesi de dikkat çekicidir. İhtimaldir ki bu da *Cennet Bahçesi*’ne ve *Hayat Ağacı*’na bir göndermedir. Servetus’un vaftiz ve yeniden doğuş hakkındaki görüşünü hangi Yeni Eflatuncu kaynağın etkilediğini bilmek imkânsız olsa da vaftiz konusunda Hermetik geleneğin görüşlerine ilgi gösterdiği için bunun Hermes

⁸⁸¹ Servetus, *TCSRKA*, 15-16.

⁸⁸² Servetus, *TCSRKA*, 15-16; Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 272.

⁸⁸³ Servetus, *TCSRKA*, 181.

⁸⁸⁴ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 273.

olması kuvvetle muhtemeldir.⁸⁸⁵ Vaftiz, Servetus için bir *Yeniden Doğuş Banyosu*'dur ve Kilise'ye giriş için bir tövbeyi temsil etmektedir. Ayrıca, Mesih'te yeniden doğmak için organik bir etkiye sahiptir.⁸⁸⁶

Özetle ifade edilecek olursa vaftiz, Servetus'un *tanrılaşma* olarak belirttiği sürecin başlangıcıdır. İnsanın Tanrı'ya yaklaşmasının ve hatta bir Tanrı'ya dönüşmesinin ilk adımudur. Tüm tanrılaşma süreci vaftizle başladığı için yalnızca rıza gösteren ve basiretli bir yetişkin bunu başlatabilir. Ancak vaftiz, insandaki bu yeni gelişim süreciyle ilgili tek kutsal vasıta değildir. Evharistiya da çok önemlidir çünkü vaftiz yeni insanı yaratırken, evharistiya onu beslemektedir. Aydınlanmış yeni insanın nihayetinde tam anlamıyla Tanrı'ya yükselebilmesi bu yeni gıda aracılığıyla olmaktadır.⁸⁸⁷

5.2.2) Evharistiya

Komünyon, Mass, Rabb'in Akşam Yemeği (supper), Aşayı Rabbani ya da Ekmek Şarap Ayini gibi isimlerle de anılan bu ayin, tüm Hristiyan kiliseleri açısından iki temel sakramentten biridir. Evharistiya, İsa Mesih'e katılmayı veyahut gizemli bir şekilde onunla bütünleşmeyi simgeler. Bu sakramentte yer alan ekmek ve içki, Mesih'in bedenini ve kanını temsil ettiği için yenilen ekmek ve içilen içki sayesinde onun kanına ve bedenine katılım sağlandığına inanılmaktadır. Evharistiya, bir bakıma günahlara kefarete için çarşıta kurban edilen Mesih'in ölüm ritüeline katılma töreni olarak algılanmaktadır.⁸⁸⁸

Hristiyan geleneğinde, ayinde yenilen ekmeğin ve içilen içkinin İsa Mesih'in bedenine ve kanına dönüştüğüne inanılmaktadır ancak bu konuda mezhepler arasında farklı yaklaşımlar olduğu da görülmektedir. Örneğin Katolik Kilisesi *dönüşüm* (transubstantiation)⁸⁸⁹ teorisini benimserken, Ortodokslar ayinde yer alan ekmek ve içkinin Mesih'in gerçek bedeni ve gerçek kanı olduğunu düşünmektedirler. Protestan kiliselerinde ise bundan farklı bir teoloji söz konusudur. Onlar, dönüşüm teorisini

⁸⁸⁵ Servetus, *TCSRKA*, 289.

⁸⁸⁶ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 64.

⁸⁸⁷ Servetus, *TCSRKA*, 121.

⁸⁸⁸ Şinasi Gündüz, *Hristiyanlık* (İstanbul: İsam Yayınları, 2013), 159-160.

⁸⁸⁹ Bu teori özetle, ayinde kullanılan ekmek ve şarabın cevher ve araz olmak üzere iki ayrı özelliğe sahip olduğunu, ayin esnasında özün İsa'nın etine ve kanına dönüştüğünü, arazın ise bu nesnelerin biçimsel özelliklerini yansıttığını vurgular. Detaylı bilgi için bk. Brett Salkeld, *Transubstantiation* (Michigan, 2019).

reddederek söz konusu iki maddenin de hem cevher hem de araz olarak İsa Mesih'in gerçek bedeni ve kanı olduğunu kabul etmekte ve dolayısıyla Mesih'in bu ayinde bizzat hazır bulunduğu inandırlar.⁸⁹⁰

Servetus'un yaklaşımında, insan vaftizle aydınlanmış ve gerçek tanrılaşmanın eşğine getirilmiştir. Mesih'le bir antlaşmaya girmesi sebebiyle insana büyük bilgi verilmiş ve ruhu, Tanrı'dan gelen özel bir lütuf ile yenilenmiştir. Bununla birlikte insanın Tanrı tarafından benimsenmesi asıl itibariyle evharistiya marifetiyle gerçekleşmektedir. Tıpkı bir erkeğin bedeniyle bir kadının bedeninin 'etten' olması gibi, Mesih'in ve kilisenin bedeni de bir ettendir. Nasıl ki Havva Âdem'in et ve kemiklerinden yaratıldıysa, kilise de Mesih'in et ve kemiklerinden yapılmıştır. Evharistiya'nın fonksiyonu ise, insanın, mucizevi bir bağlantıyla Mesih'in vücudunun, etinin ve kemiklerinin birer parçası haline getirilmesinde kendini belli etmektedir. Dolayısıyla o hayali bir konu değil, gerçek bir gizemdir.⁸⁹¹

Servetus, Mesih'in evharistiyada gerçek bir mevcudiyet ile var olduğu hakkında çok kuşatıcı bir söylem geliştirerek, Mesih'in tanrısallığının inananın bedenine tam olarak nasıl girdiğini ifade etmeye çalışmıştır.⁸⁹² Aslında onun aklında bir çeşit *mecazi dönüşüm* olduğu söylenebilir çünkü panteizme karşı güçlü bir eğilimi vardır.⁸⁹³ Bu açıdan İsa'nın bedenlere girişini Yeni Eflatuncu yaklaşımla tasavvur etmiş olması ihtimal dâhilindedir.⁸⁹⁴ Daha önce de değinildiği üzere, dünyaya doğan her insanın başlangıçta yarı ilahî bir halde yaratıldığını ve daha sonra kendisine hava yoluyla ek tanrısallık verildiğini düşünen biri için bu görüşler gerçekten oldukça makul kabul edilebilir. Çünkü onun sisteminde insan, ikincil inayet vasıtasıyla tanrılaşma sürecini büyük ölçüde tamamlamaktadır ki burada evharistiya çok önemli bir işleve sahiptir. Bu yemek, Mesih insana dönüşün diye değil, insan Mesih'e dönüşün diye bahşedilmiştir.⁸⁹⁵

Servetus Mesih'in göksel doğası üzerinde ısrarla durur ve insanın evharistiya ile birlikte aldığı da işte bu gökselliktir. İnsana bahşedilen bu tanrısallık biçimi ile diğer tüm biçimler arasında temel bir fark vardır. Kutsallık ile dolu olan hava, insanda sadece ilahî olanı

⁸⁹⁰ Gündüz, *Hristiyanlık*, 160-161.

⁸⁹¹ Servetus, *TTT*, 214-216.

⁸⁹² Servetus, *TCSRKA*, 201-205.

⁸⁹³ Dorner, *History of the Development of the Doctrine of the Person of Christ*, II/167-168.

⁸⁹⁴ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 278.

⁸⁹⁵ Servetus, *TCSRKA*, 206.

desteklerken, evharistiya aslında insanın kompozisyonuna tanrısallık eklemekte ve ne kadar sık tekrar edilirse insanı giderek daha fazla ilahî kılmaktadır.⁸⁹⁶ Kişinin Mesih'le bağlantı kurmasını sağlayan bu bağ, tek beden olan karı koca arasındaki bağdan daha büyüktür.⁸⁹⁷

Evharistiya konusunda, Luthercilerin, Zwingli taraftarlarının ve Katoliklerin gerçeği büyük ölçüde çarpıttıklarını düşünen Servetus, bu gruplara ciddi eleştiriler getirmiştir.⁸⁹⁸ Luther bu konuda ateşe konan bir demir örneğini vermiştir, yani Mesih'in evharistiyadaki varlığını, ütü soğukken olmayan fakat ısındığında ona gelen bir enerji gibi yorumlamıştır. Yeni bir mevcudiyet olmasına rağmen, demir herhangi bir element değişikliğine uğramamıştır. Servetus ise bunun yalnızca dışsal bir değişiklik olduğunu ve Mesih'in manevi varlığının hesaba katılmadığını düşünmüştür.⁸⁹⁹ Ayrıca Katoliklerin yaklaşımıyla ilgili de daha keskin ifadeler kullanmış ve onları şeytanlıkla suçlamıştır.⁹⁰⁰

Esasen, olaya Servetus'un görüşleri ışığında bakıldığında onun Katolik yaklaşımına yönelik eleştirisini anlamak biraz güçtür. Çünkü o da diğerleri gibi evharistiyada Mesih'in gerçek bir varlığını kabul etmiştir. Luther'le aynı fikirde olmayışı onun manevi bir varlığı makbul görmeyişindedir. Muhtemelen Servetus, bazı din adamlarının maddi amaçlarına itiraz etmiş ve onları değersiz bulmuştur. Böyle değersiz rahipler söz konusu olduğundaysa ekmeği Mesih'in gerçek bedenine dönüştürmek için ancak *sihir* gerekir.⁹⁰¹ Bu çerçeveden bakıldığında, ne yazık ki, fiziksel bir mevcudiyet görüşünü kabul etmesine rağmen kendisi ile Katolik Kilisesi'nin yorumu arasında neden ayrım yaptığını açıklığa kavuşturmamıştır. Öte yandan, Mesih'in evharistiyadaki varlığını sembolik/mecazi olarak yorumlayanlar için de *tropist* kavramını kullanmıştır.⁹⁰²

Figüratif bir yorum olarak, sadece bizim göremediğimiz mevcut bir şeyin dışsal bir siması olması anlamında, evharistiyayı bir *sembol* olarak yorumladığı yerler de mevcuttur ancak İsa'nın gerçekten evharistiyada mevcut olduğunu, bununla birlikte onu göremediğimiz için ekmeğin Mesih'in mecazi değil, gerçek varlığının bir sembolü olduğunu da dile

⁸⁹⁶ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 279.

⁸⁹⁷ Servetus, *TCSRKA*, 216.

⁸⁹⁸ Servetus, *TCSRKA*, 205.

⁸⁹⁹ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 280-281.

⁹⁰⁰ Servetus, *TCSRKA*, 210-211.

⁹⁰¹ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 64-65.

⁹⁰² Servetus, *TCSRKA*, 207-208.

getirmiştir. Buradan itibaren Katolik pozisyonundan hoşlanmadığını açıklayabilecek bazı ipuçları yakalamak da mümkündür. Vaftiz suyunun sıradan suya benzemesine rağmen mucizeler yaratması gibi ekmeğe de sıradan ekmeğe benzemekte ama gerçekte İsa'nın göksel varlığını temsil etmektedir. Benzer şekilde, bir kişinin ciğerlerine aldığı havayı göremiyor oluşumuz havanın var olmadığı anlamına da gelmemektedir.⁹⁰³

Servetus'un evharistiya hakkındaki görüşleri, muhaliflerine yaptığı tenkitler ayrıntılı olmadığı için çok belirsiz görünmektedir ancak kategorik olarak sıralanabilecek bazı noktalar da vardır. Örneğin, ona göre evharistiyanın asıl amacı, fiziksel anlamda tanrılaşmayı gerçekleştirmektir. Bu, yenilen ekmeğe birlikte Mesih'le iletişim kurana aktarılan fiziksel gerçek bir mevcudiyettir. Tanrılaşma, bir inanan tarafından çiğnenen ekmeğin Mesih'in göksel varlığı olması bakımıyla ortaya çıkmaktadır. Bu açıklamalar, onun Katolik ve Protestanlara yönelik yaptığı eleştirilerde esasen her sistemle kısmen de olsa aynı fikirde olduğu noktaların olduğu ancak yine de reddedecek bir şey bulunduğunu göstermesi bakımından önemlidir.⁹⁰⁴

Hem Katolikler hem de Lutherciler ile evharistiyada Mesih'in varlığının gerçek olduğu konusunda hemfikirdir ancak Luther'in sisteminde bu varlığın yalnızca dışsal bir varlık olarak düşünüldüğünü söyleyerek itiraz etmiştir. Yine Mesih'in *sembolik* olarak varlığını kabul edenlere de fiziksel varlığı reddettikleri için karşı çıkmıştır ancak ekmeğin içsel bir eylemin dışsal bir sembolü olduğu konusunda onlarla da hemfikirdir.

Servetus'un bu konudaki ana fikri şu şekilde özetlenebilir: İnanan bir yetişkinin vaftiz olmasıyla birlikte fiziksel olarak ortaya çıkan yeni yaşam vardır ve bu yeni yaşam *göksel* yeni bir beslenmeyi gerektirir. İşte bu yeni beslenme de insana ancak kendisinin tanrısallık aktarabilecek kutsallık potansiyeline sahip olan evharistiyadır. Bu açıdan bakıldığında, onun evharistiya ile ilgili görüşlerinin kendi kristolojik sistemiyle tutarlı olduğu yorumunu yapmak mümkündür.

⁹⁰³ Servetus, *TCSRKA*, 208-210; Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 282.

⁹⁰⁴ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 64-65.

ALTINCI BÖLÜM: ESKATOLOJİ

Diğer pek çok dinde olduğu gibi Hristiyanlıkta da kıyamet ve ahiret konuları son derece önemlidir. Özellikle son yargılama ve akabinde gerçekleşecek olaylar silsilesi Hristiyan inancında oldukça geniş yer tutmaktadır. Hristiyanlığa göre ahiret olgusunu doğru bir biçimde kavramanın yolu ise Hristiyanlığın zaman ve mekân tasavvurunu kavramaktan geçmektedir. Çok umumi bir tasvirle Hristiyanlıkta üç ana zamansal dönemin varlığından söz edilebilir. Bunlardan ilki yaratılıştan Mesih'in ikinci gelişine kadarki zaman dilimidir. İkinci gelişin gerçekleşmesiyle başlayan süreç ise bu zaman çizgisinin ikinci dilimini oluşturur ve son yargı gününe kadar devam eder. Son yargı günüyle birlikte ebedi yaşamın gerçekleşeceği üçüncü zaman dilimine geçilir.⁹⁰⁵ Kıyamet ve ahiret ile ilgili meselelerde farklı Hristiyan mezheplerinin veyahut teologların değişik görüşlere sahip olduğu bilinmektedir. Michael Servetus'un konuyla ilgili görüşleri ise oldukça orijinal ve kendine özgü öğeler barındırmaktadır.

Servetus'un *Christianismi Restitutio* isimli eserinin başlığı Kutsal Kitap'ta yer alan Daniel 12:1 ve Vahiy 12:7'den mülhemdir.⁹⁰⁶ Esasen Kutsal Kitap'ın bu iki pasajı Servetus'un eskatolojisini de hülasa etmektedir. O, Tanrı'nın daimî olarak kötülükle mücadele ettiğini/etmesi gerektiğini düşünmüştür. Mesih'in ilahî isim 'Mikail' adı altında kilisesini esaretten kurtarmak ve bin yıllık saltanatını kurmak için Deccal'e karşı savaşaacağına inanmıştır. Ona göre Tanrı ve şeytan arasındaki kozmik savaş aslında cennette başlamıştır. Bununla birlikte, Mesih'in kendini kurban edişini hiçbir zaman

⁹⁰⁵ Musa Osman Karatosun, "Roma Katolik Kilisesinin Ahiret İnancı Üzerine Bir İnceleme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2019), 647-651; Cengiz Batuk, "Kıyameti Beklerken: Hristiyanlık'ta Kıyamet Beklentileri ve Rus Ortodoks Kilisesindeki Yansımaları", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (2008), 6-11; F. Crawford Burkitt, *Jewish and Christian Apocalypses* (London: Oxford University Press, 1914).

⁹⁰⁶ "O zaman senin halkını koruyan büyük önder Mikail görünecek. Ulusun oluşumundan beri hiç görülmemiş bir sıkıntı dönemi olacak. Bu dönemde halkın –adı kitapta yazılı olanlar– kurtulacak." (Daniel 12/1). "Gökte savaş oldu. Mikail'le melekleri ejderhayla savaştılar. Ejderha kendi melekleriyle birlikte karşı koydu, ama gücü yetmedi. Bu yüzden gökteki yerlerini yitirdiler." (Vahiy 12/7-8)

şeytanı ele geçirmek ve onu yenmek ile ilintilendirmemiştir.⁹⁰⁷ Şeytanı yenmek ve ele geçirmek ancak Mikail'in Deccal'i yenmesiyle tamamlanacaktır ve Servetus'a göre Deccal Papalıktır.

Servetus'un eskatolojisi bir yönüyle düalist ve gnostik unsurlar barındırmaktadır. Kötülüğün her zaman var olduğunu öngördüğü için düalistik bir görüşe sahiptir zira Deccal'in ruhunun Mesih'in ruhuyla birlikte var olduğunu düşünmektedir. Kötülüğü ebediyen bilkuvve kabul ettiği mi yoksa yalnızca bir güç olarak mı düşündüğü ise belirsizdir ancak çoğu araştırmacı ikincisini tercih etmektedir.⁹⁰⁸ Bununla birlikte, bu ebedi şeytani güç İblis tarafından ele geçirilmiş ve Deccal olarak somutlaştırılmıştır. Bu, onun Mesih'i Tanrı'nın göksel bedendeki doyunluğunda ebediyen var olan bir tanrı düşüncesi olarak gördüğü manzara ile paralel bir durumdur. Servetus'un eskatolojisi soteriolojik bakımdan da gnostiktir. İlk olarak, insanın kurtuluşa yönelik umudunun yalnızca İsa'da Tanrı gibi bir doğaya erişmesinin garanti altına alındığı bir duruma,⁹⁰⁹ ikinci olarak da gerçekte Mikail olarak adlandırılan Mesih'te Tanrı'nın kötülüğe karşı kazandığı zafere bağlayarak bu konuyu netleştirir ve aslında kefarete doktrinini reddettiği yer tam olarak burasıdır. Bu sayede konuyu daha cihanşümül bir bakış açısıyla ele alma fırsatı yakalamış ve aynı zamanda da Pelagiusçu bir perspektife de yaklaşmıştır.⁹¹⁰

Servetus, Deccal esaretinin 1260 yıl süreceğine inanmıştır.⁹¹¹ Mesih'in dönüşü için kesin bir tarih koymayacak kadar temkinli olmasına rağmen onun yeniden dirilişinin 1585 civarında yani 325'ten 1260 yıl sonra olacağını ifade etmiştir.⁹¹² Servetus burada kendisinin Mesih'in saltanatını başlatmak veya dirilişi ilk gören kişi olmak üzere seçilen Mikail'in elçilerinden biri olduğuna kesin bir biçimde inandığını söylemek gerekir.⁹¹³ Bir açıdan kendisini bu konuda ayrıcalıklı gördüğünü söylemek de mümkündür çünkü onun devrinde sahip olduğu Hristiyanlık görüşüne benzer başka bir Hristiyanlık anlayışı

⁹⁰⁷ Friedman, *Michael Servetus: A Case Study in Total Heresy*, 42.

⁹⁰⁸ Friedman, *Michael Servetus: A Case Study in Total Heresy*, 36-37-53.

⁹⁰⁹ Bainton, *Hunted Heretic*, 147.

⁹¹⁰ Servetus, *RC*, 271; Huijgen, "The Challenge of Heresy: Servetus, Stancaró, and Castello", 254-256; R. Michael Allen, "Calvin's Christ: A Dogmatic Matrix for Discussion of Christ's Human Nature", *International Journal of Systematic Theology* 9/4 (2007), 387-388.

⁹¹¹ Friedman, *Michael Servetus: A Case Study in Total Heresy*, 38; Servetus, *TCSRKA*, 53.

⁹¹² Servetus, *TCSRKA*, 51-53; Servetus, *RC*, 3. O, İznik Konsili'nden sonrasını bir deccal devri olarak görmektedir.

⁹¹³ Bainton, *Hunted Heretic*, 86.

yoktur. Benimsediği doktrinleri neredeyse herkesin reddetmesine de şaşırmamıştır çünkü “savaşın önce (Deccal ve Mikail arasındaki savaş) dünyanın baştan çıkarıcı olacağına” inancı tamdır.⁹¹⁴

İlk bakışta Servetus’un kıyamet düşüncesine Deccal figürünün hâkim olduğu ve yalnızca ikincil olarak Mesih’in geri dönüşü ve Tanrı’nın Krallığı’yla ilgilendiği izlenimi elde edilmektedir. Onun zihninde Mesih ve Deccal rakip güçlerdir ve bu rekabet Mesih’in rakibine galip gelmesiyle sonlanacaktır. Servetus’un yazdığı pek çok metinde bu düalizm dikkat çekmektedir:

Nasıl ki Tanrı kelamı yeryüzüne inerek Mesih şeklinde enkarne olduysa, şeytan da bir Deccal olarak papanın suretinde kendini göstermiştir.”⁹¹⁵

Gerçekten de Servetus’a göre Deccal Mesih’in kendisi kadar büyük bir güce sahiptir. *Enkarne* terimi geleneksel olarak sadece Mesih’e atıfta bulunmakla birlikte Servetus bunu Deccal’e atıfta bulunmak için de kullanmıştır ancak ikisi arasındaki yegâne benzerlik bu değildir. Her ikisinin de başlangıçtan itibaren var oluşu onun sisteminde ortak bir tema olarak yerini almıştır.⁹¹⁶

Böylece, tüm zamanlardan beri iyilik var olduğu gibi kötülüğün gücü de var olmuştur. Tarih, ikisi arasındaki bir dizi mücadeleden ibarettir ancak ilk karşılaşma Mesih’in suretinden sonra yaratılan ve ilahî bir yaşam soluğuna sahip olan insanın yılan formuyla temsil edilen Şeytan’a yenik düştüğü Cennet Bahçesi’nde gerçekleşmiştir. Servetus bunu “Tanrı’nın bizden çekilmesi ve yılanın içimize girmesi” şeklinde ifade etmiştir.⁹¹⁷

Şeytan’ın faaliyetleri Eski Ahit’te Mesih’in bedenleşmesi ve İblis’in enkarnasyonu konuları ile birlikte ele alınıyor olsa da akabinde aktivitelerini artırmış ve Deccal rolünü üstlenmiştir. Sonuç olarak, iyiyle kötü arasındaki rekabet artmıştır. Elbette kötülüğün yolundan giden çok sayıda insan vardır ancak Servetus, Gnostik Simon Magus’u⁹¹⁸ Deccal’e ait fikirlerin önde gelen temsilcisi olarak tanımlamıştır.⁹¹⁹ Yaygın olarak kabul

⁹¹⁴ Bainton, *Hunted Heretic*, 147.

⁹¹⁵ Friedman, “Archangel Michael vs. the Antichrist: The Servetian Drama of the Apocalypse”, 45.

⁹¹⁶ Friedman, “Archangel Michael vs. the Antichrist: The Servetian Drama of the Apocalypse”, 46.

⁹¹⁷ Friedman, “Archangel Michael vs. the Antichrist: The Servetian Drama of the Apocalypse”, 46; Servetus, *TFJCK*, 22,26.

⁹¹⁸ Simon Magus Kilise’nin ilk sapkınlarından kabul edilen, bahsi Yeni Ahit’in Elçilerin İşleri kitabının 8, 9-24 kısmında geçen bir karakterdir.

⁹¹⁹ Servetus, *TCSRKA*, 59-61.

edilen bu kadim öğretiye rağmen, kötü güçlerin, ‘Ejderhanın Ruhu’ nun Papalık koltuğuna hâkim olana kadar galip gelemediğini’ savunmuştur.⁹²⁰ Servetus Papalığın tam olarak ne zaman kötülüğün merkezi haline geldiğinden emin olamasa da bu kuruma karşı derin bir öfke beslemiştir. Ona göre Papalık, Papa Sylvester ve Konstantin dönemlerinden sonra istikrar ve saltanat açısından oldukça değişim geçirmiştir.⁹²¹

Nasıl ki Tanrı kötülük karşısında cennette insanoğlundan uzaklaştıysa, burada da Deccal’in Hristiyan kilisesi ve maddi dünyanın hükümdarı olmasıyla birlikte Mesih’in de kötülüğün dünyasından ve insandan uzaklaşması söz konusudur. Friedman’ın aktardığına göre Servetus, İznik Konsili’nden kısa bir süre sonra Kilisenin sahipsiz kaldığını ve tüm iğrençliklerin kanunlarla sabit hale getirildiğini düşünmektedir.⁹²² Böylece, Tanrı ikinci kez kötülüğe teslim olmuş ve Konstantin’den bu yana tüm Hristiyan tarihi bu şekilde lekelenmiştir. Servetus bu kirliliğin kapsamının Hristiyan inancının özüne kadar işlediğini düşünmüştür. Ayrıca, Papa’nın Deccal olduğunu gerçekten herkesin bildiğini, teslis inancının, bebek vaftizinin ve Papalığın diğer kutsallarının İblis’in öğretileri olduğunu ifade etmiştir.⁹²³

6.1) Deccal ve Mesih’in Yeniden Gelişi

Servetus’a göre dünya ve Kilise öyle bir kötülüğün içerisinde ki ancak Mesih’in ikinci gelişiyle bu durumdan kurtulmak mümkündür. Dolayısıyla Mesih’in enkarnasyonu, insanın kurtuluşu olayında sadece kısmen etkili olacaktır. Bu konuda Yuhanna’ya atıfta bulunmuştur ve Mesih’in Papalık tarafından manevi olarak öldürüldüğünü ve o zaman gelecekte manevi bir diriliş olacağını kaydetmiştir.⁹²⁴ Deccal saltanatının ne kadar süreceğini belirlerken Joachimite⁹²⁵ geleneğini izlemiş ve Deccal saltanatının 1260 yıl süreceğini, akabinde ise göksel bir savaş olacağını söylemiştir.⁹²⁶ Bu durumun kesin tarihini belirlemek için Konstantin döneminde gerçekleşen İznik Konsili’ni temsil etmek

⁹²⁰ Servetus, *TCSRKA*, 60.

⁹²¹ Servetus, *TCSRKA*, 53.

⁹²² Friedman, “Archangel Michael vs. the Antichrist: The Servetian Drama of the Apocalypse”, 46.

⁹²³ Friedman, “Archangel Michael vs. the Antichrist: The Servetian Drama of the Apocalypse”, 46.

⁹²⁴ Servetus, *TCSRKA*, 143-144.

⁹²⁵ Friedman, “Michael Servetus: Exegete of Divine History”, 469. ‘Joachimites’ olarak bilinen bu grup 13. yüzyılda Fransiskanlar arasında çıkmış binyılcı bir harektir. Joachimites’in düşünsel öncüsü İtalya Fiore doğumlu Joachim’dır (1130-/1201). Detaylı bilgi için bk. “Joachim of Fiore”, *Encyclopaedia Britannica* (04 Kasım 2021).

⁹²⁶ Servetus, *TCSRKA*, 53-55.

adına 325 yılına 1260 yıl daha ekler ve dolayısıyla bu hesaplama, onu kötülük hükümdarlığının sona ereceği zaman olarak 1585 tarihine ulaştırır.⁹²⁷

Yukarıda bahsedilen bu dehşet verici Armageddon Savaşı'nda gerçek azizler kötülükle savaşmak için öne çıkacaklardır. Servetus, artık Gök ve yerin Ejderhaya karşı olduğunu ve Deccal'in yerinden çıktığını tasavvur etmiştir. Daniel Kitabı'nda bu savaşçıların en kutsal kişiler olacağı açıklanmıştı. Servetus, John Calvin'e yazdığı mektuplarda son yıkımın ardından sadece kutsal olanların kalacağı hususunda çok uyarılarda bulunmuş ve ona kötülüğün karşısında durması gerektiğini vurgulamıştır.⁹²⁸

Servetus'un bu eskatoloji konusundaki kaynakları, geç Orta Çağ ve reform dönemi boyunca binyılcı spekülasyonların yaygınlığına rağmen Avrupa'nın önemli milleniarist düşünürlerinin metinleri değil, Daniel, Yuhanna ve Vahiy kitaplarıdır. O, kötülüğün merkezi olarak Roma'nın görülmesi,⁹²⁹ ejderha⁹³⁰ ve Deccal'in denizin kıyısından gelişi⁹³¹ gibi bilgileri doğrudan Vahiy Kitabı'ndan çıkarmıştır. Yine, Deccal'in insanları aldatan biri olduğu düşüncesi de Vahiy Kitabı'nda buldukları arasındadır.⁹³² Bununla birlikte Servetus, Kutsal Kitap'tan farklı bazı yaklaşımlara da sahiptir. Örneğin Yuhanna'nın ilk mektubundan farklı olarak Deccal, Mesih'i gerçek Mesih olarak reddeden kişi değildir. Aynı zamanda Deccal'in sahte peygamberlerle özdeşleştirildiği Markos 13:22 veya Matta 24:24 geleneklerini de takip etmemiştir. Benzer şekilde Pavlus'un Selaniklilere ikinci mektubunda⁹³³ geçen, tapınağa oturup kendini tanrı yerine koyan *Cehennem'in oğlu, yasa tanımaz adam* gibi kavramlara aşına olmasına rağmen Servetus'un görüşleri bu tarz ifadelerle de baskın gelmiştir. Deccal'i bir insan, hatta büyük bir sihirbaz olarak nitelendirmek yerine, Şeytan'ın bir enkarnasyonu olarak nitelemeyi tercih etmiştir. Onun eskatolojisi esasen iki tanrının kozmik bir savaşta karşı karşıya

⁹²⁷ Friedman, "Archangel Michael vs. the Antichrist: The Servetian Drama of the Apocalypse", 47; Chalmers MacCormick, "The 'Anitritarianism' of John Campanus", *Church History* 32/3 (1963), 290; Bainton, *Hunted Heretic*, 98-99. Burada Deccal saltanatının niçin 1260 yıl süreceği sorusu akla gelebilir. Bunu Vahiy kitabında yer alan bir ifadenin yorumu olarak aldığı tahmin edilmektedir: "Kadınca çöle kaçtı. Orada bin iki yüz altmış gün beslenmesi için Tanrı tarafından hazırlanmış bir yeri vardı." (Vahiy 12:6).

⁹²⁸ Friedman, "Archangel Michael vs. the Antichrist: The Servetian Drama of the Apocalypse", 47.

⁹²⁹ Vahiy 17:9.

⁹³⁰ Vahiy 13:11.

⁹³¹ Vahiy 11:7-13;1.

⁹³² Vahiy 13:14- 19;20.

⁹³³ II. Selanikliler 2:3-4.

geldiği Maniheist düalizme daha yakındır.⁹³⁴ Bu bakımdan şaşkırtıcı bir şekilde antik Pers düşüncesine de aşına olduğu anlaşılmaktadır.

Servetus, Deccal'i kıyametten hemen önce ortaya çıkan bir varlık olarak sunmayarak diğer Hristiyan geleneklerinden ayrılmıştır. Her ne kadar Deccal'in öğretilerinin kaynağı olarak gnostik Simon Magus'a eleştirilerde bulunsa da Deccal'in kökeni ile ilgili kendi görüşleri de kötülük tarafından esir tutulan bir dünya anlayışı olması sebebiyle gnostik bir dünya anlayışı ile paraleldir.⁹³⁵ Ayrıca o, Mesih'e aidiyet hususunda da geleneksel söylemlerden ayrılmıştır. Oğul gelenek için bir kurtuluş müjdesidir ancak Servetus tekrar tekrar insanın kötülükten tek kurtuluşunun Mesih'in göksel bedeninde yattığını fakat kötülüğün üstünlüğünü getiren şeyin zamanın tamamlanması olduğunu iddia etmiştir. Bununla birlikte her iki söylemin de gnostik bir perspektifi yansıttığı anlaşılmaktadır.⁹³⁶

Servetus'un düşüncesindeki düalistik unsurlar onu pek çok binyılcı türden ayırırken, kıyamet tartışmalarına yaptığı katkıyı karakterize eden bu nitelik söz konusu ayırıcı unsurlar içerisine girmemektedir. Nasıl ki Mesih Âdem'in yılan yüzünden yaptıklarını geri almaya geldiyse, Deccal'in amacı da insanı kötülüğe boyun eğdirmek olan Şeytan'ın yeni bir faaliyetidir. Buna ilaveten, nasıl ki Tanrı'nın yeryüzündeki enkarnasyonu insanı kurtarmak için yoğun bir ilahî çabayı temsil ediyorsa Deccal'in yaptıkları da Şeytan'ın hegemonyasını korumak için yoğun bir çabayı temsil etmektedir. Servetus'un bu iki egemen güç arasında cereyan eden uzun savaştaki ilerlemeyi ve değişimi fark edebileceği varsayıldığında elbette tüm çatışmanın görülebileceği ve rasyonalize edilebileceği bazı tarihsel anlamlar ortaya çıkmaktadır. Kısacası, dünyanın son günlere doğru ilerleyişinin anlaşılabilirliği bir yöntem veya sistem söz konusudur. Servetus için böyle bir şeyi kavramak mümkündür ve bu bağlamda o Joachim of Fiore⁹³⁷ ile karşılaştırılabilir.

⁹³⁴ Friedman, *Michael Servetus: A Case Study in Total Heresy*, 47.

⁹³⁵ Hans Jonas, *The Gnostic Religion* (Boston: Beacon Press, 2001), 57-59,101-125.

⁹³⁶ Friedman, "Archangel Michael vs. the Antichrist: The Servetian Drama of the Apocalypse", 47.

⁹³⁷ Yukarıdaki bir dipnotta da çok kısaca değinilen Fiore'li Joachim (İtalyan Gioacchino da Fiore olarak da bilinir), İtalyan bir ilahiyatçı ve Fiore'deki San Giovanni manastır düzeninin kurucusudur. Teolog Bernard McGinn'e göre Fiore, tüm Orta Çağ döneminin en önemli kıyamet düşünürüdür. Servetus'un henüz ilk eserinde onun adını zikrediyor oluşu Joachim'in düşüncelerinden haberdar olduğunu göstermektedir. Bk. "Joachim of Fiore" (04 Kasım 2021); Servetus, *TTT*, 60-61.

Servetus'un kıyamet düşüncesi gelecek vizyonunda değil, milenyum öncesi tarih de diyebileceğimiz geçmişin sistematik bir sunumunda yatıyordu. Barlaam de Seminara⁹³⁸ gibi o da geçmişin geleceğe götürdüğü belirli bir sistem inşa etmeye çalışmıştır. Bu İtalyan düşünürün aksine Servetus'un sistemi teslise dayanmamaktaydı. Barlaam'ın bakış açısında esas olan, Baba'nın geçmiş bir dönemi, Oğul'un şimdiki dönemi ve Kutsal Ruh'un gelecekteki dönemi ve bunlar Cennet ve gelecek arasındaki zaman uçurumu arasında köprü kuruyordu. Servetus kendi apokaliptik düşüncesini Tanrı'nın dünyadaki varlığının önemini yeniden yorumlayarak inşa etmiştir ki bu sisteme göre en nihayetinde Tanrı şeytan üzerinde mutlak bir zafer ilan edecekti. O, milenyumun peşinde koşmanın tam anlamıyla bir insan teşebbüsü olmadığı, Tanrı'nın Cennet'i yaratmasından ve hatta ondan da önce ortaya çıkan ilahî bir girişim olduğu sonucuna varmıştır. Gelecek olan Azizler Krallığı, muhtemelen sosyo-ekonomik koşulların ve statünün yeniden düzenlenmesini içerecek ancak daha da önemlisi gelecek, evrende eşdeğer bir kötü güç olmadan tam olarak tanrısal bir varoluş getirecekti.⁹³⁹

Bu aşamada Servetus'un bir *kutsal geçmiş* algısına sahip olup olmadığı sorusu akıllara gelebilir. Daha önce onun Eski Ahit'te Tanrı'ya atıfta bulunmak için farklı adların kullanıldığını gözlemlediğine değinmiştik. Onun için bu isimlerin her biri Tanrı'nın insana kendi varlığının bazı yönlerini ifade etmesi anlamına gelmekteydi. Şayet bu farklı isimler analiz edilmiş olsaydı, insanlık tarihini oluşturan farklı aşamaların anlaşılmasına katkıda bulunacaktı çünkü bu isimler kademeli bir sırayla var oluyordu. Örneğin *El Şadday* ismiyle *Tanrı'nın ilk olarak Hristiyanlara görüldüğünü ve o dönem El Şadday adıyla bilindiğini* yazmıştı. Yine bu ismin güçlü bir yıkıcılık hissettirdiğini ve Tanrı'nın bu isim altında önce İbrahim'e tezahür ettiğini eklemiştir.⁹⁴⁰ Servetus bunun dışında *Elohim*, *Yehova*, *Adonay*, *Sabaoth* ve *Oz* gibi isimlere de değinmiştir ve söz konusu her ismin Tanrı hakkında bir dereceye kadar bilgi verdiğini düşünmüştür. Bahsi geçen yaklaşım onun kademeli vahiy anlayışını göstermenin yanı sıra tarih perspektifini

⁹³⁸ Barlaam, ya da Calabria'lı Barlaam 14. yüzyılda yaşamış, Güney İtalyan bir bilgin ve din adamıdır. Bunun yanı sıra bir hümanisttir ve filolog ilahiyatçıdır. Bk. "Barlaam di Seminara", https://it.cathopedia.org/wiki/Barlaam_di_Seminara (04 Kasım 2021).

⁹³⁹ Friedman, "Archangel Michael vs. the Antichrist: The Servetian Drama of the Apocalypse", 48.

⁹⁴⁰ Servetus, *RC*, 177-178.

yansıtmak için de kullanılmıştır. Dolayısıyla Servetus için hem kutsal bir gelecek hem de kutsal bir geçmiş algısının var olduğunu söylemek mümkündür.⁹⁴¹

Servetus'un söylediklerinden anlaşıldığı kadarıyla insanoğlunun yeryüzündeki faaliyetleri üzerinde yalnızca Tanrı değil, şeytan da eşdeğer düzeyde bir etkiye sahiptir. Bu nedenle, Tanrı insana niteliksel varlığını anlatmak için nasıl farklı isimler kullanmışsa, şeytan da çeşitli isimler kullanmıştır ki insan tarafından sevilip anlaşılabilsin. Bu yüzden o, *Bel*, *Baal*, *Baalpehor*, *Astorot*, *Dagan*, *Göklerin Kraliçesi*, *Theraphtm*, *Elilim*, *Molek* ve benzeri sıfatlardan iktibas yapmış ve antik insanın 'Tanrı' olarak saygı duyduğu şeytanın bu isimlerini açıklamak için uzun pasajlar ayırmıştır.⁹⁴² Örneğin bir karmaşıklığa işaret eden 'Bel' ilk kez Babil Kulesi'nin inşası sırasında kullanılmıştır. *Astorot* ise bir doğurganlık/bereket tanrıçasıdır.⁹⁴³ Bununla birlikte en büyük şeytan, gençlerin kurban edildiği *Molek*⁹⁴⁴ adıyla ilişkilendirilir ve Servetus şeytanın bu uygulamayı bebek vaftiz kurumu aracılığıyla dolambaçlı bir şekilde sürdürdüğüne işaret eder:

*Nasıl ki gençler trompetlerin sesi eşliğinde Molek'e sunuluyorduyorsa, bebekler de aynı şekilde büyük alkışlar eşliğinde vaftize sunulmaktadır.*⁹⁴⁵

Servetus, ayinlerin ve ritüellerin daha önceki zamanlardan günümüze kadar sürekliliğinin tesadüfi olmadığına inanmıştır ve bu nedenle mumların, imgelerin vb. kullanımının hem eski hem de çağdaş şeytana ibadet etmede nasıl ortak objeler olduğunu göstermek için büyük gayret göstermiştir. Onun için sonuç oldukça açıktır; *Tüm halkların tüm Tanrılarını incellerseniz hepsinde Roma'yı keşfedeceksiniz.*⁹⁴⁶ Böylelikle hem Tanrı hem de Şeytan kendilerini çeşitli formlarda insana göstermiş ve bu durum çağlar boyunca kolayca karıştırılmıştır.

Öyle anlaşılıyor ki Servetus, Kutsal Kitap'ın anlatımlarını kötülük ya da tanrısallık şeklinde iki ayrı bağlama indirgeyerek metni yekpare bir biçimde incelememiş ve cennet

⁹⁴¹ Friedman, "Archangel Michael vs. the Antichrist: The Servetian Drama of the Apocalypse", 48.

⁹⁴² Servetus, *TCSRKA*, 150-153.

⁹⁴³ Servetus, *TCSRKA*, 50.

⁹⁴⁴ "RAB Musa'ya şöyle dedi: "İsrail halkına de ki, 'İsraililer'den ya da aranızda yaşayan yabancılardan kim çocuklarından birini ilah Molek'e sunarsa, kesinlikle öldürülecek. Ülke halkı onu taşıyacak. Kim çocuğunu Molek'e sunarak tapınağımı kirletir, kutsal adıma leke sürerse, ona öfkeyle bakacağım. Onu halkımın arasından atacağım. Adam çocuğunu Molek'e sunar da ülke halkı bunu görmezden gelir, onu öldürmezse, adama ve ailesine öfkeyle bakacağım. Hem onu hem de bana ihanet edip onu izleyerek Molek'e tapanların hepsini halkımın arasından atacağım.'" (Levililer 20:1-5)

⁹⁴⁵ Servetus, *TCSRKA*, 154.

⁹⁴⁶ Servetus, *TCSRKA*, 150.

öncesinden zamanın sonuna kadar uzanan beş genel aşamadan bahsetmiştir. Bu dönemlerden ilki, Tanrı için kullanılabilir bir isim veya terimin hiçbir şekilde uygun olmayacağı yaratılıştan önce başlamıştır:

Tanrı'nın her yönden anlaşılmaz, hayal edilemez olduğu addedilmelidir; kendisini algılayabileceğimiz bir biçimde bize aktarmadıkça, Tanrı'nın kendisine dair herhangi bir kavrayış oluşturamayız⁹⁴⁷

derken bu döneme işaret etmektedir. Bu ilk çağda Tanrı, İbrahim'le temas halindeyken kendisinden *El Şadday* diye bahsetmiş; diğer insanlarla iletişim kurarken ise başka isimleri kullanmıştır. Kullanılan bu isimler O'nun varlığının yalnızca kısmî bir göstergesi olabilir. Bu süreç ikinci aşamada rasyonelleştirilmiş ve sistematikleştirilmiştir:

İkinci dönemde O, yalnızca merhametinden dolayı kendisini dünyaya göstermeye kararlıydı ve böylece 'Yasa'nın döneminde tüm insanlara tezahür etti.⁹⁴⁸

Daha önce gördüğümüz gibi, *Yasa* zamanında Yehova unvanının kullanılmasıyla verilen mesaj Tanrı'nın her şeye gücü yeten bir doğaya sahip olduğuydu. Üçüncü dönem ise ikinci dönemin bir nevi tasfiyesiydi ki bu dönemde kendisini peygamberlere daha açık bir şekilde göstermiştir.⁹⁴⁹ Dördüncü aşama ise enkarnasyondur:

Dördüncü dönem daha önce bize söylenenlerin apaçık ve çok belirgin bir biçimde gerçekleştiği bir dönemdir; nitekim kehanet bedenleşmiş ve biz de onu görmüştük.⁹⁵⁰

Son aşama, Tanrı'nın vizyonu tam olarak bilinmezlikten bütüncül vahye doğru ilerlemesiyle tamamlanmış olsa da kozmos için tasarladığı evrensel planları henüz tamamlanamamıştır çünkü Tanrı'nın enkarnasyonuna şeytanın Deccal formundaki enkarnasyonu eşlik etmiştir. Gördüğümüz gibi, Tanrı ve şeytan arasındaki bu ikinci çatışmada Mesih Deccal karşısında geri çekilmiştir ve en azından Konstantin ve Sylvester zamanında artık kilisede mevcut değildir. Mesih'in geri çekildiği bir ortamda Tanrı'nın enkarne oluş amacı yerine getirilmemiş ve tatmin edilmemiş olarak kalmıştır. Dolayısıyla

⁹⁴⁷ Servetus, *RC*, 172.

⁹⁴⁸ Servetus, *RC*, 172-173.

⁹⁴⁹ Servetus, *RC*, 172-174.

⁹⁵⁰ Servetus, *RC*, 173-174.

Deccal'in yüceltilmesinden sonra Mesih'in de yeni bir yüceltmeyle tebcil edilmesi gereklidir.⁹⁵¹

Bahsi geçen bu yeni yüceltmenin ne zaman ve nereden geleceği önemlidir. Son dönemden sonra kutsal tarihte yeni bir dönemin kapısı aralanacaktır. Bu dönem Başmelek Mikail'in Tanrı halkının çocukları için ayağa kalkacağı zaman başlayacak ve bu büyük bir kargaşa dönemi yaşanacaktır.⁹⁵² 1585 yılında işaretleri belirecek olan bu yeniçağ, tarihin geçmiş dönemlerini sona erdirecek ve aynı zamanda tamamlayacaktır. İlk üç çağda Tanrı'nın gücü ve kendini tanımlaması insana kısmen sergilendiyse, dördüncü aşamada günahattan kurtulma umudu ve olasılığı, Mesih'in müjdesi ve göksel bedeni ile mümkün hale gelmiştir. Bununla birlikte, kötülük hâlâ varlığını sürdürmektedir. Şeytan sadece beşinci dönemde yok edilecek ve önceki dönemde elde edilebileceğinden daha da büyük bir ihtişam mümkün olacaktır. İşte bu dönem insanoğlunun tanrılaşmaya başladığı ve Mesih'in tanrısallığına katılarak ilahî doğanın gerçek pay sahipleri olma dönemidir.⁹⁵³

Servetus'un Calvin'e yazdıklarından anlaşıldığı kadarıyla, kendisini, Daniel'in *en kutsal savaşçılarından* biri ve gelecek çağın gerçek bir hizmetkârı olarak gördüğüne hiç şüphe yoktur:

*Mikail'in bu mücadelesine katıldığım ve tüm dindar insanların bunu yapmasını istediğim için rahatsız oluyorsunuz.*⁹⁵⁴

Artık Daniel ve Vahiy kitaplarındaki tüm işaretler yerine getirilmiştir ve Papalık hariç Mikail'in döneminden önce hüküm sürmesi gereken tüm eski imparatorluklar geride kalmıştır. Onun hesabına göre Asurlular, Keldaniler, Medialılar, Persler, Yunanlılar, Romalılar ve son zamanlarda da Konstantinopolis düşmüştür.⁹⁵⁵ Kilise, hizipçilik ve anlaşmazlık yüzünden parçalanmıştır. Tıpkı Konstantin'den önceki kadim Kilise'nin gruplara ayrılması gibi Fransiskenler, Dominikenler ve Augustinuscular birbirlerinin boğazlarını sıkılmaktadır.⁹⁵⁶

⁹⁵¹ Servetus, *TCSRKA*, 142.

⁹⁵² Friedman, "Archangel Michael vs. the Antichrist: The Servetian Drama of the Apocalypse", 50.

⁹⁵³ Servetus, *TFJCK*, 11-12.

⁹⁵⁴ Servetus, *TLCG*, 94.

⁹⁵⁵ Friedman, "Archangel Michael vs. the Antichrist: The Servetian Drama of the Apocalypse", 50.

⁹⁵⁶ Friedman, "Archangel Michael vs. the Antichrist: The Servetian Drama of the Apocalypse", 50; Bainton, *Hunted Heretic*, 98-99.

Gerçekten de Servetus, Deccal'in varlığının altmış işaretinin gerçekleşmek üzere olduğunu düşünmüştür.⁹⁵⁷ Roma hâlâ ayakta olsaydı, kesinlikle on altıncı yüzyılın ortalarında durum çok uzun sürmeyecekti ve Mikail zaten Deccal ile savaşmak için kendini kuşanıyordu. Armageddon'dan sonra yalnızca azizlerin kalacağını ve bunun omuzlarına yüklediği sorumluluğun farkında olduğunu düşünüyordu ve Cenevre'de bir papaz olan Abel Poupin'e şöyle yazmıştı:

*Yazıklar olsun! Yazıklar olsun! Bu sizin daha iyi anlayabilmeniz için size yazdığım üçüncü ve son mektup. Bir daha da yazmayacağım.*⁹⁵⁸

1585 yılında meydana gelen sel, salgın hastalıklar ve veba gibi doğal afetler düşünüldüğünde Servetus'un gelecek vizyonunun ironik bir şekilde gerçekleştiğini varsaymak mümkündür.

6.2) Cennet ve Cehennem

Tanrı kelamındaki maneviyat ve doğadaki tanrısallık gibi konular üzerinde konuşmaktan zevk aldığı düşünüldüğünde, Servetus'un ahiret ile ilgili de alışılmadık izahlardan hoşlandığını tahmin ve tespit etmek zor değildir. Bu konudaki öğretileri, Swedenborg⁹⁵⁹ tarafından ortaya konulan bazı şeylere şaşırtıcı bir benzerlik gösterse de Eski ve Yeni Ahit'teki ifadelerden kendine has çıkarımlar yaptığı unutulmamalıdır. Ahiret ile ilgili bazı ifadeleri belirsiz ve hatta yanıltıcıdır ancak bilhassa 'Yeni Kudüs' doktrini ile ilgili söyledikleri dikkate değerdir.⁹⁶⁰

Servetus insan için iki ölümün varlığından bahsetmiştir. Bunların ilki Âdem'in günahıyla birlikte ortaya çıkan fiziksel ölümdür. İkincisi ise son yargılamanın ardından gelecek olan ebedi mahkûmiyettir. Servetus asli günahı reddetmiştir fakat Âdem'in günahı nedeniyle Şeytan'ın insanlar üzerinde bir hâkimiyet kurduğunu ve Şeytan'ın insanlığı kötülüğü

⁹⁵⁷ Servetus, *TLCG*, 159-171.

⁹⁵⁸ Friedman, "Archangel Michael vs. the Antichrist: The Servetian Drama of the Apocalypse", 50; Bainton, *Hunted Heretic*, 99.

⁹⁵⁹ Emanuel Swedenborg (1688-1772) İsveçli bir teologdur. 1741 yılında gördüğü vizyonlar ile öte dünyayı tecrübe ettiğini iddia etmiştir. Manevi dünya ile kurduğu iletişimin boşuna olmadığını düşünen Swedenborg tıpkı Servetus gibi kendisine Hristiyanlığı ıslah etme görevi verildiğini düşünmüştür. Yaşadığı dönem itibarıyla Servetus'tan daha geç bir dönemde olduğu düşünüldüğünde Servetus'un düşüncelerinden haberdar olup olmadığı sorusu akla gelebilir ancak bununla ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Swedenborg ile ilgili bk. Talha Fortaci, "Emanuel Swedenborg'un Cennet ve Cehennem Anlayışı", *Oksident 2/2* (2020), 165-192.

⁹⁶⁰ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 53.

bilmeye teşvik eden belirli bir gücünün ortaya çıktığını da düşünmüştür. Bu durumu ilk ölüm olarak bahsettiği şeyle ilişkilendirmiştir. İkinci ölümün sebepleri çeşitli olmakla birlikte en önemli neden işlenen günahlardır. Mesih'e katılanlar için bunlar son yargıda yok edilecektir. Mesih herkesi ölümden ve cehennemden kurtararak Âdem'in günahını da ortadan kaldıracaktır.⁹⁶¹

Tanrı, insanın kendi nefesinin fitrat gücünden doğan kabiliyeti dâhilinde bazı şeylerin olmasını isterken, diğer taraftan da bazı şeylerin olmamasını istemiş ve bazı sınırlamalar koymuştur. Dolayısıyla, son yargıda mahkûm edileceklerin özgür iradeleriyle günah işleyenler olduğunu kabul etmek gerekir. Onlar kendilerine kurtuluş yolu verildiği halde bunu tercih etmemiş olanlardır fakat yine de adil bir şekilde cezalandırılacaklardır. İman edenler ise sonsuz yaşama aday kimselerdir.⁹⁶²

Servetus insanın manevi doğası ile ilgili olarak ruh, can ve beden arasında keskin bir ayırım yapmıştır. Onun ruh ile kastettiği şey insana yaşam enerjisini veren kalpteki en gizli damardır ki bu Swedenborg'da *içsel insan* adını almıştır. Servetus da aynı zamanda ona 'içsel insan' adını vermiş ve onu Tanrı'nın Ruhu'nun en büyük varlığı ve ikamet yeri olarak anlamıştır. Bu içsel insanın ilahiliği kendindedir ve bozulmayan bir özelliktedir.⁹⁶³ Öte yandan, Servetus'un 'can' olarak ifade ettiği şey ile Swedenborg'un *ruh* veya *ara zihin* olarak ifade ettiği şey aynıdır. O, yüksek elementlerden veya atmosferlerden, gerçek ve bölünebilir parçacıklardan müteşekkil, birbirinden aralıklarla ayrılmış ve dolayısıyla içeriden ve dışarıdan etki eden kuvvetler ve etkenlerle iç içe geçebilen maddelerden oluşan organik bir ruhsal beden olduğunu söylemiştir.⁹⁶⁴ Başlangıçta bu manevi beden sadece Tanrı'nın Ruhu ile iç içe geçmiştir ancak insanın düşüşünden bu yana şeytani ilhamlarla hemhal olmaktadır. İnsanda yer alan öz sadece manevi bir öz değildir ve aynı zamanda ölümden sonra onunla birlikte maddi bedeninin özünden de önemli bir şey taşımaktadır.⁹⁶⁵

Servetus, kadim öğretilerden de esinlenerek melekleri ve ruhları doğanın en güzel maddelerinden oluşan, neredeyse cisimsiz ama aynı zamanda bozulabilir doğaya da sahip

⁹⁶¹ Servetus, *TCSRKA*, 4-5.

⁹⁶² Servetus, *TLCG*, 107-108.

⁹⁶³ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 53-54.

⁹⁶⁴ Servetus, *RC*, 305-310.

⁹⁶⁵ Servetus, *RC*, 230-234.

olan manevi bedenler olarak tanımlamıştır.⁹⁶⁶ Şayet Mesih, kefareti aracılığıyla insanlara yeni bir yaşam aşılammış ve onları ölümsüz kılmamış olsaydı tüm insanların ruhsal bedenleri yozlaşmış olarak kaçınılmaz biçimde yok olacaktı.⁹⁶⁷ Servetus'un sık sık bahsettiği bu ruhani insan bedeni o kadar önemlidir ki saf kandan oluşur, ilahidir ve ışıkla doludur.⁹⁶⁸

Bu manevi insan bedeni ölümden sonra da tıpkı yeryüzünde sahip olduğu şekliyle insani tözel bir formda ortaya çıkacaktır. Sadece melekler değil, insan ruhları da insan şekline sahiptir; çünkü onların ebedi prototipi ilahî insan Mesih'in suretinde yaratılmıştır.⁹⁶⁹ Dirilişten hemen sonra, Servetus'un *ruhun dışında temiz olmayan her şeyin yakıldığı* bir yer olarak tanımladığı ve aynı zamanda bir 'vaftiz ateşi' olarak da isimlendirdiği Araf gelir. Bu ateş geçmiş günahların cezalandırılması amacıyla değil, çok daha nihai bir arınma uğrunadır.⁹⁷⁰ Mesih, kendisine iman eden müminleri bu arındırmanın ardından karşılayacak ve onun ruhunun ateşi de alevleri aracılığıyla kalan artıkları temizleyecektir.⁹⁷¹

Servetus bir taraftan inançlı kimselerin, bahsettiği bu manevi arınma yoluyla cennete gireceklerine inanırken bir taraftan da Roma'nın ölümler için ayinler, dualar vb. aracılığıyla şefaatchilik doktrinini tamamen reddetmiştir. Herkes kendi borçlarını taşımak ve bu borçları en iyi şekilde ödemek zorundadır.⁹⁷² Ayrıca herkes yaptığı amellerinin karşılığı alacaktır. Nasıl ki kötü işler insanı alçaltıcı bir duruma götürüyorsa iyi işler de yükselmek için bir ok kadar etkilidir.⁹⁷³ İyilerin lanetlenmişlerden ayrılması ölüm anında gerçekleşir. Mesih aracılığıyla yeniden doğmadan ölenler sonsuza dek cehennemde kalırlar. Fakat kurtarılacak olanlardan bazıları bu dünyada, bazıları da öbür dünyada arınır. Ama onların temizlendiği ateş, hiçbir şekilde cehennemin azap veren ateşi değildir; bu temizlenme müttekâmil bir ateşle sona erer.⁹⁷⁴

⁹⁶⁶ Servetus, *RC*, 318.

⁹⁶⁷ Servetus, *RC*, 333-335.

⁹⁶⁸ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 54.

⁹⁶⁹ Servetus, *RC*, 314.

⁹⁷⁰ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 55.

⁹⁷¹ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 55.

⁹⁷² Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 55.

⁹⁷³ Servetus, *RMTTAPM*, 124.

⁹⁷⁴ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 56.

Servetus'un öğretisinde cennet Mesih'in olduğu her yerde kendiliğinden oluşur. O'nun mevcudiyeti cennetteki herhangi bir özel yerle sınırlı değildir; çünkü o tüm zamanların üzerinde olduğu gibi tüm mekânın da üzerindedir.⁹⁷⁵ Mesih göğe yükseliş zamanından bu yana üçüncü cennette yaşamakta ve her şeyi kendi varlığıyla doldurmaktadır. Bu yüzden hem cennetin her yerinde hem de aynı zamanda yeryüzünde bizimle birlikte yaşamaktadır.⁹⁷⁶ Fakat cennette onun varlığı o kadar sahici hissedilecektir ki, insanlar onu tüm duyularıyla algılayabilecek, görebilecek, duyabilecek, dokunabilecek ve koklayabileceklerdir.⁹⁷⁷

Kutsal Kitap'tan yaptığı yorumlara bakıldığında Servetus için üç cennetin varlığından bahsedilebilir. İlk ikisi insanların ve meleklerin içinde bulunduğu ve farklı koşulların söz konusu olduğu cennetlerdir. Üçüncü cennet ise Baba'nın içinde yaşadığı erişilmez ışık mekânı ve diğer ikisinin ötesinde bulunan ilahlık cennetidir. Buna 'cennetlerin cenneti' denilmiştir. Mesih bu üçüncü cennette ikamet eder ve ondan çok daha aşağıda olan melekler, onun marifetiyle tanrısal ihtişam ve parıldanmadan istifade ederler. Pavlus da bu cennete alınmıştır. Bu parıldayan ateşli cennet, Kelam'ın ışığıdır ve *şeylerin* evrensel örneğidir. Mesih aracılığıyla erişilebilir kılınan tanrısallığın kendisidir; tıpkı kendinde görünmez olan Tanrı'nın Mesih aracılığıyla meleklerle de görünür kılınması gibi.⁹⁷⁸

Cehennemde olduğu gibi cennette de çok farklı derece ve kademeler vardır. Servetus bu konuda hasımlarını ciddi şekilde eleştirmiştir çünkü onların tüm adillerin aynı tonda kutsanmış olduğunu ve hepsinin eşit şekilde muamele göreceklarini söylediklerini düşünmüştür. Bu bakımdan, tıpkı cehennemin derinliklerinde, uçurumların altında çeşitli derecelerde daha karanlık ve daha derin uçurumlar olduğuna inandığı gibi cennette de birçok malikâne ve birçok farklı mutluluk katmanları olduğu inancına sıkı sıkıya tutunmuştur. Ancak cennetin de cehennemin de başlangıcının insan kalbinde olduğunun her zaman üzerinde durmuştur.⁹⁷⁹

⁹⁷⁵ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 56; Servetus, *TTT*, 71.

⁹⁷⁶ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 56.

⁹⁷⁷ Servetus, *TCSRKA*, 179; Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 56.

⁹⁷⁸ Servetus, *RC*, 224.

⁹⁷⁹ Odhner, *Michael Servetus, His life and Teachings*, 57; Servetus, *RC*, 340-343.

YEDİNCİ BÖLÜM: SERVETUS'UN KAYNAKLARI

Servetus'un, Tanrı ve evren hakkındaki düşüncelerini irdelerken bilhassa Yeni Eflatuncu gelenekten ve Hermes gibi isimlerden oldukça etkilendiğine gönderme yapmıştı. Onun salt felsefi bir düşünür olmadığını, bununla birlikte kendisine Hristiyanlığı arındırmak ve onu aslına irca etmek gibi dinî bir misyon biçtiğini de dile getirmek önemlidir.⁹⁸⁰ Servetus'un düşüncesinde Hermes gibi Hristiyan olmayan şahıslar belirgin bir şekilde yer alsada kendi dinî düşüncelerini haklı çıkarmak ve Hristiyanlığın uygun bir modelini ortaya koymak için erken dönem Kilise Babalarına da yönelmiş olması ayrıca kayda değerdir.

Odaklanmamız gereken nokta, ilk dönem Hristiyan literatürünün Servetus üzerindeki etkisinden çok nasıl bir işlev üstlendiğidir; çünkü onun, belirli bir literatür dizinini planlanan bir amaç üzerine bilinçli olarak tercihi söz konusudur. Özellikle enkarnasyon ve teslis doktrini hakkındaki düşüncelerinin gerçek kaynağının İznik öncesi Kilise Babaları olmadığı yönünde yorumlar da vardır. Bu yaklaşıma göre Servetus'un kaynak seçimi ve yorumları kısmen de olsa şartlanmış bir bakış açısını yansıtmaktadır.⁹⁸¹ Onun ilk dönem Hristiyan literatürünü nasıl kullandığını ele almadan önce reform döneminde bu yazın türüne nasıl yaklaşıldığına dair özet olarak da olsa bir arka plan bilgisi işimize yarayabilir.

⁹⁸⁰ Servetus yalnızca böyle bir misyona sahip olduğunu düşünmekle kalmamış aynı zamanda bunun ilahî bir görev olarak kendisine verildiğine de gönülden inanmıştır. Bk. Servetus, *RC*, 3; Tausiet, "Magus versus Falsarius: A Duel of Insults between Calvin and Servetus", 75; Nigg, *The Heretics*, 325. Peter Hughes, *Christianismi Restitutio*'nun Edinburgh versiyonunda diğerlerinden farklı olarak şu ifadelerin geçtiğini kaydetmiştir; 'Bu davanız (İsa Mesih'e hitaben), gerçek ihtişamınızı ve halkınızın kurtuluşunu ortaya koyan bir davadır. Bu dava, ben daha yirmi yaşında bir gençken bana kendini göstermiştir. Bana herhangi bir kimse tarafından herhangi bir talimat verilmemiştir bilakis bu konuda yazmak için bir tür ilahî dürtü tarafından yönlendirildim.' bk. Hughes, "The Early Years of Servetus and the Origin of His Critique of Trinitarian Thought", 80. Ayrıca, Servetus gibi Calvin'in de kendisine tanrısal bir görev atfettiği ve kendisini kilisenin restorasyonu için rehberlik sağlayan biri olarak gördüğü söylenmektedir. Bk. Randall Zachman, *John Calvin as Teacher, Pastor, and Theologian* (Grand Rapids: Baker Academic, 2006), 57.

⁹⁸¹ Chaves, "The Servetus Challenge", 208.

Erken dönem Hristiyan literatürünün incelenmesi, Hristiyanlık tarihinde her zaman belirli bir öneme sahip olmuştur. Reformasyon sırasında da dogmatik otoritenin yapısı sorgulandığından bu ilgi özellikle artmıştır. Bu metinler, erken tarihlerde yazılmışlardır ve çoğu zaman Hristiyan inancının birçok yönünün ilk örnekleri olmaları bakımından önemlidir. Örneğin Tertullian, İznik Konsili'nde teslis doktrinini formüle ederken kullanılacak ifadelere ilham vermesiyle tanınmaktadır.⁹⁸² Bu nedenle, Tertullian'ın eserleri, teslis üzerine yoğunlaşan herkes için ilginç ve önemli bilgiler içerir. Öyleyse, teslis hakkında devrim niteliğinde düşünceler serdeden Michael Servetus'un da Tertullian'a ilgi duyması şaşırtıcı değildir.

İlk dönem yazılarını popüler yapan ikinci bir faktör, İsa'nın zamanına yakın olmalarıdır nitekim daha sonraki metinlerin rekabet edemeyeceği bir özgünlük ve güvenilirlikten yararlanmaktadırlar. Bu, birçok insan için inancın tüm yapısının sorgulandığı 16. yüzyılda büyük psikolojik ve duygusal öneme sahiptir. 16. yüzyılda Hristiyanlığın erken dönemlerini önemli kılan üçüncü bir faktör, dönemin dinsel bölünmeleriyle ilgilidir. Roma Katolik Kilisesi'nin Hristiyan geleneğini 'kirlettiği' konusunda başkalarını ikna etmek isteyen Protestanlar, erken dönem Kilise Babaları çağına bir saflık ve hakiki inanç dönemi olarak işaret etmişlerdir.⁹⁸³ Benzer şekilde, Katolik düşünürler de ilk Hristiyan yazarlar zamanında bile bazı *neçis* fikirlerin zaten kabul edildiğini göstermek ve bu şekilde Protestanlara karşı davalarını güçlendirmek istemişlerdir.

Reform döneminde Katoliklik aleyhine verilen savaşta patristik yazarları kullanmak çoğu zaman bir tercihten öte zorunluluktur çünkü kitlelerin kabullerini değiştirme umuduyla Kutsal Kitap'a başvurmak her zaman etkili olmamıştır. Örneğin Erasmus, kilise geleneğinin ne olduğu ve ne olmadığı hakkında daha net bir görüş ortaya koymak için zamanının çoğunu çeviriler yapmak, düzenlemeler yapmak ve Kilise Babaları zamanının entelektüellerini tanıtmak için harcamıştır.⁹⁸⁴

⁹⁸² Tertullian'ın hayatı ve eserleri için bk. Geoffrey Dunn, *Tertullian*, thk. Carol Harrison (London&New York: Routledge, 2004); Cayre, *Kilise Babaları'nın Tarihi ve Doktrinleri (I-II-III. Yüzyıllar)*, I-II/141-161.

⁹⁸³ C.P. Hallihan, *The Protestant Reformation* (London: Trinitarian Bible Society, 2017), 11-24; Ozment, *The Age of Reform, 1250-1550*, 290-317.

⁹⁸⁴ Johan Huizinga, *Erasmus ve Reform Çağı* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2020), 71-80,124-139; Tatum, *Jesus: A Brief History*, 105-106.

Patristik dönemi popüler yapan bir diğer unsur, Rönesans düşüncesinin bazı yönleri ve mirasıyla bağlantılıdır. Rönesans bilginleri, karşılaştıkları sorunlara cevap bulabilmek için eskilere dönme geleneğini başlatmışlardır. Hem edebi hem de soyut anlamda değer standartları antik Roma ve Yunan düşünürlerinin yazdıklarıyla belirlenmiştir. Bu durum, Rönesans'ın yakın Avrupa tarihinde 'tarihsel' bir anlam sergileyen ilk dönem olduğu yorumlarını gündeme getirmiştir. Örneğin Eugenio Garin, Orta Çağ'ı Rönesans'tan ayıran temel özelliğin tarihsel bilincin niteliği olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmiştir.⁹⁸⁵

15. ve 16. yüzyıl bilginleri, yalnızca Latin dili kullanımının imparatorluğun çöküşünden kendi zamanlarına kadar yüzyıllar boyunca değiştiğinin değil, aynı zamanda yaşam koşullarının, örf ve âdetlerin de değiştiğinin farkındaydılar. Konstantin'in Hristiyan oluşunu tarihsel olarak eleştirip bu durumu bir 'sahtekârlık' olarak niteleyen ve daha sonra Kutsal Kitap'ın bazı ilkelerini daha tarihsel ve filolojik çizgilerle gözden geçirme ihtiyacı hisseden de bu anlayıştı. Bu dönemde Lorenzo Valla'nın felsefesi unutulmuş olabilir fakat yöntemleri unutulmamıştır.⁹⁸⁶ Cicero'nun retorik reform çağı boyunca popüleritesini korumamış olabilir ancak tarihsel bilincin niteliği unutulmamıştır. Bununla birlikte, Kutsal Kitap'a yönelik yeni yöntemler ve yaklaşımlar da hızla kabul edilmiş ve yaygın olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla, reform çağında hem Kutsal Kitap'a hem de erken dönem metinlerine olan ilgi son derece artmıştır.

7.1) Erken Dönem Kilise Babaları ve Servetus

16. yüzyılda yaşamış pek çok Hristiyan düşünürü bakıldığında kuşkusuz patristik dönemin neden önemli olduğuna dair daha fazla neden bulmak mümkündür. Söz gelimi, çalışmamızın kahramanı Servetus için erken dönem yazarların çoğu Hristiyanlıktaki güçlü Yeni Eflatuncu temele tanıklık ettikleri için önemlidir. Irenaeus, Origen ve diğer pek çok yazar, zamanın hâkim Yeni Eflatuncu kültürüne yönelik bazı temel tutumları yansıtmaları bakımından Servetus için vazgeçilmezdir. Servetus, Yeni Eflatuncu düşünceye güçlü bir ilgi duymadan önce Tertullian'a güvenmiştir; ancak ilgi alanları

⁹⁸⁵ Eugenio Garin, *Italian Humanism: Philosophy and Civic Life in the Renaissance*, çev. Peter Munz (Oxford: Blackwell, 1965), 9.

⁹⁸⁶ Quentin Skinner, *Modern Siyasal Düşüncenin Temelleri: Rönesans*, çev. Eren Buğlalılar - Barış Yıldırım (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2014), I/214; Zophy, *Ateş ve Su Üzerinde Dans*, 108-109, 211-212; Tatum, *Jesus: A Brief History*, 104-105.

değiştikçe, hepsi kendi temel bakış açısını yansıtan ve paylaşan birer yazar olarak Irenaeus, Origen ve Clement gibi isimlere giderek daha fazla güvenmeye başlamıştır.⁹⁸⁷

Antik dönemin Orta Çağ dünyasından felsefi olarak üstün olması, antik dönemlerde Orta Çağ Avrupası'nda var olmayan bazı büyük toplumların yaşadığına dair hümanist görüşü pekiştirmiştir. Erken dönem Hristiyan yazarlar ise antik dünyanın yüksek entelektüel sınıfının temsilcileriydi. Bu durum, birçoklarının zihninde Cicero'nun seküler sivil hakikatleri temsil etmesi gibi Kilise Babalarının da Hristiyan hakikatini temsil etmesi sonucunu doğurmuştur. Hem seküler hümanistler hem de dinî ciheti kuvvetli olan hümanistler erken dönem metinlerinin doğası gereği üstün olduğu duygusuna sahipti ancak her durumda onaylanan yazılar grubu aynı değildi.⁹⁸⁸ Servetus ise bu konuda pek çok Orta Çağ yazarından farklı düşünmüştür; nitekim onun yazılarında herhangi bir Orta Çağ yazarına olumlu bir gönderme bile bulmak zordur.

Servetus'un Orta Çağ yazarları hakkındaki bu tercih örüntüsünün katı ideolojik çizgileri takip ediyor gibi görünmesi ilginçtir çünkü aslında onun Kilise tarihi ve Hristiyanlığın gelişimi hakkındaki görüşü, Rönesans tarih bilincinin Hristiyanlaştırılmış bir versiyonunu temsil etmektedir.⁹⁸⁹ O, Kilise tarihinin Orta Çağların başlangıcından beri bir çıkmaz sokağa girdiği fikrini kabul etmiştir. Bir noktada işlerin ters gittiğini hisseden, ancak çürümenin başladığı tarihi veya olayı tam olarak belirleyemeyen çoğu Protestan düşünürün aksine o, işlerin ne zaman kötüye gittiğini tam olarak bilmektedir. Servetus'a göre erken dönem Kilise'nin hakikati, İznik Konsili tarafından bilinçli olarak tahrif edilmiştir.⁹⁹⁰

Servetus, şayet Hristiyanlığı yeniden inşa etmek istiyorsa en baştan başlamak, havarilerin inandıklarına inanmak ve uyguladıkları dini uygulamak gerektiğine inanmıştır. Ariuşçular suçluydu çünkü Tanrı'nın doğalarını ayırıp O'nun varlığında alt bölümler ortaya çıkarmışlardı. Bununla birlikte Arius'un muhalifleri (Athanasius taraftarları) de ondan daha iyi değildi nitekim onlar da aynı şeyi *communication of idioms* yoluyla Tanrı'da alt bölümler yaratmak suretiyle yapmışlardı.⁹⁹¹ Mesele, aslında, Tanrı'da kaç

⁹⁸⁷ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 290; Chaves, "The Servetus Challenge", 200-201.

⁹⁸⁸ Tatum, *Jesus: A Brief History*, 101-106.

⁹⁸⁹ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 291.

⁹⁹⁰ Servetus, *RC*, 30; Bainton, *Hunted Heretic*, 20.

⁹⁹¹ Servetus, *RC*, 51-57.

şahıs olduğu ya da bunların tek bir Tanrı'da nasıl birleştirileceği değildi çünkü havariler, şahısların eşitliği veya eşitsizliği gibi meselelerin farkında bile değildi.⁹⁹²

Irenaeus ve Tertullian, İznik'te alınan kararlara zımnen katkıda bulunsalar da Servetus, onların daha sonraki yazarları kabul edilemez kılan olaylar ve görüşlerden etkilenmediklerini düşünmüştür. Örneğin, *Christianismi Restitutio*'da Augustine'den çok sık bahsedilmiştir ancak Augustine Yeni Eflatuncu geleneğin önemli isimlerinden olmasına rağmen, Servetus onu çoğunlukla kabul edilemez bulmuş ve sık sık eleştirmiştir.⁹⁹³ İsa hakkındaki gerçeğin Irenaeus gibi ikinci yüzyıl teologları tarafından bilindiğine fakat sonraki nesiller tarafından yavaş yavaş bozulduğuna, öyle ki Augustinus zamanında, yani dördüncü yüzyılın sonunda neredeyse tamamen kaybolduğuna inanmıştır.⁹⁹⁴ Servetus'un Hristiyanlığı yeniden inşa etme girişiminde neden hiçbir Orta Çağ yazarından alıntı yapmadığı şimdi daha iyi anlaşılabilir çünkü o, mantıksal olarak Orta Çağ yazılarının hepsinin İznik'e kadar uzanan geleneğin bir parçası olduğunu; İznik'te ittifak edilen küçük bir unsuru ya da kararı bile kabul eden bir yazarın zihninin ciddi olarak kirlenmiş olduğunu savunmuştur. Buna dair en güzel örnek, onun Philip Melanchton'a *İznik'i kabul ediyorsa neden Roma'nın üstünlüğünü kabul etmediğini* sorması verilebilir.⁹⁹⁵

Servetus'un herhangi bir Orta Çağ kaynağından etkilenme olasılığının neredeyse imkânsız olduğu açık olsa da onun teslisi yeniden yapılandırmaya çalışırken bazı Orta Çağ ilahiyatçılarından etkilenmiş olabileceğini öne sürenler de vardır.⁹⁹⁶ Onun teslisi geçersiz kılan ve bunun yerine göksel bir Mesih'e inanmayı teklif eden biri olduğunu düşündüğümüzde, bir Orta Çağ kaynağından etkilenmiş olabileceğini düşünmek için daha az neden olduğunu da görmüş oluruz. Servetus'un en çok etkilendiği iki yazar ilk dönem

⁹⁹² Servetus, *RC*, 46-47.

⁹⁹³ Servetus, *RC*, 58-60,108-110,200-202,305-321.

⁹⁹⁴ Hughes, "The Face of God: The Christology of Michael Servetus", 38-39.

⁹⁹⁵ Servetus, *RMTAPM*, 103.

⁹⁹⁶ Roland Bainton, "Michael Servetus and the Trinitarian Speculation of the Middle Ages", *Autour de Michel Servet ve Sebastien Castellion*, ed. Bruno Becker (Haarlem: H. D. Tjeenk Willink & Zoon, 1953), 29-46. (Tam olarak bir Orta Çağ düşünürü olarak değerlendiremesek de (günümüz tabiriyle erken modern dönem kullanılabilir)) Erasmus'un *Annotations on the New Testament* isimli eserini çok erken dönemlerde okuduğunu söylemek mümkündür zira ilk eseri *Teslis'in Yanlıları Üzerine*'de Erasmus'a atıflar vardır. Örnek için bk. Servetus, *TTT*, 37,39-40,41-42. Bunun ötesinde Peter Hughes, onun Erasmus'un *The Praise of Folly* (1511) ve *Adages*'ını (ikinci ed., 1508) da henüz erken yaşlarında kesinlikle biliyor olabileceğini kaydetmiştir. Bk. Hughes, "The Early Years of Servetus and the Origin of His Critique of Trinitarian Thought", 50.

ilahiyatçıları Tertullian ve Irenaeus'tur.⁹⁹⁷ Philip Melanchton, Servetus'un bu iki ismi yanlış yorumladığını ileri sürse de o buna şiddetle itiraz etmiştir.⁹⁹⁸ Ancak Irena Backus, Servetus'un kendi teslis öğretisini savunurken İznik öncesi Kilise Babalarına yaptığı başvurunun Calvin'in teslis doktrinini açıklarken onlardan kapsamlı bir şekilde yararlanmasını engellemeye yetecek kadar başarılı olduğu yorumunu yapmıştır.⁹⁹⁹

Tertullian ve Irenaeus'un Servetus'un argümanları açısından önemi o kadar merkezidir ki, bu iki isim sadece onun yazılarında diğer herhangi bir erken Hristiyan düşünürden daha sık görülmekle kalmamış, aynı zamanda onun Cenevre'deki duruşması sırasında Calvin ile yaptığı yazılı tartışmanın büyük bir kısmı da Tertullian ve Irenaeus ile ilgili olmuştur.¹⁰⁰⁰ Servetus'un Irenaeus'u ya da Tertullian'ı doğru yorumlayıp yorumlamadığı tartışmalı bir noktadır ancak kendisi doğru anladığından emindir. Öte yandan, Servetus için Irenaeus ve Tertullian hemfikir olan iki yazarı değil, gerçek Hristiyanlığın kaynaklarını temsil etmektedir. Onun için patristik dönem, eski kilise geleneğini bütüncül bir biçimde anlamakta değeri emsalsiz olan bir yazı kaynağı olarak işlev görmüştür. Bu yüzden, reform olacaksa, ilhamını ilk Kilise Babalarının yazılarından alması elzemdir.¹⁰⁰¹

7.2) Yahudi Düşüncesi ve Servetus

Servetus'un Yahudi ve İslam düşüncesinde bulduğunu hissettiği şey, teslisin aslında ilk Hristiyanların kabul ettiği orijinal kavramlardan biri olmadığını, ancak daha sonra Hristiyanlığı bozmak isteyenler tarafından eklendiğinin kanıtıdır. Bu, aynı zamanda Servetus'un İznik'te Hristiyanlığın yozlaşmaya başladığına ilişkin görüşleri ile de paraleldir.¹⁰⁰² O, Yahudi metinlerinden biri olan Tanah'ın Aramca çevirilerine büyük ilgi göstermiş ve bunlarda kendi kademeli vahiy teorisine ve Tanrı'nın, kendisini farklı

⁹⁹⁷ S. Ra, *Michael Servetus: Unfortunate and Fair Conviction Heretic and Seditious at The Trials Vienne and Geneva, 1553*, 16,56-67.

⁹⁹⁸ Servetus, *RMTTAPM*, 78; Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 295.

⁹⁹⁹ Irena Backus, *Historical Method and Confessional Identity in the Era of the Reformation (1378-1615)* (Leiden & Boston: Brill, 2013), 113.

¹⁰⁰⁰ Chaves, "The Servetus Challenge", 203.

¹⁰⁰¹ Servetus, *RMTTAPM*, 78-90. Servetus'un Irenaeus'un *Against Heresies* isimli eserini ciddi şekilde tahlil ettiği çok net anlaşılmaktadır zira 'Irenaeus'un teoloji hakkında koca bir kitap yazdığını fakat teslis taraftarlarının saçmalıklarından (teslisi kastederek) hiç bahsetmediğini' söylemiştir. Ayrıca, Irenaeus'un eleştirdiği Valentinianlar ve ikinci yüzyıl gnostikleri ile mevcut Ortodoks öğreti arasında hayli benzerlik görmüştür. Bk. Servetus, *TTT*, 54-55,61-63.

¹⁰⁰² S. Ra, *Michael Servetus: Unfortunate and Fair Conviction Heretic and Seditious at The Trials Vienne and Geneva, 1553*, 63-65.

zamanlarda farklı suretlerde tezahür ettirdiğine dair görüşlerine dayanak bulduğunu düşünmüştür. Rabbinik literatüre de aynı maksatla atıfta bulunmuştur. Bu bakımdan Yahudi literatürünün, Servetus'un kendi teolojik diyalektiğini desteklemek için kullandığı kaynaklardan biri olduğunu söylemek mümkündür.¹⁰⁰³

İlk eseri *De Trinitatis Erroribus*'ta Yahudi ve İslam düşüncesinin teslis hakkındaki yaklaşımlarına ilgi göstermiştir. Her iki grubun da bu dogmanın savunulamaz olduğunu düşünmesi onun için büyük önem taşımaktadır. Şu ifadeleri konuyu izah etmek bakımından faydalı olabilir:

Dahası ve hepsinden daha da kötüsü, teslis geleneğinin ne yazık ki Müslümanlar nazarında nasıl bir alay konusu olduğunu yalnızca Tanrı bilir. Yahudiler de bizim bu hayalimize uymaktan çekiniyorlar ve bizim teslis hakkındaki budalalığımıza gülüyorlar. Teslisi bir 'küfür' olarak gördükleri için Mesih'in kendi yasalarında vaat edilen gerçek Mesih olduğuna da inanmıyorlar. İşte Muhammed'in dediği de budur; çünkü bir düşman tarafından dile getirilen bir hakikate güvenmek, bizim tarafımızdan söylenen yüzlerce yalana güvenmekten daha evladır. Nitekim o, Kur'an'ında Mesih'in peygamberlerin en büyüğü, Tanrı'nın ruhu, Tanrı'nın gücü, Tanrı'nın nefesi ve Tanrı'nın onun üzerine üflemesi ile bir bakireden doğan Kelam olduğunu söyler. Yahudilerin ona karşı yaptıkları kötülükler yüzünden şimdiki sefalet ve talihsizlik içinde olduklarını söyler. Ayrıca, havarilerin ve İncil yazarlarının insanların en iyisi olduğunu, hakikati yazdıklarını ve teslisi ya da Tanrı'daki üç şahsı kabul etmediklerini fakat bunun daha sonrakiler tarafından çıkarıldığını da ekler.¹⁰⁰⁴

Servetus, teolojik görüşlerini desteklemek için her türlü tarihsel kaynaktan faydalanmıştır. Yahudiler teslisin orijinal Hristiyanlığın bir parçası olmadığını düşündüklerinden onlar da Servetus için uygun referanslardan biridir. Örneğin, Tanrı ve yaratılış hakkındaki görüşleri için başvurduğu kaynaklardan biri de Yahudi tarihinin ünlü isimlerinden Ezra'dır.¹⁰⁰⁵ Var olan her varlığın Yaradan'ın içinde olduğunu ve yarattıklarına bahşettiği içsel ışık aracılığıyla onlara her daim yardım ettiğini söylerken de Musa İbn Meymun'a başvurmuştur.¹⁰⁰⁶ Bununla birlikte, Servetus'un Yahudi düşüncesine olan ilgisi salt tarihsel bakış açısından daha büyüktür çünkü teslisi reddediyor oluşlarının ek bir ağırlığı vardır.¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰³ Friedman, *Michael Servetus: A Case Study in Total Heresy*, 18.

¹⁰⁰⁴ Servetus, *TTT*, 66-67. Servetus'un burada Kur'an'a yaptığı atıflar tutarsızdır ve bir referans belirtmemiştir.

¹⁰⁰⁵ Servetus, *RC*, 183-184.

¹⁰⁰⁶ Servetus, *RC*, 182-183.

¹⁰⁰⁷ Servetus, *RC*, 48.

Servetus, Yahudilerin teslis karşıtı argümanında hakikat olduğunu düşünmüş ve Yahudi düşüncesini şüphesiz bir biçimde orijinal Hristiyanların savunduğu fikre yakın görmüştür.¹⁰⁰⁸ Yahudilerin, Tanrı'da ikinci bir varlıkla ilgili olarak benzerlik, suret vb. gibi kavramları kullandıklarını aktarmış ve Tanrı'nın suretinin, Yahudilerin Elohim olarak adlandırdıkları ve aslında Servetus'a göre önceden de var olan Mesih olduğunu kaydetmiştir.¹⁰⁰⁹ Şayet teslis doğru bir şekilde anlaşılırsa Yahudilik ve Hristiyanlık arasında çok fazla ortak nokta olduğu anlaşılacaktır. Yahudiler Tanrı'daki ayrımlar konusundaki argümanları nedeniyle teslisi kabul etmekte zorlanmaktadırlar.¹⁰¹⁰ Onu Yahudi düşüncesine yaklaştıran unsurlardan biri de geleneksel Hristiyanlığın Tanrı'yı anlamadaki başarısızlığıdır.

Yahudilerin Tanrılıkta herhangi bir alt bölümü reddettiklerinin ve İsa Mesih'i gerçek Mesih olarak kabul etmediklerinin farkındaydı. Bununla birlikte, şayet Mesih onlara Servetus'un zihnindeki Mesih gibi anlatılmış olsaydı bunu kabul edebileceklerini de savunmuştur. Yahudiler Mesih'i reddetmiştir çünkü Hristiyanlık O'nu Tanrı'nın bir parçası ve teslisin bir unsuru haline getirmiştir. Yahudilere Kelam'dan (Mesih) Tanrı'nın Elohim olarak bilinen bir imgesi olarak söz edilseydi, Mesih'i kabul edebilirlerdi. Hatta Yahudilerin, Mesih-Kelam ilişkisini kendi düşündüğü bağlamda kabul ettiğini göstermek için bir Yahudi kaynağından alıntı dahi yapmıştır.¹⁰¹¹ Ancak onun bu konuda her iki dinin çok farklı yaklaşımlara sahip olduğunu takdir edemediği söylenebilir.

Yahudiler ve Hristiyanlar arasında Tanrı ve Mesih hakkında bir uzlaşmaya varılacak olsaydı, aydınlatılması gereken asıl meselenin Mesih'in doğası olacağı açıktır. Servetus'un da Yahudi kaynaklarına yaptığı göndermelerin çoğu iki amaca hizmet etmektedir: ya Mesih hakkındaki kendi görüşlerini desteklemek ya da geleneksel Hristiyanlık görüşünün nasıl yanlış olduğunu göstermek. Servetus'un bu iki amaç için hem Aramca Targum'dan hem de rabbinik literatürden sık sık alıntı yaptığı

¹⁰⁰⁸ Servetus, *RC*, 153-154.

¹⁰⁰⁹ Servetus, *RC*, 189-191.

¹⁰¹⁰ Servetus, *RC*, 50-51.

¹⁰¹¹ Servetus'un burada referans verdiği yazar Isaac Arama'dır. İspanyol haham ve yazar olan Arama, Zamora'da bir haham akademisinin ilk müdürüydü. Daha sonra Tarragona ve Fraga gibi yerlerde çeşitli vaazlar verdi. Akabinde Calatayud'da hahamlık yaptı ve Talmud akademisinin başına getirildi. *Akedat Yitzak* isimli bir kitabın yazarı olan Arama, 1492'de Yahudilerin İspanya'dan kovulması üzerine Napoli'ye yerleşti ve 1494'te burada öldü. Bk. Servetus, *RC*, 190-191.

görülmektedir. Örneğin, geleneksel Hristiyanlık anlayışının yanlışlığını ispatlamak için referans verdiği isimlerden biri de Haham David Kimchi'dir.¹⁰¹²

Servetus, yaşamının sonuna kadar hem Isaac Arama hem de Kimchi gibi Yahudi yazarlara büyük ilgi duymuştur ancak onun düşüncesine en önemli katkıyı yapan Yahudi yazını Targum'dur. Targum, Mesih'ten sonraki ilk yüzyıllarda yazılan metinler olduğu için bunlara büyük ehemmiyet vermiştir. Ayrıca İsa ve havarilerinin İbranice değil, Aramca konuştukları ve düşünce süreçlerinin bu dilde olduğu dikkate alındığında bu literatürün onun açısından değeri daha da anlaşılırdır. Birisi gerçekten Yeni Ahit'i anlamak istiyorsa, Eski Ahit'teki ifadeleri çağdaş bir Aramca bilgini gözüyle incelemek çok faydalı olabilir.¹⁰¹³ Bu bakımdan, Servetus'un Mezmurlar hakkındaki yorumlarında David Kimchi düşüncesinin izleri görülse de, Targum'un daha fazla etkiye sahip olduğunu söylemek mümkündür.¹⁰¹⁴

Servetus Yahudi literatürüne son derece aşinadır. Targum'u çok sık kullanmasına rağmen diğer birçok kaynaktan da alıntı yapmıştır. Örneğin, birkaç kez Kabala'dan, Musa İbn Meymun'dan, Bereşit Rabah gibi risalelerden ve hatta Lipmann-Muelhausen'in Sefer Ha-Nitzachon'undan dahi alıntı yapmıştır.¹⁰¹⁵ Kutsal Kitap metnine eşlik eden müzik notalarından bahsederken bile Yahudi bilginlerin bu konudaki mistik yorumlarına başvurmuştur. Bu konuda Yahudi mistisizminden çokça faydalanmayı düşünmemiş olsa da Yahudi yazınına bu derece hâkim oluşu gerçekten dikkat çekicidir.¹⁰¹⁶

Servetus'un Yahudi düşüncesine olan ilgisinin ve literatüre olan hâkimiyetinin Philo'ya olan sempatisinden ileri geldiği düşünülmektedir. Gerçekten de Servetus, tıpkı Hermes'te olduğu gibi Philo'ya da sık sık göndermeler yapmıştır. Bununla birlikte Servetus'un Philo'yu pek çok noktada yanlış anladığı ve dolayısıyla Yahudi düşüncesini de çok iyi

¹⁰¹² Servetus, *TTT*, 89; Newman, *Jewish Influence on Christian Reform*, 540-547; Friedman, "Michael Servetus: The Case for a Jewish Christianity", 96-97; Jerome Friedman, "Sixteenth-Century Christian-Hebraica: Scripture and the Renaissance Myth of the Past", *The Sixteenth Century Journal* 11/4 (1980), 71-73.

¹⁰¹³ Bainton, *Hunted Heretic*, 64.

¹⁰¹⁴ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 305; Newman, *Jewish Influence on Christian Reform*, 555-557.

¹⁰¹⁵ Servetus, *RC*, 90; Newman, *Jewish Influence on Christian Reform*, 539.

¹⁰¹⁶ Newman, *Jewish Influence on Christian Reform*, 548-549. Yahudi düşüncesine bu derece aşına olması bazı yazarları onun bir tür 'Yahudi-Hristiyan' olduğunu söylemeye itmiştir. Bk. M. Goldish, "Patterns in Converso Messianism", *Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture*, *Jewish Messianism In The Early Modern World* (Springer Science+ Business Media, 2001), 1/57.

kavrayamadığı yorumları da vardır.¹⁰¹⁷ Servetus'un Philo'nun kendinden sonraki Yahudi düşüncesi üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunu fark edip etmediği de bilinmemektedir. Philo, Hristiyan düşünürler için önemli bir isimdir. Servetus da onun genel bakış açısını uygun bulduğundan, bağlı olduğu Yeni Eflatuncu geleneği Yahudilik içinde sürdüren diğer Yahudi düşünürleri aramış olması muhtemeldir. Servetus'un bazı Yahudi kaynaklarında teslisi içermeyen Yeni Eflatuncu bir gelenek gördüğünü de söylemek mümkündür. Nitekim gerek Philo'da gerekse Targum ve Kabala'da, tıpkı Servetus'un düşüncesinde olduğu gibi, Tanrı'daki şahıslardan bahsederken teslisten bağımsız ifadeler kullanılmıştır. Bu, tam da Servetus'un kabul ettiği yaklaşımdır zira onlar Tanrı'daki kişileştirmelerden söz ettiklerinde, Servetus için bizzat Yeni Ahit ile aynı dili konuşuyormuş gibi görünmüşlerdir.¹⁰¹⁸

Tüm bunlar değerlendirildiğinde, Yahudilerin Mesih'in rolüne ilişkin farklı bir anlayışa sahip olmaları ya da Mesih'i farklı bir dinî bağlam içinde değerlendirmelerinin Servetus için çok ehemmiyeti olmadığı anlaşılır. Onun nazarında Yahudi düşüncesi, teslisi ya da Tanrı'nın teslise götüren formülasyonlarını kabul etmeyen başka bir kavmin varlığının canlı kanıtı olması bakımından önemlidir. Esasen, Servetus'un dinî düşüncesiyle Yahudi kaynakları arasındaki yegâne uzlaşma noktasının teslisin reddedilmesi ve monoteist bir Tanrı tasavvuru olduğunu söylemek de mümkündür. Diğer konularda, bilhassa da soterioloji meselesinde Servetus ile aynı kanaatleri paylaşacak bir Yahudi kaynağı bulmak güçtür.

7.3) İslam Düşüncesi ve Servetus

1492'de İspanyol hükümdarları Ferdinand ve Isabella, Müslüman Granada Krallığı'nı yıkmış ve Hıristiyanlığa geçmeyen Yahudileri ve Müslümanları sınır dışı etmişlerdi. Bu dönem, İspanya'daki Hristiyan olmayan milletler için son derece zorlu bir süreçti. Engizisyonun, insanları Hristiyanlığı kabul etmeye zorlaması İslam, Yahudilik ve Hristiyanlık arasındaki ilişkiler bakımından ümit vermeyen bir durumu yansıtıyordu. Önceki dönemlerde İber Yarımadası'nda her zaman barışçıl olmasa da yine de üç inancın bir arada var olduğu müşterek bir kültür varlığından bahsetmek mümkündür fakat hem

¹⁰¹⁷ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 307.

¹⁰¹⁸ Friedman, "Michael Servetus: The Case for a Jewish Christianity", 87-109.

sözü edilen Hıristiyan ilerlemesi hem de engizisyonun faaliyetleri bu kültüre ağır bir darbe vurmuştu.¹⁰¹⁹ İşte Servetus da böylesine problemlı bir mirasın varisi olarak büyümüştür.

Yeni yönetim, İspanya'daki İslam kültür ve medeniyetini tamamen inkâr etmeyi tercih etmişti. Engizisyonun yardımıyla, Müslüman ve Yahudi inancının izlerini ortadan kaldırmak istiyorlardı. Bunlara göre, İspanya'da İslam kültürünün filizlendiği önceki 800 yıl, karanlık çağın sadece bir parçasıydı ve en iyisi İspanya'nın reform çağına girmesiyle bu dönemin unutulmasıydı. Yakın zamana kadar Yunan bilgisinin başlıca koruyucuları ve sahiplenicileri olan İslam filozofları ve bilim adamları tarafından Arapça yazılmış şerhler ve orijinal risaleler yerine Yunan dilinin ve antik Yunan edebiyatının Rönesans tarafından yeniden keşfedilmesinin yardımıyla Öklid, Galen ve Aristoteles gibi Yunanlılarla doğrudan temas etmeyi umdular.¹⁰²⁰ Bununla birlikte, Servetus gibi isimler bu topraklardaki dinlerin, özellikle de İslam'ın ve Yahudiliğin mirasını ne inkâr etmiş ne de unutmışlardır.

Hristiyanlığı savunan pek çok ilahiyatçı, öteki dinlerde neyin yanlış olduğunu açıklayarak kendi itikatlarını savunmaya çalışırken Servetus, Müslümanların ve Yahudilerin neden Hristiyanlığı tercih etmediklerine ve niçin isteyerek bu dine dönmediklerine yoğunlaşarak aslında Hristiyanlıkta neyin yanlış olduğunu keşfetmeyi seçmiştir. Araştırmacı tavrı ilke olarak, diğer dinlere kendi diniyle aynı değeri verme şeklindeki modern yaklaşım gibi olmasa da Servetus, İslam ve Yahudiliğin bir değer olduğunu ve bu dinlerden öğrenilecek bilgiler olduğunu düşünmüştür.¹⁰²¹ Reform döneminin diğer yazarlarından farklı olarak o, İslam'ı başlı başına bir kötülük veya kınanması gereken tehlikeli bir inanç olarak görmemiş, aksine onun öğretilerinde orijinal Hristiyanlığın bazı yönlerinin bir şekilde muhafaza edildiğine inanmıştır.¹⁰²²

¹⁰¹⁹ Lütfi Şeyban, *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 39-42; Maria Rosa Menocal, *Dünyanın İncisi Endülüs: Orta Çağ İspanyası'nda Örnek Bir Medeniyet*, çev. Sinan Çoşkun (İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2018), 58-61; Ayşe Kılıç, *Endülüs Müslümanlarının Sürgünü* (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2015), 41-45; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, çev. Ayşenur Demir (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 320-324.

¹⁰²⁰ Konuyla ilgili detaylı malumat için bk. Matthew Carr, *Kan ve İman: İslami İspanya'nın Tasfiyesi 1492-1614*, çev. Regaip Minareci (İstanbul: Alfa Yayınları, 2008); Lütfi Şeyban, *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003).

¹⁰²¹ Peter Hughes, "Servetus and Islam: In His Life", *Servetus: Our 16th Century Contemporary* (London: Religious Freedom, 2011), 11.

¹⁰²² Andreu Jaume de Marcos, "Servetus and Islam: In his writings", *Servetus: Our 16th Century Contemporary* (London: Religious Freedom, 2011), 17-18.

Servetus'un İslam düşüncesine yaklaşımı Yahudilikle ilgili kanaatleriyle benzerlik göstermiştir. Onun için İslami literatürün en önemli misyonu kendi dinî düşüncelerinin haklılığını savunmak için gerekli zemini sağlayan bir referans olmasıdır.¹⁰²³ Bunun için İslami kaynaklardan, özellikle de Kur'an'dan sıkça atıflar yapmıştır. Bir önceki bölümde de görüldüğü üzere, Servetus öncelikle, Hz. Muhammed'in ilk dönem Hristiyanlarının teslisten haberdar olmadığına ilişkin beyanları olduğuna vurgu yapmıştır. Friedman, Servetus'un bu yaklaşımını eleştirmiştir çünkü Hz. Muhammed'in ilk dönem Hristiyanlarının teslisten haberdar olmadıklarına ilişkin beyanları, aslında Servetus'un düşüncesi açısından iki yönden Servetus'a fayda sağlamamaktadır.¹⁰²⁴ Daha açık ifade etmek gerekirse, teslisin gerçek bir inanç ilkesi olması durumunda, ilk Hristiyanların bundan haberdar olmamaları da mümkündür çünkü Servetus'un düşüncesine göre Tanrı kendisini tarihsel süreç içerisinde farklı şekillerde tezahür ettirmiştir. Yani bu durumda ilk dönem Hristiyanlarının teslisten haberdar olmamaları çok normaldir ve Hz. Muhammed'in de bunu bu şekilde ifade etmesi makuldür. Öte yandan, eğer teslis gerçekten de Hristiyanlığa sonradan eklenmiş bir bidat ise o zaman da Hz. Muhammed'in teslisin ilk Hristiyanlar tarafından bilinmediğini söylemesinde yine hiçbir beis yoktur. Dolayısıyla Friedman'a göre Servetus'un Hz. Muhammed'e referans yapması tamamen pragmatik nedenlere dayanmaktadır.¹⁰²⁵

Peter Hughes, Servetus'un *De Trinitatis Erroribus*'u yazarken, büyük olasılıkla 1461'de Kusa'lı Nicholas tarafından yazılan Kur'an'ın *The Sifting of the Quran* dâhil olmak üzere farklı ikincil kaynaklardan da faydalandığını ifade etmiştir.¹⁰²⁶ Ayrıca, Kur'an'a saygılı davranan ve onda dinî gerçeğin bazı yararlı tohumlarını bulan Nicholas'ın ihtiyatlı ekümenik yöntemini benimsemediğini eklemiştir.¹⁰²⁷ Nicholas, Papa II. Pius'un bir arkadaşı olmasına rağmen, inançlar hakkında söylediklerinde dikkatli davranmıştır. İslam'ı bir Hristiyan kıstası ile ölçmüş ve onu değerli olmakla birlikte eksik bulmuştur.

¹⁰²³ Noel Malcolm, *Useful Enemies: Islam and the Ottoman Empire in Western Political Thought, 1450-1750* (Oxford & New York: Oxford University Press, 2019), 317; Mohammad Abu Shareea, "How Could Early Christians be Wrong? The Role of Fahm al-Salaf in the Biblical Hermeneutics of Ibn Taymiyyah and Michael Servetus", *Ilahiyat Studies* 10/2 (2019), 191; Servetus, *RC*, 48-51.

¹⁰²⁴ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 300-301.

¹⁰²⁵ Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism*, 1971, 300-301; Servetus, *RC*, 48-49.

¹⁰²⁶ Kusa'lı Nicholas'ın İslam'ı hümanist bir uzlaşma ruhuyla incelediği ve Servetus'un da ondan son derece etkilendiği yorumları yapılmaktadır. Bk. Jaume de Marcos, "Servetus and Islam: In his writings", 20.

¹⁰²⁷ Hughes, "Servetus and Islam: In His Life", 12.

Servetus ise Kur'an'da Hristiyan geleneğinde yer alan bazı yanlışları düzeltmek için yararlı bilgiler olduğunu düşünmüştür.

Servetus'un metinlerinden anlaşıldığına göre, o, Orta Çağ Müslüman filozoflarının eserlerine aşinaydı. Örneğin, büyük bir İslam filozofu olan İbn Rüşd'den söz etmiş ve onu eleştirmiştir.¹⁰²⁸ Servetus Kur'an'ı, *Christianismi Restitutio*'da, *De Trinitatis Erroribus*'a nazaran, çok daha uzun tartışmıştır çünkü artık bilgiler için ikincil eserlere güvenmek zorunda değildir. 1543'te Theodore Bibliander, İslam hakkında üç ciltlik bir ansiklopedinin parçası olarak Kur'an'ın Latince bir çevirisini yayınlamıştır.¹⁰²⁹ Servetus, *Christianismi Restitutio*'da Kur'an hakkındaki yorumları için başlıca kaynak olarak Bibliander'in bu baskısını kullanmıştır.¹⁰³⁰

Servetus'un Kur'an atıfları doğrudan Kur'an'ın kendisinden yapılmamıştır. Yukarıda da ifade edildiği üzere başta Bibliander olmak üzere farklı Latince Kur'an tercümelerine başvurduğu da anlaşılmaktadır.¹⁰³¹ Bu durum, Servetus farkında olmasa da bazı problemleri beraberinde getirmiştir zira bu tercümelerin pek çoğu birebir çeviri değildir ve çoğu da tahrif içermektedir. Örneğin, Servetus'un İsa hakkında 'Allah'ın kudret ve aklının kendisine bahşedildiği'¹⁰³² fikrini aldığı pasaj, Kur'an'ın modern bir çevirisinde *Meryem Oğlu İsa'ya da açık kanıtlar verdik ve onu Rûhulkudüs ile destekledik*.¹⁰³³ şeklinde tercüme edilmiştir. Yine Latince tercümeden alındığı anlaşılan ve İsa'nın *bu çağda ve gelecekte tüm ulusların yüzü*¹⁰³⁴ olarak tanımlandığı pasaj da aynı modern çeviride *Adı Meryem oğlu İsa Mesih'tir, dünyada da âhirette de itibarlı ve (Allah'a) yakın kılınanlardandır*.¹⁰³⁵ olarak çevrilmiştir. Bir başka bölümde de Kur'an'a atfen *Mesih'in*

¹⁰²⁸ Servetus, *RC*, 228.

¹⁰²⁹ Kürşat Demirci, "Bibliander, Theodorus (1509-1564)", *DİA* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2016).

¹⁰³⁰ Peter Hughes, "Servetus ve Kur'an", çev. Talha Fortaci, *Oksident 1/1* (2019), 105-106. Bu eserde yer alan Kur'an tercümesi ile Kusa'lı Nicholas'ın 1461'de yayınladığı *Cribatio Alcorani*'si ve Ricoldo di Monte Croce'nin 1510'da yayınladığı *Confutatio Alcorani*'si 1543'te tek cilt halinde basılmıştır. O dönemde yapılan Latince Kur'an çevirileriyle alakalı daha geniş malumat için bk. Thomas E. Burman, *Latince Kuran Çevirileri 1140-1560*, çev. Nisan Alıcı (İstanbul: İthaki Yayınları, 2013).

¹⁰³¹ Hughes, "Servetus ve Kur'an", 107-116. O dönemde yapılan Kur'an metninin bütün bu tercüme ve tetkik çabalarının, ilim elde etme, yabancı bir kültürün hikmetine alışma veya dinler arası kardeşlik ruhuna aşina olma arzusundan kaynaklandığını düşünmek yanıltıcı olur. Bu çalışmaları, kendi üstünlüğünü ortaya koymak ve İslam doktrinlerini çürütmek için kullanılan ideolojik birer araç olarak değerlendirmek mümkündür.

¹⁰³² Servetus, *RC*, 50.

¹⁰³³ Bakara, 2/87.

¹⁰³⁴ Servetus, *RC*, 50-51.

¹⁰³⁵ Âl-i İmrân, 3/45.

*peygamberlerin en büyüğü, Tanrı'nın ruhu, Tanrı'nın gücü, Tanrı'nın nefesi ve bir Tanrı'dan doğan kelam*¹⁰³⁶ olduğundan bahsetmiştir ancak bu alıntıları da doğrudan Kur'an'dan değil, Marsilio Ficino'nun *On Christian Religion* isimli eserinden yaptığı tespit edilmiştir.¹⁰³⁷ Gerçekte, Servetus'un daha ilk eseri *De Trinitatis Erroribus*'ta bile İslam'ın kutsal kitabına atıfta bulunması oldukça şaşırtıcıdır; çünkü o dönemde Kur'an, kendisinden alıntı yapılan yaygın bir diyalektik kaynak değildi.

Servetus, Cenevre'de hapiste yargılanırken Kur'an hakkındaki referansları yüzünden de sorguya çekilmiştir. Kendisini dinden çıkmak, yani "İslam'ı Hristiyanlığa karşı savunmak suçlamasından korumak" için dikkatli bir şekilde savunması gerekmiştir. Hâkim ona, 'Kur'an küfürlerle dolu kötü bir kitap değil mi' diye sormuş, o da *Kötü bir kitaptan da iyi şeyler alınabilir* şeklinde yanıt vermiştir. Bununla birlikte Servetus, doktrininin zararlı olmadığını, yani Yahudiler ve Müslümanlar için lehte olduğunu düşünmediğini ifade etmiştir. Kur'an'ı Hristiyan inancına zarar vermek için okumadığını, aksine ona yardım etmek için kullandığını belirtmiştir.¹⁰³⁸

Servetus'un bu savunma esnasında Kur'an'la ilgili verdiği beyanatın bir bakıma kendini kurtarmak için olduğu anlaşılmaktadır nitekim kendi kutsal kitaplarında Tanrı'nın mahiyeti hakkındaki gerçeği korudukları için Müslümanları genellikle üstün bir konumda değerlendirmiş ve İznik sonrası şekillenen Hristiyanlığı daima yermiştir.¹⁰³⁹ Öte yandan, Servetus'a göre Kur'an aynı zamanda teslis dogmasının neden aşağılanması gerektiğinin nedenlerini de aktaran bir kitaptır.¹⁰⁴⁰ Akıl sahibi hiç kimsenin bu tür eğlencelere (teslis) gülmeden geçemeyeceğini ve böylesine korkunç küfürlerin ne Talmud'da ne de Kur'an'da dahi bulunmadığını ifade etmesi gerçekten dikkate değerdir.¹⁰⁴¹

Dönemin İslam karşıtı propagandalarının çoğunda İslam, yalnızca yanlış değil, aynı zamanda temelde kötü olan bir dindi ve en nahif yaklaşımlar bile onun en azından Arian 'sapkınlığından' kaynaklandığına inanmaya istekliydi. Servetus ise kendi döneminin aksine Müslümanları Mesih'i bilmediği halde gerçek Tanrı'ya ibadet eden insanlar

¹⁰³⁶ Servetus, *TTT*, 66-67.

¹⁰³⁷ Peter Hughes, "Two Eras of Perennial Philosophy", *Journal of Unitarian Universalist History* 43 (2020), 166-167.

¹⁰³⁸ Hughes, "Servetus and Islam: In His Life", 14.

¹⁰³⁹ Servetus, *TTT*, 5,66-67.

¹⁰⁴⁰ Jaume de Marcos, "Servetus and Islam: In his writings", 21.

¹⁰⁴¹ Servetus, *RC*, 66-67.

grubuna dâhil etmiştir.¹⁰⁴² Bu bakımdan, dikkatli bir okuyucu Servetus'un bir Müslümanın da diğer insanlar gibi Tanrı'ya ibadet edebileceği söyleminin farkına varabilir.

Servetus, *Christianismi Restitutio* adlı eserinde, teslis spekülasyonlarını bir kenara bırakarak ve belirli dinî uygulamalara odaklanarak İslam'ı daha derinden ele almıştır. Burada Hz. Muhammed'in kendi dinini tasarlamak için Kutsal Kitap'tan ilham aldığı, bu temele dayanan farklılaştırıcı kriterler aradığı, ancak İslam inancına muayyen bir karakter vermek için bir şekilde değiştirdiği varsayımı dikkat çekicidir.¹⁰⁴³ Aslında bu varsayım, Arian bir keşişin Hz. Muhammed'e yardım ettiği yönündeki eski teorinin başka bir versiyonudur.¹⁰⁴⁴ Bu öncülden yola çıkarak, İslam'ın çeşitli yönlerini orijinal vahyin (gerçek Hristiyanlık) 'uyarlamaları' olarak ele almıştır. Akabinde, Hz. Muhammed'in Yahudi Şabat'ını model alarak cuma gününü Müslümanlar için bir dinlenme günü yaptığını söylemiştir.¹⁰⁴⁵ Oysa Cuma gününün, Yahudi geleneğinde Şabat'ın olduğu gibi, tam bir dinlenme günü değil, toplu bir ibadet günü olduğunu gözden kaçırmıştır. Bununla birlikte, ona göre Hz. Muhammed'in yaptığı her değişiklik kötü değildir. Örneğin, ibadete davet için Yahudilerin boynuz, Hristiyanların ise çan kullanırken, Hz. Muhammed insanları camiye davet etmek için daha asil bir enstrüman olan insan sesini kullanmıştır.¹⁰⁴⁶

Beslenme yasakları konusunda, Hz. Muhammed'in şarabı yasaklarken et yemeyi ve evliliği yasaklayan Papa'yı taklit ettiği iddiasında bulunmuştur ancak burada yine Peygamber hakkında övgü dolu bir tonla yazmıştır. Kur'an'da yer alan bu tür yasakların Kutsal Kitap'ta bir temeli olduğunu düşünmüştür. Dinî ritüeller hakkında da İslam'daki beş vakit namaz veyahut beş şart (burası açık değildir) arasında Hristiyanlıkta yer alan yedi sakrament ve Yahudilikteki bazı dinî uygulamaların benzerliği üzerinde durmuştur.¹⁰⁴⁷ Servetus'un İslam hakkında yaptığı değerlendirmelere bakıldığında,

¹⁰⁴² Servetus, *TTT*, 194.

¹⁰⁴³ Servetus, *TCSRKA*, 86-87.

¹⁰⁴⁴ Konuyla ilgili tartışmalar için bk. Halis Demir vd., "İslâm Tarihindeki Bir Vakanın Yorum Kritiği: Rahip Bahirâ Olayı", *Ağrı İslami İlimler Dergisi* 2 (2018), 57-92; İsmail Taşpınar, "Doğu'nun Son Kilise Babası Yuhanna ed-Dımaşkî (649-749) ve İslâm", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2001), 23-54.

¹⁰⁴⁵ Servetus, *TCSRKA*, 86.

¹⁰⁴⁶ Servetus, *TCSRKA*, 86-87.

¹⁰⁴⁷ Servetus, *TCSRKA*, 87-90.

Müslümanların putlardan nefret etmeleri sebebiyle onlardan övgü dolu ifadelerle bahsetmesi dikkat çekmektedir. Papa ile Hz. Muhammed arasında yaptığı mukayeselerde Servetus'un İslam'a ciddi anlamda değer verdiğini söylemek mümkündür. Onun İslam hakkındaki tek çekincesinin Hz. Muhammed'in İsa'yı ebedi Tanrı Oğlu olarak tanımaması olduğu yorumları da vardır.¹⁰⁴⁸

Servetus'un İslam'a dair bu fikirleri nereden aldığı merak edilebilir; nitekim bir önceki bölümde etkilendiği pek çok Yahudi âlimin ismi zikredilmişti. Burada da hangi İslam âlimlerini okuduğu ve hangilerinden faydalandığı soruları akla gelmektedir. Bununla birlikte pek çok biyografi kitabında Servetus'un düşüncelerinin İspanya'daki Müslüman varlığının bir etkisi olduğu yönündeki yorumları okumak da mümkündür ancak bunun çok yüzeysel bir analiz olacağını da baştan söylemek gerekir. Servetus'un hayatı incelendiğinde çok erken yaşta Fransa'da Toulouse'ya, daha sonra kuzey İtalya'ya, Almanya'nın çeşitli şehirlerine ve tekrar Fransa'ya ve son olarak da Müslüman kültürünün etkisi altındaki bölgelerden uzak İsviçre'ye sürüklenen bir serüven yaşadığı rahatlıkla görülecektir. Bu nedenle onun tüm İslam bilgisinin, gençliğinde Kusa'lı Nicholas ve Monte Croce'nin eserlerini ve muhtemelen Kur'an'ın Latince çevirilerini okumasından ileri geldiği çıkarımını yapmak daha makuldür. Onun zihnindeki İslam imajı, yaptığı bu mütalaalar ve belki de duymuş olabileceği yorumlar vasıtasıyla şekillenmiştir.

¹⁰⁴⁸ Jaume de Marcos, "Servetus and Islam: In his writings", 25.

SONUÇ

Dinlerin kendi tarihleri incelenirken bazı spesifik sorunların belli dönemlerde günyüzüne çıktığına şahit oluruz. Örneğin 16. yüzyıl Hristiyan dinî düşüncesinin hâkim teolojik sorunları kader, özgür irade ve vaftiz gibi konular etrafında şekillenmiştir. Hal böyleyken Michael Servetus'un niçin o dönemde çok da tartışma konusu olmayan teslis problemine bu kadar sarıldığı merak edilebilir. Bunun en önemli sebeplerinden biri Servetus'un kendi bireysel özellikleriyle ilgilidir. O, son derece zeki, meraklı, okuyup araştırmayı seven, ufku geniş ve bildiklerini söylemekten geri durmayan bir karakter olarak karşımıza çıkar. Karakteriyle ilgili en dikkate değer olan şey, kafasındaki sorularla alakalı olarak karşılaşılabileceği herhangi bir tehlikeden yılmadan sorgulamaya sevk eden muazzam merakıdır. Teolojik ve tıbbi çalışmalarında onu geleneksel fikirleri altüst etmeye ve yeni düşünme biçimlerini değerlendirmeye iten şey, geniş okuma yelpazesi ve çeşitli bilgi kaynaklarına karşı olan açıklığıdır. Bilhassa Kutsal Kitap üzerine yaptığı okumalar onu teslis üzerine daha fazla eğilmeye itmiştir çünkü yüzlerce yıldır büyük toplulukların sıkı sıkıya bağlı oldukları bu doktrini bir şekilde Kutsal Kitap'ta bulamamıştır.

Servetus'un ilk eserinden son çalışmasına kadar çok açık bir biçimde görülmektedir ki Tanrı'nın tek ve eşsiz bir Tanrı olduğu doktrini onun en temel kabullerinden biridir. İlk eseri *De Trinitatis Erroribus* çok iyi tanzim edilmiş bir eser olmasa da kitapta İsa'nın bir beşer oluşunun ve Tanrı'nın birliğinin çok açık bir biçimde vurgulandığı rahatlıkla görülmektedir. Ayrıca, yüzyıllar boyunca geliştirilen ve kullanılan teolojik terminolojinin henüz çok genç yaşta yazılan bu eserde reddediliyor oluşu da oldukça cesur bir girişimdir. Servetus, ilerici bir düşündürdür nitekim birbirini takip eden eserleri ve yazdığı diğer metinlerden görülebileceği üzere kavrayışlarının birçoğu zaman zaman değişme ve gelişme göstermiştir. Bununla birlikte, İsa Mesih hakkındaki doktrini tüm yazıları boyunca tutarlılığını korumuştur. Odhner'in de değindiği gibi *onun Mesih'i teolojik ekollerin Mesih'i değil, bizzat Kutsal Kitap'ın Mesih'i*dir. Servetus'un teolojisiyle geleneksel Hristiyanlık arasındaki fark o kadar büyüktür ki küçük de olsa bir uzlaşma zemini bulmak dahi mümkün değildir.

İspanya'da doğmuş olması Servetus'un Yahudi ve İslam kültürüyle erken temas kurmasını sağlamıştır. Bu durum, onun Hristiyanlığı mevzubahis tek tanrılı dinlerin kapsama alanı dışında bıraktığına inanmasına ve insanları Mesih'e davet edebilmek için

teslis doktrinini mutlak surette yeniden yorumlanması gerektiği hususunda ikna etmeye yardımcı olmuştur. Protestan reformcular Orta Çağ Katolikliğinin aşırılıklarından arındırıp Hristiyanlığı restore etmek isterken, Servetus Hristiyanlığı köklerine geri döndürmek ve onu Yunan felsefesinden arındırmak istemiştir. O, felsefi ekollerden devşirilen profan kavramların Hristiyanlığa monte edildiğine ve bunun sonucunda da Tanrı'nın *teslis* olarak adlandırılan *absürt* bir doktrinle tanımlandığına inanmıştır. Kendi düşüncelerini temellendirdiği en önemli referans kaynağı ise Kutsal Kitap olmuştur. Ampirik epistemolojiyi benimsemesine rağmen ortodoks bakış açısını yıkması kavramsal soyutlama yoluyla yaptığı analizlere değil, Kutsal Kitap argümanlarına dayanmıştır.

Servetus'un en önemli savı, mevcut Hristiyanlığın Yahudi ve Müslümanların *Hristiyan* olmalarını engellediği yönündedir. Buna göre, Servetus'un kendi teslis anlayışının monoteist dinler olan Yahudilik ve İslamiyet'ten etkilendiği yorumları da doğru olmayacaktır. O, zaten kendi zihninde teslis dogmasını mahkûm etmiş biridir. Yahudi ve İslam düşüncesi onun için yalnızca bu kabulünü destekleyecek birer araçtır. Bununla birlikte, Yahudilere ve Müslümanlara muteber görünmek için gelenek dışı bir teolojik sistem benimsediğine dair eleştirel yaklaşımların da yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Onun tüm çabası, Hristiyanlığı daha evrensel çağrıya sahip bir dine dönüştürmeye ve bu vesileyle ötekilerin daha kolay Hristiyan olmalarını sağlamaya yöneliktir.

Teslis eleştirisine gelindiğindeyse Servetus'un bu konudaki bakış açısı esasen çok yönlüdür. Örneğin *De Trinitatis Erroribus*'ta teslis dogmasının mantıksız olduğunu vurgulayarak rasyonel bir temelde tartışırken, *Christianismi Restitutio*'da Mesih'in misyonuyla ilgili farklı bir manzara ortaya koyarak teslisin gereksiz kılındığı alternatif bir soteriolojik sistem geliştirmiştir. Kutsal Kitap'ın Pagnini çevirisi hakkındaki yorumlarında ise mistik anlamdan ziyade tarihsel anlamın daha önemli olduğu üzerinde durmuş ve kutsal yazıları incelemek için mistik bir yöntem geliştirerek Mesih hakkındaki geleneksel Hristiyan görüşünden tamamen ayrılmıştır. Kutsal metinlerdeki pasajların doğru anlamını bulmak için orijinal dillere yönelme konusundaki ısrarı da hümanist temayülünün bir göstergesidir.

Servetus'un Tanrı tasavvurunda şahıs temelli bir ayırım yoktur; yalnızca vahiy temelinde bir ayırımı kabul etmiştir. Onunla gelenek arasındaki ayrışmalar teslis sorunu üzerinde kendini gösterse de esas çekişme noktası bundan çok daha derine inmektedir. Her iki taraf

da Hristiyanlığın anlamı hususunda çok farklı fikirlere sahiptir. Servetus'un teslis eleştirisi tek bir sebebe bağlı değildir. Onun gerek asli günah görüşü gerekse vaftiz ile ilgili kabulleri de geleneksel Hristiyanlıkla çatışmıştır. Bu bakımdan teslisi reddedişini de bu bağlamlar çerçevesinde genel bir perspektiften değerlendirmek gerekmektedir.

Servetus, esasen resmi uygulamalara veya kurumlara neredeyse hiç vurgu yapılmayan bir doğal din sistemi geliştirmiştir. İnsan, Tanrı'dan kopmuş olmasına rağmen kendi aklanmasını gerçekleştirebilir çünkü Âdem'in günahından hiçbir şekilde zarar görmediği için büyük bir potansiyele sahiptir. İçsel ışık, ilahî bir akıl ve her nefeste yenilenen ilahilik gibi insanı yarı tanrısal yapan melekeler insanın kendisini aklamasını ve Tanrı ile doğrudan temas kurmadan hareket etmesini mümkün kılmaktadır. O, insana öylesine yüce bir mevki verir ki, Hristiyanlığın normalde yalnızca kilise ve Mesih aracılığıyla gerçekleştirilebileceğini kabul ettiği durumu Servetus'un düşüncesinde insan kendi başına gerçekleştirebilir. Onun düşüncesinde akıl ve özgürlük, tesadüfen var olan kavramlar değildir; bilakis dinin sağlıklı bir biçimde varlığını sürdürebilmesi için gerekli olan temel koşullardandır.

Gerek Tanrı gerek insan ve gerekse teslis hakkında söylediklerini göz önünde bulundurduğumuzda Servetus için bir Aryan, Sabellian, Modalist, Anabaptist, Yeni Eflatuncu, Binyılcı, Hümanist, Monofizit, Panteist, Anti-teslisci, Üniteryan, Düalist ve Gnostik gibi nitelendirmeler yapmak mümkün olabilir fakat yine aynı nitelendirmelerin hepsi onun için hatalı birer tanımlama olacaktır. Nitekim hem kullandığı ıstılahlar öbeği hem de kendi teolojisini inşa ederken takip ettiği metodoloji itibariyle bu kaynakların tümünden faydalandığını söylemek mümkündür. Söz konusu akımların Servetus'un teolojik şemasında genele yayılmış bir yansıması olduğu aşikârdır. Onun teolojik sistemi eklektik bir eğilim görünümünde olsa da vahiy anlayışı ile birlikte tarihsel hermenötiğin üzerine bina edilmiştir. Michael Servetus olağanüstü bir yorumlama kabiliyetine sahiptir ve pozisyon itibariyle genel kabul görmüş teolojik kategorilerin ötesinde konumlanmaktadır. Bu nedenle onu kendi özgünlüğü içerisinde değerlendirmek gerekmektedir.

Servetus'un düşüncesine rehberlik etmiş olabilecek felsefi veya fiziki şartlar ne olursa olsun kesin olan bir şey var ki onu buna zorlayan durum, filoloji ve çeviri yöntemlerinin antik kaynakları anlama araçları olarak kullanımını içeren ancak bunlarla da sınırlanmayacak hümanist duyarlılıklarıdır. Calvin gibi reformcuların geleneğe

bağlılıkları da tam olarak bu bağlamda ortaya çıkmıştır ve Servetus'un enkarnasyon ve teslis doktrinleriyle ilgili olarak gündeme getirdiği meseleler ışığında okunmalıdır. Servetus'a göre eğer kutsal metin gerçekten otorite olacaksa, "gelenek tarafından yorumlanması" gibi zaruri bir ön koşul söz konusu olmamalıdır. Ancak bu, onun Kutsal Kitap'ı isimlendirmek istememiş olabileceği bazı süzgeçleri kullanmadan yorumladığı anlamına da gelmemektedir. Servetus-Calvin olayının ironisi de esasen burada yatmaktadır. Her iki teolog da dinî itikatlarının doğrudan kutsal metinlerden geldiğine inanmış fakat istidlal yöntemlerinin kendi yorumlayıcı ön kabullerinin yönlendirmesine göre şekillendiğini ikisi de kabul etmemiştir. Kendi dinî düşüncelerini temellendirmek için kutsal metinleri araçsallaştırmak ise belki de insanlığın ortak problemidir.

İslam ve Yahudi düşüncesine olan ilgisi ve geleneksel Hristiyanlığı eleştirmek için Hristiyan kültürüne ait olmayan kutsal metinleri ve yorumları kullanması göz önüne alındığında, Servetus'u özellikle dinî düşünce alanındaki özgürlük için bir numune kabul edebiliriz. Yine onun hayatında Müslümanların, Hristiyanların ve Yahudilerin bir arada huzur ve refah içinde yaşadığı, birlikte olumlu iletişim geliştirdikleri ve zenginleştikleri Endülüs kültürünün izlerini bulabiliriz. Belki Servetus gibi biz de kendi inancımızı ve geleneğimizi daha iyi anlamak için farklı kültürleri öğrenmenin ehemmiyeti hususunda bir ipucu yakalayabiliriz ve belki de diğer inançları inceledikten sonra kendi kültürel kodlarımızı kaybetmeden hepimizin uyum ve karşılıklı saygı içinde birlikte yaşamamıza izin verecek bir ortamı yeniden inşa edebiliriz.

Tarih bize Hristiyanlıkta (ya da herhangi bir başka dinde) öze dönüşe yönelik her hareketin genellikle bir *yenilik* şeklinde ortaya çıkan nevzuhur olgularla sonuçlandığını göstermektedir. Servetus da ilk dönem kilisenin doktrinlerini yeniden inşa etmeye çalıştığında, kendisi gibi aynı amaca yönelmiş diğer pek çok teolog gibi ideallerine ulaşamamıştır. Onun Hristiyan teolojisinin en erken aşamalarına ilişkin ne kadar da sağlam teolojik ve tarihsel bir kavrayışa sahip olduğunu kabul edersek edelim, teolojisinin eski bir şeyi yeniden doğru bir biçimde ortaya çıkarttığı için değil, yeni bir şey içerdiği için kalıcı bir değere sahip olduğunu da hatırdan çıkarmamak gerekmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Abu Shareea, Mohammad. "How Could Early Christians be Wrong? The Role of Fahm al-Salaf in the Biblical Hermeneutics of Ibn Taymiyyah and Michael Servetus". *Ilahiyat Studies* 10/2 (2019), 183-228.
- Adivar, Abdülhak Adnan. *Tarih Boyunca İlim ve Din*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969.
- Alcalá, Ángel. *Miguel Servet*. Villanueva de Sijena: Instituto de Estudios Sijenenses, 1981.
- Alcalá, Ángel. *Miquel Servet: Obras completeas*. 3 Cilt. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2004.
- Alcalá, Ángel. *Miquel Servet: Obras completeas*. 3 Cilt. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2005.
- Alcalá, Ángel. *Obras completeas*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2003.
- Alcalá, Ángel - Betes, Luis. *Miguel Servet, Restitución del Cristianismo*. Madrid: Universitaria Espanola, 1980.
- Allen, R. Michael. "Calvin's Christ: A Dogmatic Matrix for Discussion of Christ's Human Nature". *International Journal of Systematic Theology* 9/4 (2007), 382-397.
- Ancín, Miguel González. "Miguel Servet: Su Educaciön Y Los Médicos Con Los Que Conviviö A Través De Nuevos Documentos". *Revista de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya* 33/1 (2018), 30-32.
- Ancín, Miguel González. *Miguel Servet en España (1506-1527)*. Tudela: Imprenta Castilla, 2017.
- Antes, Peter. "Avrupa'da İslam". çev. Süleyman Turan. *Marife* 2 (2005), 203-218.
- Arıcan, Musa Kazım. "Panteizm ve Panenteizm Tartışmaları Arasında Spinoza". *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 3/1 (2013), 17-32.
- Armstrong, Karen. *Tanrı'nın Tarihi*. İstanbul: Pegasus, 2017.
- Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi: Plotinos, Yeni Platonculuk, ve Erken Dönem Hristiyan Felsefesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Aydın, Cengiz - Aydın, Gülseren. "Batlamyus". *DİA*. 5/196-199. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Aydın, Cengiz - Aydın, Gülseren. "Batlamyus". *DİA*. 5/196-199. İstanbul: Diyanet Vakfı
- Aydın, Fuat. *Pavlus Hristiyanlığına Giriş*. Ankara: EskiYeni Yayınları, 2011.
- Aydın, Mahmut. *Hristiyanlık: Tarih, İnanç ve Uygulama*. İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2021.
- Aydın, Mehmet. *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*. Konya: Nüve Kültür Merkezi, 2005.
- Aydın, Mehmet. *Dinler Tarihine Giriş*. Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2008.

- Aydın, Mehmet. "Hıristiyanlık". *DİA*. 17/353-358. İstanbul, 1998.
- Aydın, Mehmet. "Hıristiyanlıkta Teslis Doktrini ve Hıristiyan İ'tizalleri". *AÜİFD* 5 (1982), 141-156.
- Aydoğdu, Hüseyin. "Aristoteles Ontolojisinde Töz (Ousia)-Öz (Eidos) İkiliği Problemi". *Dört Öge* 18 (2020), 33-50.
- Aykıt, Dursun Ali. *Hıristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo*. İstanbul: Kitabevi, 2011.
- Aykıt, Dursun Ali. "Pelagianizm'in Tarihi ve Öğretileri". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2010), 175-196.
- Az, Mehmet Ata. *Felsefe II*. II Cilt. Ankara: Kitabevi, 2020.
- Babinger, Franz. *Mehmed the Conqueror and His Time*. çev. Manheim Ralph. New Jersey: Princeton University Press, 1978.
- Backus, Irena. *Historical Method and Confessional Identity in the Era of the Reformation (1378-1615)*. Leiden & Boston: Brill, 2013.
- Backus, Irena. "Theological Relations: Calvin and the Church Fathers". çev. Gerrit W. Sheeres. *The Calvin Handbook*. ed. Herman J. Selderhuis. Cambridge, UK: William B. Eerdmans Publishing Company, 2009.
- Baez, Fernando. *Kitap Kıyımının Evrensel Tarihi*. çev. Tolga Esmer. İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2018.
- Bainton, Roland. *Hunted Heretic*. Boston: Beacon Press, 1953.
- Bainton, Roland. "Michael Servetus and the Trinitarian Speculation of the Middle Ages". *Autour de Michel Servet ve Sebastien Castellion*. ed. Bruno Becker. 29-46. Haarlem: H. D. Tjeenk Willink & Zoon, 1953.
- Bainton, Roland. "Servetus and the Genevan Libertines". *Church History* 5/2 (1936), 141-149.
- Bainton, Roland H. "New Documents on Early Protestant Rationalism". *Church History* 7/2 (1938), 179-187.
- Bainton, Roland H. "The Present State of Servetus Studies". *The Journal of Modern History*, 4/1 (1932), 72-92.
- Barry, William. "John Calvin". *The Catholic Encyclopedia*. 3/195-198. New York: The Encyclopedia Press, 1908.
- Baş, Bilal. *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Aryüşçülük*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016.
- Baş, Bilal. "Orthodoxy of Origen of Alexandria's Trinitarian Doctrine". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/2 (2009), 93-110.
- Başdemir, Hasan Yücel. "Thomas Aquinas'ta Tanrı Tasavvuru". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2003), 103-122.
- Batuk, Cengiz. "Kıyameti Beklerken: Hıristiyanlık'ta Kıyamet Beklentileri ve Rus Ortodoks Kilisesindeki Yansımaları". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (2008), 7-60.

- Batuk, Cengiz. *Pavlus'u Düşünmek*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Bauer, Susan Wise. *Rönesans Dünyası*. çev. Mehmet Moralı. İstanbul: Alfa Yayınları, 2013.
- Bayraktar, Mehmet. *Bir Hristiyan Doğması: Teslis*. Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Beisner, E. Calvin. *God in Three Persons*. Wheaton: Tyndale House Publishers, 1978.
- Besnard, Albert M. "Katolik Mezhebi". çev. Mehmet Aydın. *Hristiyan İlahiyatı*. Konya: Arı Basımevi, 1983.
- Bihlmeyer, K. - Tuchle, H. *I ve IV ncü Yüzyıllarda Hristiyanlık: Roma İmparatorluğunda Tek Tanrıculuğun Zaferi*. çev. Antun Göral. İstanbul: Güler Matbaası, 1972.
- Bodiam, Miriam. "Christianity and Orther Faiths". *Christianity: Reform and Expansion 1500–1660*. ed. R. Po-Chia Hsia. U.K.: Cambridge University Press, 2008.
- Brown, Harold O. J. *Heresies*. Garden City, N.Y: Doubleday & Company, 1984.
- Brömer, Rainer. "The Nature of the Soul and the Passage of Blood through the Lungs. Galen, Ibn al-Nafis, Servetus, İtaki, 'Atṭār". *Blood, Sweat and Tears – The Changing Concepts of Physiology from Antiquity into Early Modern Europe*. Leiden & Boston: Brill, 2012.
- Burkitt, F. Crawford. *Jewish and Christian Apocalypses*. London: Oxford University Press, 1914.
- Burman, Thomas E. *Latince Kuran Çevirileri 1140-1560*. çev. Nisan Alıcı. İstanbul: İthaki Yayınları, 2013.
- Calvin, John. *Institutes of the Christian Religion*. çev. Ford Lewis Battles. Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press, 2006.
- Campion, Nicholas. *A History of Western Astrology: The Medieval and Modern Worlds*. 2 Cilt. London: Continuum, 2009.
- Carey, Hilary M. "Judicial Astrology in Theory and Practice in Later Medieval Europe". *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* 41/1 (2010), 90-98.
- Carr, Matthew. *Kan ve İman: İslami İspanya'nın Tasfiyesi 1492-1614*. çev. Regaip Minareci. İstanbul: Alfa Yayınları, 2008.
- Cattermole, Giles N. "How Islam Changed Medicine". *British Medical Journal*,. 332/120-121. 7533. BMJ, 2006.
- Cayre, Fulbert. *Kilise Babaları'nın Tarihi ve Doktrinleri (I-II-III. Yüzyıllar)*. çev. Mehmet Aydın. Konya: Literatürk Yayınları, 2021.
- Chaves, Joao. "The Servetus Challenge: Eisegesis and the Problematic of Differing Chronologies of Ecclesiastical Corruption". *Journal of Reformed Theology* 10/3 (2016), 195-214.
- Christopher, George. *Philosophy in Christian Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Cuthbertson, David. *A Tragedy of The Reformation*. London: Anderson&Ferrier, 1912.

- Çatalbaş, Resul. *Radikal Reformistler*. Kayseri: Berikan Yayınevi, 2015.
- Çetinkaya, Bayram Ali. *Işık Doğudan Yükselir*. “İslâm Tıp Felsefesi/Teorisi-Doğu'nun Özgün Sanatı İslâm Tıbbı”. *Doğu Batı Düşünce Dergisi* 60 (2012), 209-233.
- Çoban, Bekir Zakir. *Geçmişten Günümüze Papalık*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2009.
- “Servetus, Michael (1511–1553)”. *Biographical Encyclopedia of Scientists*. ed. John Daintith. 688-689. Florida: CRC Press, 2009.
- Davies, Norman. *Avrupa Tarihi*. ed. Mehmet Ali Kılıçbay. çev. Burcu Çıgman vd. İstanbul: İmge Kitabevi, 2011.
- Davis, R.H.C. *Ortaçağ Avrupa Tarihi*. çev. Rümeyşa Şişman. İstanbul: Dergah Yayınları, 2020.
- Deane, Scott. “The Racovian Catechism and Socinian Christology”. *Journal from the Radical Reformation* 1/3 (1992), 14-23.
- Demir, Halis vd. “İslâm Tarihindeki Bir Vakanın Yorum Kritiği: Rahip Bahîrâ Olayı”. *Ağrı İslami İlimler Dergisi* 2 (2018), 57-92.
- Demirci, Kürşat. “Avrupa”. *DİA*. 4/132-135. İstanbul, 1991.
- Demirci, Kürşat. “Bibliander, Theodorus (1509-1564)”. *DİA*. Ek-1/194-195. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- Dorner, J. A. *History of the Development of the Doctrine of the Person of Christ*. XV Cilt. Edinburgh: T & T Clark, 1890.
- Dowley, Tim (ed.). *A Lion Handbook*. Oxford: Lion Publishing, 1990.
- Drummond, William Hamilton. *The Life of Michael Servetus*. London: John Chapman Press, 1848.
- Dunn, Geoffrey. *Tertullian*. thk. Carol Harrison. London&New York: Routledge, 2004.
- Dunn, James D. G. *The Theology of Paul The Apostle*. Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing, 1998.
- Duygu, Zafer. “Hıristiyanlığın Erken Yüzyıllarındaki İsa Teolojisi Tartışmalarında ‘Dinamik Monarşiyenist’ Akıma Özgü ‘Monoteist’ Kristoloji ve Bunun ‘Ebionit’ Kristolojiyle Mukayesesi”. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 31 (2018), 329-343.
- Duygu, Zafer. *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*. İstanbul: Divan Yayınları, 2017.
- Duygu, Zafer. *İsa, Pavlus, İnciller*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2018.
- Dünzl, Franz. *A Brief History of the Doctrine of the Trinity in The Early Church*. çev. John Bowden. New York: T&T Clark, 2007.
- Dvornik, Francis. *Konsiller Tarihi: İznik'ten II. Vatikan'a*. çev. Mehmet Aydın. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.
- Eames, Wilberforce. *A List of Editions of Ptolemy's Geography, 1475–1730*. New York: n.p., 1886.
- Eamon, William. “Astrology and Society”. *A Companion to Astrology in the Renaissance*. 49/141-191. Leiden & Boston: Brill, 2014.

- Elton, G. R. *Reformasyon Avrupası 1517-1559*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi, 2012.
- Emerton, Ephraim. "Calvin and Servetus". *Harvard Theological Review* 2/2 (1909), 139-160.
- Emerton, Ephraim. *Unitarian Thought*. New York: The Macmillan Company, 1916.
- Erbaş, Ali. *Hıristiyanlıkta İbadet*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2003.
- Erbaş, Ali. *Hıristiyanlıkta Reform ve Protestanlık Tarihi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Erbaş, Ali. "Protestan Reformu ve Martin Luther". *2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*. 197-245. Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2001.
- Erdem, Mustafa. "Hıristiyanlıktaki Vaftiz Anlayışı Üzerine Bir Araştırma". *Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34/1 (1993), 133-154.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet. "Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış". *AÜİFD* 41 (2000), 309-325.
- Ferngren, Gary B. *Batı Geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*. çev. Ceyda Pekşen. İstanbul: Say Yayınları, 2016.
- Fisher, Jeff. "Housing a Heretic: Johannes Oecolampadius (1482–1531) and the 'Pre-History' of the Servetus Affair". *Reformation & Renaissance Review* 20/1 (2018), 35-50.
- Fortacı, Talha. "Emanuel Swedenborg'un Cennet ve Cehennem Anlayışı". *Oksident* 2/2 (2020), 165-192.
- Friedman, Jerome. "Archangel Michael vs. the Antichrist: The Servetian Drama of the Apocalypse". *Renaissance and Reformation* 11/1 (1975), 45-51.
- Friedman, Jerome. *Michael Servetus: A Case Study in Total Heresy*. Geneva: Librairie Droz S.A., 1978.
- Friedman, Jerome. "Michael Servetus: Exegete of Divine History". *Church History* 43/4 (1974), 460-469.
- Friedman, Jerome. "Michael Servetus: The Case for a Jewish Christianity". *The Sixteenth Century Journal* 4/1 (1973), 87-110.
- Friedman, Jerome. *Michael Servetus: The Theology of Optimism*. University of Wisconsin, Doktora, 1971.
- Friedman, Jerome. *Michael Servetus: The Theology of Optimism*. University of Wisconsin, Doktora Tezi, 1971.
- Friedman, Jerome. "Sixteenth-Century Christian-Hebraica: Scripture and the Renaissance Myth of the Past". *The Sixteenth Century Journal* 11/4 (1980), 67-85.
- Friedman, Jerome. "The Reformation Merry-Go-Round: The Servetian Glossary of Heresy". *The Sixteenth Century Journal* 7/1 (1976), 73-80.
- Friedrich, Trechsel. *Michael Servet und Seine Vorgänger*. Heidelberg: Winter, 1839.
- Fulton, John F. *Michael Servetus*. New York: Herbert Reichner, 1953.

- Garin, Eugenio. *Italian Humanism: Philosophy and Civic Life in the Renaissance*. çev. Peter Munz. Oxford: Blackwell, 1965.
- Genç, Özlem. “Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupası’na Etkileri”. *Tarih Okulu* 2011/X (2010), 123-150.
- George, Timothy. *Reformcuların Teolojileri*. çev. İbrahim Elbeyli. İstanbul: Haberci, 2019. /reformcularin-teolojileri-kitabi-timothy-george
- Giles N., Cattermole. “Hero and Heretic: William Osler’s Interest in Michael Servetus”. *Journal of Medical Biography* 8/4 (2000), 187-190.
- Giles N., Cattermole. “Michael Servetus: Physician, Socinian and Victim”. *Journal of the Royal Society of Medicine* 90/11 (1997), 640-644.
- Giselbrecht, Rebecca. “Trinitarian Controversies”. *John Calvin in Context*. 278-286. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Goffman, Daniel. *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Goldish, M. “Patterns in Converso Messianism”. *Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture*. Jewish Messianism In The Early Modern World. Springer Science+ Business Media, 2001.
- Gribaldi, Matteo. *Declarationis Jesu Christi Filii Dei*. çev. Peter Hughes - Peter Zerner. New York: Blackstone & Michael Servetus Institute, 2010.
- Gül, Muammer. *Orta Çağ Avrupa Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2009.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. Ankara: Vadi Yayınları, 1998.
- Gündüz, Şinasi. *Güç, İktidar ve Kutsal*. İstanbul: Hikav Yayınları, 2020.
- Gündüz, Şinasi. *Hıristiyanlık*. İstanbul: İsam Yayınları, 4. Basım, 2013.
- Gündüz, Şinasi. *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*. İstanbul: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Günergün, Feza. “Batlamyus’un Coğrafya’sının Yeni Bir Tıpkıbasımı: Bizans İstanbul’unda kopyalanan Codex Seragliensis Gİ 57”. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 21/2 (2020), 435-444.
- Haacker, Klaus. *The Theology of Paul’s Letter to the Romans*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Hall, Alfred. *The Beliefs of A Unitarian*. New York: The Lindsey Press, 1962.
- Hallihan, C.P. *The Protestant Reformation*. London: Trinitarian Bible Society, 2017.
- Hamm, Berndt. *The Reformation of Faith in the Context of Late Medieval Theology and Piety*. Leiden; Boston: Brill, 2004.
- Harbison, Craig S. “Counter-Reformation Iconography in Titian’s Gloria”. *The Art Bulletin* 49/3 (1967), 244-246.
- Harman, Ömer Faruk. “Rûhulkudüs”. *DİA*. 35/216-217. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Harnack, Adolph. *History of Dogma*. 7 Cilt. London: Williams & Norgate, 1898.

- Harnack, Adolph. *History of Dogma*. çev. Neil Buchanan. 7 Cilt. New York: Dover Publications, 1962.
- Harris, Mark. W. *Historical Dictionary of Unitarian Universalism*. Lanham, Md.: The Scarecrow Press, 2004.
- Hauser, Matthias S. "Calvin, John (1504–1564)". *Encyclopedia of Time*. ed. H. James Birx. 1/143-145. California: SAGE Press, 2009.
- Hefele, Charles Joseph. *A History of Christian Councils*. çev. William R. Clark. Edinburgh: T&T Clark, 1891.
- Hegel, G.W.F. *Felsefe Tarihi: Thales'ten Platon'a Grek Felsefesi*. çev. Doğan Barış Kılınç. İstanbul: notabene, 2018.
- Heinrich Von, Allwoerden - Johann Lorenz Von, Mosheim. *Historia Michaelis Serveti*. Helmstad: Stanno Buchholtziano, 1728.
- Helmer, Christine. "Luther's Trinitarian Hermeneutic and the Old Testament". *Modern Theology* 18/1 (2002), 49-74.
- Henri, Tollin. *Das Lehrysystem Michael Servet's*. III Cilt. Guetersloh, 1876.
- Hillar, Marian. *From Logos to Trinity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Hillar, Marian. "Process Theology and Process Thought in the Writings of Michael Servetus". San Antonio: Center for Philosophy and Socinian Studies, 2002.
- Hillar, Marian. *Radical Reformation and The Struggle for Freedom of Conscience*. Colorado: Outskirts Press, 2019.
- Hillar, Marian. *The Case of Michael Servetus 1511-1553*. Lewiston: Edwin Mellen Pr, 1997.
- Hillar, Marian. "The Legacy of Michael Servetus". *The Heritage of Western Humanism, Skepticism, and Freethought. Toward a Reasonable World*. San Diego: Institute for the Study of American Religion, 2011.
- Hillar, Marian - Allen, Claire S. *Michael Servetus: Intellectual Giant, Humanist, and Martyr*. Lanham, Md.: University Press Of America, 2002.
- Hillerbrand, Hans J. *A New History of Christianity*. Nashville: Abingdon Press, 2012.
- Hillerbrand, Hans J. (ed.). *The Protestant Reformation*. New York: Happer Perennial, 1968.
- Hirsch, Elisabeth Feist. "Michael Servetus and The Neoplatonic Tradition: God, Christ and Man". *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 42/3 (1980), 561-575.
- Hoover, Jon. "İslâmî Monoteizm ve Teslîs". çev. Zeynep Yücedoğru. *Oksident* 1/1 (2019), 117-143.
- Hughes, Peter. "Michael Servetus's Britain: Anatomy of a Renaissance Geographer's Writing". *Renaissance and Reformation* 39/2 (2016), 85-109.
- Hughes, Peter. "Servetus and Islam: In His Life". *Servetus: Our 16th Century Contemporary*. London: Religious Freedom, 2011.

- Hughes, Peter. "Servetus and Quran". *The Journal of Unitarian Universalist History* 30 (2005), 55-70.
- Hughes, Peter. "Servetus ve Kur'an". çev. Talha Fortaci. *Oksident* 1/1 (2019), 103-116.
- Hughes, Peter. "The Early Years of Servetus and the Origin of His Critique of Trinitarian Thought". *JUUH* 37 (2014 2013), 32-99.
- Hughes, Peter. "The Face of God: The Christology of Michael Servetus". *JUUH* 40 (2017 2016), 16-53.
- Hughes, Peter. "Two Eras of Perennial Philosophy". *Journal of Unitarian Universalist History* 43 (2020), 156-197.
- Hughes, Philip. *The Church in Crisis: A History of the General Councils (325-1870)*. New York: Hanover House, 1960.
- Huijgen, Arnold. "The Challenge of Heresy: Servetus, Stancaró, and Castellio". *John Calvin in Context*. ed. R. Ward Holder. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Huizinga, Johan. *Erasmus ve Reform Çağı*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.
- Hurtado, Larry W. *One God, One Lord Early Christian: Devotion and Ancient Jewish Monotheism*. Edinburgh: T&T Clark, 2. Basım, 1998.
- Irenaeus. *Proof of the Apostolic Preaching*. çev. Joseph P. Smith. London: The Newman Press, 1952.
- İskenderoğlu, Muammer. "Thomas Aquinas'ta İman, Teoloji ve Akıl İlişkisi". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 16 (2004), 209-226.
- İslam, Hasan Hüseyin. "Yeni Ahit'te ve Kur'an'da Kutsal Rûh Kavramı". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/13 (2020), 86-114.
- J., Trueta. "The Contribution of Michael Servetus to the Scientific Development of the Renaissance". *BMJ* 2 (1954), 507-510.
- J.A., Zimmerman. "Sacraments, Sacramentality". *Global Dictionary of Theology*. ed. William A. Dyrness - Veli-Matti Kärkkäinen. 772-775. Nottingham: InterVarsity Press, 2008.
- Jaume de Marcos, Andreu. "Servetus and Islam: In his writings". *Servetus: Our 16th Century Contemporary*. London: Religious Freedom, 2011.
- Jonas, Hans. *The Gnostic Religion*. Boston: Beacon Press, 2001.
- Joseph, Simon J. *Jesus and the Temple*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Kaçar, Turhan. "Ebioniteler'den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları". *AÜİFD* 44/2 (2003), 187-206.
- Kahya, Esin. "İbnü'n-Nefîs". *DİA*. 21/173-176. İstanbul, 2000.
- Kalkan, Mehmet. *Socianizm'in Temel İnanç Sistemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2010.

- Karant-Nunn, Susan C. "Ritual in early modern Christianity". *Christianity: Reform and Expansion 1500-1660*. ed. R. Po-Chia Hsia. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Karatosun, Musa Osman. "Roma Katolik Kilisesinin Ahiret İnancı Üzerine Bir İnceleme". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2019), 646-661.
- Kaya, Remzi. "İnciller ve Kur'an'da Hz. İsa'nın İnsan ve Peygamber Oluşu". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2004), 37-58.
- Keleş, Hatice. *Evanjelik Bir Hareket: Anabaptist Mennonit Kilisesi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2018.
- Kelly, J.N.D. *Early Christian Doctrines*. London: Adam&Charles Black Press, 4. Basım, 1968.
- Kennedy, Hugh. *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*. çev. Ayşenur Demir. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- Kershaw, Stephen P. *Yunan Mitolojisi Rehber Kitabı*. çev. Şefik Turan. Konya: Salon Yayınları, 2018.
- Kessler, Edward. *An Introduction to Jewish-Christian Relations*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Kılıç, Ayşe. *Endülüs Müslümanlarının Sürgünü*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2015.
- Kılıç, Ayşe. "İspanyol Engizisyonu ve Müslümanlar". *İnsan Ve Toplum Dergisi* 6/1 (2016), 85-117.
- Kilby, Karen. "Trinity". *The Dictionary of Christian Theology*. 518-520. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Klauber, Martin I. "Servetus, Michael (1511-53)". *The Dictionary of Historical Theology*. ed. Trevor A. Hart. 520-522. Milton Keynes: Paternoster Press, 2000.
- Kleinstuber, Joy. "An Eye for an Eye: A Petition Written by Michael Servetus in Prison". *Reformation & Renaissance Review* 11/2 (2009), 221-231.
- "Michael Servetus (1511-1553)". *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*. ed. Oya Köymen. 9/4985-4986. İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1983.
- Krebs, Robert E. *Groundbreaking Scientific Experiments, Inventions, and Discoveries of the Middle Ages and the Renaissance*. London: Greenwood Press, 2004.
- Kurtuluş, Rıza. "Avrupa: Kıtada İslamiyet". *DİA*. 4/151-159. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Lane, Anthony N. S. "Did the Apostolic Church Baptise Babies? A Seismological Approach". *Tyndale Bulletin* 55/1 (2004), 109-130.
- Larson, Martin A. "Milton and Servetus: A Study in the Sources of Milton's Theology". *PMLA* 41/4 (1926), 891-934.
- Laursen, John Christian. *New Dictionary of the History of Ideas*. ed. Maryanne Cline Horowitz. Michigan: Thomson Gale, 2005.

- Lawrence, Goldstone - Nancy, Goldstone. *Out of The Flames*. New York: Broadway Books, 2002.
- Lea, Henry Charles. *A History of the Inquisition of the Middle Ages*. New York: Cambridge University Press, 2010.
- Legaspi, Michael C. *The Death of Scripture and the Rise of Biblical Studies*. New York: Oxford University Press, 2010.
- Liguori, Alfonso Maria de'. *The History of Heresies and Their Refutation*. çev. John T. Mullock. Dublin: James Duffy, 1857.
- Lindberg, Carter. *Avrupa'da Reform Tarihi*. çev. Özgür Umut Hofaşı. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2014.
- Longenecker, Richard N. *The Christology of Early Jewish Christianity*. Londra: SCM Press, 1970.
- Luther, Martin. *Doksan Beş Tez*. çev. Çevik C. Cengiz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018.
- MacCormick, Chalmers. "The 'Anitritarianism' of John Campanus". *Church History* 32/3 (1963), 273-298.
- Macdonell, John. *Tarihi Davalar*. çev. Mehmet Osman Dostel. İstanbul: Arkadaş Basımevi, 1941.
- Mach, Mikel Iturbe. *Miguel Servet: Los valores de un Hereje*. Zaragoza: Heraldo de Aragon, 2013.
- Malcolm, Noel. *Useful Enemies: Islam and the Ottoman Empire in Western Political Thought, 1450-1750*. Oxford & New York: Oxford University Press, 2019.
- Mason, S.F. "The Scientific Revolution and The Protestant Reformation.-I". *Annals of Science* 9/1 (2006), 64-87.
- Mattison, Mark. "Michael Servetus: Fountainhead of Anti-Trinitarianism". *A Journal from the Radical Reformation A Testimony to Biblical Unitarianism* 1/1 (1992 1991), 27-43.
- McGrath, Alister E. *Historical Theology*. New Jersey: Wiley-Blackwell, 2013.
- McGrath, Alister E. *Historical Theology: An Introduction to the History of Christian Thought*. U.K.: Wiley-Blackwell, 2013.
- McGrath, Alister E. *The Intellectual Origins of the European Reformation*. New Jersey: Blackwell Publishing, 1987.
- McNeill, William H. *Dünya Tarihi*. çev. Alaeddin Şenel. Ankara: İmge Kitabevi, 6. Basım, 2002.
- McWilliam, Neil. "Monuments, Martyrdom, and the Politics of Religion in the French Third Republic". *The Art Bulletin* 77/2 (1995), 186-206.
- Menocal, Maria Rosa. *Dünyanın İncisi Endülüüs: Orta Çağ İspanyası'nda Örnek Bir Medeniyet*. çev. Sinan Çoşkun. İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2018.
- Mitchell, S.C. "A Stricture on Schaff's Account of Servetus". *The American Journal of Theology* 1/2 (1897), 450-459.

- Mortimer, Sarah. "Human Liberty and Human Nature in the Works of Faustus Socinus and His Readers". *Journal of the History of Ideas* 70/2 (2009), 191-211.
- Mozer, Elgin - Cairns, Earle E. *Wycliffe Biographical Dictionary of the Church*. Chicago: Moody Press, 1982.
- Muller, Richard A. *The Unaccommodated Calvin*. New York: Oxford University Press, 2000.
- Newman, Louis Israel. *Jewish Influence on Christian Reform*. London: Columbia University Press, 1925.
- Nigg, Walter. *The Heretics*. çev. Richard Winston - Clara Winston. New York: Alfred A. Knopf., 1962.
- Odhner, Carl Theophilus. *Michael Servetus, His life and Teachings*. Philadelphia: Lippincott Company, 1910.
- Olgun, Hakan. *Luther ve Reformu: Katolisizm'i Protesto*. Ankara: Fecr Yayınları, 2001.
- O'Malley, Charles D. "The Complementary Careers of Michael Servetus: Theologian and Physician". *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 8/4 (1953), 378-389.
- Oosterzee, J.J. Van. *The Image of Christ As Presented in Scripture*. çev. Maurice J. Evans. London: Hodder & Stoughton, 1778.
- Oxtoby, Willard G. vd. (ed.). *A Concise Introduction to World Religions*. Canada: Oxford University Press, 2015.
- Ozment, Steven. *The Age of Reform, 1250-1550: An Intellectual and Religious History of Late Medieval and Reformation Europe*. New Haven, Conn.: Yale University Press, Reprint edition edition., 1981.
- Ökten, Kaan H. *Reformasyon Dönemi Siyasal ve Dinsel Düşünce Tarihine Giriş*. İstanbul: Alfa, 2003.
- Özdemir, Mehmet. "İspanya Krallığı'nın XVI. Yüzyılda Endülüs Müslümanlarını Hristiyanlaştırma Politikası (I)". *AÜİFD* 35 (1996), 243-284.
- Pirenne, Henri. *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. çev. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Platon. *Devlet*. çev. Sabahattin Eyüboğlu - M. Ali Cimcoz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Plumptre, Charles Edward. *General Sketch of the History of Pantheism*. 2 Cilt. London: Trübner and Co, 1882.
- Ra, Eun. *Michael Servetus*. Pretoria: University of Pretoria, Doktora Tezi, 2001.
- Rex, Richard. "Hümanizm". *Reformasyon Dünyası*. ed. Andrew Pettegree. 82-109. İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.
- Roberts, J.M. *Avrupa Tarihi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2015.
- Roberts, Nancy. "Trinity vs. Monotheism: A False Dichotomy?" *The Muslim World* 101 (2011), 73-93.

- Ronan, Colin A. *Bilim Tarihi Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*. çev. Ekmeleddin İhsanoğlu - Feza Günergun. Tübitak Yayınları, 4. Basım, 2003.
- Russ, Jacqueline. *Avrupa Düşüncesinin Serüveni*. çev. Özcan Doğan. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2019.
- S. Ra, Eun. *Michael Servetus: Unfortunate and Fair Conviction Heretic and Seditious at The Trials Vienne and Geneva, 1553*. Pretoria: University of Pretoria, Doktora, 2001.
- Sacerdoti, Gilberto. *Kurban ve Egemenlik: Shakespeare'den Bruno'ya Avrupa'da Teoloji ve Siyaset*. Ankara: Dost Kitabevi, 2007.
- Salkeld, Brett. *Transubstantiation*. Michigan, 2019.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem. *Baslangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. Isparta: Fakülte Yayınları, 1999.
- Sartorelli, Elaine Cristine. *O programa de Miguel Servet Para a Restituição do Cristianismo: Teologia e Retórica na Apologia a Melanchthon*. Brezilya: São Paulo, Doktora Tezi, 2000.
- Schaff, Philip. "The Seven Ecumenical Councils". *Nicene and Post-Nicene Fathers*. Christian Classics Ethereal Library, ts.
- Schaff, Philip - Schaff, David Schley. *History of the Christian Church*. Oak Harbor: Logos Research Systems, 1997.
- Schneider, Ute. "Index librorum prohibitorum". *Encyclopedia of Early Modern History Online* (Online). Brill, 2019. https://referenceworks.brillonline.com/search?s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopedia-of-early-modern-history-online&search-go=&s.q=index+librorum
- Schulte am Hülse, Christine. "The Holy Spirit in the Theological Work of Michael Servetus". *Church History and Religious Culture* 101/2-3 (2021), 214-233.
- Schuon, Frithjof. *From the Divine to the Human: Survey of Metaphysics and Epistemology*. çev. Gustavo Polis - Deborah Lambert. Bloomington: World Wisdom Books, 1981.
- Scott, Hendrix. "Luther and the Holy Roman Empire". *Christianity: Reform and Expansion 1500-1660*. ed. R. Po-Chia Hsia. Cambridge University Press, 2008.
- Servetus, Michael. *Descripciones geográficas del estado moderno de las regiones, en la geografía de Claudio Ptolomeo Alejandrino por Miguel Vilanovano (Miguel Servet) precedidas de una biografía del autor*. çev. José Goyanes Capdevila. Madrid: Julio Cosano, 1932.
- Servetus, Michael. *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes*. çev. Charles D. O'Malley. Philadelphia: American Philosophical Society, 1953.
- Servetus, Michael. *RC*. çev. Christopher A. Hoffman - Marian Hillar. Lewiston: The Edwin Mellen Press, 2007.
- Servetus, Michael. *RMTAPM*. çev. Marian Hillar - Christopher A. Hoffman. Lewiston: Edwin Mellen Pr, 2015.

- Servetus, Michael. *Sept livres sur les erreurs de la Trinité*. çev. Rolande-Michele Benin - Marie-Louise Gicquel. France: Champion, 2008.
- Servetus, Michael. *TCSRKA*. çev. Christopher A. Hoffman - Marian Hillar. Lewiston, N.Y: Edwin Mellen Pr, 2008.
- Servetus, Michael. *TFJCK*. çev. Christopher A. Hoffman - Marian Hillar. Lewiston: Edwin Mellen Pr, 2008.
- Servetus, Michael. *TLCG*. çev. Christopher A. Hoffman - Marian Hillar. Lewiston, N.Y: Edwin Mellen Pr, 2010.
- Servetus, Michael. *TTT*. çev. Earl Morse Wilbur. London: Cambridge: Harvard University Press, 1932.
- Sill, Geoffrey M. "The Authorship of 'An Impartial History of Michael Servetus'". *The Papers of the Bibliographical Society of America*, 87/3 (1993), 303-318.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İzник Konsili". *DİA*. 23/549-552. İstanbul, 2001.
- Skinner, Quentin. *Modern Siyasal Düşüncenin Temelleri: Rönesans*. çev. Eren Buğlalılar - Barış Yıldırım. II Cilt. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2014.
- Smith, A. "Santes Pagnini". *New Catholic Encyclopedia*. 10/753. Detroit: Thomson & Gale, 2003.
- Stam, Frans Pieter van. *The Servetus Case*. Genève: Droz, 2017.
- Stebbing, Henry. *History of the Church of Christ*. London: W. Blackwood and Sons, 1842.
- Stebbing, Henry. *History of the Church of Christ*. London: W. Blackwood and Sons, 1842.
- Stebbing, Henry. *The Life and Times of John Calvin: The Great Reformer*. çev. Paul Henry. 2 Cilt. New York: Robert Carter&Brothers, 1851.
- Suchocki, Marjorie Hewitt. "God, Trinity, Process". *A Journal of Theology* 40/3 (2001), 169-174.
- Swanson, R.N. "Reformasyon Öncesi Kilise". *Reformasyon Dünyası*. ed. Andrew Pettegree. 27-55. İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.
- Usûlücyâ Aristoteles'in Teolojisi*. çev. Cahid Şenel. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017.
- Şeyban, Lütfi. *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Taplin, Mark. "İsviçre". çev. Mehmet Doğan. *Reformasyon Dünyası*. ed. Andrew Pettegree. İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.
- Tarakçı, Muhammet. "Hıristiyanlıkta Logos Doktrini". *Milel ve Nihal* 8/1 (2011), 201-224.
- Tarakçı, Muhammet. "Kalvinizmde Kader Anlayışı". *Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2010), 93-119.
- Tarakçı, Muhammet. *Protestanlıkta Sakramentler*. Bursa: Emin Yayınları, 2012.

- Tarakçı, Muhammet. *St. Thomas Aquinas*. İz Yayıncılık, 2006.
- Taşpınar, İsmail. “Doğu’nun Son Kilise Babası Yuhanna ed-Dımaşkî (649-749) ve İslâm”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2001), 23-54.
- Tatum, W. Barnes. *Jesus: A Brief History*. New Jersey: Wiley-Blackwell, 2009.
- Tausiet, María. “Magus versus Falsarius: A Duel of Insults between Calvin and Servetus”. *Reformation & Renaissance Review* 10/1 (2008), 59-87.
- Thiel, Udo. *The Cambridge History of Seventeenth-Century Philosophy*. ed. Daniel Garber - Michael Ayers. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Torello, Joan. “Michael Servetus on ‘Pneuma’”. *Journal of Psychology & Clinical Psychiatry* 2/2 (2015), 1-5.
- Trismestigustus, Hermes. *Hermetica: The Greek Corpus Hermeticum and the Latin Asclepius in a New English Translation, With Notes and Introduction*. çev. Brian P. Copenhaver. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Trismestigustus, Hermes. *The Corpus Hermetica*. Blackmask Online, 2001.
- Trismestigustus, Hermes. *The Old Testament Pseudepigrapha*. ed. James H. Charlesworth. çev. J.J. Collins. New York: Doubleday, 1983.
- Tweedie, W.K. *Calvin and Servetus: The Reformer’s Share in the Trial of Michael Servetus Historically Ascertained*. London: John Johnstone, 1846.
- Veen, Mirjam van. “Dutch Anabaptist and Reformed Historiographers on Servetus’ Death”. *Radicalism and Dissent in the World of Protestant Reform*. ed. Bridget Heal - Anorthe Kremer. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017.
- Veen, Mirjam van. “Dutch Anabaptist and Reformed Historiographers on Servetus’ Death”. *Radicalism and Dissent in the World of Protestant Reform*. ed. Bridget Heal - Anorthe Kremer. Germany: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017.
- Waardenburg, Jacques. “Reform”. *DİA*. 34/530-533. İstanbul, 2007.
- Waardenburg, Jacques. “Teslis”. *DİA*. 40/548-549. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Wallace, Robert. *Antitrinitarian Biography*. 3 Cilt. London: Whitfield, 1850.
- Webb, Eugene. “The Hermeneutic of Greek Trinitarianism: An Approach Through Intentionality Analysis”. *Religion in Context: Recent Studies in Lonergan*. ed. Timothy P. Fallon. 141-158. UPA, 1988.
- Wiesner-Hanks, Merry E. *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*. çev. Hamit Çalışkan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Wilbur, Earl Morse. *A History of Unitarianism*. II Cilt. Boston: Beacon Press, 1945.
- Wilbur, Earl Morse. *A History of Unitarianism*. II Cilt. Boston: Beacon Press, 1945.
- Wilbur, Earl Morse. *Our Unitarian Heritage*. Boston: Beacon Press, 1963.
- William, G. Naphy. “Calvin ve Cenevre”. çev. Mehmet Doğan. *Reformasyon Dünyası*. ed. Andrew Pettegree. İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.

- Williams, George Huntston. *The Radical Reformation*. Kirksville, Missouri: Truman State, 3. Basım, 2000.
- Williams, Roman. *Arius: Heresy and Tradition*. Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing, 2002.
- Willis, Robert. *Servetus and Calvin*. London: Henry S. King & Co, 1877.
- “Servetus, Michael (1511–1553)”. *Historical Dictionaries of Religions, Philosophies, and Movements* (Second). ed. Jon Woronoff, vd. 417-418. 99. Lanham: The Scarecrow Press, 2010.
- Wright, David F. “How Controversial Was the Development of Infant Baptism in the Early Church”. *Church, Word, and Spirit*. ed. J. E. Bradley - R. A. Muller. 45-63. Eerdmans: Grand Rapids, 1987.
- W.T., Stace. *A Critical History of Greek Philosophy*. London: MacMillan, 1969.
- Yılmaz, İsmail. *Üniteryanizm'in Doğuşu ve Bunu Etkileyen Dini Faktörler*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora, 1994.
- Yılmaz, İsmail. *Üniteryanizm'in Doğuşu ve Bunu Etkileyen Dini Faktörler*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 1994.
- Zachman, Randall. *John Calvin as Teacher, Pastor, and Theologian*. Grand Rapids: Baker Academic, 2006.
- Zophy, Jonathan W. *Ateş ve Su Üzerinde Dans*. çev. Bengisu Karakurt. İstanbul: Dergah Yayınları, 2019.
- Zweig, Stefan. *Vicdan Zorbalığı Karşı Ya Da Castellio Calvin'e*. çev. Zehra Kurttekin. İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2014.
- https://it.cathopedia.org/wiki/Barlaam_di_Seminara. “Barlaam di Seminara”. 04 Kasım 2021
- <https://www.miguelservet.org/servetus/birthplace.htm>. “birthplace”. 01 Nisan 2021. Erişim 08 Haziran 2021. www.miguelservet.org
- Encyclopedia Britannica. “Gaul”. 02 Nisan 2021
- Encyclopaedia Britannica. “Joachim of Fiore”. 04 Kasım 2021
- <https://www.britannica.com/>. “Leonhard-Fuchs”. 02 Nisan 2021
- <https://www.miguelservet.org/servetus/works.htm>. “Works”. 31 Mart 2021. Erişim 31 Mart 2021. <https://www.miguelservet.org/servetus/works.htm>
- <https://www.miguelservet.org/servetus/works.htm>. “works”. 31 Mart 2021

EKLER

Şekil 1 Servetus'un içinde doğduğu kabul edilen ev. Servetus araştırmaları için faaliyet gösteren "Instituto de Estudios Sijenenses" isimli kuruluş tarafından bir ev müzesine dönüştürülmüştür. (Mikel Iturbe Mach (ed.), Miguel Servet: Los valores de un Hereje (Zaragoza: Heraldo de Aragon, 2013, s. 73.)

Şekil 2 Cristóbal Siche tarafından yapılan 'Genç adam' (Servetus) gravürü, Ulusal Kütüphane, 1607, Paris. (Mikel Iturbe Mach (ed.), Miguel Servet: Los valores de un Hereje (Zaragoza: Heraldo de Aragon, 2013, s. 9.)

Magnifiques seigneurs

Il y a bien trois semaines, que je desire et demande auoyr audience, et nay jamais peus l'auoyr. Je vous supplie pour l'amour de Iesu Christ, ne me refuser ce que vous ne refuserez a un turc, en vous demandant iustice. Jay a vous dire choses d'importance, et bien necessaires.

Quant a ce que auies cõmande, qu'on me fit quelque chose pour me tenir net, nen a rien este faict, et suis plus pieux que jamais. Et dauantage le froyt me toemante grandamant a cause de ma colique et rompure, la quelle mengendre d'autres paurtes, que ay honte vous escrire. cest grand ceuantee, que je n'aye coget de parler seulement pour remedier a mes necessites. pour l'amour de Dieu messeigneurs dones y ordie, ou pour pitie, ou pour le deuoyr. Fait en vous prisons de Geneue le dixieme doctobre. 1553.

Michel seruetis.

Şekil 3 Servetus'un Cenevre cezaevine atıldıktan iki ay sonra 10 Ekim 1553'te kaleme aldığı bir dilekçe.¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴⁹ Metnin aslı şu şekildedir; “Magníficos señores: Hace ya tres semanas que deseo y pido audiencia y nunca he podido obtenerla. Os suplico por el amor de Jesús Cristo que no me neguéis lo que no negaría a un turco que os pidiera justicia. Tengo cosas importantes y muy necesarias que deciros. En cuanto a lo que pedí, que se haga algo para mantenerme limpio, nada se ha hecho, y estoy más sucio que nunca. Y además, el frío me atormenta grandemente a causa de mi cólico y mi hernia, la cual me produce otras miserias que me da vergüenza escribiros. Es gran crueldad que ni siquiera pueda hablar para remediar mis necesidades. Por el amor de Dios, señores míos, dad la orden por piedad o por deber. Escrito en vuestras cárceles de Ginebra, el 10 de octubre de 1553.” Mach, *Miguel Servet: Los valores de un Hereje*, 65.

Şekil 4 Jean Baffier tarafından Paris'teki Montrouge meydanında yapılan Servetus heykeli 1 Temmuz 1908. (Mikel Iturbe Mach (ed.), Miguel Servet: Los valores de un Hereje (Zaragoza: Heraldo de Aragon, 2013, s. 12; Neil McWilliam, "Monuments, Martyrdom, and the Politics of Religion in the French Third Republic," The Art Bulletin 77/2, s. 197.)

Şekil 5 Servetus'un vefatının 350. Yılında Cenevre'de onun hatırasına 1903'te yapılan ve öldüğü günle aynı anda açılmış bir kitabe. Edipresse, Cenevre. (Mikel Iturbe Mach (ed.), Miguel Servet: Los valores de un Hereje (Zaragoza: Heraldo de Aragon, 2013, s. 40.)

Şekil 6 Servetus'un evinin ikinci katında bulunan, yaşadığı zamanın tipik eski bir eczacı rekreasyonunu yansıtan bir fotoğraf. (Mikel Iturbe Mach (ed.), Miguel Servet: Los valores de un Hereje (Zaragoza: Heraldo de Aragon, 2013, s. 75.)

DE TRINITATE
 TIS ERRORIBVS,
 LIBER PRIMVS.

IN SCRVA
 tandis diu
 ne Tradis,
 sanctis arca
 nis, ab homi
 ne exordien
 dum eo du
 xi, qui ad
 Verbi spe
 culationem,
 sine funda

mento CHRISTI, ascendentes, quam plurimos
 cerno, qui parum aut nihil homini tribuunt, & ue
 rum CHRISTVM obliuioni penitus tradunt:
 quibus ego ad memoriã, quis sit ille CHRISTVS,
 reducere curso. Ceterum, quid, quantumq; sit
 CHRISTO tribuendum, iudicabit ecclesia.

Prout tunc demonstrante hominem, quem hu
 manitatem appellant, concedam hæc tria. Primo
 hæc est IESVS CHRISTVS. Secundo, hic est
 filius Dei. Tertio, hic est Deus.

Triã hæc i
 homine cog
 noscenda, a
 teq; de Verb
 lo summa-

¶ 2

Şekil 7 Servetus'un ilk eseri 'Trinitasın Yanlıları Üzerine'. (Fulton, John F. Michael Servetus. New York: Herbert Reichner, 1953. 16)

DIALOGO

RVM DE TRINITATE

Liber Primus.

MICHAEL.

PETRVCIVS.

NECESSARIO, SECUN-
dum scripturas, hæc tria de-
bent conuenire, Logos, Elo-
him, & Christus, quod ex so-
la collatione principij Gene-
sis cum principio Euangelij
Ioannis probatur. Pet. Lo-

quentem audio quem querebam. Heus heus. Quid hic
solus tecum loqueris? Mich. Ingens me tenet animi
cruciatu, quum uideo Christianorum animos ita esse
à filij dei cognitione alienatos. Pet. Vidi & ego
quosdam, iratissimo animo in te ferri, quia magnam de-
orum partem ab eis eripere moliris. Mich. Quibus
rationibus, aut scripturis me damnant? Pet. Nullis,
quas ego audierim, sed clamoribus, & magnorum con-
siliorum inuocationibus. Quosdam etiam uidi timen-
tes ne forte sit nobis hæc traditio, sicut Talmud & Al-
coran, quia non redolet spiritum domini, & scriptura
in multis patitur uiolentiam. Mich. Quorundam ca-
ecitas est ita profunda, ut si Christus iterum predicaret
se esse filium Dei, iterum cum crucifigerent, sicut non
uident ipsum esse caput, ita non agnoscunt se esse uentem

A 2

Şekil 8 Servetus'un ikinci eseri Teslis Üzerine Diyaloglar. (Fulton, John F. Michael Servetus., New York: Herbert Reichner, 1953. 57)

CLAVDII PTOLE

MÆI ALEXANDRINI
GEOGRAPHICAE ENAR-
RATIONIS

LIBRI OCTO.

EX BILIBALDI PIRCKEYMHRI

tratione, sed ad Græca & præca exemplaria à Mi-
chaële Villanouano iam primum recogniti.

Adiecta insuper ab eodem Scholia,
quibus exoleta urbium no-
mina ad nostrum seculum
si morè expo-
nuntur.

*

QUINQUAGINTA ILLAE QVQVE CVM
necnon tam recentium tabulae adhibentur, quibus
incolentium ritus & mores
explicantur.

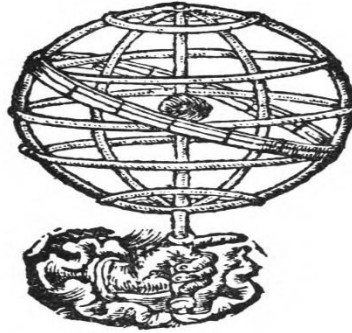
LVGDVNI
EX OFFICINA MELCHIORIS ET
GASPARIS TRECHSEL FRATRV.
M. D. XXXV.

[17

Şekil 9 "The Eight Books of the Account of Geography by Claudius Ptolemy of Alexandria. Now for the first time edited according to the translation of Bilibald Pirckheimer, but compared to the Greek and early editions by Michael Villanovanus. Scholia have been added by the editor in which the obsolete names of cities have been given according to present usage. Also fifty maps have been added of the ancient as well as more recent times and the various rites and customs of the peoples are described. Lyons From the shop of the Brothers Melchior and Gaspard Trechsel 1535." Bk. Robert Wallace, *Antitrinitarian Biography* (Londra: Whitfield, 1850), 1: 452; Michael Servetus, *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes*, trans. by Charles D. O'Malley (Philadelphia: American Philosophical Societ, 1953), 17-18.

IN LEONARDVM
FUCHSIVM APOLOGIA.
Autore Michaelē Villanouano.

✠
D. Williams's Library
London.

1536

An Apologia against Leonhard Fuchs
by
Michael Villanovanus

[Lyons]
1536

Digitized by Google

Original from
UNIVERSITY OF MICHIGAN

Şekil 10 Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes, trans. by Charles D. O'Malley (Philadelphia: American Philosophical Society, 1953), 43.

Syruporum vni-
VERSA RATIO, AD GA-
leni censuram diligenter
expolita.

*Cui, post integrā de concoctione disceptationem,
præscripta est uera purgandi methodus, cum ex-
positione aphorismi: Concocta medicari.*

Michaële Villanouano authore.

†
Ἐὺροα ποιήσωρ τάτε σώματᾶ, τάτε πεπάνωρ
Ωμὰ χυμῶρ, τάυτης δόγματᾶ ἰδί βίβλᾶ.

P A R I S I I S
Ex officina Simonis Colinæ.
I 5 3 7

[59

Digitized by Google

Original from
UNIVERSITY OF MICHIGAN

Şekil 11 "A Complete Account of Syrups Carefully Refined According to the Judgment of Galen To which after a full discourse on concoction has been added the true method of purgation, as well as an exposition on the aphorism: Medicate that which has been concocted By Michael Villanovanus To the Philiatron You who are going to concoct the crude humors and restore health to the human body. Observe the teachings of this book Paris From the shop of Simon Colines 1537" Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes, trans. by Charles D. O'Malley (Philadelphia: American Philosophical Societ, 1953), 68-69.

❖ MICHAELIS

VILLANOVANI IN QVENDAM medicum apologetica disceptatio pro Astrologia.

Interpellavit lectiones meas, cum Lute-
tiæ Astronomiam publice profiterer .
I Medicus quidam, duabus rationibus eā
totam, tam parte illa, quæ ex astris præ-
dicit, quam alia, quæ cœlestes motus in-
strumentis obseruat, subvertere conatus. Quibus
nil aliud plane, quam suam inscitiam prodidit,
imperitum alium sequutus, sub quo præceptore
fuerat rude donatus, vt temere ambo dānēt quæ
penitus ignorant. Philosophos se tamen ii, si diis
placet, & medicos iactāt, cū a suis ducibus, Pla-
tone, & Aristotele, Hippocrate & Galeno eos des-
ciuisse ex hoc quibus manifesto intellicat, quod
oēs Astrologiæ fuerint periti, quā hi nō solum illi
se egregie ignorare fatentur, sed & infestantur pe-
tulanter. Illi Philosophiæ familiarissimā, hi aduer-
sissimā cōteadunt. Citabo itaque prius eorū au-
torum testimonia, vtrique astrologiæ parti fauen-
tia, deinde ad rationes veniā. Diuinus igitur Pla-
to in libro de regno, cœli circuitum esse mutati-
onis horum inferiorum causam ostēdit. Et in epi-
nomide, nolite, inquit, ignorare astronomiā sapiē-
tissimum quiddā esse: ibique docet grecos eā ab
ægyptiis didicisse. & i dialogo septimo de legibus
solem & lunā magnos deos appellat. In Timæo,

An Apologetic Discourse in Favor of Astrology
and against a certain Physician

by
Michael Villanovanus
Paris
[1538]

Digitized by Google

Original from
UNIVERSITY OF MICHIGAN

Şekil 12 Michael Servetus, *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes*, trans. by Charles D. O'Malley (Philadelphia: American Philosophical Society, 1953), 172.

Michaël Villanouanus lectori S.

DOCVIT NOS SAPIENS ILLE

Iesus filius Strac in proemio libri sui, quem Ecclesiasticum vocant, Hebraica uerba deficere, siue obtaepescere, quum in aliam linguam fuerint translata. Probe diuidicant, uisum illi spiritus energiam, dictionum emphases, ceterisq; antitheses, allusiones, & reliqua eiusmodi, non posse in uersionibus nostris ad unquam seruari. Unde miruo, & olim, & nunc Bibliorum interpretationi plerique desudantes, rem integram sunt nunquam assequuti. Quum praesertim historicum & literalem sensum, qui certum est futurae rei monumentum, ij qui Hebraeorum res gestas ignorant, facile contemnunt. Unde & mysticos sensus frustra illi, & ridicule passim uentantur. Ob quam rem te semel, & iterum uelut rogatum, Christiane lector, ut primim Hebraica discas, deinde de historiae diligenter incumbas, antequam prophetarum lectionem aggrediaris. Singuli enim prophetae suam iuxta litteram sequebantur historiam, quae & futura praesignabat, & in qua Christi mysteria secundum spiritum concludebantur. Nam omnia in figura contingebant illis, ut ait Paulus, & testimonium Iesu Christi, ut ait Iohannes, est spiritus prophetiae, quamquam alius iuxta litteram fuerit tunc prophetarum sensus, ut rei gestae seruetur historia. Quod si sensum illum esse uere literalem quis neget, eo quod uerba litterae non semper uere congruat: id ego dicenti libens concedam. Illud tamen perpendendum, Hebraicam linguam esse totam hyperbolicam plenam, & maiora alia ibi contineri mysteria. Perpendendum item quod si literalis ille sensus non dicatur, aliquando tamen erit futurae ueritatis obumbratio, ut in uersu Dauidis relictum ueritas soli Christo conueniens. Ab eius enim historicis desumptae in psalmis sunt praedictio de Christo occasione. Imo hac ratione dicitur ille fuisse Christi typus. De Salomone etiam in uersu cuiusdam est, Ero illi in patrem: & de Israelitico populo dictum est: Ex Aegypto uocaui filium meum: cum tamen soli Christo id uere conueniat: ut & literalem propheticum sensum esse de Christo dicamus. Adde, quod liber hic dicitur scriptus intus, & extra, & duplicem esse constat scripturae faciem, inslar gladij utriusq; scindenti. Facienda est scripturae uis, & sub ueritate occidentis litterae ueritatem ita conuenit uisificantis spiritu, ut collecto inde uno sensu, alium si nephas omittere: eo magis, quia historicus ille alium uero patet. Unde & nos literalem illum uerum seu historicum sensum esse de Christo sensum, conuenit semper sumus scibimus erueret, ut eius typo mysticus, imo uerus, innotesceret: uerba illa, qui scopus est omnium, IESUM CHRISTVM, sub illa uulbris, & figuris obuelatum, quem ob id non uident caeci Iudaei, nos omnes reuelata facie Deum nostrum clare uideamus. In qua re, sicut & in ipsa Pagnini nostri uersione, non parum est nobis post omnia eius annotationes desideratum. Annotationes enim, inquam, quae ille nobis quam pharisma reliquit. Nec solum annotationes, sed & exemplar ipsum locis innumeris propria manu castigatum. Ex quibus omnibus affirmare ausum, & integram magis esse sententiam, & Hebraicam ueritati propinquiores. Ecclesiae tamen, & Hebraicis peritiorum sit de hac re indicium: obij enim id indicare conuenit.

Quicquid uero commodi hinc lector uiderit, precor Deo,
OPT. MAX. deinde ILLIGONI
a Porta Lugubucsi eius, gratis agito,
eius opera & impensis haec
in lucem prodiant.
Vale.

* .ij.

Şekil 13 Servetus Sanctes Pagnini'nin Latince Kutsal kitap tercümesini gözden geçirmiş ve buna bir önsöz yazmıştır. Yazının başında da görüldüğü üzere burada kendi orijinal ismini değil, takma ismi olan Villanouanus ismini kullanmıştır. (Mikel Iturbe Mach (ed.), Miguel Servet: Los valores de un Hereje (Zaragoza: Heraldo de Aragón, 2013, s. 49.)

CHRISTIANI-
SMI RESTITV-
TIO. ✓

*Totius ecclesie apostolica est ad sua limina vo-
cacio, in integrum restituta cognitione Dei, fidei
Christi, iustificationis nostrae, regenerationis bap-
tismi, & cœnæ domini manducationis. Restituo de-
nique nobis regno caelesti, Babylonis impia captivi-
tate soluta, & Antichristo cum suis penitus de-
structo.*

בשם ה' יהוה יקבורד ביינאל השך
και ἡγίετο πόλις ἐν τῷ οὐρανῷ.

M. D. LIII.

*Danielis Martos Szent-
Istvani Transylvano-
Hungari.*

*Londini 1665 die
13 Maij*

*Muni. Sicutacris Almasi
Fudero Episcopo d'acris.*

Handwritten note in Hebrew script, written vertically on the right side of the page.

Şekil 14 (Mikel Iturbe Mach (ed.), Miguel Servet: Los valores de un Hereje (Zaragoza: Heraldo de Aragon, 2013, s. 52.)

Öz Geçmiş

Adı-Soyadı: Talha FORTACI
Doğum Yeri ve Yılı:
Yabancı Dil: İngilizce, Arapça, Felemenkçe
Eğitim Durumu
Lise: Manisa Anadolu İmam hatip Lisesi (Mezuniyet 2011)
Lisans: 1- Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi/Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü/Türk Dili ve Edebiyatı (Mezuniyet 2015) 2- Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Mezuniyet 2016)
Yüksek Lisans: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü/Felsefe ve Din Bilimleri (Tezli) (Mezuniyet 2017) Tez adı: Nestûri Kilisesi (Başlangıçtan Günümüze) Tez Danışmanı: (Ahmet Aras)
Doktora: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü/Felsefe ve Din Bilimleri (Mezuniyet 2022) Tez adı: Tevhitçi Bir Hristiyan Olarak Michael Servetus ve Hristiyanlık Anlayışı
Yayınlar: Uluslararası hakemli dergilerde yayımlanan makaleler:
1. FORTACI TALHA (2018). Nestûrîlığın Ortaya Çıkış Süreci. Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2, 63-99. (Yayın No: 4362814)
2. CAN MESUT,FORTACI TALHA (2017). İslam Fetihleri Döneminde Orta Asya'da Nasturîler. The Journal of Academic Social Science Studies(64), 195-201., Doi: http://dx.doi.org/10.9761/JASSS7163 (Yayın No: 3945885)
3. CAN MESUT,FORTACI TALHA (2017). Tarihçi Olarak Sükrullah Amasyavî Ve Behcetü't-Tevârih Adlı Eserinde Diğer Dinlere Dair Verdiği Malumatın Bir Eleştirisi. Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi(12), 315-320., Doi: http://dx.doi.org/10.16989/TIDSAD.1290 (Yayın No: 3595953)
4. FORTACI TALHA (2016). Kaşgarlı Mahmud un Divan-ı Lügati-t Türk Adlı Eserinin Dinler Tarihi Perspektifinden Bir Kiriği. Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi(8), 1-10., Doi: http://dx.doi.org/10.16989/TIDSAD.186 (Yayın No: 2882856)
5. FORTACI TALHA (2020). Emanuel Swedenborg'un Cennet ve Cehennem Anlayışı. Oksident, 2(2), 165-192., Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.4309804 (Kontrol No: 6636003)
B. Uluslararası bilimsel toplantılarda sunulan ve bildiri kitaplarında (proceedings) basılan bildiriler:
1-FORTACI TALHA (2019). Birlikte Yasama Tecrübesi Bağlamında Yahudi-Hıristiyan İlişkilerine Tarihsel Bir Yaklaşım. 5. Uluslararası Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu, 1(1), 64-83. (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No:5750698)

2- CAN MESUT,FORTACI TALHA (2017). Türkiye’de İlahiyat Alanında Bağımsız Türk Cumhuriyetleriyle İlgili Yapılan Lisansüstü Çalışmalar. I.Uluslararası Bilimsel ve Mesleki Çalışmalar Kongresi, 566-572. (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No:3665508)
3-CAN MESUT,FORTACI TALHA (2017). Tarihçi Olarak Sükrullah Amasyavî Ve Behcetü’t-Tevarih Adli Eserinde Diğer Dinlere Dair Verdiği Malumatın Bir Eleştirisi. 2. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu, 548-548. (Özet Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No:3515206)
4-CAN MESUT,FORTACI TALHA (2017). İslam Fetihleri Döneminde Orta Asya’da Nasturiler. 2. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu, 563-563. (Özet Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No:3515227)
5-CAN MESUT,FORTACI TALHA (2017). Horasan’da Karahanlılar Öncesi Türk Varlığı. IV. ULUSLAR ARASI TÜRK DÜNYASI ARASTIRMALARI SEMPOZYUMU, 1, 541-547. (Tam Metin Bildiri/Sözlü ARASI TÜRK DÜNYASI ARASTIRMALARI SEMPOZYUMU, 1, 541-547. (Tam Metin Bildiri/Sözlü
6-FORTACI TALHA (2017). Creation in Judaism. 6 Th Annual International Conference On Humanities And Social Sciences, 36-36. (Özet Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No:3432286)
7-FORTACI TALHA (2016). XIII. Yüzyıl Konya’sında Müslim Gayr-i Müslim İlişkileri. İslam Medeniyetinde Konya Uluslararası Sempozyumu (Özet Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No:3077946)
8-FORTACI TALHA (2016). Divan-ı Lügat it Türk deki Dini Kavramların Bir değerlendirmesi. BISKEK/KIRGIZISTAN İkinci Uluslararası Türk İslam Dünyasında Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu, 129-134. (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No:2811692)
Kurslar: A Journey Through Western Christianity: From Persecuted Faith to Global Religion (200 - 1650), History of Christianity, Online, Kurs, 22.06.2020 -07.07.2020 (Uluslararası)
Ulusal/uluslararası kitaplar veya kitaplardaki bölümler:
1. Yahudi-Hristiyan İlişkilerine Giriş (An Introduction to Jewish-Christian Relations) (2020)., FORTACI TALHA, EsiYeni, Basım sayısı:1, Sayfa Sayısı 352, ISBN:978-605-5978-82-2, İngilizce(Kıtap Tercümesi), (Yayın No: 6042229)
2. Dogusundan Günümüze Nestûri Kilisesi (2018)., FORTACI TALHA, EskiYeni Yayınları, Basım sayısı:1, Sayfa Sayısı 143, ISBN:978-605-5978-47-1, Türkçe(Bilimsel Kıtap), (Yayın No: 4693047)
3. Yeni Dini Hareketler Ansiklopedisi, Bölüm adı:(İsis Kardeşliği) (2020)., FORTACI TALHA, Okur Akademi, Editör:Süleyman Turan Emine Battal, Basım sayısı:1, ISBN:978-605-06850-2-2, Türkçe(Ansiklopedi Maddesi), (Yayın No: 6510390)
Projelerde Yaptığı Görevler:
1. 2214/A, TÜBİTAK PROJESİ, “Tevhitçi Bir Hıristiyan Olarak Michael Servetus Ve Hıristiyanlık Anlayışı” Yürütücü: TALHA FORTACI, , 27/10/2021 - 20/08/2022 (ULUSAL)